

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ І СПОРТУ УКРАЇНИ
КІРОВОГРАДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ВИПУСК 17

СЕРІЯ:

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Кіровоград – 2012

ББК 63
Н – 34
УДК 93

Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 17. — Кіровоград: РВВ КДПУ ім.В.Винниченка, 2012. – 304 с.

Збірник наукових праць є результатом окремих наукових пошуків дослідників теоретичних та методичних аспектів історичних проблем

ISBN 966-8089-44-8

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ВИПУСКУ:

Амеліназі Б.О.	- доктор історичних наук, професор.
Дротянко Л.Г.	- доктор філософських наук, професор.
Казьмирчук Г.Д.	- доктор історичних наук, професор.
Кіян О.І.	- доктор історичних наук, професор (науковий редактор).
Парсамов С.С.	- доктор історичних наук, професор.
Призямник Ю.П.	- доктор історичних наук, професор.
Рафальський О.О.	- доктор історичних наук, професор.
Романцевич В.К.	- редактор.
Троян С.С.	- доктор історичних наук, професор.
Філіпорова Л.М.	- кандидат історичних наук, доцент (відповідальний редактор).
Жинков О.А.	- кандидат історичних наук, доцент.
Ковальков О.Л.	- кандидат історичних наук (відповідальний секретар).
Чорний О.В.	- кандидат історичних наук.

Рецензенти:

Шкляр І.М.	- доктор історичних наук, професор.
Борисенко В.М.	- доктор історичних наук, професор.
Копилов С.І.	- доктор історичних наук, професор.

Друкується за рішенням ученої ради
Кіровоградського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка
(протокол № 4 від 26 листопада 2012 р.)

Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією при Кабінеті Міністрів України як фахове видання зі спеціальності “історія”. Постанова Президії ВАК України № 1 – 05/2 від 15.02.2007 р.

За достовірність фактів, дат, назв і т.п. відповідають автори статей. Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії. Редакція зберігає за собою право скорочувати текст і робити літературну правку. Рукописи не повертаються.

ISBN 966-8089-44-8

© Кіровоградський державний
педагогічний університет
імені Володимира Винниченка, 2012

АРХЕОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ

УДК 737

ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИГОТОВЛЕННЯ ТА ОПРОБУВАННЯ МОНЕТ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ГЕОРГА АГРІКОЛИ

Андрій БОЙКО-ГАГАРІН (Кіровоград)

У цій статті розглянуто окремі аспекти наукової спадщини видатного німецького металурга й мінералога Георга Бауера (Агріколи) (1494 – 1555 рр.), що мають стосунок до нумізматики.

Ключові слова: Георг Бауер, Агрікола, апробація, металургія, гірнична справа, пробірні голки, пробірний камінь, фальшиві монети.

В данной статье рассмотрены отдельные аспекты научного наследия выдающегося немецкого металлурга и минералога Георга Бауера (Агриколи) (1494-1555 гг.), что имеют отношение к нумизматике.

Ключевые слова: Георг Бауэр, Агрикола, апробация, металлургия, горное дело, пробирные иглы, пробирный камень, фальшивые монеты

In this article we putted the light on the aspects of scientific heritage of the prominent German metallurgist and mineralogist Georg Bauer (Agricola) (1494-1555), that relate to numismatics.

Keywords: Georg Bauer, Agricola, testing, metallurgy, mining, assay needle touchstone, fake coins.

У ХХІ столітті загострюється увага вчених до історії, проводиться пошук та узагальнення наукових знань, що стали основою для сучасного рівня розвитку науки й техніки. Історичним аналізом ведуться пошуки першопричин технологічного рівня сьогодення. Особливої уваги вимагає дослідження нумізматики – науки про монети, їхнє виготовлення, класифікацію та обіг. Увагу вчених-нумізматів попередників головним чином привертала питання щодо класифікації відомих монет, їхньої точної ідентифікації та належності. В умовах сьогодення із розвитком технологій археологічних пошуків стають відомими нові типи монет, що загострює увагу вчених, ведеться пошук монет, карбованих українськими князівствами, уточнюється локалізація центрів карбування. Питання вивчення технологій карбування у вітчизняній літературі найчастіше залишалося в стороні, були досліджені тільки загальні питання виробничих технологій монет, проаналізовані переваги та недоліки. Вивчення технологічних аспектів процесу карбування є надзвичайно актуальним, всебічне їхнє висвітлення дає нам ширше уявлення про розвиток економічної й технічної думки людства. Праці Георга Бауера дають нам всебічне та комплексне уявлення про процеси видобування та основні методики обробки металів, що в подальшому використовувалися при виготовленні монет. Адже самому процесу карбування передуює виробництво необхідної для цього сировини. У вітчизняній нумізматичній літературі комплексно розглядаються питання саме процесу виробництва монет, аналізується монетний метал та проміжний етап – отримання сировинного металу із видобутих у родовищах руд залишався поза увагою в нумізматичних дослідженнях. Також Георгом Бауером приділено окрему увагу технічним процесам, що мають прямий стосунок до монет, а саме – пробірний контроль якості монет із дорогоцінних металів. У вітчизняній нумізматичній літературі окремо не вивчалось питання апробації монет у добу Феодалізму, що є складовою розуміння грошового ринку й

монетного обігу доби. Георг Аґрікола був одним із найвидатніших учених доби Відродження, праці якого заклали основу для подальшого вивчення металургії людством. До кола інтересів вченого належали: філософія, медицина, геологія, мінералогія, хімія, гірнича справа та інше, на що вчені головним чином звертали увагу, та нумізматичний аспект залишався поза увагою. Внесок Георга Аґріколи в нумізматичну науку вимагає окремого дослідження.

Кількість літератури з вивчення наукової діяльності й життєвого шляху Георга Бауера незначна. 1806 року Ф. А. Шмідтом було перекладено німецькою мовою працю Аґріколи “*Bermannus, sive de re metallica*”. У подальшому, у період з 1806 – 1812 роки, було перекладено також і низку його праць з мінералогії та геології Е. Леманном. До цих видань було також додано короткі відомості щодо біографії вченого. 1819 року доктор Ф. Л. Бехер у Фрейбурзі видав брошуру “*Die Mineralogen Georg Agricola zu Chemnitz im sechzehnten und A. G. Werner zu Freiberg im neuzehnten Jahrhunderte*”. Як бачимо із назви вищезгаданої праці, автором проведено порівняння праць Г. Аґріколи й А. Г. Вернера в галузі мінералогії. Це по суті є одним із перших досліджень, присвячене сфері інтересів Аґріколи. Надзвичайно цікавою є праця Г. Якобі “*Der Mineralog Georgius Agricola und sein Verhältnis zur Wissenschaft seiner Zeit*” (1889 рік), у якій автором наведено детальну класифікацію мінералів за Аґріколою. 1905 року була видана книга Р. Гофмана “*Dr. Georg Agricola, ein Gelehrtenleben aus dem Zeitalter der Reformation*”, що ґрунтується в більшій частині на архівних матеріалах. Найбільш змістовною німецькомовною монографією про діяльність Аґріколи є книга В. Фішера “*Zur 450 Geburtstag Agricola's, des ‘Faters der Mineralogie’ und Pioners des Berg- und Hüttenwesens*”, видана 1944 року, що містить цікаві дані також щодо родословної вченого.

Кількість російськомовних джерел ще менша. Щоправда, у більшості праць з історії геології, гірничої справи, хімії та металургії згадується ім'я Георга Аґріколи. Серед праць, які дають найбільше уявлення про життя й наукові здобутки Георга Бауера можна назвати книгу А. А. Зворикіна, опубліковану 1940 року “*История горной техники*», що містить спеціальний параграф про внесок вченого в розвиток гірничої справи. Окрім цього, Ю. М. Григоряном у дисертації “*Горная промышленность и горнорабочие Германии в конце XV и в XVI в.*” (1955 рік) розглянуті праці Аґріколи. У країнах радянського простору значну увагу щодо наукових досягнень стосовно біографії вченого приділено відомим російським вченим С. В. Шухардіним. Автором також зроблено вагомий внесок у періодизацію та узагальнення процесу розвитку науки й техніки, досліджені питання щодо її вивчення та подано оцінку явищ і процесів, що відіграли в науковому й технічному прогресі вирішальну та найбільш значущу роль. Найбільш повною працею щодо життя й діяльності Георга Аґріколи можемо назвати працю під назвою “*Георгий Агрикола*” С. В. Шухардіна [1], над якою автор працював з 1951 по 1955 роки, збираючи дані про вченого у Цвіккау та Карл-Маркс-Штадті (в часи Аґріколи – м. Хемніц) та іншим містам, що пов'язані із діяльністю Аґріколи. На відміну від праць попередників, автором було здійснено спробу розглянути внесок Георга Бауера в науку в цілому [1, с. 5 – 7].

Новизною цієї статті є перше узагальнення наукових досягнень Георга Бауера у вітчизняній історичній науці, що мають стосунок до нумізматики. Узагальнення Аґріколою тогочасних знань про проведення апробації монет й опис проміжного етапу у виробництві монет – видобутку сировини має велике значення. Вивчення нумізматичних аспектів у діяльності вченого є складовою знань щодо історії грошового обігу та монетного карбування в Центральній та Східній Європі.

Георг Аґрікола (*Agricola, Georgius*) (1494 – 1555 pp.) – видатний німецький учений у галузі гірничої справи та металургії, автор першої в Європі гірничо-металургійної енциклопедії. Народився 24 березня 1494 року в саксонському місті Глаухау, справжнє ім'я – Георг Бауер. У перекладі із німецької мови *bauer* означає

“землероб”, що й послугувало псевдонімом Георга й перекладі його прізвища на латину [2]. 1517 року Георг Агрікола закінчив університет у Лейпцигу, після чого викладав грецьку та латинську мови в школі у Цвіккау, був обраний ректором солдатської школи. 1522 року повернувся до Лейпцизького університету для вивчення медицини, а 1523 року переїхав до Італії для освоєння філософських та природничих наук, зокрема в університетах Падуї та Болоньї. Під час свого перебування в Італії Агрікола багато подорожує, ознайомлюється із працями стародавніх мислителів і натуралістів давнього Риму та Сходу [1, с. 17 – 20]. 1527 року майбутній металург і мінералог переїжджає до чеського міста Йоахімсталь (нині – Яхімов), що в Богемії. Важливо, що Йоахімсталь на той час відзначався як центр металургійної та гірничої промисловості регіону. Саме в Чехії Агрікола починає серйозно вивчати основи металургії, видає свою першу працю з металургійного виробництва – “Берманус, або діалог про гірничу справу та металургію” (“*Bermanus, sive de re metallica*”), що побачила світ 1530 року в Базелі. Книга написана у формі діалогу між його сучасниками – знавцем гірничої справи Берманом, а також його друзями – медиком Невієм та Анконом. 1531 року Георг Бауер переселяється в Хемніц, де отримує посаду міського лікаря, а 1546 року – бургомистра. Разом із тим він активно продовжує дослідницьку діяльність у сфері металургії та мінералогії, металообробці та гірничій справі. 1533 року вчений розпочинає роботу над фундаментальною працею, присвяченої основам металургії свого часу, енциклопедією “Про гірничу справу та металургію” (“*De re metallica*”), над якою працює близько 20 років. За цей час автором видано ще 10 книг з мінералогії, геології, гірничої справи та металургії, природи металів, руд і їхніх властивостей [3, с. 3 – 5].

Серед наукових і практичних здобутків німецького мінералога й знавця гірничої справи є також оцінка обсягів рудників і шахт, що видобували срібло нерідко для отримання сировини для монетних дворів німецьких земель. Агрікола описує низку шахт і родовищ, місць залягання руд у Німеччині, Італії і Франції, оцінює їхню ефективність та орієнтовний термін до повного виснаження родовища [4].

Георг Бауер був першим систематичним мінералогом у Німеччині. Беручи до уваги морфологічні ознаки виконуваних порід, він розрізняв прості та складні мінерали, поділяючи їх на: землі, конкреції, камені та метали. Ця система лягла в основу всіх подальших мінералогічних праць аж до XVIII століття. До кінця своїх днів Георг Агрікола залишався католиком, незважаючи на те, що весь Хемніц перейшов до лютеранського віросповідання. 21 листопада 1555 року у віці 61 років він помер, згідно із легендою, від удару, який переніс під час гарячих релігійних дебатів у Хемніці. Його рідне місто належно не віддячило йому за економічні й технічні досягнення. Городяни відмовилися від похорону католика, тому серед ворожих демонстрацій його перевезли в Цайц, розміщений в 50 кілометрах від Хемніца. Там видатного науковця поховали в кафедральному соборі. Відмова від поховання Агріколи в Хемніці принесла сумні наслідки: послідовники вченого відмовилися видавати його неопубліковану працю, і що найменше, вісім із його праць були втрачені [1].

Георг Бауер у своїх працях узагальнив багатостолітній досвід плавки руд, розробив основи хімічної оцінки й переробки срібних, мідних та свинцевих руд, описав виробництво вісмуту. Одну із своїх книг Георг Бауер присвятив отриманню солей, селітри, купоросу, кухонної солі, а також виробництва скла. Описуючи пробірне мистецтво, визначення складу металу в сплаві (проби), Агрікола піддав критиці як цілі алхіміків, так і способи проведення ними низки хімічних операцій. Разом із італійським ученим Ваноччо Бірингуччо (1480 – 1539) і французьким натуралістом Бернаром Паліссі (1499 – 1589) Георг Агрікола став одним із засновників так званої технічної хімії, що стало свого роду проміжним етапом між

алхімією й науковою хімією. 1546 року науковець помітив, що колір полум'я може слугувати для визначення властивостей спалюваного матеріалу. Агрікола одним із перших простежив вплив умов праці на здоров'я трудящих. Головна праця Агріколи “De re metallica” багаторазово перевидавалася й перекладалася різними мовами до середини ХХ століття й використовувалася для навчання металургів та мінералогів [5].

Апогей наукових досягнень Георга Бауера припадає на часи революції в гірничій справі у Європі. У XVI столітті гірняки Європи зробили серйозний внесок у розробку та вдосконалення багатьох технічних прийомів та методів, способів ведення розвідки та видобування корисних копалин. Було поширене буріння порід, налагоджено механізми водовідведення, що приводились у дію за допомогою фізичної сили коней. Видобуванням руд кольорових металів у Європі займалися і в попередні періоди, але розробки були порівняно незначні. Кількість видобувної руди в попередні періоди була такою, яка задовольняла лише потреби дрібних ремісників. Із розширенням металургійного виробництва гірникам доводилося долати глибини надр, тобто переходити до шахтного видобування. Із збільшенням потреби в корисних копалинах і металі великі феодали налагоджували масове організоване видобування руд у ремісничих центрах Європи, створювалися виробничі мануфактури [6, с. 102 – 106].

Серед найвідоміших робіт Георга Агріколи можемо назвати такі **основні праці**:

- 1530 рік: *Bermannus sive de re metallica*.
- 1544 рік: *De ortu et causis subterraneorum*.
- 1546 рік: *De veteribus et novis metallis libri*.
- 1546 рік: *De natura eorum, quae effluunt ex terra*.
- 1546 рік: *De natura fossilium libri*.
- 1549 рік: *De animantibus subterraneis liber*.
- 1550 рік: *De mensuris quibus intervalla metimur liber*.
- 1550 рік: *De precio metallorum et monetis*.
- 1556 рік: *De re metallica*. (видана посмертно) [1].

За принципами періодизації історії науки й техніки за С. В. Шухардіним період наукової діяльності Георга Агріколи припадає на четвертий період загальної класифікації історичного розвитку науки й техніки. За Шухардіним, у період з XIV – XV ст. до рубежу кінця XVIII – початку XIX століть виникають передумови для створення машинної техніки виробництва й формування природознавства як науки в умовах мануфактурного виробництва [1, с. 16 – 17]. Шухардін також відмічає, що однією із особливостей розвитку техніки феодального способу виробництва є широке використання заліза, властивості якого порівняно із відомим на той час камінням чи м'якшими металами уможлилювали обробляти землю, розчищати під засіви широкі лісові простори, тощо. Удосконалення та збільшення обсягів виплавки металів і їх обробки, спричинили до зміни в техніці гірничої справи, яка перетворюється в особливу сферу людської діяльності, що суттєво відрізняється від сільського господарства. Виникли ремісники-гірняки, досвід і знання яких щодо видобування та плавлення руд передавалися із покоління в покоління. Це призводило до виникнення гірничих міст-центрів діяльності гірняків, своєрідних гірничих районів. Такі міста створювалися залежно від знайдення родовищ корисних копалин, наявності умов для збуту видобутої руди чи виробництво металевих виробів [7, с. 127 – 128]. Далі зупинимося детальніше на нумізматиці спадщині в працях Георга Бауера.

У VII книзі визначеної праці Георга Агріколи “De re metallica”, або “Про гірничу справу та металургію у дванадцяти книгах”, ми знаходимо рекомендації щодо перевірки сплавів монет із дорогоцінних металів. Цей розділ книги автором присвячений повністю питанням апробації руд, аргументовано необхідність цієї

процедури задля максимізації виробництва і прибутку. Агрікола торкається процесів відокремлення шлаків від руд й подальшу попередню оцінку місткості дорогоцінного металу в руді задля визначення доцільності й прибутковості її подальшого видобутку й переробки. Після опису доцільності цього процесу й використовуваних у ньому інструментів автор наводить опис методів відокремлення золота від срібла залежно від пропорційності видобутого сплаву. Питання щодо апробації монет виділено окремо. Автор зазначає, що монети як карбовані сплави також потребують апробації, тобто перевірки на якість. Для перевірки відповідності проби монет із дорогоцінних металів Георг Агрікола наводить два методи:

- метод апробації розплавленого монетного металу.
- метод використання пробірних голок.

Метод апробації розплавленого монетного металу полягає в тому, щоб із наявної великої кількості монет тогочасної суттєвої грошової суми вибрати по декілька монет зверху, зсередини і по боках груді монет і переплавити їх у трикутному тиглі в маленькі кульки чи бляшки. Більші за розміром срібні монети, вага яких перевищує 1½ та 1¼ унції, автор радить розплющити. Слід відмітити, що в часи Агріколи в чеському місті Йоахімсталь було вперше розпочато карбування великої срібної монети номіналом у талер, які мали назву “Йоахімсталер”, що поклато початок ери великих срібних монет у Європі [8]. Виплавлені кульки із монетного срібла слід відібрати по 1½ фунта із кожної із відібраних кучок і помістити кожен в окрему паперову трубочку. Далі покласти у дві попередньо розігріті краплі по дві невеликі порції свинцю. Чим монета якісніша й дорожча, тим менше свинцю треба для проведення апробації, а чим вона дешевша – тим, відповідно, свинцю вимагається більше. Так, якщо вказано, що одна марка срібла містить 1½, а бо навіть цілу унцію міді, то до 1½ фунту пробірної маси цього срібла ми додаємо для проби ще 1½ унції свинцю, а якщо вона складається наполовину із срібла й міді – цілу унцію свинцю. Якщо ж у 1½ фунта міді міститься 1½ унції чи 1 унція срібла, для проби необхідно додати 1½ унції свинцю. Як тільки свинець у капелях починає димити, треба покласти у кожен із них по паперовій трубочці, в які всипано монетну лігатуру срібла та міді. Отвір муфеля необхідно накрити вугіллям і плавити на слабкому вогні, щоб зменшити втрати срібла від угару в процесі плавки. Процес нагрівання варто продовжувати, доки весь свинець та мідь не будуть поглинені, натомість досить сильний вогонь заганяє деяку кількість свинцю в капель, внаслідок чого проба виявляється неправильною. Після цього слід вилучити із капелів залишки зерен срібла й очистити їх від шлаку. Далі покласти їх на різні чаші пробірних вагів, і якщо одна чаша вагів не опуститься нижче другої й маса обох корольків виявиться однаковою то проба наявних у груді монет виявиться правильною. Якщо ж та чи інша чаша вагів опуститься, то це означає, що визначена проба не відповідна [9, с. 121 – 127]. Автором зазначається, що якщо в марці чистого срібла за фактом виявляється тільки 7 унцій, це означає, що король чи владний князь, чи міська громада, яка карбує монету, залишає унцію срібла власним прибутком, а також вираховує частки на покриття витрат на карбування монет і переробку металу, що натомість заміщується монетою із міді. Таким чином, автором порушено питання фальшування монет на високопоставленому рівні пониженням проби металу. Відповідно до нумізматичної думки польського дослідника Ежи Пінінського цей тип діяльності належить до різновидів фальшування монети, що віднесено автором до першого із семи описаних ним типів монетного фальшування, тобто пониження якості монети (ваги чи сплаву металу) уповноваженими особами без зміни номінальної її вартості [10].

Перевірка якості золота за описами Георга Бауера, залежно від лігатури, проводиться декількома способами. Так, якщо до золота змішана мідь, для перевірки якості золота необхідно використовувати вищеописаний метод плавки

монетного металу. Якщо сплав золота містить срібло, ми можемо відділити золото від срібла азотною кислотою. Якщо сплав золота складається із срібла й міді, проводимо обидві вищеописані процедури – розплавляємо апробовані монети в тиглях із додаванням свинцю, поки вогонь не поглине мідь зі свинцем, а потім залишений сплав золота й срібла можна відокремити азотною кислотою, яку в часи Агріколи називали “міцною водкою”. Автором зазначено, що визначення за допомогою використання плавки й вогню є більш точним, але використовується й інший спосіб – *визначення проби сплаву за допомогою пробірних голок* (Рис. 1), який здавна використовується людством. Перевагами цього методу є оперативність і мала собівартість, адже не завжди в нашому розпорядженні може бути повний інструментарій для плавлення моне в тиглі, печі, ін. Натомість – кільце із набором пробірних голок ми можемо завжди мати під рукою. Щодо переваг використання методу пробірних голок, виготовлених із пробірного каменю, Агрікола також зазначає недоцільність у багатьох випадках переплавки золотих монет. Це цілком зрозуміло, адже номінальна вартість монет завжди вища за вартість наявного в ній розплавленого металу у формі зливку. Матеріалом для голок використовують пробірний камінь. *Пробірний камінь*, або *лідійський камінь*, або *лідит*, являє собою кременистий сланець, пофарбований у чорний колір бітумами. На пробірному камені спочатку штрихують золото, що підлягає контролю наявної проби золота, чи то воно містить мідь, чи срібло. Таким же чином штрихують і срібло. Потім поруч із штрихами підконтрольного зливка дорогоцінного металу штрихують найбільш схожими за кольором пробірними голками, порівнюючи кольори штрихів. Якщо голка виявляється по нанесеного нею штриху досить блідою, ми робимо наступний штрих іншою голкою, більш густою за кольором. Якщо колір виявиться досить густим, ми беремо третю голку дещо світлішого забарвлення, ніж друга, і зазвичай, вона й указує нам на пробу досліджуваного золота за схожістю кольорів штрихів. За кольором штрихів можна також визначити метал, що перебуває в складі із золотом, чи то мідь, чи срібло, а також, яка відсоткова частка їх є у складі досліджуваного сплаву. Задля цього методу виготовляють пробірні голки чотирьох типів. Перші складаються із золота й срібла, другі – із золота й міді, треті – із золота, срібла й міді й нарешті четверті – із срібла й міді. Голками перших трьох типів ми визначаємо пробу золота, четвертого типу – пробу срібла. Пробірні голки виготовляють наступним методом. Як вище описувалося, міді зменшеної пробірної маси пропорційно відповідають мірам більшої, нормальної чи, так званої, торгової маси; тією та іншою масою користуються не тільки майстри гірничої справи, але й монетники. Щодо пробірних голок, їх виготовляють за пробірною масою і кожна із них важить пів фунта про цією пробірною масою, що в нашому позначенні має найменування марки. Срібна марка, якою користуються карбувальники золота, ділиться на 24 подвійні секстули, які нині називають грецьким словом “кератил”, або карат. Подвійна секстула (карат) ділиться на 4 пів-секстули, які називаються гранатами, а кожна пів-секстула (гран) – на 3 четвертинні сілкви, під якими ми розуміємо гранули. Якби ми виготовляли пробірні голки, різниця між якими складалась би в одній гранулі, нам би довелося виготовити намисто із голок загальною кількістю в 288 штук, а якби ми визначали пробірні голки за різницею в один гран, нам би довелося виготовити їх у кількості 96 штук. Але що перший, що другий набори голок були б досить обтяжувальні за своєю кількістю, адже далеко не кожна із голок у подібному наборі могла б дати розбірливих кольорових відтінків за штриховою пробою внаслідок не значущості такого малого співвідношення між пробою голок і різниці між найближчими їхніми порядками. Саме з цієї причини задовольняються наборами із голок за кількістю подвійних секстул, або каратів у марці, що визначає 24 пробірні голки, з яких перша складається із 23 подвійних секстул чи каратів срібла й 1 карату золота. Якщо на пробірному камені натерти сріблом штрих і він буде мати той же колір, що й колір

натертого штриха від першої пробірної голки, це означатиме, що цей сплав містить у собі 23 частини срібла й 1 частину золота. Таким самим чином ми можемо й за іншими голками дізнатися пропорційні частки срібла золота в монетному сплаві. Окремі пробірні голки цього набору мають наступний склад, детально поданий у Таблиці 1. Але так як деякі золоті монети складаються із золота та міді, для визначення їх штрихової проби виготовлюються і використовуються ще 13 додаткових голок із наступним складом, зазначеним у Таблиці 2. Але другий набір голок не широко використовується за зауваженням автора, бо такі монети трапляються нечасто, особливо із значним умістом міді. Набагато частіше трапляються монети, які в золотому сплаві містять одночасно мідну та срібну лігатури. Для апробації якості таких монет використовують третій набір пробірних голок, які мають складові, зазначені в Таблиці 3. Деякі майстри для того, що мати можливість встановлювати навіть незначні домішки недорогоцінних металів у марці золота із точністю до 1 грана, використовують набори із 25 голок, із яких перша складається із 12 каратів золота, 6 каратів срібла й 6 каратів міді. Друга голка складається із 12½ каратів золота, 6½ каратів срібла і 6½ каратів міді. Наступні 23 голки виготовляються в послідовності до даного порядку в цих самих пропорціях. Автор зазначає, що за свідченнями Плінія, давні римляни визначали склад срібла й міді в лігатурі золота із точністю до 1 скрупула (пів-грану). Слід зазначити, що можливе різноманітне виготовлення голок у розрізі варіації пропорції в їхньому складі золота, срібла та міді прямо залежить від вимог і потреб монетного майстра. Для апробації монет, у складі яких маємо срібло із лігатурою із міді, використовується четвертий набір голок, склад яких описаний у Таблиці 4. За допомогою пробірних голок, проданих у четвертому наборі, можна визначити пробу срібних монет, у складі яких присутня мідь. Слід зазначити, що в часи Агріколи фальшування монети було досить розвинутим, а фальшиві, посріблені з поверхні методом ртутної амальгами монети із недорогоцінного металу основи, були наявні в грошову обігу в немалій кількості. Марка, якою відважують срібло, ділиться таким чином: або на 12 рівних частин, по 5 драхм і 1 скрупул кожна частина, що в народі має назву гульденгроша. Гульденгрош у свою чергу поділяється на 24 сілікви, які серед простолюдинів прийнято називати грехен. Або марка ділиться на 16 пів унцій, які називаються лотами, а лот у свою чергу ділиться на 18 чотири-сілікв, або грехен. Або ж марка ділиться на 16 пів унцій (лотів), із яких кожна в свою чергу ділиться на 4 драхми, а кожна драхма – на 4 пфеніга. (Пфенігами в часи Агріколи називали також дрібні розмінні монети [8]). Залежно від підходу до ділення марки срібла виготовляють і відповідну кількість пробірних голок, що відповідала кількості у ній пів гульденгроші й визначає 24 голки, за другим діленням – відповідаю за кількістю в марці сілікв, відповідно – 31 голка. Якби голки виготовляли за кількістю менших одиниць, то їхня кількість була б завеликою й не зручною до користування, і навіть таким чином за цього методу нам би не вдалося настільки чутливо встановити незначні відхилення в сплаві металу. Перевірка складу срібних монет на пробірному камені за допомогою порівняння штрихів пробірних голок аналогічна вищеописаній перевірці проби на монетах із золота. Обчислення проби срібла можливе також із допомогою пробірних вагів (Рис. 2). До пробірних вагів додається набір пробірних гир, яким кожній гирі пробірної маси притаманна кількість пробірних фунтів чи пробірних семунцій. Монетники, що карбують срібні монети, однаково ділять велику а малу марку, ділять на 16 семунцій, а семунцію – на 18 чотири-сілікв. Відповідно до цього в монетників у розпорядженні 10 гир, якими вони важать срібло, що лишається при вогневій пробі після видалення із сплаву міді. Натомість, у Нюрнбергу, за свідченнями Агріколи, монетники, які карбують срібну монет, також ділять марку на 16 семунцій, але семунцію ділять на 4 драхми, кожен драхму у свою чергу – на 4 пфеніга й використовують при цьому 9 вагових гир і гирьок. Таким чином, у них

з'являються інші гирьки меншої маси. У Кельні та Антверпені марку ділять на 12 п'яти-драхм із скруполом, які називаються гульденгрошами, натомість один гульденгрош ділиться у свою чергу на 24 чотири-сілікви, які вони називають гранами. Ця вагова система передбачає використання 10 гир. Але не залежно від використання різних середніх фракцій як у Кельні, так і в Антверпені та Нюрнбергі, а також і у Венеції марку ділять на 288 чотири-сіліків, утворюючи таким чином загально уніфіковано монетно-вагову систему [9].

Розглядаючи внесок Георга Бауера в пробірну справу, слід зазначити, що багато із розглянутих у його працях методів використовуються і до сьогодні майже в тому ж вигляді, яким він й описував вищезгадані процеси. На думку Агріколи, основним у пробірному мистецтві того часу було мистецтво майстра. Незважаючи на те, що більшість притаманних визначенню проби процесів не було пояснено Агріколою, його опис пробірного аналізу мав велике значення, бо було одним із перших узагальнювальних викладів цього питання. Як бачимо із вищенаведеного, значна кількість із розглянутих видатним ученим аспектів металургії може бути застосована в нумізматиці, вивченні аспектів технології монетного карбування та контролю якості вихідної продукції. Агріколою наведено також переваги та недоліки відомих у той час пробірних методів. Із розвитком металургії в головних срібнорудних басейнах того часу в Німеччині на численних монетних дворах налагоджується карбування величезної кількості монет різних номіналів. Проведення якісної розвідки руд, апробації їхньої якості й оцінка перспективності видобутку, удосконалення технологічних аспектів металургійної справи за внеском Агріколи поклали основу для стрімкого розвитку монетної справи та грошового ринку німецьких земель у добу феодалізму.

Додатки

Таблиця 1.

Металевий склад наборів пробірних голок для монет різних типів
(частки металів у складі голок подано в каратах)

К-сть голок	1-й набір		2-й набір		3-й набір			4-й набір	
	Ag	Al	Al	Cu	Al	Ag	Cu	Ag	Cu
1	23	1	12	12	12	6	6	1	23
2	22	2	13	11	13	5	5	2	22
3	21	3	14	10	14	1½	1½	3	21
4	20	4	15	9	15	4	4	4	20
5	19	5	16	8	16	1½	1½	5	19
6	18	6	17	7	17	4	4	6	18
7	17	7	18	6	18	3	3	7	17
8	16	8	19	5	19	1½	1½	8	16
9	15	9	20	4	20	2	2	9	15
10	14	10	21	3	21	1	1	10	14
11	13	11	22	2	22	1½	1½	11	13
12	12	12	23	1	23	1	1	12	12
13	11	13	Чит	-	Чит	-	-	13	11
14	10	14	сте	-	те	-	-	14	10
15	9	15	-	-	-	-	-	15	9
16	8	16	-	-	-	-	-	16	8
17	7	17	-	-	-	-	-	17	7
18	6	18	-	-	-	-	-	18	6
19	5	19	-	-	-	-	-	19	5
20	4	20	-	-	-	-	-	20	4
21	3	21	-	-	-	-	-	21	3
22	2	22	-	-	-	-	-	22	2
23	1	23	-	-	-	-	-	23	1
24	-	Чит	-	-	-	-	-	Чит	-
		сте						сте	

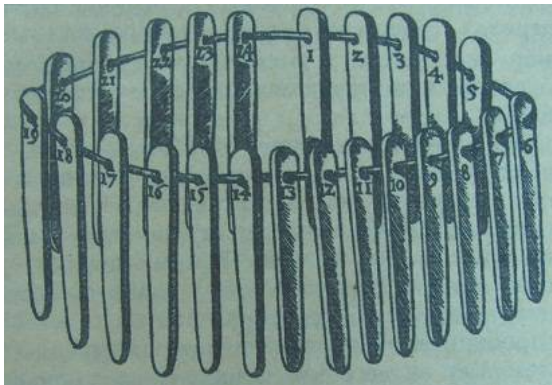

Рис. 1.

Кільце із набором пробірних голок

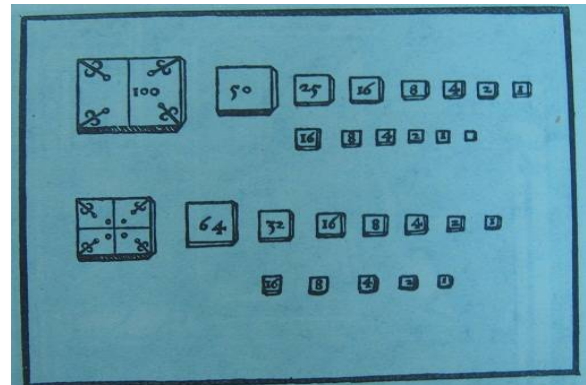

Рис. 2.

Пробірні гирі та гирьки голок

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шухардин С. В. Георгий Агрикола. М., 1955.
2. Быков Г.В. Биографии великих химиков. М.: Мир, 1981. – 320 с.
3. Agrocila G. Gespräch von Bergwesen \ «Бесіда про гірничу справу», Донецьк 2006.
4. Максимом М.М. Очерк о серебре. М., «Недра», 1981.
5. Волков В.А., Вонский Е.В., Кузнецова Г.И. Выдающиеся химики мира. – М.: ВШ, 1991. – 656 с.
6. Техника в ее историческом развитии. АН СССР, за ред. Шухардина С.В., М., 1979.
7. Шухардин С.В. Основы истории техники. АН СССР. Москва, 1961. – 271 с.
8. Зварич В.В. Нумизматический словарь. Львов, 1978.
9. Агрикола Г. О горном деле и металлургии в двенадцати книгах (главах), ред. Шухардина С.В., Москва, 1986 – 294 с.
10. Pininski J. «Pojecie monety falszywej w Poznym Sredniowieczu», Wiadomosci Numizmatyczne, R. XX, 1976, z. 4

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бойко-Гагарін Андрій Сергійович – аспірант кафедри гуманітарних наук та документознавства Кіровоградського технічного університету.

Наукові інтереси: історія науки і техніки, історія технологія карбування монет, історія грошового обігу.

УДК 39 (477.65) “19...”

ЕТНОМОВНА СИТУАЦІЯ У ПРОМИСЛОВІЙ І СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІЙ СФЕРАХ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Олександр ЛОМАКА (Кіровоград)

У статті досліджується мовна ситуація в промисловій та сільськогосподарській сферах у II половині ХХ століття в Кіровоградській області. Висвітлюються причини поширення міжнаціональної (російської) мови в сільськогосподарській та промисловій сферах краю.

Ключові слова: мова, суржик, міжнаціональні зв'язки, двомовність, інтернаціоналізм, національні меншини, "Червона зірка", "Гідросила", "Друкмаш", Кіровоградська область.

В статье исследуется языковая ситуация в промышленной и сельскохозяйственной сферах во II половине XX века в Кировоградской области. Освещаются причины распространения межнационального (русского) языка в сельскохозяйственной и промышленной сферах края.

Ключевые слова: язык, суржик, межнациональные связи, двуязычность, интернационализм, национальные меньшинства, "Красная звезда", "Гидросила", "Пишмаш", Кировоградская область.

In the article a language situation is investigated in industrial and agricultural spheres in II to the half of XX of century in the Kirovograd's region. Reasons of distribution of international (Russian) language are illuminated in the agricultural and industrial spheres of edge.

Keywords: language, muslin, ethnic relations, bilingualism, internationalism, national minorities, "Red Star", "Hydrosila", "Druk mash" Kirovograd's region.

Традиційно український і російський народи проживають на значній, хоча й компактній території, яка охоплює обширний регіон Південно-Східної Європи. Цей регіон охоплює області Східної, а частково й Центральної, України, а також Ростовську область і Краснодарський край Росії.

Оскільки в середині цього регіону немає чітко окреслених право-державних, а до 1991 року – і державно-політичних умов, то тут склалася своєрідна етнокультурна спільність, яка не визнавалася ні в радянській етнології, ні в сучасних академічних працях України та Росії.

І в цій етнокультурній сфері вищезазначеного регіону склався певний тип населення із цілим рядом загальних ознак, охоплюючи й усну розмовну мову. Логічно, що, оскільки ця етнокультурна спільність наукою не визнається, то "неіснуючою" опинилася і її мова. По суті, це – змішана українсько-російська мова, що використовує найбільш вживані в побутовому житті вислови. У цієї з дозволу сказати мови є як сильні, так і слабкі сторони. Її перевага в тому, що це мова реального простого народу. Її найслабкіша сторона полягає в тому, що ця мова не має своєї писемної версії. І внаслідок цього вона являє собою імпровізацію і не оснащена ніякими правилами ні в плані орфографії, ні в плані синтаксису. У підсумку ця мова отримала назву "суржик". І лише в останні десятиліття "суржик" як феномен лінгвістики привернув увагу спеціалістів.

За результатами соціологічних досліджень, загалом в Україні 10 % населених пунктів належать до таких, у яких більшість населення говорить суржиком. Мішаний субкод найпоширеніший у північних та центральних областях – регіонах масового українсько-російського білінгвізму. Це дає підстави для висновку, що суржик як лінгвістичний феномен є результатом двомовності в її диглосній формі. Водночас цей субкод є непрестижним, адже більше половини суржикомовних осіб соромиться свого мовлення. Соціолінгвістичні опитування засвідчують, що сфера вживання суржику дуже вузька – не перевищує 6 % комунікативних ситуацій [54, с. 13].

Метою цієї статті є розгляд мовної ситуації, яка склалася протягом II половини XX століття в промисловій та сільськогосподарській сферах краю.

В.І. Наулко, наводячи цитату Л.І. Брежнєва, зазначає, що "швидке зростання міжнаціональних зв'язків і співпраці веде до підвищення значення російської мови, яка стала мовою взаємного спілкування всіх націй і народностей Радянського Союзу" [44, с. 138 – 139].

Мови національних меншин Кіровоградської області існували і в промисловій, і в сільськогосподарській сферах виробництва, що були розкидані по всьому краю Кіровоградщини. Варто зауважити, що автор не відкидає впливу (як позитивного, так і негативного) російської мови на населення області, що насаджувалася не тільки в Кіровоградській, а й інших областях Української РСР, але зауважує те, що, крім російської мови, інші мови національних меншин (вірменська, грузинська, білоруська, молдавська, циганська, та інші) не мали жодного впливу на етнодемографічну ситуацію в області, яка виникла в другій половині ХХ століття. Винятком можна назвати болгарську мову, яка широко використовувалась у Вільшанському та значно менше в Добровеличківському районах області, де проживала і проживає значна кількість осіб болгарської національності, що вимагало створення шкіл з болгарською мовою викладання. Причиною цього явища є компакне та згуртоване проживання болгарського та корінного українського етносів.

Л. Панасюк у своїх працях переконливо доводить та зазначає, що “національні меншини України, як і саме україномовне середовище, не становило й не могло становити опозиції поширенню російської мови – під впливом радянської інтернаціональної ідеології саме українське населення активно асимілювалося. Відтак із входженням всієї території України до складу СРСР значно полегшилися можливості щодо русифікації взагалі та “просочування” зокрема” [45, с. 55].

Характерною межею мовного розвитку за доби Радянського Союзу є також процес інтенсивного створення загального фонду соціалістичних інтернаціоналізмів в лексиці, фразеології, особливо в багатогалузевій термінології, у словотворчих компонентах і їхньої композиції, у синтаксичних і образних засобах вираження [2, с. 15 – 16].

Серед головних причин змішування (асиміляції) особливе місце займали міграційні процеси, русифікація, економічне, культурне співробітництво як у середині країни, так і на рівні союзних республік [3, с. 84]. Зміцнення єдиного народногосподарського комплексу, обмін кадрами, у тому числі й робітниками, які переїжджали на постійне місце проживання, насадження ідеології інтернаціоналізму – все це призводить до змішування, перекручування, спотворення мови та міжнаціональних шлюбів у середовищі українського етносу [50, с. 280].

Неприховано ведеться демографічна політика: в Україні виникають цілі міста з російським населенням, насичення (як “допомога” Україні) кадрами (навіть у сільському господарстві); безупинне накачування неукраїнського люду на “новобудови комунізму” (такими оголошуються атомні та гідроелектростанції – в області такою стало будівництво ГЕС) [39, с. 320].

У минулому кіровоградський філолог, доктор наук, професор В. Манакін писав, що “...за багато років цілеспрямованого й постійного витравлювання української мови з мовної свідомості людей, русифікації їхнього менталітету (не будемо зараз говорити про методи цієї комуністичної операції) українці в основній своїй масі втратили орієнтири мовної культури. І українським стало вважатися будь-яке мовлення, схоже на українське лише ззовні. По-перше, кількість і характер помилок в українському мовленні (мається на увазі усна мова) різні в жителів міст, селищ та сіл. У сільській місцевості (і слава Богу) переважає рідна мова і в побуті, і на виробництві. А в місті, наприклад, у середньому 72 відсотки опитаних вдома розмовляють українською мовою, однак на виробництві зберігають цю мову для спілкування лише 35 – 44 % опитаних. Тому, до речі, за рахунок мешканців сільської місцевості середній показник володіння українською мовою і її поширення в цілому благополучний: більшість населення і в побуті, і на виробництві використовує українську мову, передплачує й читає пресу, у бібліотеках користується україномовною літературою, слухає українські

радіопередачі тощо. Але, повторюємо, це удаване благополуччя, тому що в містах – це ні для кого не секрет – все якраз навпаки. В усякому разі, так було до останнього часу. По-друге, значні коливання (від 0,3 до 11,3 відсотка) за кількістю русизмів на прикладі невеликого усного тексту обумовлені рівнем і характером освіти людей. Ті, хто закінчив виші або навчається в них, особливо на гуманітарних факультетах, менше припускаються помилок у мовленні” [41, с. 3].

Як зазначає Я. Радевич-Винницький, “критичної ж маси двомовних українців, особливо таких, що добре знали російську мову й експоновану нею культуру, не було. Селянство залишалося українським за мовою, отже, і за духом. Клас українського селянства було знищено індустріалізацією, колективізацією, голодоморами, соціалістичною урбанізацією, антиукраїнською демографічною політикою. Російська мова впроваджувалася за всіма напрямками: освіта, особливо середня спеціальна і вища, партійно-громадське життя, виробництво, служба в армії, ЗМІ, шефи з міста, тощо. Усе це працювало на витіснення української мови... Воно деградувало економічно, соціально, культурно, мовно. Здібніша молодь виїхала до міст..., село деінтелектуалізується, а вплив телебачення і радіо FM з російською мовою та далеким від українських національних вартостей спрямуванням посилюється” [48, с. 210].

Тенденція до скорочення шкіл з українською мовою викладання мала стійкий характер в обласних центрах України та промислових містах [1, с. 75], не є винятком і Кіровоградська область.

Протягом застійних років у масовому порядку закривалися національні заклади народної освіти – кількість шкіл з українською мовою викладання в таких обласних центрах республіки, як Харків, Дніпропетровськ, Миколаїв, Кіровоград та Одеса – до однієї – двох [37, с. 15].

За кількістю видань технічно-інформаційних матеріалів рідною мовою Українська РСР посідала останнє місце [53, с. 25] серед республік Радянського Союзу [42, с. 50]. Одну з причин, чому українська мова стала “неперспективною” в Україні, наводить Р. Купчинський. Він наголошує на тому, що “...вона була витіснена зі щоденного виробничого спілкування. Якщо на заводі, в інституті, у редакції технічного видавництва, на шахті, у конторі – вся праця, усе спілкування, усе діловодство ведеться російською мовою, і людина залежна від знання цієї мови, щоб одержати працю – то навіщо їй знати рідну, українську мову?” [40, с. 80].

Як зазначає М.І. Ісаєв, “інтернаціональна лексика – це обширний термінологічний пласт, що охоплює поняття із сфери політики, культури, науки, техніки, мистецтва і представлений в декількох найбільш розвинених мовах. Зрозуміло, за своїм зовнішнім оформленням (фонетичним і морфологічним) слова можуть і не збігатися. Але їхні основи, як правило, легко розпізнаються в різних мовах. Зберігається також їхнє основне лексико-термінологічне значення” [36, с. 53]. Авторські дослідження демонструють, що технічні процеси, які відбувалися на різних виробництвах Кіровоградщини, вимагали знання та володіння робітниками російської мови, що в подальшому (навіть тоді, якщо хто й був україномовним) призводило до такого явища, як переорієнтація, або суржикізація.

У 1940-х роках усі внутрішні розпорядження підприємств області, як видно з архівних матеріалів, були російською мовою. Звітність, що подавалася в Москву, а саме Міністерству сільгоспмашинобудування, також написана російською мовою [7, арк. 38].

А. Соловей зазначає, що “українська мова цілеспрямовано й невпинно витіснялася з усіх суспільно важливих сфер і навіть із побуту. Розглядаючи мову як фактор політики, Радевич-Винницький наводить слова М. Горбачова наприкінці його діяльності як Генерального Секретаря ЦК КПРС, котрий констатував, що “...в Україні навіть доходило до того, що під загрозою була українська мова – мова великого народу” [49, с. 214]. Автор підкреслює, що найстрашнішим наслідком

тривалої політики брутальної денационалізації України стало перетворення значної частини українців на “русскоязычное население”... українська мова активно витіснялася зі сфер наукового та культурного спілкування, діловодства, політичного життя. Багато представників інтелігенції, чиновництва, впливових кіл суспільства вважали для себе ганебним спілкуватися мовою простого народу, а для кар’єрного зростання необхідно було оволодіти російською мовою” [52, с. 323 – 324].

Усі розрахунки й пояснення в плановому економічному відділі “Червоної зірки” 1948 року надавалися російською мовою. Уся інша документація також виходила російською мовою. Під документацією розуміється продукція, яку виробляв завод: номери виробів, вартість продукції, кількість машин, запасних частин та інші важливі економічні відомості, що характеризували вироблену продукцію підприємства [8].

Як видно з доступних матеріалів Державного архіву Кіровоградської області, усі протоколи технічних нарад з питань технології 1949 року надруковані російською мовою. В основному це стосувалося недоліків та дефектів, знайдених під час виробництва і тестування продукції, які надходили від одного цеху до іншого та їхнього подальшого усунення без шкоди для виробництва [9, арк. 1].

Усі протоколи загальних зборів робітників і службовців агрегатного заводу (з 1983 р. перейменованій у “Гідросила”) написані російською мовою. На цих засіданнях розглядалися суспільні питання, на кшталт, створення аграрної комісії, хід та результати соціалістичних змагань, хід будівництва заводу та інші питання, які турбували робітників заводу та вимагали нагального вирішення на той час [18, арк. 1 – 8].

Безумовно, що на всіх підприємствах союзного підпорядкування Кіровоградської області в зазначений період панівною мовою була російська. Незважаючи на те, що більшість робітників (кваліфікованих, некваліфікованих, різноробочих) переважно українського походження, не кажучи про представників вірменської, молдаванської, білоруської та ін. національностей, усе ж на професійному рівні говорили російською. Цьому сприяла документація: інструкції, розпорядження та інші документи похідної справи надходили російською мовою.

Внутрішня документація підприємств Кіровоградської області, як у 1940-х, так і на початку 1990-х років була повністю російськомовною [46, с. 230]. Прикладом слугують розпорядження, які надходили від головного бухгалтера заводу “Червона зірка”, і, були написані російською мовою (стосувалися якості підрахунку випущеної продукції, витрат на їхнє виготовлення, роз’яснень щодо правильності підрахунку вироблених одиниць техніки) [10, арк. 1 – 5].

Зрозуміло, що накази міністра транспортного й сільськогосподарського машинобудування Союзу РСР за 1950-ті роки надіслані російською мовою. Накази висвітлювали переважно відомості про обладнання, яке передається із заводу “Гідросила”, плани виробництва на найближчій час та інструкції керівникам підприємств [17, арк. 7 – 11].

Щодо громадсько-виробничих питань на виробництвах області, то варто відзначити, що заяви від робітників заводу “Гідросила” та інших великих підприємств Кіровоградщини, наприклад прийом в члени профспілки написані рукою російською мовою. Причому, правильність написання заяви була не завжди дотримана (від різних форм написання до написання тексту українськими буквами російських слів та ін.). Наведемо таку заяву: “Заводському комитету профсоюзу от рабочего Журилова. Заявление. Прошу принять меня в члени профсоюзу так как желаю (або писали “всегда хотел”) стать членом профсоюзу” [19, арк. 3].

Також російськомовними були й накази Міністерства приладобудування, засобів автоматизації і систем управління СРСР та Всесоюзного промислового об’єднання “Союзоргтехника”, які належать до діяльності за 1974 рік (стосувалися

організації виробництва електричних пишучих машин [32]), але це й зрозуміло, адже це міністерство мало статус Всесоюзного. Документи стосувалися організації роботи на заводі, бюджету підприємства, премій робітникам, порушень в організації роботи підприємства в 1960 – 80-х роках [34, арк. 1 – 4, 27]. Прикладом таких документів є наказ міністра приладобудування, засобів автоматизації і систем управління СРСР з Москви за номером 114 від 13 травня 1968 року “Об организации дирекции строения завода шариковых ручек в г. Кировограде” [31, арк. 1].

Усі накази директора підприємства “Друкмаш” з основної діяльності, заводів “Гідросила” та “Червона зірка” написані російською мовою. Ці накази стосувалися організації випуску електричних пишучих машин на заводі та робочих питань: інвентаризації, перевірки, проведення конкурсів, місячних окладів та стандартів виробництва [33, арк. 69], якості виробленої продукції, охорони праці на заводі “Гідросила” (проходження флюорографа) [20, арк. 1, 6], внутрішньозаводських питань: винесення подяк, доган працівникам, заміщень вакантних посад, преміювання робітників, оптимізації та перегляду стандартів виробництва [11, арк. 1].

Накази генерального директора об’єднання “ЧЗ” з основної діяльності видавалися усі без винятку російською мовою. В архівних справах трапляються накази, що стосуються будівництва багатоквартирних будинків, які збереглися й до сьогодні. Особливою рисою таких будинків є іменні таблички, де вказано, що цей будинок був побудований колективом заводу “Червона зірка” в такому – то році [13, арк. 1]. Така ж ситуація і з підприємством “Друкмаш”. Усі накази генерального директора з основної діяльності надходили російською мовою, стосувалися проведення атестації та преміювання робітників, результатів перевірки [35, арк. 1, 71, 130].

Розпорядження заступників директора заводу “Червона зірка” з основної діяльності – також російською мовою. Основний характер цих розпоряджень стосувався робітників заводу [16]. Це й виготовлення запасних деталей для різних моделей машин, і зазначення головних відповідальних за роботу. Також у цих розпорядженнях заслуговує на увагу те, що в них зазначалися колгоспи, яким виготовляли запасні частини і в якій кількості [12, арк. 1 – 8].

Накази всесоюзних масштабів, наприклад Міністерства та міністра тракторного й сільськогосподарського машинобудування СРСР та Центрального комітету профспілки робочих автомобільного, тракторного й сільськогосподарського машинобудування, що стосувалися їхньої діяльності – надходили також російською мовою. Йшлося про поліпшення роботи заводу, ефективності праці, продукції, оголошення завдань, упровадження державних стандартів у галузі [21, арк. 1 – 7] та раціональне використання сировини та про інші організаційні заходи.

Така ж ситуація і з протоколами та виписками із протоколів нарад і засідань у заступників Міністрів тракторного й сільськогосподарського машинобудування СРСР та бюро Ради Міністрів СРСР із машинобудування – усі вони, а це й природно, написані російською мовою. У цих протоколах зафіксовані відомості про введення в експлуатацію тих чи інших моделей, результати їхніх перевірок. Особлива увага приділялася результатам трудової діяльності на підприємствах [14, арк. 1 – 11].

Річні номенклатурні та статистичні звіти про виконання плану виготовлення обладнання власного виробництва (продукцію, що виробив завод та її характеристики) як “Червоної зірки”, “Друкмашу”, “Гідросили”, так й інших підприємств Кіровоградської області в другій половині ХХ століття, також написані російською мовою [15].

У розповсюдженні двомовності істотну роль відіграє спілкування на виробництві, в армії, про що засвідчує зростання частки двомовних в області [6, с. 73]. Як зазначає Т.А. Мельничук, “нерідко траплялися документи, що підтримували статус російської мови як державної” [43, с. 362].

Провідними підприємствами у 1980-х роках на Кіровоградщині в промисловому секторі був ряд потужних, самобутніх підприємств союзного й республіканського значення, які могли вільно конкурувати з ключовими підприємствами країни. Добре відомою далеко за межами краю була продукція заводів “Червона зірка”, “Друкмаш”, “Гідросила”, “Чавуноливарний” (ЧЛЗ), “Радій”, ім. Таратути в Кіровограді, чистих металів, “Олімп”, твердих сплавів і тугоплавкого дроту, “Калькулятор” у Світловодську, “Пуансон” у Знам’янці, гірського воску – в Олександрійському, Побузький нікелевий – у Голованівському, графітовий – у Гайворонському районах. У 80-і роки стали до ладу Медвежоярська, Миронівська, Новомиргородська шахти, Костянтинівський розріз, що дало змогу довести видобуток бурого вугілля до 14 млн. тонн на рік [38, с. 59].

Т. Воропаєва, спираючись на власні дослідження, зазначала, що “найбільш негативний вплив на вільне використання української мови в усіх сферах суспільного життя спричиняють радянські стереотипи, які панують у масовій свідомості (наприклад, уявлення про нібито “наднаціональність” російської мови, переконання в тому, що нею розмовляти престижно і що вона є неодмінною передумовою успішної кар’єри, небажання бути “білою вороною”, тобто “не таким, як усі”, а також побоювання прославитися як “буржуазний націоналіст”), та вихована віками висока готовність українців до переходу на російську, якщо до них звертаються саме нею” [5, с. 201].

Дослідження, які були проведені в Кіровоградській області за період з початку 60-х – кінця 80-х років ХХ століття, показують, що разом з тим необхідно відзначити помітне вживання російської мови в спілкуванні українців, підвищення активності її вживання в тих сферах комунікації, які пов’язані з промисловою й суспільною діяльністю білінгвів, а також у сфері культури. Так, російська мова в 54 українців (20 %) є мовою спілкування на роботі, у 129 осіб (47 %) – при виборі мови кінофільмів, книг, лекцій і т. д., у 84 осіб (31 %) – це мова власних публічних виступів на зборах, конференціях і т. д., тобто мова активного вживання. Про те, що більшість українців достатньо добре володіє російською мовою, свідчить і той факт, що 231 особа (85 %) спілкується російською мовою з росіянами, а 246 осіб (90 %) – з людьми інших національностей [55, с. 29].

Відбувалися наради з керівниками промислових підприємств міста, які мали на меті надання керівникам підприємств практичної допомоги в розгортанні роботи із впровадження Закону “Про мови Української РСР”. Також створювалися комісії, наприклад комісія, яка розглянула інформацію начальника управління освіти міськвиконкому В. Дриги про стан впровадження Закону “Про мови Української РСР” у відомчих дитячих садках № 34, 61, 69 (відповідно заводи “Гідросила”, “Радій” і геологорозвідувальна експедиція). Цікавим є те, що у всіх перелічених дитячих садках педагогічна документація вже повністю переведена на українську мову. Проте між собою вихователі розмовляють здебільшого російською, забуваючи, що відтоді, як вони переступили поріг дитсадочка, виховний процес не має перерви [4, с. 3].

З доступних фондів Державного архіву Кіровоградської області простежуємо мовну ситуацію в сільськогосподарській сфері виробництва області на прикладах колгоспів Кіровоградщини та Кіровоградського обласного управління сільського господарства.

Письмові документи з кінця 1940-х – до кінця 1970-х років у вигляді протоколів загальних зборів членів колгоспу “імені ХХ з’їзду КПРС” (пізніше перейменовано на ім. О.В. Гіталова) Комишуватинської сільської ради

Новоукраїнського району Кіровоградської області та його правління написані-надруковані російською мовою [25, арк. 1 – 43]. Лише починаючи з 1980-х років, протоколи загальних зборів членів колгоспу друкуються більш-менш (з деяким уживанням російських слів) чистою українською мовою [28, арк. 2 – 5]. В основі всіх наявних протоколів різних рівнів засідань стоять питання про звітність керівників колгоспу за певний період, організацію роботи, боротьбу з алкоголізмом, догани та заохочення.

Що стосується керівництва колгоспу, то всі звіти, які оголошувалися перед усією громадою колгоспу, написані від руки (в подальшому надруковані) російською мовою [26, арк. 1 – 15]. Керівництво колгоспу, звітуючи, наголошувало у своїх виступах на завданнях та їхньому виконанні і, звісно, на перевиконанні, що не могло не радувати їхніх керівників. А такими керівниками в області були партійні й державні органи, які опікувалися діяльністю колгоспів. Цікаво, що, наприклад, рішення Новоукраїнської районної ради депутатів трудящих надходили українською мовою, а рішення Новоукраїнської районної ради соціального забезпечення колгоспників (про нарахування їм пенсій та ін.) надходили російською мовою [27, арк. 1 – 3].

Таку ситуацію, за деякими винятками, спостерігаємо і в колгоспі Надлацької сільської ради народних депутатів Новоархангельського району Кіровоградської області “Зоря комунізму” [29, арк. 1 – 12]. Винятком є нахил у бік україномовного діловодства. Починаючи з 1955-х років, документація велася (писалася від руки, а в подальшому друкувалася) як українською, так і російською мовами, з деяким поступовим збільшенням україномовних зразків. Усі доступні нам протоколи щодо діяльності цього колгоспу, загальних зборів колгоспників та його працівників показують, що на зборах колгоспників порушувалися ті робочі питання, які були нагальними на той час. Але з цих документів ми простежуємо певну тенденцію, а саме: діловодство, ведення протокольних записів, запитання-відповіді колгоспників відбуваються українською мовою з використанням слів російського походження.

Не є винятком і збори уповноважених членів колгоспу та правління колгоспу. Записи в наявних документах свідчать, що незалежно від новинок часу й технічного оснащення всі записи зафіксовані від руки та українською мовою, яка дуже схожа на суміш української мови та російських слів у ній [30].

Керівним органом сільськогосподарської сфери в Кіровоградській області було обласне управління сільськогосподарської продукції, яке, на нашу думку, мало великий вплив на всю сільськогосподарську галузь виробництва на Кіровоградщині в зазначений період.

Спираючись на наявні в Державному архіві Кіровоградської області документи та характер їхнього ведення, можемо стверджувати, що, починаючи з кінця 1940-х і до кінця 1980-х років, накази Міністерства сільського господарства СРСР та УРСР надходять двома мовами: російською та українською. Причому, що і так зрозуміло: накази Міністерства СРСР тільки російською, а ось щодо наказів Міністерства УРСР – вони надходили й російською, й українською мовами. Здебільшого накази Міністерства сільського господарства Української РСР стосувалися заготівель зерна, вказівок щодо великої рогатої худоби й іншого. Накази Міністерства сільського господарства СРСР належали до розряду “нагородити, покарати, збільшити” і ін. [24].

Постанови Ради Міністрів Української РСР і ЦК КП(б)У в зазначений період надходили російською мовою. Та інколи траплялися такого виду постанови й українською мовою. Наприклад, постанова Ради Міністрів Української РСР № 2290 від 25 серпня 1951 року “Про заходи щодо поліпшення роботи дитячих закладів у колгоспах Української РСР”, у якій наголошувалося на тому, що не вистачає місць для дітей сезонних робітників. Або ж постанова № 2835 Ради Міністрів Української

РСР і ЦК КП(б) України від 2 жовтня 1951 року “Про незадовільний хід збирання і заготівлі конопель у Кіровоградській області” [22, арк. 84 – 88].

Дещо інша ситуація в обласному управлінні сільського господарства Кіровоградської області. Усі накази, розпорядження, які надходили від них на місця (тобто в колгоспи) – переважно українською мовою, з деяким уживанням слів російського походження [23].

Незмінною була мовна ситуація і в місцевому комітеті профспілки Кіровоградської області. Усі документи, а це й лікарняні, заяви, й затвердження плану роботи та інше, видавалися тільки російською мовою.

І. Пасемко зазначав, що “Україна перетворилася на колонію радянської Москви: зрусифіковано міста й частину міського пролетаріату, українським залишалось село й невеличкі містечка. Набула утвердження і т.зв. теорія двох культур: міська культура – московська, а сільська культура – українська. Пролетаріат мав стати “авангардом світової революції” [47, с. 317].

Л.М. Чижикова доводить, що “процеси взаємодії і взаємозбагачення російського та українського говорів, а також розвиток двомовності значно посилилися за роки Радянської влади. Цьому сприяли контакти, що розширилися, між росіянами та українцями, система шкільного навчання, зростання освіти і культури серед сільського населення і багато що інше” [56, с. 21].

Зі слів В. Скляра видно, що “урбанізація сприяла збереженню домінування в мовному середовищі російської мови, попри те, що за чисельністю українці переважали росіян серед міського населення... Домінування російськомовного середовища стало беззаперечним у містах, насамперед великих і середніх, спочатку на сході та півдні України, а з 70-х років і в центральних, і навіть у найбільших містах західних областей. Масове переселення селян до міст, які займали нижчі щаблі суспільної піраміди, не могло призвести до заміни російськомовного урбаністичного середовища на українськомовне, попри кількісну перевагу українців, а навпаки, сприяло прискоренню процесів їхньої мовної, а потім й етнічної асиміляції” [51, с. 3].

Отже, аналізуючи мовну ситуацію в сільськогосподарській та промисловій сферах виробництва в Кіровоградській області в другій половині ХХ століття, слід відзначити, що російська мова переважала. Про це свідчить звітна документація найбільших підприємств та колгоспів області.

Але тому, що в сільській місцевості і в містах краю більшість населення становили українці, то нав’язування російської мови у всіх сферах життя мало негативні наслідки для побутування української мови. Найстрашнішим наслідком цієї політики влади було змішування двох мов, що породило таке явище, як вживання нелітературної української мови з використанням діалектів та суржику.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бажан О.Г. Стан освіти, науки, культури в Українській РСР в середині 1960 – 80-ті роки / О.Г. Бажан // Краєзнавство. – 2002. – № 1 – 4. – С. 75 – 78.
2. Белодед И.К. Функционирование языков народов СССР в условиях расцвета социалистических наций / И.К. Белодед // Всесоюзная научная конференция по теоретическим вопросам языковедения (11 – 16 ноября 1974 г.): тезисы докладов и сообщений пленарных заседаний. – М., 1974. – С. 12 – 17.
3. Бромлей Ю. Совершенствование национальных отношений в СРСР / Ю. Бромлей // Коммунист. – 1986. – № 8. – С. 78 – 86.
4. Волдинер В. Ленінці українізуються швидше від кировців / В. Волдинер // Вечірня газета. – 1993. – 2 квітня. – С. 3.
5. Воропаева Т. Українська мова як смислова засада національної ідентичності та проблема реформування вищої освіти в Україні / Т. Воропаева // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 198 – 202.
6. Гарипов Я.З. Родной и второй язык / Я.З. Гарипов // Сто наций и народностей / Ред. кол.: Э.К. Васильева. – М.: Мысль, 1985. – С. 69 – 80.

7. Державний архів Кіровоградської області (далі ДАКО). – Ф. Р-1128. – Оп. 2. – Спр. 119, 103 арк.
8. ДАКО. – Ф. Р-1128. – Оп. 2. – Спр. 246, 136 арк.
9. ДАКО. – Ф. Р-1128. – Оп. 2. – Спр. 341, 10 арк.
10. ДАКО. – Ф. Р-1128. – Оп. 2. – Спр. 772, 30 арк.
11. ДАКО. – Ф. Р-1128. – Оп. 6. – Спр. 869, 249 арк.
12. ДАКО. – Ф. Р-1128. – Оп. 6. – Спр. 1137, 270 арк.
13. ДАКО. – Ф. Р-1128. – Оп. 7. – Спр. 962, 250 арк.
14. ДАКО. – Ф. Р-1128. – Оп. 10. – Спр. 6, 11 арк.
15. ДАКО. – Ф. Р-1128. – Оп. 10. – Спр. 175, 9 арк.
16. ДАКО. – Ф. Р-1128. – Оп. 10. – Спр. 196, 62 арк.
17. ДАКО. – Ф. Р-1764. – Оп. 2. – Спр. 91, 35 арк.
18. ДАКО. – Ф. Р-1764. – Оп. 3. – Спр. 11, 27 арк.
19. ДАКО. – Ф. Р-1764. – Оп. 3. – Спр. 45, 112 арк.
20. ДАКО. – Ф. Р-1764. – Оп. 6. – Спр. 1, 138 арк.
21. ДАКО. – Ф. Р-1764. – Оп. 6. – Спр. 74, 9 арк.
22. ДАКО. – Ф. Р-2875. – Оп. 5. – Спр. 186, 99 арк.
23. ДАКО. – Ф. Р-2875. – Оп. 5. – Спр. 703, 486 арк.
24. ДАКО. – Ф. Р-2875. – Оп. 6. – Спр. 219, 195 арк.
25. ДАКО. – Ф. Р-3586. – Оп. 1. – Спр. 7, 43 арк.
26. ДАКО. – Ф. Р-3586. – Оп. 1. – Спр. 39, 15 арк.
27. ДАКО. – Ф. Р-3586. – Оп. 1. – Спр. 90, 5 арк.
28. ДАКО. – Ф. Р-3586. – Оп. 1. – Спр. 180, 14 арк.
29. ДАКО. – Ф. Р-4609. – Оп. 1. – Спр. 49, 33 арк.
30. ДАКО. – Ф. Р-4609. – Оп. 1. – Спр. 164, 80 арк.
31. ДАКО. – Ф. Р-7227. – Оп. 1. – Спр. 1, 3 арк.
32. ДАКО. – Ф. Р-7227. – Оп. 2. – Спр. 1, 14 арк.
33. ДАКО. – Ф. Р-7227. – Оп. 2. – Спр. 140, 151 арк.
34. ДАКО. – Ф. Р-7227. – Оп. 4. – Спр. 1, 186 арк.
35. ДАКО. – Ф. Р-7227. – Оп. 4. – Спр. 307, 220 арк.
36. Исаев М.И. О языках народов СССР / М.И. Исаев. – М.: Наука, 1978. – 222 с.
37. Кобко Г.Л. Розвиток національних культур: діалектика інтернаціоналізації і суверенітету / Г.Л. Кобко // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – № 7. – С. 11 – 19.
38. Козир І.А. Історія рідного краю (навчальний посібник для шкіл Кіровоградщини) / І.А. Козир, С.І. Шевченко. – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. – 72 с.
39. Кононенко П.П. Національна ідея, нація, націоналізм: Монографія / Петро Петрович Кононенко. – К.: Міленіум, 2005. – 358 с.
40. Купчинський Р. Про двомовність, провінційність і безхребетність / Р. Купчинський // Сучасність. – 1988. – Ч. 1. – січень (321). – С. 79 – 86.
41. Манакін В. Якою мовою говоримо?: Матеріали з науково-практичної конференції з проблем функціонування української мови на Кіровоградщині / В. Манакін // Народне слово. – 1992. – 5 березня. – С. 3.
42. Масенко Л.Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір / Лариса Терентіївна Масенко. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2004. – 163 с.
43. Мельничук Т.А. Мовна ситуація в сільській місцевості України (1989 – 2001 рр.) / Т.А. Мельничук // Український селянин. – 2008. – Випуск 11. – С. 362 – 363.
44. Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк) / Всеволод Иванович Наулко. – К., 1975. – 274 с.
45. Панасюк Л. До витоків білінгвізму в Україні: зміни мовного середовища під впливом міграційних процесів та міграційної політики / Л. Панасюк // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2010. – Вип. 47. – С. 48 – 61.
46. Парсамов С.С. Отечественная телевизионная промышленность. Специализированные предприятия телевизионной промышленности / Сергей Суменович Парсамов. – Ч. 1. – Кіровоград: “КОД”, 2007. – 304 с.

47. Пасемко І. “Українська мова в советській Україні” (До 40-річчя виходу однойменної книжки Романа Смаль-Стоцького) / І. Пасемко // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 317 – 319.
48. Радевич-Винницький Я. Двомовність в Україні: соціолінгвістичний аспект / Я. Радевич-Винницький // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 205 – 212.
49. Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації / Ярослав Радевич-Винницький. – Дрогобич: Відродження, 1997. – 360 с.
50. Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис / Олег Олексійович Рафальський. – К.: Поліус, 2000. – 447 с.
51. Скляр В. Все ще – “підпорядкована більшість”? (вплив етнічних процесів радянської доби на етномовну самоідентифікацію українців в сучасній Україні) / В. Скляр // Слово просвіти. – 2009. – 4 – 10 червня. – С. 3 – 4.
52. Соловей А. Українсько-російські відносини та мовна політика в Україні: історіографічний погляд / А. Соловей // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 39. – С. 317 – 329.
53. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: Док. і матеріали / Упоряд.: Л. Масенко та ін. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська акад.”, 2005. – 399 с.
54. Фудерер Т. Суржик: термінологічна парадигма і лінгвістична природа / Т. Фудерер // Наша газета. – 2010. – 30 червня 2 (79). – С. 12 – 13.
55. Функционирование русского языка в различных слоях украинского населения (на примере Кировоградской области) // Украинско-русское двуязычие: Социологический аспект / Г.Д. Басова, И.В. Борисюк, А.И. Курдюмова и др.; Отв. ред. Т.К. Черторицкая; АН УССР. Ин-т языковедения им. А.А. Потебни. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 23 – 36.
56. Чижикова Л.Н. Русско-украинские этнокультурные связи в южных районах Украины / Л.Н. Чижикова // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. – М.: Наука, 1979. – С. 12 – 73.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ломака Олександр Анатолійович – аспірант кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: етнічні процеси в центрально-українському регіоні в другій половині ХХ століття.

УДК 902.01

СОЦИАЛЬНО-ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ СЕЛА ЛОПУШЬ В XI–XVII вв.: ОТ ПОГОСТА К ПОГРАНИЧНОЙ ЗАСТАВЕ

Роман НОВОЖЕЕВ (Брянск, Российская Федерация)

У статті розглядається соціально-функціональна трансформація давньоруського поселення в с. Лопушь. За період з XI по XVII століття поселення пройшло шлях від адміністративного центру сільської місцевості – погосту в XI–XIII ст. до приватновласницького села в литовський період XIV–XV ст. і прикордонної застави в XVII столітті.

Ключові слова: село, погост, застава.

В статье рассматривается социально-функциональная трансформация древнерусского поселения в с. Лопушь. За период с XI по XVII век поселение проделало путь от административного центра сельской округи – погоста в XI–XIII вв. до владельческого села в литовский период XIV–XV вв. и пограничной заставы в XVII веке.

Ключевые слова: село, погост, застава.

The article considers the socio-functional transformation of ancient settlements. For the period from the XI till the XVII c. the settlement moved all the way from the administrative centre of the rural districts in XI–XII centuries, up to the owner's village in the Lithuanian period of XIV–XV c. and a border post in the XVII c.

Keywords: village, administrative center, frontier post.

Среднее Подесенье исключительно богатый на археологические памятники регион. В области славяно-русской археологии неплохо исследована территория севера и центра Брянского ополья, округа Трубчевска. Однако белым пятном в древнерусской археологии Подесенья остается территория на границе Брянского и Трубчевского ополей. Несомненно, что многое изменилось с 1912 года, когда В. Р. Апухтин писал Д. Я. Самоквасову: “По Десне еще много необследованных курганов и городищ. Трубчевский уезд совершенно еще не обследован в археологическом отношении” [1, с. 65]. Были работы В. П. Левенка, В. А. Падина, М. В. Воеводского, Л. В. Артишевской, А. К. Амброза, И. И. Ляпушкина, Ф. М. Заверняева, А. С. Смирнова, которые открыли, обследовали и исследовали в 1930-1980-х гг. десятки памятников разных эпох. Однако, как и сто лет назад, актуальны слова анонимного корреспондента “С.” из газеты “Новое время”, писавшего о состоянии дел в местной археологии – “к сожалению, на исследования местных археологов, не обладающих необходимыми денежными средствами, нельзя рассчитывать” [2].

Село Лопушь расположено на правом высоком берегу р. Десны. Городище в селе Лопушь традиционно, с момента его введения в науку Ф. М. Заверняевым в 1948 г., считалось поселением раннего железного века, а именно юхновской культуры. Городище расположено на мысу правого коренного берега р. Десны, высотой от подошвы около 17 м. Площадка городища блюдцеобразная размером 65x60 м, с напольной стороны окружена мощным полукольцевым валом высотой около 4 м, сохранились и остатки рва. К слову, об этом городище стало известно задолго до его обнаружения Ф. М. Заверняевым. В 1865 году в Орловских епархиальных ведомостях священник лопушской церкви св. Афанасия и Кирилла отец Василий Зверев опубликовал краеведческую заметку об истории села Лопушь, в которой упомянул о “Кудеяровом” городище, расположенном на территории села, а также о группе из 5 курганов, находящейся в одной версте от Лопуши [3, с. 496 – 500].

В 2011 году автором было открыто древнерусское селище, с напольной стороны вплотную примыкавшее к городищу. Селище больших размеров, общей площадью около 5 га, в настоящее время полностью застроенное усадьбами жителей села. Комплекс находок на селище выбивается из череды артефактов, характерных для рядовых древнерусских селищ. Так, были найдены стеклянные браслеты, предметы вооружения, предметы ювелирного искусства и металлопластики, изготовленные в сложной и недешевой для того времени технике, оконное стекло, детали поясного набора, книжные застёжки и другие артефакты, свидетельствующие о неординарности поселения и его жителей. Культурный слой на селище, во всяком случае в центральной его части, превышает 1 м, что не характерно для большинства древнерусских сельских поселений Подесенья и подтверждает бурную социальную и хозяйственную активность местного населения на протяжении довольно длительного времени. Кроме того, размеры селища превышают средние размеры древнерусских сельских поселений, абсолютное большинство которых имеет площадь от 0,5 до 2 га [4, с. 99]. Размеры селищ объективно отражают численность населения способного прокормиться земледельческим трудом на землях окружавших поселения. Соответственно, значительные размеры лопушского селища указывают как на большее число жителей, так и на иную социальную функциональность. Жители селища в Лопуши

кормились не только, а возможно и не столько земледельческим трудом, а возможно в большей степени перераспределением материального богатства, поступавшего в качестве сбора податей с прилегающей округи и контроля над транзитными торговыми путями. Этим и объясняется нестандартный комплекс артефактов, происходящих с территории селища.

На городище следов культурного слоя домонгольской эпохи не обнаружено, хотя в единичных экземплярах встречается древнерусская керамика. Вероятно, оно вторично использовалось в домонгольскую эпоху как крепость-убежище, а само поселение раскинулось на окружающей городище обширной территории. Аналогичная ситуация наблюдается и на расположенном в 30 км к югу от Лопуши городище Катова гора в с. Любожичи. По нашему мнению Любожичи и Лопушь – это административные центры XI – XIII вв. на территории Подесенья между Трубчевском и Брянском. Между стратегическими пунктами Трубчевск-Любожичи-Лопушь-Брянск расстояние в один конный переход, а именно около 30 верст. И Лопушское селище отличным образом вписывается в эту систему административных центров. Тем более в обозримой округе Лопуши нет поселения древнерусской эпохи сравнимого по размерам, материальной культуре и уровню жизни населения.

Какова же социальная природа лопушского селища? По мнению некоторых исследователей – это владельческое село-замок. Главный аргумент – уровень находок и наличие городища. Однако без комплексного исследования городища и его укреплений это утверждать крайне опрометчиво, тем более что по предварительным сведениям на городище нет культурного слоя древнерусской эпохи. А комплекс находок сравним, например, с тем который был получен при исследовании селища Автуничи на Черниговщине, которое феодальным замком не является.

На наш взгляд селище в Лопуши несомненно связано с юхновским городищем, но это отнюдь не владельческое село, а погост, возникший не позднее рубежа X – XI вв. и функционировавший как административный, судебный и податной центр княжеской власти над сельской округой. Это обширное и богатое сельское поселение с небольшой крепостью-острогом на древнем юхновском городище и церковным приходом.

По мнению некоторых исследователей, погосты существовали еще до феодализации. Это была система поселений, составлявших сельскую общину, а также центры этих поселений [5, с. 24]. Погосты были пунктами, объединявшими местное сельское население, а позднее при феодализации использовались как центры обложения прилегающей им округи [6, с. 117]. Территориально община-вервь состояла из нескольких поселков (весей). Её центром и было наиболее крупное поселение – погост [4, с. 97]. Погост мог быть укрепленным (реже) или открытым. Погосты упомянуты не только в летописном рассказе о податной реформе княгини Ольги, но и в уставных грамотах новгородского князя Святослава Ольговича 1137 г. и смоленского князя Ростислава Мстиславича 1150 г. в которых под погостами понимаются податные округа и центры этих округов.

На рубеже X – XI веков в процессе окняжения территории Подесенья княжеская власть в основном устраивала погосты на месте старых общинных центров. Там появлялась княжеская администрация, княжеский суд, церковный приход, осуществлявший, в том числе миссионерские функции. На погост свозилась дань с подвластной сельской округи, там же концентрировалась локальная торговля и могли проходить транзитные торговые пути. На погосте проживало население, чей социальный статус и благосостояние было заметно выше, чем на поселениях прилегающей округи. Все эти функции четко подтверждаются найденными артефактами.

Торговля – дрогичинская пломба, весы, гирька, стеклянные браслеты.

Администрация – предметы вооружения и снаряжения, детали поясного набора, книжная гарнитура.

Церковный приход – книжная гарнитура, значительное количество предметов христианского благочестия, легенда о престольной иконе Лопушской церкви.

Социальный статус и благосостояние жителей – стеклянные браслеты, предметы с позолотой, ювелирные изделия, изготовленные в сложной технике и др.

Учитывая датировку и атрибуцию находок, погост в Лопуши возникает на месте роменского селища на рубеже X – XI вв., во всяком случае, не позднее первой половины XI века. Роменского слоя на поселении не обнаружено, однако есть единичные находки роменской лепной керамики с гусеничным орнаментом. Вероятно славянский поселок возник не ранее X века и имел небольшие размеры. На XII – первую половину XIII века приходится расцвет поселения. Именно тогда оно достигает своих максимальных размеров и пика благосостояния жителей. Еще в XIX веке сохранялись остатки (5 курганов) курганного могильника, находившегося в одной версте к северо-западу от села [3, с. 500]. В настоящее время на территории курганного могильника располагается ферма.

О наличии на территории лопушского погоста церковного прихода косвенно свидетельствуют еще два обстоятельства. Первой – это местная легенда о престольной иконе лопушской церкви Афанасия и Кирилла. В ней говорится о том, что икона святителей была привезена из Киева вместе с иконой Печерской Свенской Богородицы князем Романом Михайловичем в 1288 году [7, с. 433]. Сама икона в настоящее время утрачена. И второе обстоятельство связано с историей самой церкви св. Афанасия и Кирилла. Первое письменное свидетельство об ее существовании в Лопуши – это Евангелие 1688 года, упомянутое в числе древностей, хранящихся при церкви. Однако с учетом легенды и большого количества предметов христианского благочестия, найденных на селище можно предположить то, что церковь в лопушском погосте появилась в домонгольскую эпоху. Тем более, что лопушской храм XVII – XIX располагался прямо на территории древнерусского селища, возможно на месте более древней постройки. По наблюдениям Н. А. Макарова на севере Руси между приходами XV – XVIII в. и домонгольскими поселениями с церквями связь прослеживается в 75% случаев [9, с. 199 – 216]. Таким образом, есть веские основания считать, что церковь в Лопуши могла появиться в домонгольскую эпоху. Именно этим объясняется наличие значительного количества предметов культа и книжной культуры на лопушском погосте.

К сожалению, как и для большинства других древнерусских поселений два столетия после монгольского нашествия для лопушского погоста стали темными веками. Очевидно то, что во второй половине XIV века он, как и вся территория Подесенья, попадает под власть Великого княжества Литовского. В народной памяти местного населения до начала XX века сохранялась легенда о некоем местном крестьянине, который совершил подвиг, подобный подвигу Ивана Сусанина, а именно завел литовскую рать в непроходимые болота у лесной речки Ловча, которая впадает в Десну практически напротив Лопуши [10, с. 31 – 34]. Власть Литвы установилась на полтора столетия. В этот период Лопушь превращается во владельческое поселение. А в конце XV века Лопушь впервые появляется на страницах письменных источников. Это “Жалованная грамота великого князя литовского Александра князю Тимофею Ивановичу Капусте на двор Лопашь и на человека Сытича в Брянскомъ повете”:

“Въ Берестьи, 22 декабря 1496 года.

Самъ Александръ божью милостью. Наместнику бранскому князю Феодору Ивановичу и иным наместником нашимъ, хто потом от насъ будет Бранскъ держати. Бил намъ чолом дворенинъ нашъ князь Тимофей Ивановичъ Капуста и просил в насъ у Бранскомъ повете двора нашего на имя Лопаша. А поведил перед

нами, штож к тому двору Лопашу тягнет только чотыри человеки. И теж к тому просил в насъ одного человека данника на имя Сытича и поведил пред нами, штож с того человека идет кад меду, а веро ловчое, а сокол на город. И мы ему тот двор Лопашъ и с тыми людми дали и теж того человека Сытича дали есмо ему в данью и зо всими землями пашными, и бортными, и сеножатыми, ис озеры, ис реками, из береги бобровыми, со всим потому, што здавна к тому двору Лопашу и к Сытичу прислухало; а и поголовщину с тых людей отпустили есмо ему.

Псан в Берестьи, дек. 22. индикть 15” [11, с. 154].

В 1497 году между князем Капустой и брянским наместником князем Федором Ивановичем разгорелся конфликт. Наместник пожаловался великому князю Александру, что Тимофей Капушта незаконно присоединил к Лопуши “многие земли наши бранские”. По делу были допрошены несколько брянских бояр, которые показали, что “в Лопуши не было ни людей, ни пашное земли” и то, что ещё бывший владелец, князь Иван Андреевич “привернул к тому Лопушу” село Брачово и поместил там 6 семей земледельцев, а также село Ревны и также поместил там шесть семей, которые несли повинность в виде добычи зверя в окрестных лесах. В итоге, великий князь особым привилеем подтвердил право князя Тимофея Капусты на Лопушь, Брачово и Ревны, при этом они были даны ему “в отчину” [11, с. 163 – 164]. Таким образом Лопушь окончательно становится владельческим селом.

Князья Капусты – это ветвь Рюриковичей, потомки Турово-Пинских князей. Владения их были разбросаны на Киевщине, под Оршей и на Брянщине. Род угас в XVI веке. Тимофей Иванович (умер в 1515 г.) известен как наместник черкасский и каневский (1506 – 1511 гг.), а также кричевский наместник с 1511 г., когда потерял свои владения на Брянщине.

Как видно из второго документа, Лопушь представляла собой опустевшее поселение. Возможно, что такое запустение было связано с татарским разорением в середине XIII века, которое сместило центры местной власти на территорию других поселений. Для ответа на этот вопрос необходимы дальнейшие комплексные археологические исследования. Но имея представительный комплекс находок, очевидным является то, что период со второй половины XIII по вторую половину XV века представлен минимальным количеством артефактов.

Литовское господство продолжалось до начала XVI века, когда в результате русско-литовской войны 1500 – 1503 гг. Подесенье вошло в состав Русского государства.

Следующий важный этап в развитии Лопуши наступает после заключения в 1618 году Деулинского перемирия между Россией и Речью Посполитой. Именно тогда Лопушь превращается в пограничную заставу “на Литовской границе”. В 1624 году головой Лопушской заставы был сын боярский Иван Андреевич Маслов [12, с. 26 – 27]. По нашему мнению в период существования в Лопуши пограничной заставы реконструируются древние укрепления на городище – эскарпируются склоны, углубляются рвы и насыпаются новые валы. Именно тогда городище приобрело тот облик, который мы видим сейчас. С функционированием заставы вероятно и связаны находки западноевропейских торговых пломб и монет, свинцовых пуль. Пограничный статус Лопуши заканчивается после русско-польской войны 1654 – 1667 года. Лопушь окончательно превращается в рядовое село на берегу Десны.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Письмо В.Р. Апухтина Д.Я. Самоквасову 1908 г. // Археология, история и архивное дело России в переписке профессора Д.Я. Самоквасова / Сост. С.П. Щавелёв. Курск, 2007.
2. Новое время. 19 июля 1908 г. № 11620.

3. Зверев В. Местные известия о селе Лопушь Трубчевского уезда Орловской епархии // Орловские епархиальные ведомости. 1865. № 13.
4. Древняя Русь. Город, замок, село. Под. Ред. Б.А. Рыбакова. М., 1985.
5. Воронин Н.Н. К истории сельского поселения феодальной Руси// Известия ГАИМК. Л., 1935. Вып. 138.
6. Алексеев Л.В. Смоленская земля в IX-XIII вв. М., 1990.
7. Зверев В. Сведения о благодатных действиях, бывших от иконы во имя святых отец наших Афанасия и Кирилла патриархов Александрийских, Орловской епархии, Трубчевского уезда, в приходском храме села Лопуши// Орловские епархиальные ведомости. 1866 г. №8.
8. Пясецкий Г.М. Описание священных древностей, находящихся Трубчевского уезда села Лопуши в Афанасьевской церкви // Орловские епархиальные ведомости. 1865 г. №18.
9. Макаров Н.А. Сельские приходы XV-XVII веков и системы расселения домонгольского времени на Белом озере: проблемы преемственности// Макаров Н.А., Захаров С.Д., Бужилова А.П. Средневековое расселение на Белом озере. М. 2001.
10. Новожеев Р.В., Потворов И.И. Брянский “Сусанин”: об одной историко-археологической легенде// История и археология восточноевропейской деревни. Выпуск 1./ Под ред. Новожеева Р.В. Брянск, 2011.
11. Lietuvos metrika. Knuga Nr.6 (1494-1506). Vilnius, 2007.
12. Летопись историко-родословного общества в Москве. Т.4. М., 1907.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Новожеев Роман Владимирович – кандидат исторических наук, доцент. Зав. научно-исследовательской лабораторией аграрной истории Брянской ГСХА.

Научные интересы: аграрная история, древнерусская деревня, археология сельских поселений Древней Руси, экспериментальная археология.

УДК [39:316.347]+303.62(477.52/.62)

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСІВ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ МЕШКАНЦІВ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ

Олена ПІСКУН (Київ)

У статті на основі результатів анкетування та власних польових матеріалів автора розкрито особливості етнонаціональної ідентифікації населення обстеженої території, проаналізовано типи ідентичності, наявні авто- та гетеростереотипи.

Ключові слова: Слобожанщина, ідентифікація, етнос, Батьківщина, стереотип, патріотизм.

В статье на основе результатов анкетирования и собственных полевых материалов автора раскрыты особенности этнонациональной идентификации населения обследованной территории, проанализированы типы идентичностей, присутствующие авто- и гетеростереотипы.

Ключевые слова: Слобожанщина, идентификация, этнос, Родина, патриотизм.

The peculiarities of the ethnic and national identification of the inhabitants of the investigated territory are shown, the types of the identity, the present auto- and heterostereotypes are analysed in the article on the base of the results of the questioning and the own field materials of the author.

Keywords: Slobozhanshchyna, identification, ethnos, the Motherland, stereotype, patriotism.

Постановка проблеми. У період збільшення кількості міжнаціональних шлюбів, розвитку інших інтеграційних процесів проблема національного самовизначення стає дедалі актуальнішою. Процеси становлення державності й націєтворення в Україні порушили питання вибору оптимальної моделі розвитку суспільства, пов'язаної з необхідністю осмислення етнонаціональних особливостей нації, розуміння місця народу у світовому історичному процесі. Нагальною, на наш погляд, ця проблема є для територій пограниччя загалом і Слобожанщини зокрема.

Оскільки етносоціологічний аналіз ідентифікаційних процесів актуальний як для збагачення фундаментального знання, так і для розв'язання прикладних завдань, він дає змогу дослідити особливості розвитку самосвідомості населення краю, вибудувати національно-культурну політику держави.

Аналіз останніх джерел. Проблема етнонаціональної ідентифікації населення України присвячено ряд наукових праць Г. А. Скрипник [11], Г. Б. Бондаренко [4], В. Б. Євтуха [5], Г. П. Ковальнової [6] та ін. Дослідники аналізують основні етапи становлення та розвитку цього терміна, виокремлюють його особливості на певній території з урахуванням етнонаціонального складу населення. В. В. Серєда [10] дослідила регіональні особливості історичних ідентичностей на основі порівняння світоглядних аспектів мешканців Львова та Донецька. На жаль, відсутні праці, у яких би розкривалися особливості етнонаціональної ідентифікації населення Слобожанщини.

Першими у ХХІ столітті з питань етнонаціональної ідентичності мешканців регіону стали монографія О. Титар [12] та розвідки О. Мусієздова [9], у яких досліджено національно-культурну ідентичність представників Слобожанщини на матеріалі філософії, літератури, історії, мистецтва та розглянуто поняття “ідентифікація” з погляду різних наук (психоаналіз, соціологія, психологія), проаналізовано рівень розвитку свідомості першокурсників Харківських вищих навчальних закладів. Проте Слобідська Україна вивчена недостатньо, оскільки відсутні комплексні дослідження цієї проблематики, не зосереджено увагу на всій етнічній території краю.

Тому наше завдання вбачаємо в з'ясуванні особливостей ідентифікаційних процесів населення Слобожанщини загалом і прогнозуванні способів збереження етнокультури та української ідентичності зокрема.

Виклад основного матеріалу. Під час збору матеріалу опитано 1 600 мешканців Південної Слобожанщини, зокрема 617 представників Донецької області (38,5 % від загальної кількості опитаних), 431 респондента Луганської (26,9 %), 381 особу в Харківській (23,8 %), 117 опитаних у Сумській області (7,3 %) та 54 в Полтавській (3,4 %) [2, арк. 1].

Отримані відповіді узагальнено за кількісним показником. Підраховано загальну кількість обраних варіантів, подано пункти, що отримали найвищий рівень підтримки. Увагу зосереджено на студентській молоді тому, що вона є ровесником незалежної України, саме від представників цієї вікової групи залежить майбутнє держави, саме студенти презентують покоління, “яке проходило первинну соціалізацію в нових соціальних умовах, і їхнє сприйняття соціального простору буде певною мірою більше релевантним цим умовам” [9, с. 28]. Водночас студенти – “найбільш інтернаціонально налаштована, динамічна, відкрита до нових суспільних тенденцій частина суспільства” [13, с. 208]. Представники інших вікових категорій народилися й жили в Радянському Союзі (для них може бути характерною т. зв. “радянська ідентичність”) або при інших режимах, що дає змогу простежити еволюцію ідентифікаційних процесів мешканців досліджуваного історико-етнографічного регіону.

Насамперед під час збору матеріалу нас цікавив склад населення: чи все життя респондент проживає в Україні, у цьому місті або селі. Відповіді показали, що наявні міграційні процеси в межах як досліджуваного регіону, так і

переміщення до них з інших областей України (Одеська, Дніпропетровська, Херсонська області, м. Запоріжжя, м. Керч) та Російської Федерації (м. Ростов-на-Дону, Геленджик, Алтайський край, м. Уренгой, Смоленськ, Москва, Мурманськ, Свердловськ Белгородської області, ст. Дінська, м. Волгоград, м. Норильськ), Узбекистану, Казахстану, м. Діліжан (Вірменія). До Белгородської області ж найчастіше переїжджали з Полтавської, Харківської та Луганської областей (зокрема, с. Великий Бурлук Харківської області, м. Ровеньки Луганської області).

Г. А. Скрипник зазначала, що найсильнішими в плані об'єднання суспільства є зв'язки за місцем проживання, оскільки вони продукують родинні стосунки, спільність інтересів, зацікавленість, переконань [11, с. 83].

Результати проведеного нами дослідження засвідчили, що насамперед респонденти ідентифікують себе з українським етносом (890 представників Слобожанщини або 55,6 % від загальної кількості опитаних у регіоні). Водночас 437 осіб (27,3 %) зі Слобідської України вважають себе громадянами України, ще 140 (8,8 %) – росіянами, 137 (8,6 %) – жителями району або села, 83 (5,2 %) громадянами Світу, ще 45 (2,8 %) європейцями.

Під час інтерв'ю опитані мали змогу проаналізувати й чіткіше визначити для себе тип ідентичності: *“Ну, напевне, українцем, але водночас теж у мене дуже сильна така прив'язаність до Харкова, ну і до, у принципі, до загальнолюдської ідентичності чи як там, до громадянина Світу. Якщо чесно, то до європейця якимось принаймні воно не актуалізоване. Тобто якщо мене назвуть європейцем, я сперечатися не буду, але...”* (мешканець м. Харкова, 1986 р. н.) [1, арк. 7].

Інша ж наша респондентка спробувала обґрунтувати саме, з яких міркувань вона обирає певний тип ідентичності: *“Я себе відчуваю українкою. Оскільки таку категорію як “громадянин Світу” в юридичному сенсі складно уявити, так для мене є важливою ідентичність «громадянин України», бо я змінювати її не планую там і не хочу. Українкою, так, відчуваю себе. Європейцем відчуваю, коли в Америці. От коли в Америці однозначно, коли питають: “Звідки Ви?”, я зразу кажу, що “From Europe”*” [1, арк. 10].

Водночас представники Белгородщини одностайно й практично відразу називали себе хохлами: *“А хтона шо, хтона шо я. Хахлушка. Я знаю, що хахли тут усі живуть і я хахол”* (мешканка с. Соколівка Корочанського району 1927 р. н.); [3, арк. 55] *“Ну к Україне не подходим. Перевертени, і так, і так балакаєм”* (мешканка с. Бехтєєвка 1928 р. н.) [7, арк. 69].

Зафіксовані нами показники щодо представників Північної Слобожанщини підтверджують і розвідки наших попередників: *“вони і “росіяни, що говорять українською”, і “хохли”, і навіть “перевертні”*” [8, с. 8].

Отже, можемо констатувати, що представники Белгородщини зберігають самоназву “хохли”, стверджуючи, що українці живуть тільки на теренах України.

Отже, нами простежено переважання таких типів самоідентифікації: етнічна (ототожнення з українським етносом), державна або національна (громадянин України), регіональна або крайова (мешканець району, міста або села).

За даними анкетування, проведеного у 2011–2012 рр. 1039 (64,9 %) опитаних мешканців Слобожанщини вважають своєю Батьківщиною Україну. Ще 515 (32,2 %) українців досліджуваної території обирають “малу батьківщину”, решта ж, 61 (3,8 %) респондент і 4 (1,04 %) з відповідно вважають своєю Батьківщиною Росію. Отже, можемо говорити про національну (громадянську) ідентифікацію та крайову (регіональну). Кілька респондентів зазначили, що Батьківщиною є “місце, де я народився”, “дитячі спогади”.

Під час інтерв'ю ми отримали схожі результати: *“Це, безумовно, Україна й мала батьківщина. Так само можу сказати, що Харків, що теж є певна, хоча Батьківщина з великої літери, певно, Україна. Але, крім того, у мене така дуже чітка міська все ж таки прив'язка”* (респондент з м. Харків, 1986 р. н.) [1, арк. 8];

“Ну Україна й “мала батьківщина” (своє місто, село). Я за “малу батьківщину” теж проголосую... Власне це ж велика Батьківщина й складається з маленьких” (мешканка м. Харків, 1986 р. н.) [1, арк. 12].

Для з’ясування особливостей процесів етнонаціональної ідентифікації не менш важливими, на наш погляд, є авто- та гетеростереотипи. Ми просили опитаних указати позитивні та негативні риси росіян й українців. Як не дивно, ці питання виявилися найпроблемнішими для респондентів. Більшість залишала їх без відповіді, були й такі, що не розділяли ці національні групи. Ідеальним українцем, на переконання опитаних нами, є той, хто любить народ і Вітчизну (717 представників (44,8 %) Слобідської України), поважає українську культуру (559 (34,9 %) слобожан), почуває себе українцем (465 (29,1 %) респондентів).

Пріоритети представників досліджуваного регіону щодо наступних характеристик розподілилися по-різному: народився в українській сім’ї (279 мешканців (17,4 %) Слобожанщини), розмовляє українською (222 респонденти (13,9 %)), має українське громадянство й живе в Україні (278 (17,4 %) слобожан).

Варто зазначити, що характеристику слобожан подав ще Г. Ф. Квітка-Основ’яненко в статті “Українці”, опублікованій 1841 р. у столичному журналі “Современник” [7, с. 146]. Найгрунтовніше авто- та гетеростереотипи представили опитані нами історики: “Якщо так коротко говорити, то мені здається, що те, що зараз найбільше відрізняє українців і росіян так як загалом, такі от головні тенденції, то це ставлення до держави, мабуть, да. Бо все-таки в Росії зберігається значною мірою імперськість і таке от ставлення до держави як до такого всемогутнього такого от чогось, яке є не важливішим там, ніж життя там, ну не життя, скажімо, а яке все-таки є більш важливим, ніж громадянин там або якісь там, да, громади, скажімо. Але в Україні, оскільки не було тієї Імперії, або Імперія так не сприймалась, то цього немає. І в Україні радше отакий цей індивідуалізм й анархізм, і ця байдужість до держави, яка також має свої негативні, радше також це заважає розвитку цієї держави, хоча в іншому напрямку, то це якби, от мені здається, те, що відрізняє. Але дуже багато спільного, тому що ця советізація, вона заторкнула майже рівною мірою і принаймні Південну, Східну і Центральну Україну і Росію і тому якби дуже багато цієї совєцкості, і це те, що зближує українців і росіян” (харків’янин, 1982 р. н.) [1, арк. 6].

Представниці ж с. Жигайлівка Корочанського району Белгородської області так визначають відмінність між хохлами і москалями: “Та розговором же тоже отлічаються. І хахли мені все равно кажуть, вони хитріші, хахли. Хай вони, може, і хитріші які – Простіші хахли – Простіші, а ті зліші. Розговор розговором, а так вони зліші. Нема таких от добрих, душевних, як хахли. А хахли, це такі, прості. Вони можуть усе, а ті не. Як же москалі кажуть на хохлов? Та, це таке, із хохлами зв’яжись, так ото зразу сокиру під подушку клади. Шо такі вони, сокиру, лягаєш спать – під подушку сокиру клади. Оце вони так обставляють. А от ми ж їх ніколи так не обставляєм. Ми знаєм, шо вони злі і все, а шоб отак сказать – не. Це уже ж напрушуєця шо? Шо дійствітельно із яким-то злом оце так, так сказать” [3, арк. 137].

Інша ж інформантка (с. Соколівка) вважає москалів розумнішими, а своїх дітей “чурбенами”: “Отакі чурбе’ни. То в людей по руські, а мої такі, прості” [3, арк. 59].

Проаналізувавши отримані дані, можемо дійти висновку: як позитивні, так і негативні властивості українців та росіян збігаються. Так, серед перерахованих позитивних якостей переважає переконаність респондентів у тому, що українці та росіяни дружні, щедрі, доброзичливі, гостинні, щирі, відкриті, порядні, товариські, працьовиті, чесні, гостинні, відповідальні, сміливі, душевні, вдячні, працьовиті, веселі, скромні, справедливі. Також українцям властиві чистота духу, почуття

гумору, патріотизм, любов до Бога, вміння гарного приготування їжі, турбота, мужність, оптимізм, кмітливність, колективізм, відкрита до спілкування душа, бажання допомогти, витримка. Росіянам же – взаємодопомога, підприємливість, рішучість, винахідливість, впевненість у собі, інтелігентність, прямолінійність, стійкість, широта душі, лояльність, “зробити так, щоб українці мовчали і терпіли”.

Серед негативних рис також багато спільних. Це такі, як пиха, гордість, байдужість, пияцтво, грубість, егоїзм, злість, заздрість, жадібність, хитрість, лінощі, непунктуальність, недотримання слова, невихованість, хамство, пліткарство. Ще можна виявити риси, притаманні тільки росіянам (зарозумілість, самовпевненість, сварливість, насмішкуватість, гордіня, недобррозичливість, високомірність, жорстокість, егоїзм, пиха, недбалість, безтурботність, скандальність, самовпевненість, зухвалість, войовничість) та українцям (інертність, недовіра, зневага до української культури та мови, неосвіченість, сором'язливість, невпевненість у собі, завтрашньому дні, безініціативність, неорганізованість, залежність, підлабузництво, “моя хата с краю...”, “страх до зміни чогось у майбутньому”, “не слідкуємо за державою (не політично, а культурно)”, “жаління себе і згадування “доброго” минулого”).

Сучасники часто зазначали рису, яка може бути, на наш погляд, предметом палких дебатів. Це націоналізм. Під час інтерв'ю лише історики та ще кілька представників досліджуваної території змогли чітко визначити це поняття: *“Націоналізм – це ідеологія така модерна, яка з'явилася приблизно там разом з Великою французькою революцією, яка полягала в ототожненні, власне, ну у важанні народ головною ідентичністю, да, тобто національність головною ідентичністю людини й твердження, що певному народу має відповідати певна держава, да, тобто й відповідно основне прагнення націоналізму – це утворення власної національної держави. І протягом дев'ятнадцятого і двадцятого століття, власне, більша частина тих національних рухів, які зародились у той період, то вони, якби цього прагнення намагались досягти й багато, хто досяг. Ну і тому, якби з точки зору цієї, наукової, ця ідея націоналізму, вона є такою нейтральною, бо власне, це в нас ідеологія, яка стверджує, що от така ідентичність є домінуючою, і що в принципі кожен народ має мати свою державу, чому б ні, але в нашому суспільстві, особливо за Радянських часів, цей націоналізм став таким неіративним терміном, з яким стали асоціювати такі речі, як там фашизм, там нетолерантність і багато іншого, що, очевидно, не є так зовсім правильно. Але, очевидно, націоналізм, як і будь-яка ідеологія, може використовуватись у різних цілях і, власне, і в негативних, і в позитивних, але, я вважаю, що якщо радше націоналізм асоціювати з патріотизмом, суміщати його з толерантністю, то нічого поганого в націоналізмі немає. Якщо ж він поєднується з ксенофобією, расизмом, нетерпимістю до інших, то, звичайно, це погано”* (мешканець м. Харкова, 1982 р. н.) [1, арк. 7]; *“Це визнання нації як найбільшої цінності для людини й відповідна діяльність з утвердження цієї цінності”* (представник м. Харкова, 1986 р. н.) [1, арк. 10].

Ще одна респондентка спробувала розкрити значення цього поняття з допомогою порівняння досвіду Білорусі, України та Польщі: *“Націоналізм може слугувати власне таким ну способом об'єднання спільноти, да, об'єднання в тому числі проти тоталітаризму, проти якихось режимів несправедливих, тобто це може виступати чинником мобілізації громадянського суспільства”* [1, арк. 15].

На наш погляд, одним із найважливіших чинників, які сприяють становленню та розвитку самосвідомості особистості, розбудові державності, є патріотизм. Під цим поняттям ми розуміємо “моральний та політичний принцип, соціальне відчуття, змістом якого є любов до Батьківщини і готовність підпорядкувати її інтересам свої приватні” [14]. Патріотизм містить у собі гордість

досягненнями, бажання зберегти культурні особливості країни. В умовах утворення націй та національних держав патріотизм стає складовою суспільної свідомості.

Останнє питання анкети присвячено з'ясуванню рівня свідомості респондента. На щастя, більшість опитаних зазначили, що вважають себе патріотами України (749 представників (46,8 %) Південної Слобожанщини). На жаль, 428 (26,8 %) слобожан не знайшли відповіді на це питання. Сподіваємося, з часом вони зможуть зачислити себе до патріотів нашої держави. На жаль, 336 опитаних (21 %) на теренах Південної Слобожанщини не вважають себе патріотами, а ще 88 (5,5 %) вважають себе патріотами Російської Федерації.

Однак низка опитаних запропонувала власні варіанти відповідей: “Я вважаю, що якби я народилась в іншій державі, я її так само любила, як і свою Батьківщину”, “Люблю українську землю, а не державу Україну”. Частина опитаних зізналася, що вважають себе патріотами рідного міста (в якому вони народилися чи проживають зараз). Ще низка висловила сподівання на краще: “Дуже хочу вважати себе патріотом”, “Дуже хочеться вважати себе патріотом України, але поки що турботи з боку України про свій народ не відчуваю”, “Уважаю себе патріотом України, але є що змінювати на краще”, “Вважаю себе патріотом, але важко жити. Молодь не підтримують!!!”.

Та чи чекають справжні патріоти якоїсь винагороди від держави? На наш погляд, вони ніколи не стануть кричати про свій патріотизм на кожному кроці, бо то вже фальшиве почуття. Патріот не стане виставляти напоказ свою душу, а прагнутиме діяти на благо України й не буде про це довго думати, бо це в нього в крові, це частина його, для нього це звичайна річ.

Висновки з цього дослідження й перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку. Отже, аналіз результатів дослідження (блоки, що стосуються етапів становлення та розвитку самосвідомості, самоідентифікації, властивостей ідеального українця, авто- та гетеростереотипів) засвідчив, що опитані ідентифікують себе з українським етносом, українською державою або певним населеним пунктом, районом, містом або селом.

Отримані результати уможливають стверджувати, що на двадцять першому році незалежності українська нація прямує до цілісності, єдності, узгодженості, зрілості, що відбивається в поглядах респондентів на низку чинників, котрі ми виокремлюємо як пріоритетні в процесах етнонаціональної ідентифікації (етнічний, національний, громадянський (державний) ідентитети).

Тож, завдання нашої роботи полягає в тому, щоб дослідити регіональні та локальні особливості формування та розвитку краю, ознаки утвердження національної ідентичності й ідентифікації для розуміння процесу розвитку нашого суспільства, визначення пріоритетів у духовній сфері, системи культурних цінностей народу. Проте це лише початок роботи над повномасштабним історико-етнографічним дослідженням краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. АНФРФ (Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського). – Фонд 14 – 5. – Од. зб. 731. – 142 арк.
2. АНФРФ (Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського). – Фонд 14 – 5. – Од. зб. 732. – 218 арк.
3. АНФРФ (Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського). – Фонд 14 – 5. – Од. зб. 734. – 150 арк.
4. Бондаренко Г. Проблемы национальной идентичности в среде украинской молодёжи // Россия и Украина: этнополитические аспекты взаимодействия: Сборник статей. – М., 2007. – С. 195–205.
5. Євтух В. Українські ідентичності та перспективи взаємодії України з європейськими та трансатлантичними структурами // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – № 2 (46). – С. 5–22.

6. Ковальова Г. Національна ідентичність та її формування в незалежній Україні в умовах глобалізації: культурологічні аспекти : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. культурології: спец. 26.00.01 "Теорія та історія культури" – Харків, 2010. – 22 с.
7. Кравченко В. Харьков / Харків: столица Пограничья / – Вильнюс, 2010. – 358 с.
8. Леонов І. Українське Подоння // Україна Молода. – 18.11.2010. – № 216. – С. 8–9.
9. Мусієздов О. Національна ідентичність в уявленнях жителів порубіжжя: (за матеріалами дослідження харківських першокурсників) // Етнокультурні фактори національної ідентифікації населення українського порубіжжя: міжнар. наук. конф.: тези доп. – К., 2007. – С. 28–29.
10. Середа В. Регіональні особливості історичних ідентичностей та їхній вплив на формування сучасних політичних орієнтацій в Україні : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. соціолог. наук: спец. 22.00.04 "Спеціальні та галузеві соціології". – К., 2006. – 23 с.
11. Скрипник Г. Ідентичність та етнічно-ідентифікаційні процеси в Україні // Матеріали до української етнології. – 2005. – Випуск 5 (8). – С. 80–86.
12. Титар О. Культура Слобожанщини: проблеми національно-культурної ідентичності / – Харків, 2006. – 240 с.
13. Чебанюк Е. Стереотипи русских и украинцев в представлениях украинской и русской молодежи // Россия и Украина: этнополитические аспекты взаимодействия: Сборник статей. – М., 2007. – С. 206–215.
14. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uk.wikipedia.org/wiki>.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Піскун Олена Олександрівна – аспірантка відділу “Український етнологічний центр” Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

Наукові інтереси: сучасні процеси етнонаціональної ідентифікації населення Слобожанщини; проблеми ідентифікації українського та російського населення порубіжних регіонів; історія формування та колонізації краю, духовна та матеріальна культура мешканців Слобідської України.

УДК 94-005.22

РОЛЬ МІСЦЬ ПАМ'ЯТІ У ВІДНОВЛЕННІ ІСТОРИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ СІЛ БОВТИШКА ТА РОЗУМІВКА ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО РАЙОНУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Світлана ПРОСКУРОВА (Кіровоград)

Стаття присвячена проблемам визначення ролі історичних місць пам'яті у відновленні історичної традиції (на прикладі сіл Бовтишка та Розумівка, досліджених у ході етнографічної експедиції факультету історії та права Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка в Олександрівському районі 2011 р.)

Ключові слова: коммеморація, історична пам'ять, ідентичність, місця пам'яті, етнографічна експедиція, ментальність, історична традиція.

Стаття посвящена проблемам определения роли исторических мест памяти в восстановлении исторической традиции (на примере сел Бовтышка и Разумовка, изученных в ходе этнографической экспедиции факультета истории и права Кировоградского государственного

педагогического университета имени Владимира Винниченко по Александровскому району в 2011 г.)

Ключевые слова: коммеморация, историческая память, идентичность, места памяти, этнографическая экспедиция, ментальность, историческая традиция.

This article is devoted to the problems of defining the role of historical places of memory in the reconstruction of historical tradition (for example villages Bovtyshka and Rozumivka investigated during ethnographic expedition department of history and law of Kirovograd State Pedagogical University named after Volodymyr Vynnychenko in the Alexandrovsky district in 2011.

Keywords: commemoration, historical memory, identity, place of memory, an ethnographical expedition, mentality, historical tradition.

Влітку 2011 року студенти факультету історії та права здійснили своєрідне “паломництво” місцями пам’яті Олександрівського району.

Реалізація цього науково-дослідного проекту стала можливою завдяки зацікавленості керівників місцевих органів влади району в популяризації історії та пам’ятних місць Олександрівщини та їхньому зверненню за фаховою допомогою до керівників факультету історії та права.

Завдячуємо ми також світлої пам’яті деканові факультету історії та права Віктору Миколайовичу Філоретову. Саме він обрав Олександрівський район об’єктом експедиції та безпосередньо вирішував питання щодо належної організації дослідницької роботи студентів на місці.

В. М. Філоретов належав до істориків, яким було небайдуже минуле нашого регіону. За його сприяння протягом 2006 – 2010 років було організовано студентські етнографічні експедиції по збиранню матеріалів усної історії Новоукраїнського, Бобринецького, Світловодського та Вільшанського районів. Матеріали експедицій послужили вагомим матеріалом для публікацій викладачів і студентів факультету, курсових, дипломних та магістерських робіт.

Одним із завдань минулорічної експедиції було відвідати меморіальні місця Олександрівського району та оцінити їхню роль і значення з погляду відновлення перерваної історичної пам’яті.

Разючі зміни, що відбулися за останні роки в політиці та економіці, суттєво впливають на сучасний інтелектуальний простір. У наукових публікаціях і популярних виданнях активно обговорюється питання про те, якими є соціальні та культурні наслідки глобалізації та інформатизації на українське суспільство. Відбуваються також зміни у сфері історичної свідомості, в оцінці пізнавальних можливостей вітчизняної історичної науки.

У суспільній свідомості особливо рельєфно виявляється соціально-виховна функція історичної науки, реалізується її світоглядний потенціал, задіюються механізми її впливу на розвиток суспільства та його окремих груп. І навпаки, головним чином через стереотипи сприйняття, ціннісні орієнтири, ідеальні образи здійснюється детермінований вплив соціокультурного контексту на сучасну історичну науку.

Сучасна історіографічна ситуація створила умови для появи нового дослідницького поля, пов’язаного з феноменом історичної культури (й історичної традиції). Набуває поширення новий підхід, який передбачає аналіз явищ культурного життя в контексті соціального досвіду. Саме в цьому ракурсі слід розглядати ментальні стереотипи, історичні міфи й процеси трансформації буденної історичної свідомості, механізми формування і збереження історичної пам’яті поколінь – сукупності сприйняття уявлень, суджень і думок стосовно подій, видатних особистостей та явищ історичного минулого, а також способів пояснення та осмислення останнього.

Відповідаючи на питання, чому саме сьогодні “загадка пам’яті історії” стала настільки притягальним предметом вивчення, Патрік Х. Хаттон дуже точно вказав на те, що “згасання колективної пам’яті” в результаті “дроблення традицій” у сучасній культурі відкрило дорогу до розуміння альтернативних уявлень про минуле: “Альтернативні стежинки в історію відкривали світи, про котрі ніхто навіть і не підозрював, і ускладнили розуміння нашого спадку” [1, с. 15].

Внаслідок крутого повороту в історіографії останньої третини ХХ сторіччя виявилось нове ставлення до документів: оскільки останні не відображають, а інтерпретують минулу реальність, й оскільки цілісна реконструкція минулого в таких умовах є недосяжною метою, завдання історіографії, не претендуючи більше на об’єктивність і універсальність, а конструюючи минуле, допомогти індивідам і соціальним групам в набутті ними власної ідентичності.

І саме цей час характеризується активним зверненням істориків до проблем колективної (або соціальної) історичної пам’яті й початком систематичної розробки різних аспектів “використання минулого” й “риторики пам’яті”.

Однак, незалежно від епохи, соціальна (групова) пам’ять характеризується вибірковістю і тенденційністю (це завжди пам’ять з якоюсь метою). Минуле цілком реально присутнє в сучасному, і не лише у вигляді пам’ятників й артефактів, але і в успадкованому від прийдешніх поколінь соціальному досвіді, разом із системою ідей і регламентації. Ідея історії, історичні архетипи складають важливу частину суспільної свідомості й групової ідентичності. Як люди сприймали події (не лише їхнього особистого або групового життя, а й історії), сучасниками або учасниками яких вони були, як вони їх оцінювали, яким чином зберігали і передавали інформацію про ці події, так чи інакше інтерпретуючи побачене або пережите, – усе це викликає значний інтерес.

Місця історичних подій і пам’ять про них відносно недавно стали предметом спеціальних історичних досліджень, оскільки це було здебільшого цариною літераторів, культурологів, мистецтвознавців.

Так, британський культуролог Генрі В. Мортон знайомить читача з місцями, які, повторюючи Р. Кіплінга, “є честю і славою Англії” [2]. Російський письменник і культуролог Петро Вайль розкриває таємниці зв’язку людини з місцем її проживання, проводячи зацікавленого читача меморіальними місцями Європи, пов’язаними з творчістю великих письменників і художників [3].

Завдяки працям француза П’єра Нора та його колег – авторів фундаментальної 7-томної праці “Місця пам’яті”, що створювалася протягом 1983 – 1994 рр., і британця Патріка Х. Хаттона в середовищі істориків набув поширення термін “коммеморація” (увічнення пам’яті) [4, с. 119].

П’єр Нора виступає гідом, знайомлячи нас з місцями пам’яті Франції і роботою істориків щодо вивчення цих місць та переосмислення. Патрік Х. Хаттон, захоплений історичними творами, які попередники присвячували коммеморації, пише про мистецтво пам’яті як про джерело відновлення втрачених світів, традицій, які містили в собі паростки прогресу й розвитку.

Однією із сучасних спроб коммеморації історичних місць нашої країни стало науково-популярне видання І. Шарова “100 визначних місць України”. Щоправда, сам автор вважає, що описані ним визначні місця – це лише “невелика частка того, що має Україна, її благословенна земля, її героїчна історія, яку творив протягом тисячоліть наш народ” [5, с. 5].

У сучасній Україні саме історики мають перебрати на себе місію формування засадничих національних ідей, конструювання групової (національної, громадянської) ідентичності на основі історичної пам’яті. Нові суспільні виклики вимагають як ревізії й переоцінки історичної пам’яті українців, так і її примноження та ретрансляції через віднайдення й увічнення матеріальних слідів

значущих історичних подій як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях.

Однак ця робота ускладнюється насамперед через суттєві особливості функціонування історичної пам'яті українців, – перша з яких полягає у тривалій бездержавності нашого народу. З першої випливає друга особливість – безелітність. Адже саме потужна, національно орієнтована еліта – політична, наукова, культурна – є інтерпретатором і ретранслятором історичної пам'яті. І, нарешті, третя – труднощі утвердження національної ідентичності українців на тлі тривалого постколоніального синдрому.

На нашу думку, історики нині мусять подолати вибірковість й однозначність візії минулого, властиві як офіційно декларованій, так і “приземленій” (камерній, родинній) історичній пам'яті, культивувати об'єктивне й різнобічне сприйняття подій минулого в масовій свідомості.

Історична пам'ять пересічного українця вибіркова й багатоманітна. Її зміст, опорні факти, знакові фігури й локації, форми інтерпретації доцільно переглянути й привести до спільного знаменника.

На жаль, нинішній стан функціонування історичної пам'яті українців призводить до гострої полеміки, що подеколи виливається у форму суспільного розбрату. Що ж стало причиною такого стану речей?

Наша історія нараховує два тривалі періоди рішучого поривання з минулим:

- період російської імперської колонізації, протягом якого переписувалася, а то й прямо фальшувалася історія України, а українців змушували ідентифікувати себе винятково як “підданих Російської імперії малоросійської народності православного віросповідання”;

- радянський період, зокрема пореволюційні роки, коли відбулася радикальна відмова від як імперського російського, так і національного українського історичного минулого.

Зупинімося докладніше на пореволюційному запереченні усталеної коммеморації. Революція принесла із собою не лише соціальний, а й світоглядний конфлікт, розбрат, громадянську війну. Після революції почалося активне творення радянського історичного міфу з власним пантеоном героїв і героїчних подій (причому не лише на загальнодержавному, а й на регіональному рівні – пригадаймо вулиці українських міст, названі на честь “активних борців за встановлення Радянської влади”). У ньому не знайшлося місця ні героям попередніх епох, якщо вони належали до “ворожих” класів, ні національним героям (які були ворожими ідеологічно, засадничо). З минулого виокремлювалися лише факти і явища, які свідчили про “віковічну боротьбу трудящих проти експлуататорів і соціального гноблення”, “віковічне прагнення українського народу до возз'єднання з братнім російським народом” тощо. Бути занесеними “на скрижалі” радянської офіційної історії “пощастило” небагатьом історичним постатям (хіба що Богдану Хмельницькому, Івану Гонті, Максиму Залізняка, Устиму Кармалюку, Тарасу Шевченку, Івану Франку, Лесі Українці).

Національна історична пам'ять в Україні була силоміць перервана, перетворившись буквально на історичне забуття.

Що ж може сприяти її відновленню? На нашу думку, не останню роль у процесі своєрідної історичної та етнокультурної регенерації можуть відіграти місця історичних подій (історичної пам'яті), які П'єр Нора слушно називає “цементом національної історії” [6, с. 46].

Слід зазначити, що Олександрівщина не обділена увагою дослідників-красзнавців. Про це свідчить своєрідна антологія історичного красзнавства Олександрівського району, укладена Василем Білошапкою і Борисом Кузиком на основі рідкісних видань й архівних матеріалів, які репрезентують історичне минуле краю [7]. Цей змістовний, багато ілюстрований путівник місцевими музеями та

місцями історичної пам'яті не може не викликати щирого захоплення в історика, краєзнавця, бібліофіла.

Щоправда, в зазначеному виданні, як на нашу думку, надто беззастережно і некритично подані матеріали краєзнавчих досліджень радянського періоду, зокрема фундаментального видання "Історія міст і сіл УРСР. Кіровоградська область" [8]. Замість дифіраμβів на його адресу доцільно було б вмістити виважену критику, що жодним чином не може применшити праці упорядників книги й ентузіастів-краєзнавців, причетних до збирання матеріалів для її укладання. Вони докладали значних зусиль до того, щоб зберегти історичну пам'ять про населені пункти Олександрівщини, проте були поставлені в жорсткі ідеологічні рамки.

Поверхневого аналізу окремих розділів достатньо, щоб зрозуміти загальну концепцію цієї праці, яка буквально повторювала основні тези тогочасної офіційної історичної науки, а саме: скупо подати дореволюційний період, вилучивши відомості про події та особистості, які не вписувалися в концепцію перманентної класової боротьби (генерал М. Раєвський, громадський діяч і меценат І. Фундуклій, цукрозаводчики, меценати й добродійці Терещенки); період національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. представити винятково як переможну ходу Радянської влади, а героїчний спротив холодноярських повстанців радянській окупації – як "націоналістично-куркульський бандитизм"; повністю уникнути згадок про Голодомор 1932 – 1933 рр. (який на Олександрівщині став жорстокою карою для українського населення з боку комуністичної влади за підтримку повстанського руху, що тривав до 1925 року), натомість живописуючи "успіхи колгоспного будівництва" тощо.

Наразі хотілося б докладніше зупинитися на враженнях, що склалися в учасників експедиції за короткий час перебування на мальовничій землі Олександрівщини.

Культурно-історичні особливості Олександрівського району полягають у тому, що він у силу географічного розміщення етнографічно тяжіє до такого історико-етнографічного регіону, як Середня Наддніпрянина. Більшість населених пунктів району виникли в XVII – XVIII ст. і походять від козацьких хуторів і зимівників. Укоріненість етнокультурних традицій виявляється насамперед у збереженні історичної топоніміки та кришталево чистій українській мові, властивій більшості корінних мешканців краю.

Куратор експедиції Федір Олексійович Шаповал порадив розпочати знайомство з Олександрівщиною з відвідання сіл Бовтишка і Розумівка. Насиченість цих населених пунктів місцями пам'яті уможливорює на їхньому прикладі проілюструвати тезу про значення пам'ятних місць для відновлення історичної традиції.

Міні-екскурсію Бовтишкою провів для нас заступник директора загальноосвітньої школи з навчально-виховної роботи Микола Павлович Шульга.

Бовтишка – гніздо відомої російської родини Раєвських, яке вполював генерал від кавалерії, герой Вітчизняної війни 1812 року М. М. Раєвський, вибираючи місце під закладку родового маєтку. Тут було збудовано двоповерховий будинок, посаджено фруктовий сад і закладено унікальну оранжерею з екзотичними рослинами. Тут мешкали господар маєтку М. М. Раєвський та його донька М. М. Волконська – дружина декабриста С. Г. Волконського.

О. С. Пушкін залишив теплі спогади про генерала та його родину, окремі члени якої стали, ймовірно, прототипами героїв його поетичних і прозових творів. У листі до брата Л. С. Пушкіна поет писав: "Свидетель Екатерининского века, памятник 12 года, человек без предрассудков, с сильным характером и чувствительный, он <Раевский> невольно привяжет к себе всякого, кто только достоин понимать и ценить его высокие качества. Старший сын его будет более

нежели известен. Все его дочери – прелесть, старшая – женщина необыкновенная” [9, с. 358].

Зараз про масток, руйнування якого розпочалося одразу після революції, нагадує хіба що одна із господарських будівель, що дивом збереглася до нашого часу.

Існує кілька проектів відтворення маєтку Раєвських. Однак, на нашу думку, проблема полягає не лише в пошуку коштів, а й у виробленні науково обґрунтованої концепції створення історико-культурного комплексу. Його було б доцільно створювати не стільки як пам’ятник імперській добі, а поєднати різні історико-культурні традиції.

Меморіальна дошка на оселі подружжя Токаренків нагадує про те, що в січні – лютому 1944 року тут перебував штаб 2-го Українського фронту, яким командував маршал Радянського Союзу І. С. Конєв. Досі зберігся стіл, за яким працював визначний радянський полководець. Прикметно, що до цього часу селяни зберігають добру пам’ять про нього.

У Бовтищі ми відвідали пам’ятник радянським воїнам-визволителям і землякам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни, та пам’ятний знак, установлений на увічнення пам’яті односельців, які стали жертвами Голодомору 1932 – 1933 років.

Наступним пунктом експедиційного маршруту стало село Розумівка, в якому нашу увагу привернули кілька меморіальних об’єктів, зокрема:

народний музей села Розумівка;

Хрестовоздвиженська церква з усипальницею родини Раєвських;

пам’ятний знак на честь 185-річчя завершення подорожі О. С. Пушкіна та родини Раєвських Півднем України;

пам’ятник воїнам-визволителям і землякам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни;

пам’ятний хрест на місці загибелі одного із отаманів Холодного Яру – Миколи Скляра (Чорного Ворона);

пам’ятний знак жертвам Голодомору 1932 – 1933 років.

1967 року краєзнавчий музей (з експозицією, присвяченою родині Раєвських) було розміщено у Хрестовоздвиженській церкві – усипальниці родини Раєвських. Пізніше експозицію перенесли до Будинку культури. Нині церкву й прилеглу до неї територію реконструюють на кошти російських спонсорів і за сприяння місцевої влади. В урочистостях з нагоди 150-річчя освячення Хрестовоздвиженської церкви 4 жовтня 2005 року взяли участь нащадки роду Раєвських – князь Андрій Гарденін (Сербія), Ірина та Юлія Раєвські (Франція).

Нині в музеї експонуються скульптурні та живописні портрети М. М. Раєвського, членів його родини та друзів-декабристів, генеалогічне дерево роду Раєвських, речі з їхнього маєтку в селі Бовтушка, сучасні світлини нащадків Раєвських тощо.

Музею підпорядкована усипальня родини Раєвських, у склепі якої покоються глава роду – генерал М. М. Раєвський (1771 – 1829), герой Вітчизняної війни 1812 року, його онук – полковник М. М. Раєвський (1839 – 1876), який став національним героєм Сербії і прототипом графа Вронського – персонажа роману Льва Толстого “Анна Кареніна” [10] та молодша донька генерала фрейліна С. М. Раєвська (1806 – 1881).

Заступник директора музею Ніна Андріївна Лисенко розповіла нам про плани щодо розширення та вдосконалення експозиції.

На нашу думку, основним напрямом розвитку музею доцільно було б зробити згладжування диспропорцій між кількома експозиціями, які репрезентують цілком різні, часом антагоністичні соціально-культурні зрізи – імперський, український національно-визвольний, радянський. Зрозуміло, що ця експозиція

тією чи іншою мірою розкриває підсвідому колективну пам'ять, низку ідентичностей членів сільської громади.

Крім того, існує певне протиріччя в тому, що музей у його сучасному стані є одночасно місцем, що увічнеє як колективну історичну пам'ять (історія села), так і цілком приватну (історія однієї родини).

Пам'ятний знак під віковичним дубом біля Бондарського ставу вшановує пам'ять про 185-річчя завершення подорожі О. С. Пушкіна та родини Раєвських Півднем України.

Дослідник біографії М. М. Раєвського, голова благодійного фонду М. М. Раєвського В. Бухаров наполягає на тому, що О. С. Пушкін гостював у маєтку генерала в Бовтищі. Щоправда, подорожній щоденник (лист) генерала Раєвського до доньки Катерини, що детально відтворює моральну і побутову атмосферу, яка оточувала поета в колі сім'ї генерала влітку і восени 1820 року, не містить відомостей про перебування О. С. Пушкіна в наших краях. [11, с. 331 – 335].

Мальовничість місця розташування пам'ятного знака приваблює не тільки шанувальників творчості великого російського поета, а й любителів відпочинку на лоні природи.

Меморіальне урочище Чорного Ворона край села учасники експедиції відвідали в супроводі директора Розумівської ЗОШ Валентини Карпетівни Джоган. Грунтовою дорогою прийшли на місце край села. До дубового хреста на місці загибелі 300 повстанців на чолі з отаманом веде ґрунтова дорога. На узліссі викопана криниця, поставлено дубовий стіл з лавами для відвідувачів.

Валентина Карпетівна розповіла, що й досі в селі жива пам'ять про жорстокий нерівний бій повстанців, які здебільшого були вихідцями з навколишніх сіл, із червоноармійцями 1-ї Кінної армії Семена Будьонного, котрих місцеве населення сприймало як окупантів і карателів.

На думку П'єра Нора, пам'ять знає тільки дві форми легітимації – історичну й літературну. Донедавна вони практикувалися паралельно, але сьогодні кордон між ними стерся. [6, с. 55].

Повернення із забуття місця загибелі борців за волю України не могло б відбутися без плекання в місцевій громаді колективної історичної пам'яті, безперервного процесу передачі усної історичної традиції. Нині відродження пам'яті про повстанців Холодного Яру продовжив історичний роман Василя Шкляра "Чорний Ворон" [11].

Урочище Чорного Ворона вже стало справжнім місцем паломництва для патріотично налаштованої людності з усіх куточків України.

Місця пам'яті села Розумівка вдало ілюструють тезу П'єра Нора, який протиставляє місця домінуючі – "разючі і тріумфальні, значущі, зазвичай пригнічувальні...", але такі, що завжди стоять на узвишші, здебільшого обдають холодом та урочистістю офіційних церемоній. Туди приходять проти волі", і місця доміновані – "місця притулку, святилища спонтанної відданості й безмовного паломництва. Це живе серце пам'яті" [6, с. 47].

Не можна не зазначити того, що студенти – учасники експедиції з величезною зацікавленістю та пієтетом сприймали історико-культурну інформацію, яку несуть у собі символи й знаки минулих епох. Молоді люди були захоплені величністю й безперервністю історії, що зримо проходила перед їхніми очима.

Відвідування пам'ятних знаків жертвам Голодомору 1932 – 1933 років, пам'ятників воїнам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни, місця загибелі повстанців Холодного Яру завершувалися вшануванням їхньої пам'яті хвилиною мовчання, під час якої молодь з непідробною скорботою вчитувалася в прізвища представників прийдешніх поколінь, багато хто з яких був їхнім ровесником.

Залежно від хронологічних рамок того чи іншого періоду в історії національної держави П'єр Нора виділяє кілька типів історичної пам'яті: пам'ять-народ, пам'ять-державна, пам'ять-нація, пам'ять-громадянин, пам'ять-спадок [6; с. 51 – 61].

Розвиток пам'яті-спадку – сучасного типу пам'яті – полягає у вичерпаності традиційних опозицій колективної пам'яті (селяни проти панів, робітники проти буржуа, білі проти червоних, патріоти проти колаборантів тощо). Така трансформація пам'яті в спадок виявляється також у зростанні інтересу до раніше забороненого в національних почуттях, поверненню до найбільш хворобливих для колективної свідомості тем. Також вона сприяє відродженню почуття належності до нації як підвищенні чутливості до національної унікальності, що виникає через необхідність пристосовуватися до нових для нації умов у глобалізованому світі.

Таким чином, пам'ять національної держави кристалізується в історичній традиції, у історіографії, в інституціях, а на приземленому, побутовому рівнях – у пейзажах і місцях пам'яті.

Тому, якої б гостроти дискусії не точилися в суспільстві з дражливих проблем нашої давньої та недавньої історії, об'єднанню українців у націю, свідому свого коріння й місця на Землі та в історії, сприятиме наше дбайливе і вдумливе ставлення до віднайдення та збереження місць історичної пам'яті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Хаттон П. Х. История как искусство памяти. – СПб., 2004.
2. Мортон Генри В. По старой доброй Англии. От Лондона до Ньюкасла. – М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2010. – 352 с.
3. Вайль П. Гений места / Послесловие Л.Лосева. – М.: Колибри, 2007. – 488 с.
4. Словарь историка / Под ред. Н. Оффенштадта. – М., 2011. – 222 с.
5. Шаров І. 100 визначних місць України. – К.: Преса України, 2003. – 512 с.
6. Франция-память /П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок; Пер. с фр. Д. Хапаевой; Науч. конс. пер. Н. Копосов. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. – 328 с.
7. Кузик Б., Білошапка В. Духовні скарби рідної землі: Історико-краєзнавчі нариси. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2007. – 584 с.
8. Історія міст і сіл УРСР. Кіровоградська область. – К., 1972. – С. 566-597 с.
9. Жизнь Пушкина: Переписка; Воспоминания; Дневники. В 2-х томах. / Сост., вступительные очерки и прим. В. В. Кунина. – Т. 1 – М.: Правда, 1986. – 736 с.
10. Толстой Л. Собрание сочинений в двадцати двух томах. М.: Художественная литература, 1985. – Т. 21. – С. 194, 195; Там само. – Т. 22. – С. 526.
11. Шкляр В. Залишенець. Чорний Ворон. – Харків, 2009. – 381 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Проскурова Світлана Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: етнологія; усна історія, етнопсихологія, зокрема проблеми етнокультурної ідентичності українців.

УДК 398.22:930.1

ДЖЕРЕЛЬНО-ІСТОРИОГРАФІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ МІФОЛОГІЇ ЛІСОВОЇ СТИХІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

Олена РОМАНОВА (Кіровоград)

Проаналізовано історіографічну базу дослідження міфології лісової стихії слов'янських народів. Виокремлено дослідників слов'янської міфології та розподілено за групами залежно від народності (українці, росіяни, білоруси).

Ключові слова: демонологія, вірування, русалки, душі померлих, лісовики.

Проанализирована историографическая база исследования мифологии лесной стихии славянских народов. Выделено, исследователей славянской мифологии и распределено по группами в зависимости от народности (украинцы, россияне, белорусы).

Ключевые слова: демонология, верование, русалки, души умерших, лесовики.

Historiographical research base of forest element's mythology of Slavic nations was analyzed. Slavic mythology researchers were singled out and divided into groups according to nationality (Ukrainian, Russian, Belarusian).

Keywords: demonology, beliefs, mermaids, souls of dead, goblins.

Інтерес до народної демонології в нашій країні стійко зберігався з найдавніших часів, тривав в другій половині ХІХ століття і зберігся до нашого часу. Він виявлявся як у сфері діяльності збирачів етнографічних матеріалів, так і в перших спробах внесення цих даних у міфологічні дослідження і в наукові розшуки про слов'янські старовини (М. Я. Нікіфоровський, П. П. Чубинський, П. В. Шейн, Д. Г. Булгаковський та ін.). Упродовж ХХ століття у всіх слов'янських країнах була зібрана велика кількість фактів, що розвивають загально етнічні дані про демонів, зокрема, про персонажів лісової демонології. Разом з тим науково-теоретична розробка цієї теми на сьогодні є недостатньо дослідженою й потребує детального пояснення.

Нижча демонологія є прямим наслідком розвитку пантеїстичного світогляду східних слов'ян і розкриває їхнє ставлення й уявлення про навколишнє середовище. У слов'ян язичницької епохи демонологічні персонажі мали велике розмаїття форм та видів. Нерідко їм поклонялися, приносили жертви, уважали захисниками. Або ж навпаки – боялися і розцінювали як злих магічних істот. Подібні уявлення закарбували в собі не тільки елементи світоглядної моделі та систему цінностей, але й характеризували місцевість та елементи навколишнього простору, у якому мешкали такі істоти.

Царство “темних сил”, які в язичницькій міфології оселились у нижньому ярусі древа життя, у християнській системі уявлень і вірувань зайняли провідне місце. Значна частина духів та поганських богів зникла з народної пам'яті з появою нової релігії. І тоді з'явилася група пізніших демонологічних сил, витворених народною фантазією під впливом християнства. Демонічний світ розділено на три групи: духів природи, домашніх духів і злих духів – нечистої сили.

Для історика й етнографа вивчення вірувань певного народу або групи народів особливо цікаво тому, що воно проливає світло на історичні зв'язки між народами й тим самим висвітлює проблему етногенезу. Зокрема, дослідження народних вірувань східних слов'ян – росіян, білорусів, українців – дає дуже багато для осягнення історичної єдності цих трьох братських народів, єдності їхнього походження.

У цій статті досліджується інформація про тих етнографів, які збирали свідчення українського, російського й білоруського народів, матеріалів до міфології лісової стихії. Саме ці матеріали й становлять нашу джерельно-історіографічну базу. **Мета** цієї роботи полягає в з'ясуванні передумов, які сприяли поширенню етнографічної діяльності в східнослов'янських народів, а також вивченні джерельно-історіографічної бази.

Цікавим є питання про передумови поширення етнографічної діяльності. Тут потрібно вказати на безпосередній вплив українського національного відродження на розвиток етнографічної діяльності. Саме в цей час окремі ентузіасти, бажаючи зберегти для нащадків пам'ятки української культури, почали збирати історичні

документи, народні пісні й перекази. Так, пробуджується інтерес інтелігенції до народу, у моду входить “старовина”. На підставі зібраного створювалися перші праці, зокрема, з історії України, досліджувалися традиції українського народу. Патріотичні почуття поєднувалися при цьому з ідеями європейського романтизму, який спонукав зацікавлення до народної культури.

Вивчення вірувань східних слов'ян має свою історію. Раніше одні церковні письменники “цікавилися” народними віруваннями, але, звичайно, не як предметом вивчення, а як “бісівською” спокусою, ворожою “християнському благочестю”. Пізніше до них пробуджується свого роду наукова допитливість, правда на перших порах досить наївна й чисто аматорська.

До української гілки дослідників слов'янської міфології відносимо етнографічну діяльність Володимира Михайловича Гнатюка (1871 – 1926). Уже у своїх ранніх наукових дослідженнях В. М. Гнатюк виявив інтерес до вивчення народної демонології. Він не лише сам фіксував фольклорно-етнографічні матеріали, а й заохочував до цієї праці всіх охочих. На допомогу збирачам народознавчих матеріалів учений укладає питальники, інструкції та відозви, надає методичні поради. Так в одній з таких рекомендацій, написаній разом з І. Я. Франком, народні оповідки демонологічного змісту при дослідженні фольклору виносяться на перше місце: “Найбільшу увагу просимо звернути тут на демонологічні матеріали: оповідання про чортів, різних страхів, хованців (домовиків), блуд, смерть і персоніфіковані хвороби, мерців, покутників (душі на покуті), чисельників і топельників, упирів, вовкулаків, відьом і чарівниць та знахарів і чарівників, хмарників (градобурів), інклюзників, закопані скарби” [19, с. 193 – 236].

1904 року В. М. Гнатюк публікує обширну працю “Знадоби до галицько-руської демонології”. 1912 року він продовжив публікації з української демонології, випустивши у світ другий том (двома книгами) “Знадобів до української демонології”, в якому надруковано 1175 народних оповідань не лише з Галичини, а й з Наддніпрянщини. Як указує дослідник, демонологічний світ розділено на три групи: духів природи, домашніх духів і злих духів – нечистої сили. Згідно з демонологічною класифікацією існує близько 53 назв представників нечистої сили. З плином часу на чолі всіх злих сил став чорт, що тепер став зватися дияволом, сатаною чи демоном, і йому помалу підпорядковувалися всі інші сили: володарі хати й природи та шкідники життя – усі вони стали зватися бісами, і всі вони за християнства перейшли в силу злу, нечисту: “Вони летіли до землі повних 40 діб, колиж Бог сказав “амінь”, де котрий з них був, там і остався: у воді – водяник, у лісі – лісовик, у болоті – болотяник, на поли – полевик і т. д. Таким чином усі духи, що на землі, взяли свій початок від чорта” [4]. В основі “нечистої сили” лежить, з одного боку, чаклунство й чародійство, ідея чорта як істоти, що володіє до певного ступеня неймовірною силою, з іншого – віра в можливість для людини вступити з ним у певні стосунки, користуватися його послугами. Будь-які стосунки з чортом, за народними повір'ями, можливі тільки за певних умов або контракту з ним. Головне завдання, яке ставить перед собою В. М. Гнатюк у своїй праці: “відтворити образ демонічних постатей на підставі матеріалів, записаних із уст народа, але не вдаватися при тім у ніякі інтерпретації, пояснювання та здогади, яких повно у мітологів, та з яких доси мало що устояло ся. Найвірніший вийде образ тоді, коли буде чисто описовий і я сього тримав ся” [4].

Цікавими для вивчення міфологічних персонажів у східнослов'янських народів є праці Павла Платоновича Чубинського. У 1873 – 1876 рр. у Києві діяв Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Його головою було обрано Григорія Галагана, але фактичним його організатором і керівником став видатний український етнограф Павло Чубинський (1839 – 1884). У 1869 – 1870 рр. він провів три експедиції в Україні. Джерельні матеріали й дослідження

експедиції стали основою фундаментальної семитомної (в дев'яти книгах) праці “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край”. Актуальною й донині залишається оцінка наукового доробку П. П. Чубинського, зроблена Ф. Вовком: “Його збірник становить величезний, до цих пір майже не опрацьований і не використаний науковий матеріал, якого вистачить ще на довго”. Тим часом, “слід, залишений ним в етнографії України, такий великий, заслуги його такі значимі, що їх вистачило б і на кількох професійних вчених...”. Особливу цікавість для автора статті становить розділ п'ятий його праці, де подані відомості про лісових демонологічних істот, так описує їх Павло Платонович: “Лісовий чорт – той, що сидить в лісі. Він боїться чоловіка. Хто его не боїться, то він тому являється” [21, с. 192].

Активну науково-дослідну роботу на ниві української етнографії проводив харківський учений Микола Федорович Сумцов (1853 – 1922). Його численні публікації ввели в науковий обіг великий матеріал з різних сфер народної духовної культури, визначили наукові підходи до його інтерпретації. У своїх працях Микола Федорович зібрав великий і різноманітний фактологічний матеріал. Широко користуючись порівняльним методом, М. Ф. Сумцов у той же час був дуже обережний у висновках. Відкидаючи захоплення прибічників міфологічної школи, він, проте, визнавав правильними деякі їх висновки: про “уособлення і обожнювання сил і явищ зовнішньої природи” як характерну особливість “давнього народного світогляду”, про шанування сонця древніми слов'янами і т. д.

Високо цінується в етнографії доробок українського дослідника-етнографа Бориса Дмитровича Грінченка (1863 – 1910). Палка любов до рідної землі, до свого народу змушувала його “силуватися знаходити іскру світу там, де, здавалось, була сама темрява”. Саме такими променями справжнього народного ества стало видання його наукових розвідок “Этнографические материалы собранные в Черниговской и соседней с ней губерниях” у трьох томах (1895 – 1899 рр.). Праця Б. Д. Грінченка дає відомості про розвиток уявлень щодо демонічних істот на теренах України. Етнографічні матеріали в книзі Б. Д. Грінченка являють собою викладені прозою народні розповіді, легенди, перекази, казки [5].

Одним з ентузіастів – збирачів і дослідників народного побуту й усної поетичної творчості – був відомий український фольклорист й етнограф Василь Петрович Милорадович (1846 – 1911). Неабиякий інтерес становлять і нариси В. П. Милорадовича з української народної демонології, які складаються з чотирьох частин: “Мерці”, “Русалки”, “Чорти”, “Українська відьма”.

Дослідник переконаний у тому, що переважна більшість демонологічних істот виникла з дохристиянських уявлень про потойбічне життя й мерців. Віра в те, що людина після смерті лише переходить в інший світ, спричинила, з одного боку, формування культу предків, ушанування покійних як охоронців роду, а з другого – природний страх перед смертю і мерцями. Так само неоднозначні й інші образи “дітей п'їтьми”. Вони не тільки уособлюють зло й при цьому з ними можна змагатись і перемагати їх (навіть обдурити, бо “перехитрити нечисть – не гріх”). Всупереч своїй демонологічній природі вони іноді допомагають добрим, бідним, скривдженим, чистим душею людям і помщаються скупим, ледачим, байдужим, тобто дотримуються певних принципів народної моралі.

Неоднозначний за своєю природою й найбільш поетичний міфологічний образ русалки. Її і бояться, і жаліють. Вона і чарівна, і підступна. “Як місяць зійде вночі, вони (русалки) співають чарівні пісні, а хто лиш зачує, підходить ближче. Тоді русалки заскобочують його до смерті”, — розповідає легенда [15, с. 205]. В образі русалки втілена складна психологія людини: потяг до краси, жіночої вроди, небуденних стосунків і почуттів і разом з тим — досвід реального життя з його розчаруваннями, втратами, покаранням за порушення звичних норм.

Окрему ланку займають праці білоруських етнографів-дослідників. Певну інформацію щодо “домовихъ, водяныхъ, льшихъ” поданов “Материалах для изучения быта и языка руського населения Северо-Западного края” Павла Васильовича Шейна (1826 – 1900). Він детально описував побутові умови, вірування, традиції білорусів. Цікаво, що П. В. Шейн у своїй праці, чітко розмежовує та виділяє представників “нечистої сили” –домових, водяних, лісовиків та, зокрема, чортів: “Хотя домовыхъ, водяныхъ, льшихъ бълоруссь и называетъ “нечистою силою”, однако онъ дѣлаетъ довольно существенное различіе между этими олицетвореніями стихійныхъ силъ и съ другой стороны между чертями”[22, с. 310]. Окремими є вірування стосовно русалок. Тут П. В. Шейн вдається до детального опису походження цих істот, наводить відомості, зібрані в ході етнографічних досліджень. Таким чином, етнографічний доробок П. В. Шейна являє собою для автора статті неабияку цінність.

Цікавий погляд стосовно демонології лісової стихії викладено в праці Миколи Яковича Нікіфоровського (1845 – 1910) “Нечистики. Свод прстонародних в Витебской Белоруссии сказаний о нечистой силе”. У праці подається опис життя лісовика, звертається увага на взаємини між демонічними істотами різних стихій, між лісовиком і водяним: “льшій и водне нечистики – непримиримые враги, при чемъ водяной всегда первымъ напакостить льшему” [16, с. 69].

Якщо говорити про російських дослідників слов’янської демонології, і зокрема демонології лісової стихії, слід назвати прізвище Сергія Васильовича Максимова.

Своєрідною художньою формою втілення землеробської етнографії є його книга (1831 – 1901) “Куль хлеба и его происхождения” – енциклопедія селянського життя і праці. “Хліб”, на думку Максимова, – це той фундаментальний початок, який визначає і побут, і світогляд селянина, його життя з моменту появи на світ і до самої смерті. “Без хлеба нет крестьянина. Хлеб на стол – и стол престол, а хлеба ни куска – и стол доска... Хлеб – дар божий, батюшка, кормилец – таковы представления крестьянина о хлебе”. З теплотою й особистою зацікавленістю описує С. В. Максимов селянське життя, пов’язане з “владою хліба”, використовуючи жанр подорожі-пригоди: солом’яну кривлю, соломницями завішені вікна, на соломі російська корінна людина народиться, на ній вона і помирає. С. В. Максимов дає детальний опис землеробської праці, знарядь, пристрій житла й господарських споруд, географію російських сіл, опис пристаней, способів торгівлі хлібом, його (хліба) “подорож” по країні. Письменник розповідає про будівництво хлібних барок, про ярмарки з їхніми особливостями й вдачами. Детально описує різні сільськогосподарські роботи народу (глави: “Землю орють”, “Хліб сіють”, “Хліб дозрів – прибирають”) [14].

“Нечистая, неведомая, крестная сила” – це теж своєрідний пам’ятник народної культури, етнографічне дослідження з енциклопедичною повнотою, що відтворює поетичний світ народних вірувань і легенд. Розповідь про народну демонологію поєднується з яскравим барвистим описом селянських річних свят, створюючи етнографію побутового православ’я. С. В. Максимов помітив демонологічне світовідчуття російського православного селянина з його своєрідним природно-космічним кругозором, що відчуває себе частиною природи, який вірує в духовні сили, супутні селянському побуту, магичні сили енергетики, такі, як “цар-вогонь”, “вода-цариця”, “мати - сира земля”. І в цьому втілилася єдність людини із землею і мікрокосмосом. Нариси С. В. Максимова не схожі на фактографічні хроніки, а організовані сюжетно. У них відбилася обрядовість, внутрішнє ество побуту, доцільність життєвого устрою, що історично склався. Невипадково багато дослідників відзначають композиційну витонченість, строгість сюжету, ритмічну закінченість нарисів С. В. Максимова. Образ лісових демонічних істот у праці С. В. Максимова показано особливо яскраво: “Леший отличается от

прочих духов особими свойствами, присущими ему одному: если он идет лесом, то ростом равняется с самыми высокими деревьями. Но в то же время он обладает способностью умаляться” [15, с. 300]. Привертають увагу тут і способи взаємин між представниками різних стихій: “ Не заходит леший и в деревни, чтобы не ссориться с домовыми и банниками” [14, с. 300].

Серед істориків та етнографів як Росії, так і Білорусії слід відмітити ім'я Дмитра Гавриловича Булгаковського. Історія його життя є досить складною і неоднозначною. Уродженець Орловської губернії опинився в Білорусії. Закінчивши тут Мінську духовну семінарію (1869), він упродовж багатьох років ніс пастирське служіння в приходах Білорусії спочатку в Мінській, а потім в Литовській єпархії. Ще на семінарській лаві він почав свою літературну роботу, яка згодом уже не слабшала. Літературна діяльність Д. Г. Булгаковського була дуже різноманітною. Його численні праці можна розділити за своїм змістом на декілька груп: релігійно-моральні, історичні, етнографічні, агіографічні, антиалкогольні, військові, белетристику. З них найбільший список складають, звичайно ж, книги і брошури, спрямовані проти пияцтва. З-поміж праць письменника можна назвати: “Пинчуки. Этнографический сборник”. У книзі подається детальний опис повір'їв про русалок, упирів, багато згадується про загробне життя. Окрім того, праця цінна поданою в ній детальною інформацією про свята та обряди. Так, наприклад, свято Купала, або, як указує автор “Купайло”, відмічається всім селом “дъвушки и парни собирают тросникъ, котраго по болотамъ весьма много, солому, хворость и все это выносят за село, изъ собраного матеріала дѣлають костер...” [3, с. 179]. Усі білоруські енциклопедичні видання, в яких згадується Д. Г. Булгаковський, називають його білоруським етнографом, фольклористом і краєзнавцем, тоді як у російських енциклопедіях він значиться як російський письменник. У зв'язку з цим потрібно сказати, що Д. Г. Булгаковський однаковою мірою належить як до російської, так і білоруської культури, хоча в його час Росія і Білорусь становили одне територіальне ціле.

Помітним внеском у розвиток міфології слов'янських народів, стали праці російських етнографів 1830 – х років, серед яких прізвище Івана Петровича Сахарова. Не можна заперечувати великих заслуг цього працелюбного дослідника, що зібрав великий матеріал з вірувань, причому не поселах, а по сучасним йому, живим віруванням й обрядам російського народу. На особливу увагу заслуговує праця І. П. Сахарова “Сказания русского народа”.

У 1860-х роках з'являються перші спроби теоретичного осмислення й узагальнень фактологічного матеріалу стосовно східнослов'янських народних вірувань та обрядів. В Росії головними її сподвижниками були О. М. Афанасьєв, О. А. Потебня, О. Ф. Міллер. Основна ідея, що проходить червоною ниткою в працях усіх цих вчених, полягає у твердженні, що всі народні вірування й пов'язані з ними обряди та звичаї, а також і різні мотиви та образи казкового фольклору, пісень і тому подібне належать до давньої міфології, під якою, у свою чергу, прибічники міфологічної школи розуміли систему поетичного уособлення небесних явищ.

Збір і публікація матеріалів з народних вірувань йшли збільшуваним темпом протягом другої половини ХІХ ст. Можна згадати багаті матеріали П. С. Єфименка по Архангельській губ., П. В. Шейна, М. Я. Нікіфоровського й В. М. Добровольського по Білорусії, П. П. Чубинського, В. Б. Антоновича, того ж П. С. Єфименка, Б. Д. Грінченко по Україні і ін.

З появою етнографічних журналів – “Этнографическое обозрение” (1889 р.) і “Живая старина” (1890 р.) – на їхніх сторінках стало друкуватися багато цінних записів звичаїв, обрядів, вірувань. Центрами збирання матеріалу було не лише Географічне товариство та його місцеві відділи, а й Відділення російської мови і словесності Академії наук та окремі наукові товариства. Серед праць,

опублікованих на сторінках “Живой старины”, слід відзначити В. Т. Боцяновського “Заговори против болезней, разные поверья и приметы” [1], В. М. Добровольського “Нечистая сила в народных верованиях (по данным Смоленской губ.)” [9], Д. К. Зеленина “К вопросу о русалках” [10]. Ці статті містять цінні відомості про демонічних істот тих часів. Але особливу увагу привертає той факт, що відомості, подані в “Живой старине”, не спотворені суб’єктивізмом їхніх авторів та хрестоматійною критикою, а наповнені “чистими” даними фактами.

Не менш цікаві свідчення містяться в журналі “Этнографическое обозрение”. Особливу увагу привертають статті А. Колчина “Верования крестьян Тульской губ.” [12], Є.О. Ляцького “Представление белоруса о нечистой силе” [13].

Ще один історичний журнал, який містить великий пласт відомостей з демонології, – “Киевская старина”. Слід віддати належне тут статті В. П. Мілардовича “Заметки о малорусской демонологии” [15], Г. Барвінок “Русалка” [3].

Усі наведені вище монографічні праці, етнографічні статті слугують важливим джерелознавчим матеріалом для подальшого вивчення міфології слов’ян. Зробити систематичний виклад релігійних вірувань слов’янських народів, дослідити джерельно-історіографічну базу дослідження завдання не з легких. Складність полягає не в нестачі матеріалу, а насамперед в тому, що вірування слов’янських народів надто різноманітні, подекуди навіть у сусідніх районах. Деякі дослідники у своїх працях мало розпізнають релігійні образи, “былинных героев”, казкових персонажів, що утруднює сприйняття матеріалу. Таким чином, завдання автора статті полягає у вивченні джерельно-історіографічної бази дослідження з подальшою її теоретичною обробкою та систематизацією.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Боцяновский В.Ф. Заговори против болезней, разные поверья и приметы (село Писки Житомирского уезда) // ЖС. – 1895. – вып. III – IV.
2. Булгаковский Д.Г. Пинчуки. Этнографический сборник // Зап. ИРГО по отд. этн. – Т. XIII. – Вып. III. – СПб., 1890.
3. Ганна Барвінок. Русалка (этнографический рассказ) // КС. – 1889. – №7.
4. Гнатюк В.М. Знадобы до української демонології. – Т.2 // ЕЗ. – Т. XXXIII. – Львів, 1912.
5. Гринченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседней с ней губерниях. – Чернигов, 1895 – 1897. Ч. 1–2.
6. Даль В.И. О поверьях, суевериях и предрассудках русского народа. – СПб., 1880.
7. Демидович А.Е. Из области сказаний и верований белорусов // ЭО. – 1896. – № 2–3.
8. Добровольский В.М. Данные для народного календаря Смоленской губ. В связи с народными верованиями // ЖС. – 1897. – № 2–3.
9. Добровольський В.М. Нечистая сила в народных верованиях (по данным Смоленской губ.) // ЖС. – 1908. – Вып. I.
10. Зеленин Д.К. К вопросу о русалках // ЖС. – 1911. – вып. III – IV.
11. Зеленин Д. К. Очерк русской мифологии. – В.1 Умершие неестественной смертью и русалки. – Пг., 1916.
12. Колчин А. Верования крестьян Тульской губ. // ЭО. – 1899. – №3.
13. Ляцкий Е.А. Представление белоруса о нечистой силе. // ЭО. – 1890. – №4.
14. Максимов С.В. Куль хлеба. Нечистая, неведомая, крестная сила. – СПб., 1873.
15. Милорадович В.П. Заметки о малорусской демонологии // КС. – 1899. – № 8–9.
16. Никифоровский Н.Я. Нечистики. Свод простонародных в Витебской Беларуси сказаний о нечистой силе // Виленский временник. – Кн. II. – Вильна, 1907.
17. Померанцева Э.В. Мифологические персонажи в русском фольклоре. – М., 1975.
18. Сахаров И.П. Сказания русского народа. – СПб., 1841 Т. 1 – 2.
19. Селецкий А. Колдовство въ юго-западной Руси въ XVIII ст. / А. Селецкий // Киевская старина. – 1883. – № 6. – С. 193–236.

20. Токарев С.А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX – нач. XX вв. – Л., 1957.

21. Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной ИРГО, Юго-западный отдел. – СПб., 1871 – 1877. Т. 1 – 7.

22. Шейн П.В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. – СПб., 1893. Т. 1 – 3.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Романова Олена Миколаївна – аспірантка кафедри всевітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: міфологічні персонажі лісової стихії в східнослов'янському фольклорі.

УДК 27-78 (477.63)

ВІД ШТУНДИ ДО БАПТИЗМУ: ДО ПИТАННЯ ПРО РЕЛІГІЙНУ ТА КУЛЬТУРНУ ТЯГІСТЬ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Сергій САВЧЕНКО (Дніпропетровськ)

Стаття присвячена аналізу проблеми релігійної еволюції штундизму, розглядаються позиції різних авторів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. щодо генези та релігійної ідентичності штунди та баптизму, їхнього співвідношення, обговорюються принципи та критерії сутнісного розрізнення цих явищ.

Ключові слова: штунда, баптизм, протестантизм, релігійність.

Статья посвящена анализу проблемы эволюции штундизма, рассматриваются позиции разных авторов второй половины XIX – начала XX в. относительно генезиса и религиозной идентичности штунды и баптизма, их соотношения, обсуждаются принципы и критерии существенного различения этих явлений.

Ключевые слова: штунда, баптизм, протестантизм, религиозность.

The article analyzes the problem of religious evolution of the Stunda. The Author discusses various positions on the genesis and religious identity of the Shtundf and Baptism. Also the Author discusses the principles and criteria of the essential distinction between these phenomena.

Keywords: stunda, baptism, protestantism, religion.

У другій половині ХІХ століття в українських губерніях з'явилися люди, яких стали називати “штундистами” або “штундами”, а їхню віру – “штундовою вірою”. Незабаром штундизм перетворився на масовий релігійний рух, посунувши на другий план традиційні секти (молокан, духоборів), а в Київській губернії його бурхливе поширення у формі мальованщини було назване “психічною епідемією”. [4] За інформацією Міністерства внутрішніх справ 1901 року в імперії було більше двох мільйонів старообрядців і сектантів усіх напрямків, що становило 2,49% від кількості православних. З них adeptів “містичного” сектантства – більше 4 тис., “раціоналістичного” – більше 170 тис. [31, с.258]. У подальшому спостерігається зростання кількості сектантів, пов'язане з даруванням релігійних прав та свобод визначали Указом від 17 квітня 1905 р. Тільки за офіційними даними в одній Катеринославській губернії 1908 р. було більше 3 тис. штундистів, не беручи до уваги близьких до них євангельських християн [24, с. 36]. Єпархіальна статистика, яка ґрунтувалася на звітах благочинних, дає приблизно ті ж дані: 1911 р. в єпархії

налічувалося близько 4 тис. штундо-баптистів, 800 “пашковців” та 300 адвентистів [30, с. 432, 442.].

Деякі дослідники вважають, що “протестанти” (баптисти та євангельські християни) 1907 р. становили понад 3% населення Катеринославської губернії [3, с. 151 – 155]. Якщо зважити, що за переписом 1897 р. в Катеринославській губернії проживало 2 млн. 113 тис. осіб, тоді 1907 р. одних баптистів та євангеліків мало бути понад 63 тис. (не враховуючи адвентистів) [25, с. 3].

Розрізнення штундизму й баптизму в історіографії, сектознавстві та публіцистиці XIX – початку XX ст. (А. Рождественський, М. Петров, Н. Івановський, Н. Заозерський, І. Айвазов, А. Дородніцин, С. Троїцький, І. Троїцький, М. Кальнєв, В. Скворцов, С. Богданович та ін.) було ситуативним і залежало від мети автора (місіонерської, полемічної, наукової, політичної). Так, автор статті в “Отечественных записках” (1878 р.) стверджував, що штунда “не є якимось новим, завезеним і насадженим із Заходу явищем, як зазвичай про неї думають, а є тільки різновидом молокансько-духоборницької секти, яка прибрала нову назву й утвердилася на новому ґрунті” [29, с. 213]. “Киевская старина” навпаки ототожнювала штунду й баптизм: “Так звана у нас штунда є ніщо інше, як німецький баптизм, занесений в наші німецькі колонії спеціальними місіонерами з Гамбурга” [9, с. 639 – 650; 18, с. 491 – 518]. “Миссионерское обозрение” писало про штундизм як “пряме породження протестантизму в найгірших його формах – баптизму і пієтизму” [10, с. 89]. На думку місіонера Івана Айвазова, малоросійська штунда постала з “внутрішньої духовної спраги” народу, а німці-баптисти лише сприяли еволюції “духовної штунди” в “обрядову”. [1, с. 24 – 26]. А відомий діяч місії Михайло Кальнєв кваліфікував штунду як “шкідливу німецьку заразу” й “потворний вияв релігійної думки темного простолуду” [15, с. 1, 4].

Іноді православним авторам було вигідно штунду й баптизм чітко розрізняти, наприклад, під час судових розглядів з приводу порушення закону від 4 липня 1894 року, який проголосив штунду “найшкідливішою сектою” [34, с. 60 – 66]. Уважалося, що баптизм – явище суто німецьке, а вітчизняний сектант, що піддався впливу “німецької віри”, може бути названий тільки “штундистом”.

Народницька і в цілому опозиційна традиція (І. Юзов, А. Пругавін, М. Драгоманов, В. Ясевич-Бородаєвська та ін.) симпатизувала сектантам. У них вбачали волелюбну силу, що здатна оновити суспільство, а також утілення високої моральності й “народної душі”. Іван Юзов (Йосиф Кабліц) кваліфікував штундизм як “останній прояв народної раціоналістичної думки”, пов’язуючи його не з німецькими баптистами, а з російськими молоканами, духоборами, немоляками та іншими релігійними “раціоналістами” [35, с. 172 – 180]. Олександр Пругавін уважав, що російське сектантство потрібно розглядати не стільки як явище релігійне, скільки як соціально-економічне, правове та побутове [27]. Варвара Ясевич-Бородаєвська стверджувала, що “баптизм від самого початку був корінним сектантським елементом у Київській губернії” [36, с. 36]. Коли ж народникам потрібно було захистити штундистів від судового переслідування, вони погоджувалися з тим, що “штунда за своїм походженням, віровченням і обрядами є саме німецьким баптизмом”, тому має належати до категорії “терпимих” сект [20, с. 2 – 3]. Цю думку енергійно відстоювала згадувана Ясевич-Бородаєвська, гадаючи, що “офіційні блюстителі сектантства” навмисне винайшли термін “штундо-баптизм”, щоб мати правові підстави для переслідування баптистів як “штундистів” [36, с. 36].

Радянська історіографія (В. Бонч-Бруєвич, Н. Нікольський, А. Клибанов та ін.) богословськими проблемами мало цікавилася. Предмет її уваги – розкриття класової боротьби в релігійних рухах, поширення атеїзму та антиклерикалізму серед “народних мас”, “експлуатація” народу церквою тощо.

У сучасних студіях православних авторів ця тема не порушується взагалі, а відмінності між штундизмом і баптизмом не проблематизуються (Р. Конь, В. Ципін, В. Юдін, А. Єфімов). Сучасні історики, і не тільки православні, взагалі не схильні заглиблюватися у відмінності між штундою і баптизмом, віддаючи переваги перевіреному методу фактографічного опису взаємостосунків між державою, церквою та сектантськими рухами. Якщо це питання епізодично й постає, більшість авторів довіряє не імперській і не церковній позиції, а думці гваної і переслідуваної сторони [26].

Зі зрозумілих причин це питання більше цікавить баптистську апологетичну історіографію (Альберт Вардін, Сергій Жук, Хезер Коулмен, Марина Каретникова, Сергій Савинський та ін), яка відстоює тезу про еволюційну тяглість між штундою і баптизмом у Росії. Доктринальні, світоглядні відмінності між ними, зазвичай, не помічаються: обидва явища маркуються далеко не нейтральними поняттями “євангельський рух” і “євангельське пробудження”. Уживання метафор як наукових категорій створює ілюзію існування в Україні й південній Росії другої половини ХІХ - початку ХХ ст. власної “протестантської Реформації”. Наприклад, Альберт Вардін у сектантському русі на півдні України розрізняє “штундо-баптизм” і “младоштундизм”, проте ігнорує антитринітарні тенденції та сумнівну христологію останніх, зводячи відмінність до того, що “младоштундисти” “бажали зберегти первісну модель простих штундистських зібрань, де всі віруючі були рівними”. Тим паче, Вардін саме баптистів вважає виразниками автентичних “біблійних принципів” [7]. Сергій Жук, справедливо розрізняючи “радикальну”, “духовну” штунду” й поміркований, лояльний до влади “штундо-баптизм”, акцентує увагу здебільшого на відмінностях генези, рівня соціального радикалізму й “неприйняття світу” [38]. Хоча автор має доволі адекватні уявлення про богословські доктрини сектантів, богослов’я не застосовується як критерій їхньої класифікації та ідентифікації. Так хлистовський рух шалапутів розглядається істориком як протестантський, а самі шалапути, що обожнювали Порфирія Катасонова як останнє “втілення Христа”, названі “піонерами протестантської етики”, котрі розпочали “євангельське пробудження в Росії серед українських і російських селян” [38, с. 139, 141]. Баптистські історики впевнені, що інтерпретація Біблії в баптистському дусі є найбільш природною реакцією будь-якого її читача. Андрій Пузинін цілком справедливо зауважив, що така позиція ігнорує історичний контекст ХІХ століття, вважаючи богослов’я біблійного примітивізму “універсальним еталоном для оцінки інших християнських рухів”. Звідси випливає невміння бачити “богословську динаміку їхньої власної традиції” [28].

Дійсно, у працях сучасних істориків російського баптизму відсутня тема його богословська розвитку. Все вирішується просто: у середині ХІХ століття православна церква не могла вже задовольняти “зрілі духовні потреби” своїх парафіян; значна їхня частина вирішила самостійно читати й тлумачити Біблію, приходячи до самоочевидних “протестантських” висновків (зазвичай, іконоборницьких та антиклерикальних). “Штунда” – це результат роздумів селян над Словом Божим. Малограмотних селян приваблювала глибина Писання й тиша молитви” пише Марина Каретникова [16 с. 12]. А за словами Сергія Савинського, “ретельно вивчаючи Слово Боже, штундисти відчували брак пізнання істини в шодо учення про спасаючу благодать... Їх хвилювали питання виправдання вірою...” [14] Таким чином, світогляд селян-штундистів зводиться до тексту баптистського катехизису.

Штунда й баптизм інтерпретуються або як різні назви одного явища, або штундизм подається як етап формування російського баптизму. Однак питання щодо богословської еволюції штунди в баптизм не порушується в жодній з відомих нам публікацій. У кращому разі, деякі автори готові визнати відмінності в тому, що штундисти могли спотворювати баптистське вчення “через неграмотність селян та

їхне недостатнє знання Святого Письма” [16, с. 15]. Здебільшого відмінності між штундизмом і баптизмом зводяться лише до соціальної ідентичності й рівня освіченості adeptів. На початку ХХ ст. це питання вирішувалося подібним чином. За словами одного з лідерів баптистського руху Дея Мазаєва, “сільські штундисти були або неграмотні, або дуже малограмотні й тупі” [21, с. 15].

Нез’ясованість доктринальних взаємин між штундою і баптизмом іноді призводить до того, що згадки про штундизм зникають з історичних екскурсів окремих громад ЄХБ (євангельських християн-баптистів). Так, на сайті дніпропетровської церкви ЄХБ дається така довідка: “Кінець 50-х – початок 60-х років ХІХ століття позначений пошвавленням євангельського пробудження українців. Основними передумовами цього були волелюбний дух народу й пошук правди Божої. Окремі особистості, які шукають виходу з духовних непорозумінь, читаючи Євангеліє, знаходили його там. Так з’явилися перші місцеві сільські проповідники – провісники євангельського породження в Україні – “шалапутства” [12]. Отже, дніпропетровські баптисти вважають своїми попередниками на ниві євангелізації України шалапутів, які вірили в сибірського селянина Порфирія Катасонова як останнє втілення Ісуса Христа [17, с. 130, 144].

Слід погодитися з думкою Леоніда Гереца, що визначення “раціоналістичні”, застосоване до українських та російських сект кінця ХІХ - початку ХХ ст., створює хибне уявлення, ніби ці секти “були якимось аналогом західного протестантизму”. На думку вченого, такі висновки робляться на підставі поверхових аналогій: західний принцип *Sola Scriptura* екстраполюється на вітчизняні секти, “пояснюючи” інтерес останніх до Святого Письма. Цей підхід нівелює специфіку традиційної народної релігійності [37, с. 78]. Крім того, неважко помітити, що у своїх релігійних практиках штундисти керувалися мотивами, що мають з протестантизмом хіба що зовнішня схожість.

“Протестантизм” народних сект – лише ментальна проекція її перших дослідників і сучасників. По-перше, місіонерів, які класифікували іконоборницьке сектантство відповідно до звичної, європоцентричної системи координат. Образ “російського протестантизму” створювався в процесі теоретичного конструювання об’єкта діяльності “внутрішньої” місії. По-друге, ліберальна преса, вгледіла в штундистах “промінь світла в темному царстві”: “Штундисти значно випереджають решту народу, прагнуть до вищої освіти, є тверезими та чесними, до жінок ставляться з повагою і є “милосердними самарянами щодо довілля”. Одним словом, це праведники, уся провина яких полягає у читанні Св. Писання та невиконанні вимог корисливого духовенства”. Так саркастично відгукнулося “Місіонерское обозрение” на створений журналістами міфологізований образ штундистів-лібералів [22, с. 65]. І, врешті, по-третє, – лідерів баптистського руху, що прагнули через “впізнавання” в штундистах своїх одновірців й однодумців вкорінитися в “народній стихії”, створити собі “одвічно національну” генеалогію, представити баптизм як природний вислід “багатовікових духовних пошуків” народу. Той буцімто століттями блукав у п’яті невігластва, а в ХІХ ст. раптом “прозрів”, “прокинувся” до євангельського життя.

У всіх випадках ми маємо справу із “зовнішніми” описами штунди, концептуально різними інтелектуальними проектами “освічених панів”. Проблема в тому, що текстів, які є викладом автентичного штундистського богослов’я, дуже мало. Уважається, що православна місіонерська література, зокрема звіти місіонерів про проведення співбесід зі штундистами, – досить ненадійне й тенденційне джерело. Однак вивчати селянську штунду за публікаціями журналу “Баптист” (1907 – 1926 рр.), що видавався баптистською інтелігенцією, не менш сумнівний спосіб зрозуміти логіку й систему цінностей народної релігійності. Також немає підстав довіряти відгукам ліберальних і революційно-народницьких авторів.

Що ж таке штунда? Вона була сукупністю культурно-релігійних практик, у яких різні тексти, уривки світоглядів, традицій та уявлень створювали найрізноманітніші конфігурації. Народна штунда функціонувала як міфологічна система, цілком “язичницька” за своєю структурою. У цьому випадку маємо на увазі, звісно, не історичне язичництво, а іманентну властивість селянської релігійності відтворювати “язичницькі” вірування та практики за законами релігійної міфотворчості. Не цуралися штундисти й відверто магічних практик і забобонів, що мало відрізняються від тих, що поширювалися в “прихрамовому” православному середовищі [19, с. 506; 8, с. 223].

Унікаючи розлогої аргументації, спробуємо тезово сформулювати характерні ознаки народного штундизму:

1) богословська аморфність, адогматизм і світоглядний еклектизм, відсутність рецепції християнських доктрин (тріадології і христології) і, власне, інтересу до цих доктрин;

2) попри прагнення німців-баптистів централізувати те, що їм видавалося “євангельським рухом”, уніфікувати його ритуали й доктрини, штундизм функціонував як мережа різних “мікрорелігій”. Відмінності між ними варіювалися від ортодоксального тринітаризму до антитринітаризму, “духовної” христології, толстовства й “божественного самозванства”;

3) близькість до старообрядницького способу релігійного мислення, способу сприйняття світу й постановки релігійних питань;

4) міфологічне сприйняття Св. Письма як сукупності алегорій, міфів-прецедентів і “пророцтв”, які мають відтворюватися й здійснюватися в історичному потоці часу, повертаючи “общину обраних” у “максимум сакральності”, що ототожнювалася з певними епізодами біблійної історії;

5) антиповедінкові мотиви соціальних дій, зокрема, створення ініціаційних ритуалів публічного блюзнірства над православними святинями, ірраціональна, богословськи невмотивована іконофобія;

6) свідоме провокування гонінь з боку влади для уподібнення до ранніх християн-мучеників;

7) оцінка православ'я не як інослав'я, а як до віри в “іншого Бога”;

8) концепція “духовного хрещення”, “духовного причастя”, “духовного Христа”, яка вказує на спіритуалізм і “зневагу до плоті”;

9) відсутність учення про потойбіччя, інверсивна есхатологія (уявлення про “Царство Боже” як зворотний план земної дійсності);

10) тенденція до культурної та інформаційної ізоляції, есхатологічна ін-інтерпретації новин зі світу, що модернізується;

11) нарешті, штунда має селянський і міщанський характер, між селянами-штундистами й інтелігентами-баптистами на ґрунті культурних і соціальних відмінностей нерідко траплялися непорозуміння і конфлікти.

При вивченні матеріалів дискусій православних місіонерів зі штундистами не можна зігнорувати факт відсутності у висловлюваннях штундистів властиво протестантських тез про “виправдання однією лише вірою”, “тільки Писання”, співвідношення свободи й благодаті й ін. Деякі місіонери, зважаючи на аморфність, а іноді логічну абсурдність штундистських тез, були змушені їх “додумувати”, допомагати сектантам формулювати їхні думки в “зрозумілому”, тобто “протестантському” сенсі. Наприклад, штундисти с. Гришине Бахмутського повіту Катеринославської єпархії запевняли місіонерів, що “вони (баптисти) під виглядом Тіла Христового приймають хліб, а під виглядом крові – вино” [11, с. 260]. Місіонер намагався довести “баптистам” абсурдність цього твердження, але всі його зусилля були марними. Місіонер о. Микола Назаревский майже увесь час бесіди зі штундистами с. Волонтеревка провів у дискусіях про те, чи можна запалювати свічки в церкві, чому в храмі стоять, а не сидять, і чому православні вживають для

причастя квасний хліб, а не прісний. Спроби місіонера перевести розмову на богословські питання успіхів не мали. Тим не менш, в опублікованому звіті про проведену бесіду о. Микола написав: в основі віри штундистів “лежить догмат про виправдання особистої вірою у спокутні заслуги Ісуса Христа” [23, с. 701 – 710]. Автор публіцистичних статей у “Волинських єпархіальних відомостях”, нарікаючи на невивченість питання і відсутність інтересу до штундизму в серйозних учених, висловив таку думку: “штунди як за походженням, так і по суті віровчення – секта іновірна, протестантська ... В основі віровчення штунди лежить догмат про виправдання однією особисто вірою в спокутні заслуги Христа” [33, с. 149]. Утім, більш проникливі місіонери-практики, які вивчали світогляд штундистів безпосередньо, а не за німецькими катехизисами, відзначали “дивний” факт: насправді, “навіть на бесідах з місіонерами <...> сектанти не дуже люблять вести мову про виправдання людей вірою в Христа, зосереджуючи свій запал на більш зрозумілому для них православному догматі про іконошанування” [5, с. 34].

Ще 1870 р. Йоганн Вілер склав “Правила віро сповідання новонаверненого російського народу” як документ, що був скороченим варіантом сповідання німецьких баптистів. Багато штундистських громад копіюють виклад баптистської віри в німецьких проповідників, зовсім не намагаючись його осмислити. Причина прийняття баптистської доктрини була здебільшого не богословською, а політичною: штундисти намагалися переконати владу, що ті мають справу з “терпимим” баптизмом, а не зі штундою – “найбільш шкідливою сектою” з погляду урядових критеріїв класифікації [2, с. 242 – 254]. Ми маємо багато випадків, коли штундисти для посилення своїх позицій у судовому процесі називали себе “баптистами”, однак не могли доладно пояснити, у чому суть їхньої віри [34, с. 60 – 66].

Богослов’я штунди формувалося в процесі конфлікту з православною церквою, зокрема, у контексті взаємин з православною місією. При цьому, як завжди, опонуючи православ’ю, штундисти дізнавалися про його догматичне учення від місіонерів, які приїхали їх повертати до “лона Церкви” (про протестантське вчення штундисти теж часто дізнавалися від них!). До цього їхнє уявлення про православ’я зводилося до спогадів про своє “гріховне” життя в статусі звичайного парафіянина сільського храму. Баптизм відображав характерні для західного християнства богословські питання, що мало цікавили пересічних штундистів. Нерозуміння цього нюансу часто приводить істориків до дивних висновків, ніби штундисти “сповідували спільні протестантські догми, спрямовані проти церковного православ’я” [6, с. 98].

Таким чином, з одного боку, теза про штунду як попередницю російського баптизму історично незаперечний, але з іншого – називати штунду “протестантизмом” – некоректно, нав’язувати селянам ХІХ ст. віру в протестантські доктрини – це анахронізм. Тут найдоречніше згадати застереження Люсьєна Февра: “Немає ніяких творчих теорій, оскільки, як тільки ідея <...> реалізовувалася у сфері фактів, то має значення і діє вже не ідея, а інституція, яка має своє місце й час і містить у собі складну й динамічну мережу соціальних фактів, продукує і зазнає тисячі різноманітних впливів і тисячі реакцій” [32]. Дослідження історичної реальності за допомогою нерухомих понять-ярликів, “сцієнтизація” метафоричних висловлювань блокує можливість пізнати “оригінальність кожної системи мислення у всій її складності та суперечливості” [32].

Штундизм – продукт селянської й переважно усної культури. Це аморфна, адогматична, ідейно поліваріантна, інклюзивістична народна релігійність, здатна набути будь-якого вигляду, створити будь-яку доктрину й структуруватися в будь-яку конфесію, у тому числі, у ту, яка на початку позірно заперечується. Православні місіонери помічали, що найсвідоміші парафіяни – це колишні штундисти, які

збагнули хибність штундистського учення. Кращі помічники єпархіальних місіонерів, які допомагали богословам зрозуміти специфіку мислення селян-єретиків, були вихідцями із штунди. Отже, її цілком правомірно сприймати не тільки як попередника російського баптизму. Месіаністичний рух Кіндрата Мальованого, харківська версія “штундо-толстовства”, навіть сучасна секта “івановців” (прихильників божественності Порфирія Корнійовича Іванова) теж виводять свій початок з “євангельського християнства” [13 с. 12 – 13].

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. відбувається процес взаємного “впізнання”ні штундистів і баптистів: останні намагалися впізнати в штундистах своїх одновірців, коригуючи їх релігійні погляди (за висловом Альберта Вардіна, “допомагали рухатися до тих принципів, які вважали біблійними”) [7]; а ті, далеко не завжди успішно, намагалися переконатися, що вчення баптистів – це лише “грамотне”, “інтелігентне” відображення їхнього власного релігійного досвіду. Баптисти переконували штундистів у тому, що ті є “баптистами” так само, як українофіли змушували повірити українських селян у те, що вони “українці”. Взаємини між баптизмом і штундою можна розглядати як окремий випадок взаємодії між “високою” і “народною” культурою в рамках модернізаційних процесів. Цей випадок вартий подальшого дослідження на широкій джерельній базі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Айвазов И. Русское сектантство / Айвазов И. – Харьков, 1906.
2. Айвазов И. Состояние сектантства и раскола и деятельность православной миссии в Екатеринославской епархии за 1903 г. / Айвазов И. // Екатеринославские епархиальные ведомости (ЕЕВ). – 1904. – № 8.
3. Безносова О., Толстих І. Протестантські громади Катеринославської губернії в 1905 – 1907 гг. / Безносова О., Толстих І. // Проблеми політичної історії України. Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2006.
4. Бехтерев В.М. Внушение и его роль в общественной жизни / Бехтерев В.М. – СПб., 1908.
5. Боголюбов Д. Миссионерские беседы с сектантами / Боголюбов И. – Харьков, 1902.
6. Буланова Н. Історія християнських конфесій Катеринославщини останньої чверті ХVІІІ – початку ХХ ст. / Буланова Н. – Дніпропетровськ, 2007.
7. Вардин А. Насколько самобытным было баптистское движение в Российской империи? [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.religion.in.ua
8. Дородницын А. Социально-коммунистические чаяния штундизма пред судом Священного Писания / Дородницын А. // Миссионерское обозрение. – К., 1896. – Октябрь. – Кн.1.
9. Европейский баптизм – родоначальник малорусской штунды // Киевская старина. – 1885. – № 12.
10. Заграничная печать о русских штундистах // Миссионерское обозрение. К., 1896. – Январь. – Кн. 1.
11. Из жизни миссии Екатеринославской епархии // ЕЕВ. – 1912. – № 6.
12. История днепропетровского объединения церквей ЕХБ [Электронный ресурс] – Режим доступа: // <http://ecb.dp.ua/o-nas/dnepropetrovskoe-obyedineniye-ekhb-istoriya>
13. История Паршека. – Воронеж, 1991.
14. История русско-украинского баптизма. Одесса, 1995 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.mbchurch.ru/download-files/category/9->
15. Кальнев М. Немцы и штундобаптизм / Кальнев М. – М., 1897.
16. Каретникова М. Украинский штундизм. Реформация “по-русски” / Каретникова М. // InVictory. – Июль, 2006.
17. Краснокутский О. О шалопутстве / Краснокутский О. // ЕЕВ. – 1889. – № 6.
18. Лебединцев П. Баптизм или штунда в Киевской губернии / Лебединцев П. // Киевская старина. – 1885. – № 3.
19. Лебединцев П. Материалы для истории возникновения и распространения штунды на юге России / Лебединцев П. // Киевская старина. – 1884. – Ноябрь. – Т. 10.

20. Левицкий О. О сектантах на Киевщине / Левицкий О. // Киевская старина. – 1902. – № 10.
21. Мазаев Д. В чем ложь баптизма? / Мазаев Д. // Баптист. – 1909. – №7.
22. Миссионерское обозрение. – К., 1896. – Апрель. – Кн.1.
23. Назаревский Н. Беседа о Церкви Христовой, предложенная священником сектантам д. Волонтеревки в здании земской школы / Назаревский Н. // ЕЕВ. – 1904. – № 23.
24. Обзор Екатеринославской губернии за 1909 г. – Екатеринослав, 1910.
25. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – XIII. – Екатеринославская губерния. – СПб., 1904.
26. Полунов А. Ю. На пути к свободе совести: власть и евангельско-баптистское движение в России (вторая половина XIX – начало XX в.) / Полунов А. Ю. // Материалы международной научно-практической конференции 105 лет легализации русского баптизма 5–7 апреля 2011 года. – Москва, 2011. – С. 59 – 61.
27. Пругавин А.С. Раскол и сектантство в русской народной жизни / Пругавин А.С. – М., 1905.
28. Пузынин А. Традиции евангельских христиан / Пузынин А. – М., 2010.
29. Рационализм на Юге России // Отечественные записки. – СПб., 1878. – № 3.
30. Состояние сектантства и раскола и деятельность православной миссии в Екатеринославской епархии в 1911 г. // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1912. – № 8.
31. Фирсов С. Русская Церковь накануне перемен (конец 1890-х – 1918 гг.) / Фирсов С. – Б.м., 2002.
32. Шартье Р. Интеллектуальная история и история ментальностей: двойная переоценка? [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2004/66/shart2-pr.html>
33. Штунда в Волынской губернии // Киевская старина. – 1903. – Т. 81.– № 6.
34. Штундисты – мнимые баптисты // ЕЕВ. – 1902. – № 3.
35. Юзов И. Русские диссиденты. Староверы и духовные христиане / Юзов И. – СПб., 1881.
36. Ясевич-Бородаевская В. Сектантство в Киевской губернии. Баптисты и малеванцы / Ясевич-Бородаевская В. // Живая старина. – СПб., 1902. – Т.1.
37. Heretz Leonid. Russia on the Eve of Modernity. Popular Religion and Traditional Culture under the Last Tsars. – Cambridge, 2008.
38. Zhuk S. Russia's Lost Reformation. Peasants, Millennialism, and Radical Sects in Southern Russia and Ukraine, 1830 – 1917. – Washington, 2004.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Савченко Сергій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України.

Наукові інтереси: історія та історіографія історії Церкви, історія релігійних рухів, історія богословської думки, сектознавство.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 331.34: 304.36: 316.343(477)"193"

ДІЯЛЬНІСТЬ КАС ВЗАЄМОДОПОМОГИ КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В 30-х рр. ХХ ст.

Сергій БІЛАН (Київ)

У статті здійснено спробу дослідити специфіку діяльності кас громадської взаємодопомоги колективізованого селянства УРСР, а також розкрити еволюційні форми їхнього розвитку та взаємовідносин з різними гілками радянських органів влади у сфері соціального забезпечення сільського населення впродовж у 30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: українське селянство, соціальне забезпечення, радянське суспільство.

В статье предпринята попытка исследовать специфику деятельности касс общественной взаимопомощи коллективизированного крестьянства УССР, а также раскрыть эволюционные формы их развития и взаимоотношений с разными ветвями советских органов власти в сфере социального обеспечения сельского населения на протяжении 30-х гг.

Ключевые слова: украинское крестьянство, социальное обеспечение, советское общество.

This article is to explore the specifics of public mutual funds collectivized peasantry of the USSR, and reveal evolutionary forms of development and relationships with the various branches of the Soviet authorities in the field of social security for the rural population in the 30-ies of XX century.

Keywords: Ukrainian peasantry, social security, Soviet society.

Постановка проблеми. Реформування економічних відносин в Україні супроводжується появою підприємств різних форм власності, на яких працюють наймані робітники, а система їхнього соціального захисту потребує постійної модернізації, особливо в приватному, кооперативному, акціонерному секторах економіки, де відсутні профспілкові організації та інші громадські організації.

Соціальна проблематика була й залишається актуальною для вітчизняної історичної науки, оскільки десятиліттями історія соціальних відносин в Україні досліджувалася переважно в контексті теорії класової боротьби та “соціалістичних експериментів” радянської влади. Реалії повсякденного життя українських селян залишалися поза увагою дослідників, які свідомо уникали дискусійних проблем і негативних явищ, а тому тематика соціального забезпечення стала “білою плямою” в українській історіографії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам становлення системи соціального забезпечення в УРСР у 30-х рр. ХХ ст. присвячені праці таких дослідників, як Л. Брусилівський, Є. Лишков, Г. Покорний, М. Семашко, В. Слобожанін, І. Рибак, М. Чепурко, В. Шарпаций та ін. У цих працях висвітлено певні аспекти, що стосується повсякденного життя та турбот українських селян. Проте, актуальність вивчення та подальшої розробки цієї науково-історичної проблеми зумовлена сучасними соціальними реформами, з’ясуванням ролі державних структур та місцевого, у тому числі й громадського самоврядування, у процесі оптимізації та дієвості організаційних форм соціального забезпечення відповідних категорій населення.

У зв'язку з цим **метою** нашої статті є аналіз та висвітлення особливостей діяльності кас взаємодопомоги колективізованого селянства як одного із органів системи соціального забезпечення сільського населення УСРР в умовах формування тоталітарного радянського режиму в 30-х рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. У 30-х рр. ХХ ст. до мережі системи соціального забезпечення сільського населення УСРР, крім сільських рад та профспілкових комітетів, уходили каси громадської взаємодопомоги колгоспів (КГВК), які беруть початок із сільських товариств взаємодопомоги (СТВ), що поступово були реорганізовані в каси взаємодопомоги колективізованого селянства (КВКС). Так, у постанові ВУЦВК та РНК УСРР від 23 серпня 1930 р. було зазначено, що "... у селах, де проведено суцільну колективізацію селянських господарств, за постановами загальних зборів членів колгоспів селянські товариства взаємодопомоги реорганізуються на каси взаємодопомоги колективізованого селянства" [1]. Тобто селянські товариства взаємодопомоги були насильно реорганізовані в каси громадської взаємодопомоги сільськогосподарської артілі й фактично ліквідовані як організації, що діяли на засадах довіри, самоврядності, взаємодопомоги та співчуття до ближнього. Поступово клієнтами КВКС, які були підпорядковані сільським радам, що мали право "зупиняти і скасувати постанови кас взаємодопомоги", фактично стали всі колгоспники, а також селяни-одноосібники, котрі сплачували "передбачені у статуті членські внески" [2].

КГВК були громадськими кредитними установами, які створювались на добровільних засадах й акумулювали кошти громадян для надання їм матеріальної допомоги. Каси створювались при профспілкових організаціях сільськогосподарських підприємств для членів профспілки, а в сільськогосподарських артілях – для колгоспників. Крім того, каси організовувались як сільськогосподарські об'єднання для спільного використання землі, реманенту, робочої худоби, добування каменю, піску тощо на зразок колективних господарств. Вони зробили значний економічний внесок у колгоспне будівництво, передаючи у власність колгоспів свої натурально-грошові фонди. Проте, КГВК виявились малоефективними, і реалізацією соціальних послуг фактично займалися сільські ради, які розглядали заяви та справи про надання пенсій, приймали скарги селян, наглядали за дотриманням законів про соціальне забезпечення відповідних категорій сільського населення та за рахунок місцевого бюджету надавали різну матеріальну допомогу, фінансували навчання інвалідів, а також дбали про родини червоноармійців та військовослужбовців.

В інструкції НКЗ УСРР та Укрколгоспцентру "Про порядок реорганізації селянських товариств взаємодопомоги на каси взаємодопомоги колгоспного селянства в селах, де проведено суцільну колективізацію" від 1 грудня 1930 р. було рекомендовано здійснити її протягом року й задіяти КВКС як суспільно-політичне знаряддя впливу, забезпечуючи здійснення колективізації та розкуркулення. "Ніхто не заперечуватиме того, – підкреслював голова НКЗС Г. Покорний, – що КВКС у свій час відіграли велику роль, допомагаючи наймитсько-бідняцьким і середняцьким верствам селянства, будучи за потужне знаряддя в боротьбі проти економічної залежності бідноти від куркулів та допомагаючи розвиткові суцільної колективізації і ліквідації на цій основі куркульства як класу. Для підтвердження цих фактів досить навести такі цифри – лише за останні 5 років ними видано понад 25 млн. карбованців, котрі були використані як матеріальні засоби колективізації 870 тис. господарств" [3].

1 грудня 1930 р. НКЗС, Наркомзем УСРР та Укрколгоспцентр затвердили зразковий статут каси взаємодопомоги колективізованого селянства, відповідно до якого у зв'язку із масовим створенням колгоспів вони повинні були створюватись у кожній сільськогосподарській артілі. Формування коштів КВКС відбувалося за рахунок членських внесків і колективних господарств, а витрати розподілялися таким чином: у випадках тимчасової непрацездатності – 20 %, утримання осіб поважного віку – 20 %, медично-курортне лікування – 20 %, допомога матері-селянці – 20 % [4].

13 червня 1931 р. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили постанову "Про реорганізацію селянських товариств взаємодопомоги в селах, де проведено суцільну колективізацію", а 18 червня 1932 р. вийшла постанова "Про каси громадської взаємодопомоги колгоспів", які надавали колгоспникам довгострокові і короткострокові позички. Зокрема, Вільшанська каса взаємодопомоги колгоспів Харківського району весною 1932 р. виділила

1500 крб. на організацію дитячих ясел, 500 пудів зерна на громадське харчування та надала натурально-грошової допомоги на суму 10 тис. крб. [5].

Для поповнення фонду кас громадської взаємодопомоги колгоспів гроші відчисляли не лише з доходу колгоспів, а й із заробітку колгоспників, які займалися міжсезонними роботами – так званих “відхідників” – селян, котрі “відійшли” на заробітки та з яких стягували податкові відрахування до колгоспної каси. За Статутом сільськогосподарської артілі, ухваленим РНК УСРР у березні 1930 р., відхідники повинні були вносити до громадських фондів колгоспів від 3 до 10 % прибутків, а насправді в деяких областях вони сплачували від 25 до 60 % заробітку від промислу поза межами колгоспу [6]. Так, уже згадана Вільшанська каса взаємодопомоги колгоспів Харківського району в березні 1934 р. налічувала 1400 членів, за рахунок внесків яких вона утримувала дитячі ясла та надавала селянам кредити на придбання худоби, яка загинула під час Голодомору 1932 – 1933 рр. [7].

Зміна виробничих взаємостосунків у галузі сільського господарства, яка була викликана формуванням колгоспно-радгоспної системи, змінила й рівень матеріального стану господарств, які ввійшли до колгоспів, а тому й виробничі інтереси колгоспників могли реалізовуватися лише в колективних господарствах, де вони активно працювали. Проте, КГВК обслуговували всіх селян, за винятком куркулів, а колгоспи зосереджувалися тільки на колгоспниках. Так, для формування фонду кас громадської взаємодопомоги колгоспів було встановлено такі членські внески: з прибутків колгоспника за відпрацьовані трудові – 1,5 %, не усуспільненої частини господарства колгоспника – 2,5 %, одноосібних господарств, які належали до кас, – 25 % [8]. Вступні внески селяни сплачували персонально, а розмір членських внесків установлювали загальні збори членів колгоспу. Методика наповнення КГВК членськими внесками була прозорою, але в умовах хлібозаготівельних кампаній безперспективною.

Каси формували відповідний план поквартального стягнення внесків, фіксуючи надходження в трудовій книжці колгоспника, а одноосібникам видавали квитанції. Питома вага членських внесків у фінансах кас взаємодопомоги 1933 р. становила 44 %, тобто майже половину надходжень. Колгоспи відраховували до кас лише 1 % від суми валового доходу, хоча траплялися й випадки, коли їхні надходження залежно від господарських можливостей та активності керівництва каси становили й 5 % відрахувань. Однак, видані ними позики своєчасно не поверталися, оскільки для повноцінної роботи КГВК бракувало коштів, тому вони, будучи громадськими організаціями колгоспів, удавалися до такої форми самозабезпечення, як “громадський засів” – пошук альтернативних натурально-грошових джерел фінансування, зокрема заснування різних майстерень тощо.

Фінансова діяльність КГВК була спрямована на матеріальну підтримку “усуспільнених закладів” (їдалень, клубів, лікарень та ін.), а також надання соціальних послуг конкретним членам кас, від збалансованості яких, на думку державно-партійного керівництва, залежало організаційно-господарське зміцнення колгоспів. Так, Г. Покорний наголошував, що “організація допомоги окремим членам кас повинна бути цілком пов’язана із зміцненням та піднесенням трудової дисципліни в колгоспі, ця допомога має стимулювати організацію праці в колгоспі й застосування соціалістичних методів праці. Даючи перевагу ударникам й ударницям, каси повинні позбавляти права на допомогу ледарів та рвачів, які дезорганізують колгоспне будівництво, ллють воду на млин ворогів колгоспного руху” [9]. Однак, крім того, що система матеріального і морального заохочення селянства в 30-х рр. ХХ ст. не була позбавлена класово-політичного забарвлення, вона ще й залежала від його трудової активності й кількості зароблених трудовнів у колгоспі. Фактично принцип оплати праці колгоспників на трудовні, запроваджений 1931 р., виявився малоефективним, оскільки їхній грошовий та натуральний еквівалент залежали від наявності хліба, врожаю, матеріально-технічної бази колгоспу, кількості працездатних колгоспників, і саме тому в колгоспах відрізнявся рівень оплати праці, а отже, і можливості соціального забезпечення через КГВК.

Колгоспники не одержували грошової та натуральної винагороди за зароблені трудовні, тому не мали можливості сплачувати внески в КГВК. Так, у доповідній записці уповноваженого Центральної держкомісії з визначення врожайності при РНК СРСР І. Пивоварова в ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У підкреслювалося, що

“перевіркою органів ОДПУ деяких сіл і районів Дніпропетровської області виявлено, що від недоїдання страждає й виробничо-колгоспний актив, який має 300 – 900 вироблених трудовнів” [10]. У доповідній записці від 16 серпня 1933 р. голова Наркомзему УСРР, аналізуючи стан колгоспів, інформував ЦК ВКП(б) про “...зухвале ставлення колгоспної адміністрації та працівників сільських рад до рядової колгоспної маси..., якій зазвичай навіть законних авансів на трудовні не видавали” [11].

Унаслідок засухи 1934 р. близько 75 % колгоспів УСРР не змогли видати колгоспникам натураванси за зароблені трудовні, оскільки весь хліб було здано на виконання хлібозаготівельного плану. Максимальна видача зерна на трудовень у колгоспах УРСР у 1933 – 1939 рр. сягнула 11 кг, але її змогли нарахувати та видати за весь період лише 2,5 % колгоспів [12]. Отже, незважаючи на те, що трудовні вважали мірилом добробуту, трудової активності й виявом соціальної свідомості селян, насправді система оплати праці в колгоспах на трудовні виявилася модернізованим соціально-економічним інститутом кріпацтва.

Система й практика розподілу результатів праці на трудовні, яка функціонувала в 30-х рр. ХХ ст., поступово перестала бути суто економічною проблемою, набуваючи ознак соціальної катастрофи, оскільки непрацездатним членам колгоспу, тобто підліткам і селянам похилого віку, хліб взагалі не видавали. Водночас ще 1 липня 1929 р., тобто напередодні початку масової колективізації, уряд переглянув норми пенсій для пенсіонерів, які працювали у колгоспах, зменшуючи її залежно від заробітку та кількості зароблених трудовнів. 30 квітня 1931 р. НКСЗ УСРР уніс доповнення до цієї постанови, які надавали можливість зберігати пенсію членам сільськогосподарських колективів незалежно від їхнього сімейного та особистого прибутку, але обмежували право селян на пенсійне забезпечення. Так, їм заборонялося видавати пенсію, якщо селянське господарство мало 165 крб. прибутку на 2 особи, а 225 крб. – на 5 і більше. У 1932 – 1934 рр. пенсійне забезпечення сільських пенсіонерів фактично призупинилося й багато з них померли від голоду.

Запроваджуючи систему кас громадської взаємодопомоги колгоспників, їхні організатори намагалися використати ці громадські об’єднання для виховання селян та зміцнення соціалістичного ладу в українському селі, однак за браком коштів, вони не могли підтримати ударників, які мали багато вироблених трудовнів, але намагалася впливати на ледарів, змінити їхню психологію та ставлення до праці. Так, начальник Диканської МТС Харківської області писав: “Чи можна було сподіватися раніше, що навесні, на перший день Пасхи, селянин, а особливо селянки, вийдуть працювати в поле, а цього року на Пасху не лише не було жодного прогулу у всіх колгоспах, а, навпаки, кількість виходів перевищила денні наряди” [13]. КГВК більшості колгоспів вели активну роботу щодо ущільнення робочого дня, перевиконання норм виробітку, зі спізненнями на роботу.

КГВК взаємодіяли не лише із сільськими радами, а й правліннями колгоспів. Разом вони займалися працевлаштуванням, навчанням і перекваліфікацією колгоспників пенсійного віку, створюючи майстерні з ремонту взуття, одягу, різного хатнього, побутового приладдя. До їхніх обов’язків також належала організація громадського харчування на полі для забезпечення продуктивності сільськогосподарської праці, але в період Голодомору 1932 – 1933 рр. та у перші постголодоморні роки вони не могли забезпечити навіть елементарне харчування колгоспників.

Функціонування КГВК у 1932 – 1933 рр. фактично призупинилося, оскільки хліб масово вилучали, а продукція сільського господарства обкладалася різними видами податків, відрахувань, позик у фонд індустріалізації тощо. Колгоспи не займалися розподілом вирощеної продукції. Філії Держбанку самовільно списували з банківських рахунків колгоспів погашення заборгованості, мобілізації коштів, а сільські ради штрафували колгоспників за невиконання хлібозаготівельних планів. Колгоспи просто не мали можливості відраховувати в КГВК кошти й продукти. Насіннева допомога витрачалася тільки за призначенням, а продовольча – для підтримки тих категорій колгоспників, які працювали на фермах або в полі, хоча більше двох третин не з’являлося на роботу. Так, за постановою РНК СРСР від 21 червня 1932 р. 10 районів Київської, 7 районів Харківської, 5 – Дніпропетровської, 11 – Вінницької областей одержали 140000 пудів хліба, 85 % якого відводилося на “ліквідацію гострого продовольчого становища”, а

15 % “повинні були використати для допомоги селам в інших районах, що перебувають у найбільш тяжкому стані” [14]. Продовольчу допомогу повинні були розподілити між господарствами, які спеціалізувалися на вирощуванні цукрових буряків.

Навесні 1933 р. харчова допомога, розподілом якої займалися Наркомат охорони здоров'я та Наркомат постачання УСРР, Червоний Хрест і партійні органи, надавалася дітям та деяким категоріям колгоспників, але лише у випадках дистрофії, опухання та виснаження. Голодних дітей, яких в областях УСРР у 1932 – 1933 рр. налічувалося сотні тисяч, батьки відвозили до міст, віддавали до інтернатів, дитячих будинків, збільшуючи таким чином кількість безпритульних. Так, на початку березня 1933 р. лише в 42 районах Київської області було виявлено понад 112 тис. дітей, які голодували [15]. 28 лютого 1933 р. голова облвиконкому Дніпропетровської області інформував ЦК ЦП(б)У, що в її південній частині найбільш від голоду потерпають діти, зокрема матеріальної допомоги потребували 70 тис. дітей ясельного віку, 250 тис. – дошкільного віку, 50 тис. – учнів загальноосвітньої школи, а також 300 тис. – колгоспників [16]. На початку 1934 р. в ході спеціальної спільної операції Наркомату охорони здоров'я та Наркомату постачання УСРР, ЦК Українського Червоного Хреста, а також дитячих закладів удалося знайти та оформити до сезонних ясел 114 тис. дітей у Харківській, 128 тис. – Київській, 133 тис. – Одеській, 26 тис. – Вінницькій, 30 тис. – Донецькій областях [17]. Участь Наркомату соціального забезпечення УСРР виявилася найменш ефективною, особливо в сільській місцевості, де також з'явилися десятки тисяч безпритульних дітей, батьки яких померли від голоду, смертність перевищувала народжуваність, а отже прагнення КГВК надати реальну й вчасну допомогу матері-селянці, жінці-колгоспниці або одноосібниці під час вагітності й після, залишались тільки нездійсненим бажанням, безглуздо лунали і їхні заклики про надання соціальної допомоги колгоспникам у разі захворювання або травмування, тому що вони мільйонами хворіли й масово помирали.

За офіційною статистикою станом на 1 жовтня 1934 р., в УСРР діяли 16204 каси громадської взаємодопомоги, які охопили 2,4 млн. осіб, а на соціально-культурні потреби колгоспників пересічно витрачалося 3,5 % валового доходу сільськогосподарських артлій [18], тобто за шість років існування їхні витрати вирости майже в 4 рази. Однак, запровадження карткової системи розподілу продовольчих і деяких промислових товарів, скасування централізованого постачання установ соціально-культурного спрямування, організація хлібозаготівельних кампаній створювали несприятливу ситуацію для діяльності сільських органів соціального забезпечення, оскільки на них лягав основний тягар відповідальності й організації допомоги різним категоріям сільського населення.

Реальна ситуація в українському селі першої половини 30-х рр. ХХ ст. була катастрофічною й потребувала не профілактичних заходів, а системного подолання причин – скасування політики хлібозаготівлі за принципом жорстокої продрозкладки, заборони насильницької колективізації, унеможливлення податкового пресу селян, надання термінової й комплексної соціально-медичної допомоги. Від голоду та недоїдання, спричиненого хлібозаготівельними кампаніями, потерпали всі селяни – колгоспники, одноосібники, ударники, переможці соціалістичного змагання. Так, у листі голови Бригадирівської сільської ради повідомлялося, що “стан з харчуванням у колгоспах під загрозою, особливо в комуні “Червоний фронтвик”. Станом на 5 червня захворіло від недоїдання близько 40 душ та близько 100 душ вже слабих, які не можуть працювати, є випадки смертей ударників та кращих комунарів” [19]. Колгоспники зверталися по допомогу до сільських рад, керівництва колгоспів, уряду, але нехтували органами громадської допомоги, хоча організатори КГВК, використовуючи членські внески та економічні можливості колективних господарств, намагалися сформувати в українському селі нову систему соціального забезпечення, яка надавала матеріальну допомогу в разі втрати працездатності, утримання інвалідів, осіб літнього віку.

У 1934 – 1935 рр. фонди КГВК в основному були використані на будівництво об'єктів громадського користування (клубів, шкіл, будинків культури, лікарень, амбулаторій), а персональна соціальна допомога була дуже обмеженою та мізерною. Однією з основних категорій сільського населення, на яку була спрямована персональна соціальна допомога в

ці роки, стали родини червоноармійців. Зокрема, народний комісар соціального забезпечення Г. Покорний, виступаючи на всіх нарадах, підкреслював: “Каси повинні дбати про те, щоб допомогти родині червоноармійця придбати худобу для власних потреб, дружина червоноармійця в першу чергу була зарахована на роботу в колгоспі, а її дитина була влаштована дитячі ясла тощо” [20].

16 травня 1935 р. президія ЦВК УСРР видала постанову “Про стан соціального забезпечення в Україні”, заслухавши доповідь керівника НКСЗ УСРР І. Слинька, який засвідчив збільшення соціальних витрат у 2,7 раз та надання допомоги 500 тис. осіб. Однак, вищий законодавчий орган республіки виокремив причини малоефективної роботи НКСЗ: надання переваги бюрократично-канцелярським методам, недостатнє залучення та використання можливостей громадських організацій, “засмічення інвалідної кооперації спекулятивними, класово ворожими елементами” та незадовільне керівництво системою соціального забезпечення з боку облвиконкомів [21]. За постановою передбачалося створення постійних бригад з питань соціальної допомоги при обласних відділах охорони здоров’я, які повинні були очолити кращі голови сільських рад та різні активісти. У великих містах для подолання жебрацтва та “інших залишків соціальних аномалій” створювалися трудові колонії закритого типу для “трудового перевиховання соціально-аномаліків”. Зокрема, привертає увагу акцент на роботі із “залишками соціальної аномалії”, яка передбачала усунення катастрофічних наслідків голоду, розкуркулення, масових репресій, що супроводжувалися епідемічними захворюваннями серед населення, дитячою безпритульністю, жебрацтвом, проституцією тощо.

2 вересня 1937 р. ЦВК та РНК УСРР внесли зміни до Кодексу законів про сім’ю, опіку й про акти громадянського стану, які обмежували функції й права радянських органів влади. Центральну опікунську раду при НКСЗ ліквідували, залишивши за наркоматом право на перевірку та облік майна підопічних, а також підготовку різних інструкцій.

Висновки. Отже, реорганізація системи соціального забезпечення в Україні в 30-х рр. ХХ ст. відбувалася в умовах радикального перетворення соціально-економічних відносин і принципів управління промисловістю й сільським господарством. Політико-економічна доктрина соціалістичної реконструкції, яку почали запроваджувати форсованими темпами наприкінці 1929 р., спонукала державні інститути влади переглянути концепцію та особливо обсяги фінансових витрат, вишукуючи можливості їхнього економічного використання, а також засоби для внутрішньої мобілізації коштів. Однак, незважаючи на всі спроби та заходи уряду, одним із найгостріших питань сільського населення в 30-х рр. ХХ ст. залишалася соціальна проблема.

Актуальними напрямками подальшої розробки окресленої проблеми є вивчення основних етапів становлення й функціонування системи соціального забезпечення сільського населення України та ретроспективний аналіз її організаційних форм.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР “Про реорганізацію селянських товариств взаємодопомоги у селах, де проведено суцільну колективізацію” // Збірник законів УСРР. – 1930. – № 19. – Арк. 193.
2. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб.51. – Арк. 42.
3. ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 14. – Од. зб.118. – Арк.7, 118.
4. ЦДАВО України. – Ф. 559. – Оп. 1. – Од. зб. 3015. – Арк. 16.
5. Покорний Г.М. Каси громадської взаємодопомоги колгоспів // Вісті ВУЦВК. – 1934. – 14 березня. – С. 2.
6. ЦА ФСБ РФ. – Ф. 3. – Оп. 4. – Од. зб. 307. – Арк. 303.
7. Покорний Г.М. Каси громадської взаємодопомоги колгоспів // Вісті ВУЦВК. – 1934. – 14 березня. – С. 3.
8. ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 14. – Од. зб.118. – Арк.7, 118.
9. Покорний Г.М. Каси громадської взаємодопомоги колгоспів // Вісті ВУЦВК. – 1934. – 14 березня. – С. 4.
10. ДАРФ. – Ф. 5446. – Оп. 82. – Од. зб. 28. – Арк. 42.
11. ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 14. – Од. зб.63. – Арк. 25.
12. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Ч. IV. – Од. зб.6486. – Арк. 97.
13. Комуністична партія – організатор здійснення лєнінської національної політики

на Україні / О.Т. Юрченко, П.П. Бачинський, І.П. Кожукало та ін. ; Г.М. Мултих, Ю.В. Бабко (заг. ред.); Інститут історії партії ЦК КП України. – К: Політвидав України, 1972. – С. 278.

14. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів: Збірник документів / керівник і упорядник Р.Я. Пиріг. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 187.

15. ЦДАГО України . – Ф. 1. – Оп. 20. – Ч. III. – Од. зб. 6276. – Арк. 19.

16. ЦДАГО України . – Ф. 1. – Оп. 20. – Ч. III. – Од. зб. 6277. – Арк. 31.

17. ЦДАГО України . – Ф. 1. – Оп. 20. – Ч. IV. – Од. зб. 6571. – Арк. 189.

18. Колгоспи УРСР у другій п'ятирічці (за даними річних звітів колгоспів). – К.: Держколгоспвидав, 1940. – С. 109.

19. Коллективизация сельского хозяйства в СССР: пути, формы, достижения. Краткий очерк истории / М.А. Вылцан, В.П. Данилов, В.В. Кабанов, Ю.А. Мошков. – М.: Колос, 1982. – С. 127.

20. Покорный Г. Большевицкая забота о колхозниках // Социалистическая реконструкция сельского хозяйства. – 1934. – № 5. – С. 29.

21. Шарпаций В.Г. Соціальне забезпечення в УРСР (20-30-ті роки ХХ ст.). – К.: Ніка-Центр, 2006. – С. 150.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Білан Сергій Олексійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і політології Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Наукові інтереси: історія українського селянства 20-30-х років ХХ століття.

УДК 477.4 (18-19): 338.3.002.2

РАЗДЕЛЕНИЕ ТРУДА И СТРУКТУРА ЗАНЯТОСТИ СЕЛЬСКОГО И ГОРОДСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ХЕРСОНСКОЙ ГУБЕРНИИ В КОНЦЕ XIX в.

Ярослав БОЙКО (Черкаси),

Павел ВЕРЕЩАГИН (Гомель)

У статті розглядаються джерела формування ринку робочої сили Херсонської губернії, визначається міра його впливу на розвиток її продуктивних сил у другій половині XIX ст. Розкривається територіальне розміщення трудових ресурсів, визначається питома вага зайнятого населення, що проживало в містах та сільській місцевості губернії. Висвітлюється розподіл праці та структура зайнятості економічно активного населення, наводяться дані, що свідчать про міру участі східнослов'янських етносів у суспільному виробництві Херсонської губернії наприкінці XIX ст.

Ключові слова: розподіл праці, структура зайнятості населення, розміщення зайнятого населення, трудові ресурси, ринок робочої сили, суспільне виробництво, східні слов'яни.

В статье рассматриваются источники формирования рынка рабочей силы Херсонской губернии, определяется степень его влияния на развитие ее производительных сил во второй половине XIX в. Раскрывается территориальное размещение трудовых ресурсов, определяется удельный вес занятого населения, проживавшего в городах и сельской местности губернии. Освещается разделение труда и структура занятости экономически активного населения, приводятся статистические данные, указывающие на степень участия восточных славян в общественном воспроизводстве Херсонской губернии в конце XIX в.

Ключевые слова: разделение труда, структура занятости населения, размещение занятого населения, трудовые ресурсы, рынок рабочей силы, общественное воспроизводство, восточные славяне.

The article deals with the division of labour and Kherson gubernia rural and urban population employment pattern by the end of XIX century. It is pointed to the basic sources of labour market forming, defined the extent of its influence on Kherson gubernia productive forces development in the second part of XIX century. It is laid bare the manpower territorial distribution of economic active population, defined the correlation between the urban and rural employed population. It is given brief statistic data on the extent of participation of eastern Slavs in its social reproduction by the end of XIX century.

Keywords: Division of labour, population employment pattern, manpower territorial distribution, labour market, east Slavs.

Важное место в изучении экономической истории государства и его отдельных административно-территориальных единиц занимает анализ воспроизводства и размещения трудовых ресурсов, сложившегося разделения труда, структуры занятости населения и характера его хозяйственной деятельности в рамках определенного способа производства.

Следует отметить, что степень разделения труда и структура занятости населения являются, во многом, концентрированным выражением и показателем уровня развития производительных сил и рыночной экономики в целом, как в региональном, так и в общенациональном масштабе.

Объектом исследования является процесс развития производительных сил и их главной составляющей на юге Украины, во второй половине XIX – начале XX вв., предметом – сложившееся разделение труда и структура занятости экономически активного населения Херсонской губернии в конце XIX в.

Учитывая структурообразующий характер и бесспорную значимость указанной научной проблемы в изучении истории развития рыночной экономики, можно, с сожалением, отметить, она не является пока (за небольшим исключением [1–3], предметом специальных исследований, ни в отечественной, ни в зарубежной историографии. Такое отношение к изучению отечественной истории развития рыночной экономики, на наш взгляд, отнюдь не способствует решению сегодняшних задач по созданию оптимальной модели современной, социально ориентированной рыночной экономики, которая бы учитывала национальную специфику и прошлый исторический опыт.

Анализ материалов первой Всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. о занятости населения Херсонской губернии, располагавшейся в центральной части Новороссии, дает возможность расширить представление исследователей об особенностях развития рынка труда и производительных сил, как в губернии, так и в регионе в целом [4, с. 91 – 92; 5, с. 130 – 136]. Позволяет раскрыть особенности поездного размещения трудовых ресурсов, осветить сложившееся разделение труда в городской и сельской местности губернии (в том числе, по этнонациональному признаку), определить структуру отраслевых рынков труда, а также установить их размеры [6, с. 156; 7, с. 120 – 121; 8, с. 51 – 54].

Приведенные в статье данные могут быть использованы в качестве фундамента и исходной точки при изучении истории развития системы общественного разделения труда и общественного производства, как в отдельно взятой губернии, так и в регионе в целом. С целью освещения последующих этапов развития общественного разделения труда, наряду с другими источниками, могут быть привлечены материалы переписей населения Украины XX – начала XXI вв.

Метод сравнительного анализа, по мнению автора, дает возможность предметно говорить об изменениях в системе разделения труда, об уровне и динамике развития производительных сил и их главной составляющей, а также об эффективности общественного производства в целом на различных этапах исторического развития, включая современный период. Указанный подход

позволяет также определиться с наиболее значимыми событиями и факторами, оказавшими решающее воздействие на развитие экономики страны, на изменение качества действовавшей системы производственных отношений и эффективность общественной системы в целом, характер которой определялся, в разное время, господствовавшей формой собственности и ее разновидностями, а также особенностями распределения валового внутреннего продукта.

Формирование и развитие рынка труда в Херсонской губернии, входившей в состав Новороссии, которая стала в конце XIX – начале XX вв. ведущим зерновым регионом Российской империи, осуществлялось в значительной мере за счет местной рабочей силы, являвшейся производным естественного прироста и активного притока переселенцев из других губерний [9 – 17]. Третьим значимым источником, периодически пополнявшим рынок рабочей силы Херсонщины, была сезонная миграция [18, с. 93 – 94]. Численность ежегодного легального и нелегального притока сезонных мигрантов в Херсонскую губернию выражалась, в конце XIX в., в сотнях тысяч человек, а в целом, по Новороссии, превышала нередко 1 млн. человек [19, с. 46 – 47; 20, с. 92 – 94; 21, с. 16, 22 – 23]. Часть мигрантов, селившихся на юге, пополняли рынок местной рабочей силы, не устроившиеся же, возвращались на прежние места жительства, используя заработанные средства для решения своих фискальных, хозяйственных и бытовых проблем на родине. Следует отметить, что полноценное общественное воспроизводство в Херсонской губернии, как и в Новороссии в целом, было возможным только при условии достижения баланса между спросом на рабочую силу и ее предложением [22, с. 38 – 39]. Из-за его отсутствия, в первые пореформенные десятилетия, Новороссия теряла ежегодно до трети выращенных зерновых [23, с. 452]. Главной причиной дисбаланса, в указанный период, была правительственная политика жесткого ограничения и сдерживания миграций. Она длилась, с некоторыми послаблениями, вплоть до 1905 г., и являлась, во многом, тормозом развития производительных сил в регионе, вела к снижению эффективности общественного производства в целом [24, с. 10 – 11; 25, с. 63]. В конце XIX – начале XX вв. указанный баланс на рынке труда Херсонщины достигался, по-прежнему, за счет все тех же миграционных источников.

По данным переписи населения России 1897 г. в Херсонской губернии проживало 2733,6 тыс. человек обоего пола (далее чел. об.п.) [26, с. 53 – 54]. Численность занятого населения составляла в губернии 808,6 тыс. чел. об.п. или 29,6% от общего числа ее жителей (мужчины составляли 20,5%, женщины – 3,6%), на иждивении которых находилось 1604,6 тыс. душ – членов семей [27, с. 198 – 199].

В общей массе занятого населения Херсонской губернии, превышавшей 0,8 млн. чел., мужчины составляли 82,2%, женщины – 17,8%. В сельской местности проживало 55,6% всех занятых губернии (мужчины составляли 48,8%, женщины – 6,8%), в городской – 44,4% (мужчины составляли 33,4%, женщины – 11,0%).

Поуездное размещение и удельный вес занятого населения, проживавшего в городах и сельской местности губернии освещены автором в таблице 1 [27, с. 198 – 199, 206 – 207].

Детальные сведения о сложившемся разделении труда и занятости населения в сельской и городской местности Херсонской губернии конца XIX в. представлены в таблице 2. В ней же приведены количественные показатели относительно мужской и женской занятости [27, с. 198 – 205; 28, с. 448 – 459; 29, с. 82 – 88; 30, с. 18 – 35].

Полученные в результате детальной обработки материалов переписи населения 1897 г. данные свидетельствуют о том, что на переломе XIX–XX вв. главным занятием основной массы экономически активного населения Херсонской губернии было, по-прежнему, земледелие (включая огородничество и садоводство), им занималось 365,6 тыс. чел. об. п. или 45,2% от всего занятого населения губернии. Животноводством было занято 0,8%, переработкой сырья растительного и животного происхождения в продукты питания – 1,3%. Весьма значительная часть занятых губернии работала в качестве служащих, прислуги, поденщиков (13,6%), несколько меньшая часть населения занималась обработкой металлов

(2,4%), дерева (1,6%), предоставлением транспортных услуг (2,7%), изготовлением одежды, обуви (4,1%), строительными и ремонтными работами (2,2%). Прочими видами производства занималось более 0,6%, различными видами торговли – 6,9%, рыболовлей и охотой – 0,2 и т.д.

Как уже отмечалось выше, основная часть занятого населения губернии проживала в сельской местности. Численность сельских жителей, занятых земледелием (включая огородничество и садоводство) превышала 345,5 тыс. чел. об.п., что составляло 76,8%, от общего числа занятых в уездах (мужчины составляли 92,1%, женщины – 7,9%). Животноводством было занято 6,1 тыс. чел. (1,4%), (мужчины составляли 93,5%, женщины – 6,5%), переработкой сырья растительного и животного происхождения в продукты питания – 2,3 тыс. чел. (0,5%). Занятые в уездах в качестве служащих, прислуги и поденщиков составляли 28,6 тыс. чел. (6,4%), на долю мужчин приходилось 42,4%, женщин – 57,6 %. Добычей руд занималось 1,4 тыс. чел. (0,3%), выплавкой металлов – 147 чел. (0,03%), обработкой металлов – 5,6 тыс. чел. (1,2%), дерева – 3,3 тыс. чел. (0,7%), изготовлением одежды, обуви – 7,9 тыс.чел. (1,8%), (мужчины составляли 81,3%, женщины – 18,7%), строительными и ремонтными работами – 4,4 тыс. чел. (1,0%). Прочими видами производства – 1,2 тыс. чел (0,3%), предоставлением транспортных услуг – 4,8 тыс. (1,1%), различными видами торговли – 13,0 тыс. чел. (2,9%) и т.д.

В городской местности губернии численность жителей, занятых земледелием (включая огородничество и садоводство) превышала 20 тыс. чел., что составляло 5,6%, от общего числа занятых в городах (мужчины составляли 90,6%, женщины – 9,4%). Животноводством было занято всего 258 чел. (0,07%), переработкой сырья растительного и животного происхождения в продукты питания – 8,4 тыс. чел. (2,3%). Занятые в городах в качестве служащих, прислуги и поденщиков составляли 81,6 тыс. чел. (22,7%), на долю мужчин приходилось 48,9%, женщин – 51,1 %. Добычей руд и полезных ископаемых в городской местности занималось 1,5 тыс. чел. (0,4%), выплавкой металлов – 6 чел. (0,002%), обработкой металлов – 13,6 тыс. чел. (3,8%), дерева – 9,5 тыс. чел. (2,6%), изготовлением одежды, обуви – 25,2 тыс.чел. (7,0%) (мужчины составляли 65,3%, женщины – 34,7). Строительными и ремонтными работами занималось 13,6 тыс. чел. (3,8%), прочими видами производства – 3,6 тыс. чел (1,0%), предоставлением транспортных услуг – 16,7 тыс. (4,6%), различными видами торговли – 43,0 тыс. чел. (12,0%) и т.д.

Основная масса занятого населения Херсонской губернии на переломе XIX-XX вв., была представлена восточными славянами, составлявшими 2060,4 тыс. чел. об. п. (75,4%), из них 23,9% являлись жителями городов [27, 198–205; 28, с. 448 – 459].

Численность украинского населения, проживавшего в Херсонской губернии на начало 1897 г., составляла 1462,1 тыс. чел. об. п. [26, 50 – 51; 31, 155 – 156]. Занятые составляли 361 тыс. чел. об.п. или 24,7% от общего числа украинских жителей губернии (мужчины составляли 21,1%, женщины – 3,6%), на иждивении которых находилось 1101,1 тыс. чел. – членов семей (75,3%). Удельный вес занятого украинского населения составлял 44,6% от общего числа занятых в губернии, в городах же он составлял лишь 15,7 % от всех занятых горожан [27, с. 198 – 199; 206 – 207; 28, с. 448 – 459].

Численность русского населения, проживавшего в Херсонской губернии, в начале 1897 г., составляла 575,3 тыс. чел. об.п. (21,1%) [26, 51–52; 32, 357]. Количество занятых, среди них, составляло 233,7 тыс. чел. или 40,6% от общего числа русских жителей губернии (мужчины – 30,7%, женщины – 9,9%), на иждивении которых находилось 341,6 тыс. чел. – членов семей (59,4%). Удельный вес занятого русского населения составлял 28,9% от общего числа занятых в губернии, в городах же – 49,7 % от всех занятых горожан [27, с. 198–199; 206–207; 28, с. 448–459].

Среди восточных славян белорусский этнос был представлен в Херсонской губернии наименьшим количеством населения. Его численность, на начало 1897 г., составляла всего 23 тыс. чел. об.п. (0,8%) [26, с. 52–53; 33, с. 30 – 32; 34, с. 61]. Численность занятых составляла 6 тыс. чел. или 26% от общего числа белорусского

населения губернии (мужчины – 23,5%, женщины – 2,5%), на иждивении которых находилось 17 тыс. чел. – членов семей (74%). Удельный вес занятого белорусского населения составлял 0,7% от общего числа занятых в губернии, в городах же – 0,4% от всех занятых горожан [27, с. 198 – 199; 206 – 207; 28, с. 448 – 459].

Основная масса трудоспособных украинцев губернии была занята в сельском хозяйстве. В частности, земледелием (включая огородничество и садоводство) занималось 73,2%, животноводством – 1,4% (их удельный вес, в общей массе занятых указанными видами деятельности составлял 72,3 и 78,2% соответственно). В отличие от украинцев, большая часть представителей русского этноса губернии отдавала предпочтение несельскохозяйственным видам деятельности. В частности, русские, занятые обработкой дерева, составляли 47,8%, металла – 46,2%, производством пищевых продуктов – 42,8%, химической продукции – 49,5%. Занятые строительными и ремонтными работами составляли 62,0%, кустарными промыслами – 56,8%. Удельный вес русских, занятых на транспорте составлял 50,5%, в торговле – 39,2% (от общего числа занятых указанными видами деятельности) и т.д. Русские, занятые земледелием составляли всего лишь 11% от общего числа земледельцев губернии, их удельный вес, среди сородичей, составлял 17,3%. Удельный вес белорусов, занимавшихся земледелием составлял 60,1% от общего числа занятых соотечественников. Занятые обработкой металла составляли 0,8%, дерева – 1,1%. Работавшие в качестве служащих, прислуги, поденщиков составляли 10,5%. Работавшие на железной дороге – 6,9%, занятые строительными и ремонтными работами – 3,6% и т.д. [27, с. 198 – 199, 206 – 207].

Детальные данные о сложившемся разделении труда и занятости среди восточнославянского населения Херсонской губернии в конце XIX в., представлены в таблице 3.

В г. Херсоне общая численность занятого восточнославянского населения составляла 18,7 тыс. чел. об. п. или 71,8% от общего числа занятых горожан. Удельный вес русских составлял в городе 50,5%, украинцев – 20,8%, белорусов – 0,5%. На втором месте, по числу занятых, стояли евреи, составлявшие 23,0%, за ними после украинцев, шли поляки – 2,6%, немцы – 0,9%, татары – 0,5% и т.д. Среди трудоспособного еврейского населения Херсона удельный вес занятых торговлей составлял 28,6%, занятых пошивом одежды и обуви – 23,9%, работавших в качестве служащих, прислуги, поденщиков – 9,8%, занимавшихся обработкой металла – 0,7%, дерева – 0,5%. Из числа евреев извозным промыслом занималось 0,9%, учебной и воспитательной работой – 0,5%, врачебной и санитарной деятельностью – 0,3% [27, с. 226 – 228; 28, с. 448 – 459; 34, 61 – 62].

Повышенный интерес вызывает также половозрастной состав занятого населения Херсонской губернии. В частности, дети в возрасте до 12 лет, отнесенные к занятому населению, составляли 1,5% (мужчины – 0,9%, женщины – 0,6%) от общего числа занятых в губернии в конце XIX в. Удельный вес 13-14 летних занятых составляла 1,7% (мужчины – 0,9%, женщины – 0,8%), 15-16 летних – 3,1% (мужчины – 1,6%, женщины – 1,5%), 17-19 летних – 6,1% (мужчины – 3,7%, женщины – 2,4%). Занятые в возрасте 20-39 лет составляли 45,8% (мужчины – 40,0%, женщины – 5,8%), 40-59 летние – 30,7% (мужчины – 26,3%, женщины – 4,4%), вместе – 76,5%. Занятые в возрасте 60 лет и более составляли 11,1% (мужчины – 9,0%, женщины – 2,1%), не указавшие своего возраста – 0,1% [28, 448 – 459].

Краткий сравнительный анализ разделения труда, структуры занятости и степени участия различных групп населения в процессе общественного воспроизводства в Херсонской губернии, приведенный в описательной части настоящей работы, касается, в основном, ключевой, производственной сферы и тесно связанной с ней инфраструктуры. Анализ деятельности занятого населения в непромышленной сфере, из-за требований к объему статьи, не нашел здесь своего отражения. Однако приведенные в таблицах статистические данные позволяют заинтересованному исследователю сделать это, при необходимости, самостоятельно, в контексте решаемых задач.

Анализ сложившегося разделение труда и структуры занятости населения в Херсонской губернии, статистические данные, изложенные в приведенных

таблицах и других работах авторов, указывают на значительный рост численности занятого населения в пореформенный период, свидетельствуют о расширении рынка рабочей силы, о росте его подвижности, об углублении разделения труда и появлении новых направлений хозяйственной деятельности. Наряду с развитием рынка труда, активное внедрение в производство усовершенствованных орудий труда, машин и новых технологий в пореформенное время, придавало, в свою очередь, дополнительное ускорение развитию производительных сил губернии, а также способствовало быстрому росту ее валового внутреннего продукта.

Таблица 1

**Поузездное размещение экономически активного (занятого) населения
Херсонской губернии в конце XIX в.¹**

Уезды, города	Численность занятых (в тыс. душ об. п.)								
	Города			Уезды (без городов)			Города и уезды		
	Количество занятых	Удельный вес	Издержки (цпены селит)	Количество занятых	Удельный вес	Издержки (цпены селит)	Количество занятых	Удельный вес	Издержки (цпены селит)
	абс.	%	абс.	абс.	%	абс.	абс.	%	абс.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. Александровский	9,3	2,58	163	83,0	18,46	308,0	92,2	11,41	324,3
%	10,0	-	5,0	90,0	-	95,0	100,0	-	100,0
%	2,2	-	-	19,9	-	-	22,1	-	-
г. Александрия	5,3	1,46	8,8	-	-	-	-	-	-
г. Новогородицк	4,0	1,12	7,6	-	-	-	-	-	-
2. Енисавградский	41,6	11,57	66,2	121,9	27,11	383,6	163,5	20,22	449,8
%	25,4	-	14,7	74,6	-	85,3	100,0	-	100,0
%	6,8	-	-	19,9	-	-	26,7	-	-
г. Енисавград	27,0	7,52	34,5	-	-	-	-	-	-
г. Бобринка	4,3	1,20	10,0	-	-	-	-	-	-
г. Новомиргород	2,6	0,72	6,8	-	-	-	-	-	-
г. Ольшанполь	1,9	0,53	5,0	-	-	-	-	-	-
г. Вознесенск	5,7	1,60	10,0	-	-	-	-	-	-
3. Алашевский	4,9	1,36	11,8	58,8	13,07	190,3	63,7	7,87	202,1
%	7,7	-	5,8	92,3	-	94,2	100,0	-	100,0
%	1,9	-	-	22,1	-	-	24,0	-	-
г. Алашево	4,9	1,36	11,8	-	-	-	-	-	-
4. Херсонский	73,9	20,60	89,3	98,9	22,0	325,7	172,9	21,38	415,0
%	42,8	-	21,5	57,2	-	78,5	100,0	-	100,0
%	12,6	-	-	16,8	-	-	29,4	-	-
г. Херсон	25,9	7,21	33,2	-	-	-	-	-	-
г. Берислав	4,3	1,20	7,8	-	-	-	-	-	-
г. Николаев	43,8	12,19	48,2	-	-	-	-	-	-
5. Одесский	211,4	58,89	213,0	44,8	9,96	140,9	256,2	31,68	353,9
%	82,5	-	60,2	17,5	-	39,8	100,0	-	100,0
%	34,7	-	-	7,3	-	-	42,0	-	-
г. Одесса	204,6	57,0	199,2	-	-	-	-	-	-
г. Малакит	1,1	0,32	3,3	-	-	-	-	-	-
г. Олександрополь	1,3	0,36	4,0	-	-	-	-	-	-
г. Очаков	4,3	1,21	6,5	-	-	-	-	-	-
6. Тираспольский	18,0	5,0	33,4	42,2	9,40	146,6	60,2	7,44	179,9
%	29,8	-	18,5	70,2	-	81,5	100,0	-	100,0
%	7,5	-	-	17,6	-	-	25,1	-	-
г. Тирасполь	12,6	3,50	19,0	-	-	-	-	-	-
г. Григорьевполь	1,9	0,53	5,7	-	-	-	-	-	-
г. Дубосары	3,5	0,97	8,6	-	-	-	-	-	-
7. Всего	359,0	100,0	430,0	449,6	100,0	1495,0	808,6	100,0	1925,0
%	44,4	-	22,3	55,6	-	77,7	100,0	-	100,0
%	13,1	-	-	16,5	-	-	29,6	-	-

¹ Таблица 1 составлена Я.В. Бойко. Расчеты выполнены автором.
² Удельный вес занятых и издержек, проживавших в городах и сельской местности уезда.
³ Удельный вес занятого населения, проживавшего в городской, сельской местности, в уезде в целом, от всех жителей указанных территорий уезда.

Таблиця 2

Разделение труда и структура занятости населения в
Херсонской губернии в конце XIX в.

Группы занятий	Занятых в губернии			Занятых в уездах			Занятых в городах					
	муж.	жен.	об. п.	муж.	жен.	об. п.	муж.	жен.	об. п.			
	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1. Администр., суд и полиция	5978	4	5982	0,74	722	1	723	0,16	5256	3	5259	1,46
%	99,93	0,07	100,0	-	12,07	0,02	12,09	-	87,86	0,05	87,91	-
2. Обществ. и госл. служба	2276	34	2310	0,29	1009	8	1017	0,23	1267	26	1293	0,36
%	98,53	1,47	100,0	-	43,68	0,33	44,03	-	34,85	1,13	35,98	-
3. Частн. юридич. деятельность	549	6	555	0,07	30	-	30	0,007	519	6	525	0,15
%	98,92	1,08	100,0	-	5,41	-	5,41	-	93,51	1,08	94,59	-
4. Вооруженные силы	42612	-	42612	5,27	1005	-	1005	0,22	41607	-	41607	11,59
%	100,0	-	100,0	-	2,36	-	2,36	-	97,64	-	97,64	-
5. Богослуж. правосл. вероисп.	2116	572	2688	0,33	1321	385	1706	0,38	795	187	982	0,27
%	78,72	21,28	100,0	-	49,15	14,32	63,47	-	29,57	6,96	36,53	-
6. Богосл. др. христ. исповед.	117	4	121	0,01	56	2	58	0,01	61	2	63	0,02
%	96,69	3,31	100,0	-	46,28	1,65	47,93	-	50,4	1,65	52,07	-
7. Богосл. не христ. исповед.	359	-	359	0,04	104	-	104	0,02	255	-	255	0,07
%	100,0	-	100,0	-	28,97	-	28,97	-	71,03	-	71,03	-
8. Долж. лиц при церкв., кладб.	1333	27	1360	0,17	524	4	528	0,12	809	23	832	0,23
%	98,01	1,99	100,0	-	38,53	0,29	38,82	-	59,49	1,69	61,18	-
9. Учебная и воспит. деятельн.	4666	272	7388	0,91	1635	596	2231	0,50	3031	2126	5157	1,44
%	63,16	36,84	100,0	-	22,13	8,07	30,20	-	41,03	28,78	69,80	-
10. Наука, литерат., искусство	1305	187	1492	0,18	46	14	60	0,01	1259	173	1432	0,40
%	87,47	12,53	100,0	-	3,08	0,94	4,02	-	84,38	11,60	95,98	-
11. Врачеб., санитар. деят.	2746	1573	4319	0,53	623	276	899	0,20	2123	1297	3420	0,95
%	63,58	36,42	100,0	-	14,42	6,39	20,82	-	49,15	30,03	79,18	-
12. Служба при благотв. учр.	224	181	405	0,05	41	8	49	0,01	183	173	356	0,10
%	55,31	44,69	100,0	-	10,12	1,98	12,10	-	45,19	42,71	87,90	-
13. Част. служ., присл., поденщ.	52026	58163	110189	13,63	12113	16463	28576	6,36	39913	41700	81613	22,73
%	47,22	52,78	100,0	-	10,99	14,94	25,93	-	36,22	37,84	74,07	-
14. Жив. с кал., н. им., ср. родств.	8948	10902	19850	2,45	2664	1914	4578	1,02	6284	8988	15272	4,25
%	45,08	54,92	100,0	-	13,42	0	23,06	-	31,66	45,28	76,94	-
15. Жив. от казны на част. сред.	8826	7138	15964	1,97	2216	2062	4278	0,95	6610	5076	11686	3,26
%	55,29	44,71	100,0	-	13,88	12,92	26,80	-	41,41	31,79	73,20	-
16. Лишен. своб., отбыв. наказ.	1977	157	2134	0,26	37	-	37	0,008	1940	157	2097	0,58
%	92,64	7,36	100,0	-	1,73	-	1,73	-	90,91	7,36	98,27	-

Таблиця 2 (продолження)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
17 Земледілля (в т.ч.)	336281	29290	365571	45,21	318111	27309	345510	76,84	18170	1891	20061	5,59	
%	91,99	8,01	100,0	0,02	87,02	7,40	94,51	0,03	4,97	0,52	5,40	-	
18 Пчелівництво, шелковод.	92	43	135	0,02	72	43	115	-	20	-	20	0,006	
%	68,15	31,85	100,0	-	53,33	31,85	85,19	-	14,81	-	14,81	-	
19 Животноводство	5902	415	6317	0,78	5667	392	6059	1,25	235	23	258	0,07	
%	93,43	6,57	100,0	0,05	89,71	0	95,92	0,03	3,72	0,36	4,08	-	
20 Лесоводст. и лесные пром	383	33	416	0,22	122	5	127	0,20	261	28	289	0,08	
%	92,07	7,93	100,0	0,22	29,33	1,20	30,53	0,20	62,74	6,73	65,47	-	
21 Рыболовство и охота	1726	31	1757	0,35	909	10	919	0,20	817	21	838	0,23	
%	98,24	1,76	100,0	0,35	51,74	0,59	52,31	0,20	46,50	1,19	47,69	-	
22 Добыча руд и копн	2841	20	2861	0,35	1369	18	1387	0,21	1472	2	1474	0,41	
%	99,30	0,70	100,0	0,02	47,85	0,63	48,48	0,03	51,45	0,07	51,52	-	
23 Выплавка металлов	153	-	153	0,02	147	-	147	-	6	6	6	0,002	
%	100,0	-	100,0	0,35	96,08	-	96,08	-	3,92	-	3,92	-	
24 Обр.б. полуднест. веществ	998	1838	2836	0,35	298	678	976	0,22	700	1160	1860	0,52	
%	35,19	54,81	100,0	0,30	10,51	23,91	34,41	0,15	24,68	40,90	65,59	-	
25 Обработка живот. продукт.	2301	98	2399	0,30	603	17	680	0,15	1638	81	1719	0,48	
%	95,91	4,09	100,0	1,58	27,64	0,71	28,35	0,74	68,28	3,38	71,65	-	
26 Обработка дерева	12347	462	12809	2,37	3314	31	3345	0,07	9033	431	9464	2,64	
%	96,39	3,61	100,0	2,37	25,87	0,24	26,12	1,24	70,52	3,36	73,88	-	
27 Обработка металлов	18971	157	19128	0,16	5552	20	5572	0,07	13419	137	13556	3,78	
%	99,18	0,82	100,0	0,11	29,03	0,10	29,13	-	70,5	0,72	70,87	-	
28 Обр. минерал. вещ. (керам.)	1218	103	1321	0,16	287	13	300	0,07	931	90	1021	0,28	
%	92,20	7,80	100,0	0,04	21,73	0,98	22,71	0,02	70,48	6,81	77,20	-	
29 Промыш. хим. и сельс. с ними	1081	256	1337	0,17	33	8	41	0,009	1048	248	1296	0,36	
%	30,85	19,15	100,0	0,11	2,47	0,60	3,07	0,009	78,38	18,55	94,93	-	
30 Винокур, пиво, медовар	806	91	897	0,11	171	-	171	0,04	635	91	726	0,20	
%	89,86	1,14	100,0	-	19,06	-	19,06	0,02	70,79	10,14	80,94	-	
31 Пр-во др. неплст., брод. вещ.	288	37	325	0,04	65	5	70	0,02	223	32	255	0,07	
%	88,62	11,38	100,0	1,32	20,0	1,54	21,54	0,51	68,62	9,84	78,46	-	
32 Обр. раст., живот. пит. прод.	9666	982	10648	0,16	2165	133	2298	0,51	7501	849	8350	2,33	
%	90,78	9,22	100,0	0,16	20,33	1,25	21,58	-	70,45	7,97	78,43	-	
33 Табак и изделия из него	889	320	1209	-	-	-	-	-	889	320	1209	0,34	
%	73,52	25,47	100,0	-	-	-	-	-	73,52	26,47	100,0	-	

Таблиця 2 (продолжение)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
34. Производство полиграфич. %	2390	88,85	300	2690	0,33	95	-	95	0,02	2295	300	2595	0,72
35. Пр-во мед., муз., быт. инстр. %	763	98,32	13	776	0,10	92	4	96	0,02	671	9	680	0,15
36. Ювел. дело, живопись и т.п. %	1554	96,22	61	1615	0,20	65	4	69	0,02	1489	57	1546	0,45
37. Изготовление одежды %	22822	69,09	378	33033	4,09	6382	1472	7854	1,75	16440	8739	25179	7,01
38. Строит. и ремонт. работы %	17872	99,45	98	17970	2,22	4344	34	4378	0,97	13528	64	13592	3,75
39. Пр-во карет и дерев. судов %	641	100,0	-	641	0,08	32	-	32	0,007	609	-	609	0,15
40. Пр-ва не вошед. в др. групп. %	4606	96,40	172	4778	0,59	1163	34	1197	0,27	3443	138	3581	1,00
41. Водные сообщения %	4262	99,28	31	4293	0,53	213	0,71	213	0,05	4049	31	4080	1,14
42. Железные дороги %	6631	95,84	288	6919	0,86	3361	238	3599	0,80	3270	50	3320	0,92
43. Извозный промысел %	7985	98,56	117	8102	1,00	938	18	956	0,21	7047	99	7146	1,95
44. Ост. сухопут. сред. передви. %	2098	96,19	83	2181	0,27	52	1	53	0,01	2046	82	2128	0,55
45. Почта, телеграф и телефон %	1300	93,39	92	1392	0,17	366	13	379	0,08	934	79	1013	0,28
46. Кредит., общ. коммерч. учр. %	891	95,19	45	936	0,12	16	-	16	0,004	875	45	920	0,20
47. Торговое посредничество %	3113	97,23	89	3202	0,40	265	2	267	0,06	2848	481	3329	0,82
48. Торговля вообще %	5856	85,85	965	6821	0,84	2649	402	3111	0,69	3207	503	3710	1,05
49. Торговля живым скотом %	1068	98,52	16	1084	0,13	480	5	485	0,11	588	11	599	0,15
50. -/- зерновыми продуктами %	7628	96,43	282	7910	0,98	2317	50	2367	0,56	5311	232	5543	1,54
			3,57	100,0	-	29,29	0,63	29,92	-	67,14	2,94	70,08	-

Таблиця 2 (окончание)

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
51. <i>M</i> -ост. продуктами с/х	14848	4378	19226	2,38	2924	405	3329	0,74	11924	3973	15897	4,43
%	77,23	22,77	100,0	0,23	15,21	2,1	17,32	0,08	62,03	20,66	82,68	0,43
52. <i>M</i> -строит. матер., топливом	1819	65	1884	0,23	343	6	349	0,08	1476	59	1535	0,43
%	9,55	3,45	100,0	0,13	18,21	0,32	18,52	0,02	78,34	3,12	81,48	0,26
53. <i>M</i> -предм. дом. обихода	911	119	1030	0,13	89	16	105	0,02	822	103	925	0,26
%	38,45	11,55	100,0	0,13	8,64	1,55	10,19	0,02	79,81	10,0	89,81	0,25
54. <i>M</i> -метал. изд., маш., оруж.	958	57	1015	0,13	98	5	103	0,02	860	52	912	0,25
%	24,38	5,62	100,0	0,11	9,65	0,50	10,15	0,02	84,73	5,12	89,85	0,25
55. <i>M</i> -тканями, предм. одежды	6315	611	6924	0,85	1256	78	1334	0,50	5057	533	5590	1,56
%	21,18	8,82	100,0	0,11	18,14	1,13	19,27	0,05	73,04	7,69	80,73	0,19
56. <i>M</i> -кожам, мехами и проч.	876	36	912	0,11	238	8	246	0,05	638	28	666	0,19
%	26,03	3,95	100,0	0,08	26,05	0,88	26,97	0,01	69,95	3,07	73,03	0,17
57. <i>M</i> -предм. иск., роск., культ.	610	69	679	0,08	45	10	55	0,02	565	59	624	0,17
%	32,84	10,16	100,0	0,14	6,63	1,47	8,10	0,02	83,21	8,69	91,90	0,29
58. <i>M</i> -остальными предметами	1030	99	1129	0,14	79	12	91	0,02	951	87	1038	0,29
%	31,23	8,77	100,0	0,22	7,0	1,06	8,06	0,08	84,23	7,51	91,94	0,40
59. <i>M</i> -разносовая и разносвая	1271	527	1798	0,22	290	87	377	0,08	981	440	1421	0,40
%	70,69	29,31	100,0	0,65	16,15	4,84	20,97	0,06	54,55	24,57	79,03	1,40
60. Трактиры, гост., мебл. комн.	4355	959	5314	0,30	219	64	283	0,17	4136	895	5031	1,40
%	31,95	18,05	100,0	0,30	4,12	1,2	5,33	0,17	77,83	16,84	94,67	0,46
61. Торговля пивом	2082	337	2419	0,30	707	70	777	0,17	1375	267	1642	0,46
%	36,07	13,93	100,0	0,78	29,25	2,89	22,12	0,1	56,34	11,04	67,38	1,62
62. Баня, прачечные и т.п.	1479	4841	6320	0,45	102	388	490	0,1	1377	4453	5830	1,62
%	23,40	76,60	100,0	0,08	1,61	6,14	7,75	0,07	21,74	70,46	92,25	0,57
63. Лица несретенных проф.	2663	1078	3741	0,45	1141	545	1686	0,07	1522	533	2055	0,57
%	71,18	28,82	100,0	0,08	30,50	14,57	45,07	0,07	40,68	14,25	54,93	0,16
64. Проституция	38	587	625	0,08	26	7	33	0,007	12	580	592	0,16
%	6,08	93,92	100,0	0,42	4,16	1,12	5,28	0,26	1,92	92,80	94,72	0,50
65. Незавестные занятия	1623	1788	3411	0,42	807	801	1608	0,26	816	987	1803	0,50
%	47,58	52,42	100,0	100,0	23,66	23,48	47,14	100,0	23,92	28,54	52,86	100,0
Всего (в т.ч.)	6643	1443	8086	100,0	3943	553	4496	100,0	2701	889	3590	100,0
%	82,2	17,8	100,0	48,8	55,6	6,8	55,6	33,4	11,0	44,4	44,4	0,0

* Таблица 2 составлена Я.В. Бойко. Расчеты выполнены автором.

Таблиця 3

Разделение труда и структура занятости у восточных славян
Херсонской губернии в конце XIX в.¹

Группы занятий	Численность занятого населения (чел. об. пола)										
	Все население		Восточные славяне								
	абс.	%	Русские		Украинцы		Белорусы		Вместе		
		абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
1. Администр., суд и полиция	5982	0,74	3950	1,69	1246	0,35	54	0,90	5250	0,87	
%	100,0	-	66,0	-	20,8	-	0,9	-	87,8	-	
2. Общест. и госл. служба	2310	0,29	1165	0,50	761	0,21	10	0,17	1936	0,32	
%	100,0	-	50,4	-	39,9	-	0,4	-	83,8	-	
3. Частн. юридич. деятельн.	555	0,07	360	0,15	34	0,01	1	0,02	395	0,07	
%	100,0	-	64,9	-	6,1	-	0,2	-	71,2	-	
4. Вооруженные силы	42612	5,27	21123	9,04	7592	2,10	146	2,45	28861	4,80	
%	100,0	-	49,6	-	17,8	-	0,3	-	67,7	-	
5. Богосл. правосл. вероисп.	2688	0,33	1670	0,71	927	0,26	17	0,28	2614	0,43	
%	100,0	-	62,1	-	34,5	-	0,6	-	97,2	-	
6. Богосл. др. христ. вероисп.	121	0,01	34	0,01	4	0,001	-	-	38	0,01	
%	100,0	-	28,1	-	3,3	-	-	-	31,4	-	
7. Богосл. не христ. вероисп.	359	0,04	13	0,01	-	-	-	-	13	0,002	
%	100,0	-	3,6	-	-	-	-	-	3,6	-	
8. Долж. лица церкви, кладб.	1360	0,17	194	0,08	219	0,06	5	0,08	418	0,07	
%	100,0	-	14,3	-	16,1	-	0,4	-	30,7	-	
9. Учебная, воспит. деятельн.	7388	0,91	3170	1,36	740	0,21	37	0,62	3947	0,66	
%	100,0	-	42,9	-	10,0	-	0,5	-	53,4	-	
10. Наука, литерат., искусство	1492	0,18	685	0,29	153	0,04	2	0,03	840	0,14	
%	100,0	-	45,9	-	10,3	-	0,1	-	56,3	-	
11. Врачеб., санитар. деятельн.	4319	0,53	2259	0,97	706	0,20	20	0,33	2985	0,50	
%	100,0	-	52,3	-	16,3	-	0,5	-	69,1	-	
12. Служба при благотв. учреж.	405	0,05	266	0,11	67	0,02	5	0,08	338	0,06	
%	100,0	-	65,7	-	16,5	-	1,2	-	83,5	-	
13. Частн. сл., присл., поденщ.*	110,2	13,63	53,6	22,95	35,6	9,86	0,6	10,53	89,9	14,96	
%	100,0	-	48,7	-	32,3	-	0,6	-	81,5	-	
14. Жив. с кап., недвиж. и т.п.	19850	2,45	10652	4,56	3200	0,89	66	1,11	13918	2,32	
%	100,0	-	53,7	-	16,1	-	0,3	-	70,1	-	
15. Жив. за счет казны и т.п.	15964	1,97	8242	3,53	4185	1,16	51	0,85	12478	2,08	
%	100,0	-	51,6	-	26,2	-	0,3	-	78,2	-	
16. Лишен. свободы, отб. наказ.	2134	0,26	1045	0,45	630	0,17	19	0,32	1694	0,28	
%	100,0	-	49,0	-	29,5	-	0,9	-	79,4	-	
17. Земледелние (в тыс.)*	365,6	45,21	40,4	17,26	264,3	73,22	3,6	60,14	308,2	51,32	
%	100,0	-	11,0	-	72,3	-	1,0	-	84,3	-	
18. Пчеловодство и шелковод.	135	0,02	28	0,01	90	0,02	2	0,03	120	0,02	
%	100,0	-	20,7	-	66,7	-	1,5	-	88,9	-	
19. Животноводство	6317	0,78	657	0,28	4940	1,37	37	0,62	5634	0,94	
%	100,0	-	10,4	-	78,2	-	0,6	-	89,2	-	
20. Лесовод., лесн. промыслы	416	0,05	192	0,08	144	0,04	-	-	336	0,06	
%	100,0	-	46,2	-	34,6	-	-	-	80,8	-	
21. Рыболовство и охота	1757	0,22	570	0,24	1122	0,31	2	0,03	1694	0,28	
%	100,0	-	32,4	-	63,9	-	0,1	-	96,4	-	
22. Добыча руд, полез. ископ.	2861	0,35	997	0,43	1481	0,41	50	0,84	2528	0,42	
%	100,0	-	34,8	-	51,8	-	1,7	-	88,4	-	
23. Выплавка металлов	153	0,02	42	0,02	59	0,02	47	0,79	148	0,02	
%	100,0	-	27,5	-	38,6	-	30,7	-	96,7	-	
24. Обработка волокон, веществ	2836	0,35	1122	0,48	654	0,18	11	0,18	1787	0,30	
%	100,0	-	39,6	-	23,0	-	0,4	-	63,0	-	
25. Обработка прод. животных	2399	0,30	800	0,34	298	0,08	10	0,17	1108	0,18	
%	100,0	-	33,4	-	12,4	-	0,4	-	46,2	-	
26. Обработка дерева	12809	1,58	6126	2,62	2286	0,63	66	1,11	8478	1,41	
%	100,0	-	47,8	-	17,8	-	0,5	-	66,2	-	
27. Обработка металлов	19128	2,37	8844	3,78	3571	0,99	49	0,82	12464	2,08	
%	100,0	-	46,2	-	18,7	-	0,3	-	65,2	-	
28. Обр. минеральн. веществ	1321	0,16	527	0,23	386	0,11	13	0,22	926	0,15	
%	100,0	-	39,9	-	29,2	-	1,0	-	70,1	-	
29. Пронзв. химич. и производ.	1337	0,17	662	0,28	67	0,02	5	0,08	734	0,12	
%	100,0	-	49,5	-	5,0	-	0,4	-	54,9	-	
30. Винокур., пиво, медовар.	897	0,11	383	0,16	163	0,05	5	0,08	551	0,09	
%	100,0	-	42,7	-	18,2	-	0,6	-	61,4	-	
31. Пронзв. др. напитков	325	0,04	87	0,04	30	0,01	2	0,03	119	0,02	
%	100,0	-	26,8	-	9,2	-	0,6	-	36,6	-	
32. Обр. раст., живот. продукт.	10648	1,32	4555	1,95	1970	0,55	30	0,50	6555	1,09	
%	100,0	-	42,8	-	18,5	-	0,3	-	61,6	-	
33. Табак и изделия из него	1290	0,16	51	0,02	3	0,001	-	-	54	0,01	
%	100,0	-	4,0	-	0,2	-	-	-	4,2	-	

Таблиця 3 (окончание)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
34. Производство полиграфич.	2690	0,33	944	0,40	84	0,02	3	0,05	1031	0,17
%	100,0	-	35,1	-	3,1	-	0,1	-	38,3	-
35. Пр-во мед., муз., быт. инстр.	776	0,10	173	0,07	10	0	1	0,02	184	0,03
%	100,0	-	22,3	-	1,3	-	0,1	-	23,7	-
36. Ювелир. дело, живоп. и т.п.	1615	0,20	540	0,23	114	0,03	2	0,03	656	0,11
%	100,0	-	33,4	-	7,1	-	0,1	-	40,6	-
37. Изготовление одежды	33033	4,09	8467	3,62	4823	1,34	61	1,02	13351	2,22
%	100,0	-	25,6	-	14,6	-	0,2	-	40,4	-
38. Стронт. и ремонт. работы	17970	2,22	11143	4,77	3740	1,04	217	3,63	15100	2,51
%	100,0	-	62,0	-	20,8	-	1,2	-	84,0	-
39. Пр-во карет, дерев. судов	641	0,08	476	0,20	61	0,02	1	0,20	538	0,09
%	100,0	-	74,3	-	9,5	-	0,1	-	83,9	-
40. Пр-ва не вош. в др. группы	4778	0,59	2713	1,16	897	0,25	27	0,45	3637	0,61
%	100,0	-	56,8	-	18,8	-	0,6	-	76,1	-
41. Водные сообщения	4293	0,53	2530	1,08	1055	0,29	16	0,27	3601	0,60
%	100,0	-	58,9	-	24,6	-	0,4	-	83,9	-
42. Железные дороги	6919	0,86	3207	1,37	2661	0,73	412	6,90	6280	1,05
%	100,0	-	46,4	-	38,5	-	6,0	-	90,8	-
43. Извозный промысел	8102	1,00	4140	1,77	1292	0,36	22	0,37	5454	0,91
%	100,0	-	51,1	-	15,9	-	0,3	-	67,3	-
44. Ост. сухопут. ср. передви.	2181	0,27	981	0,42	295	0,08	5	0,08	1281	0,21
%	100,0	-	45,0	-	13,5	-	0,2	-	58,7	-
45. Почта, телегр., телефон	1392	0,17	1020	0,44	193	0,05	16	0,27	1229	0,20
%	100,0	-	73,3	-	13,9	-	1,1	-	88,3	-
46. Кредит., юмерч. завед.	936	0,12	512	0,22	31	0,01	-	-	543	0,09
%	100,0	-	54,7	-	3,3	-	-	-	58,0	-
47. Торговое посредничество	3202	0,40	646	0,28	47	0,01	2	0,03	695	0,12
%	100,0	-	20,2	-	1,5	-	0,06	-	21,7	-
48. Торговля вообще	6821	0,84	1399	0,60	562	0,16	28	0,47	1989	0,33
%	100,0	-	20,5	-	8,2	-	0,4	-	29,2	-
49. Торг. живым скотом	1084	0,13	128	0,05	69	0,02	-	-	197	0,03
%	100,0	-	11,8	-	6,4	-	-	-	18,2	-
50. -// зернов. продуктами	7910	0,98	884	0,38	188	0,05	5	0,08	1077	0,18
%	100,0	-	11,2	-	2,4	-	0,06	-	13,6	-
51. -// др. продуктами ск	19226	2,38	4988	2,13	1638	0,45	37	0,62	6663	1,11
%	100,0	-	25,9	-	8,5	-	0,2	-	34,7	-
52. -// стронт. матер., топливом	1884	0,23	411	0,17	108	0,03	-	-	519	0,09
%	100,0	-	21,8	-	5,7	-	-	-	27,5	-
53. -// предм. дом. обихода	1030	0,13	241	0,10	44	0,01	6	0,10	291	0,05
%	100,0	-	23,4	-	4,3	-	0,6	-	28,3	-
54. -// машин, оруж., мет. изд.	1015	0,13	200	0,09	29	0,01	2	0,03	231	0,04
%	100,0	-	19,7	-	2,9	-	0,2	-	22,8	-
55. -// тканями, одеждой	6924	0,86	1349	0,58	269	0,07	16	0,27	1634	0,27
%	100,0	-	19,5	-	3,9	-	0,2	-	23,6	-
56. -// шкурами, мехами и др.	912	0,11	192	0,08	28	0,01	-	-	220	0,04
%	100,0	-	21,1	-	3,1	-	-	-	24,1	-
57. -// предм. иск., роск., культы	679	0,08	289	0,12	35	0,01	-	-	324	0,05
%	100,0	-	42,6	-	5,2	-	-	-	47,7	-
58. -// остальными предметами	1129	0,14	472	0,20	79	0,02	-	-	551	0,09
%	100,0	-	41,8	-	7,0	-	-	-	48,8	-
59. -// разносная и развозная	1798	0,22	388	0,17	201	0,06	3	0,05	592	0,1
%	100,0	-	21,6	-	11,2	-	0,2	-	32,9	-
60. Тракторы, гост., мебл. комн.	5314	0,66	3262	1,40	419	0,12	40	0,02	3721	0,62
%	100,0	-	61,4	-	7,9	-	0,7	-	70,0	-
61. Торговля питательная	2419	0,30	982	0,42	595	0,16	13	0,22	1590	0,26
%	100,0	-	40,6	-	24,6	-	0,5	-	65,7	-
62. Прачечные, бани и т.п.	6320	0,78	3820	1,63	1179	0,33	10	0,17	5009	0,83
%	100,0	-	60,4	-	18,7	-	0,2	-	79,3	-
63. Люди неопределен. профес.	3741	0,46	1343	0,57	1349	0,37	29	0,49	2721	0,45
%	100,0	-	35,9	-	36,0	-	0,8	-	72,7	-
64. Проституция	625	0,08	340	0,15	107	0,03	1	0,02	448	0,07
%	100,0	-	54,4	-	17,1	-	0,2	-	71,7	-
65. Не указанные занятия	3411	0,42	1101	0,47	1131	0,31	14	0,23	2246	0,37
%	100,0	-	32,3	-	33,2	-	0,4	-	65,9	-
Всего (в тыс.)*	808,6	100,0	233,7	100,0	360,9	100,0	5,97	100,0	600,7	100,0
%	100,0	-	28,9	-	44,6	-	0,7	-	74,3	-

¹ Таблица 3 составлена Я.В. Бойко. Расчеты автора, по источникам: Распределение населения по видам главных занятий и возрастным группам по отдельным территориальным районам. – СПб, 1905. – Т. 1. – Табл. XX. – С. 420–435; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – СПб., 1904. – Т. XLI. – С. 186–187, 192–193; Распределение рабочих и прислуги по группам занятий и по месту рождения на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской Империи 28 января 1897. – СПб., 1905. – С. 18–35;

* В тысячах человек.

ЛИТЕРАТУРА И ИСТОЧНИКИ

1. Бойко Я.В. Разделение труда и структура занятости населения в Центральном Черноземье на переломе XIX-XX в. // Типология и особенности аграрного развития России и Восточной Европы X-XXI вв. XXXIII сессия Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. Тезисы докладов и сообщений. – Брянск, 19–22 сентября 2012 г. – Москва, 2012. – С. 116–118.
2. Бойко Я.В. Разделение труда и структура занятости сельского и городского населения Екатеринославской губернии в конце XIX в. // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті проф. Д.П. Пойди. Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2012 р. – С. 50 – 64.
3. Бойко Я.В. Розподіл праці та структура зайнятості населення Тавриди наприкінці XIX ст. // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – ЧНУ. – Черкаси, 2012. – С. 75–92.
4. Бойко Я.В. Крестьянские миграции и их роль в формировании аграрного рынка рабочей силы в Северном Причерноморье (вторая половина XIX в.) // Аграрный рынок в его историческом развитии. XXIII сессия Всесоюзного Симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Тезисы докладов и сообщений. – Свердловск, 24–27 сентября 1991 г. – Москва, 1991. – С. 91–92.
5. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. 1860–1890 гг. (историко-экономическое исследование). – Черкассы: Сіач, 1993. – 256 с.
6. Бойко Я.В. Неземледельческая деятельность мигрантов и местного крестьянства в Северном Причерноморье в конце XIX в. (по материалам переписи населения 1897 г.) // Материалы XXX сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы “Неземледельческая деятельность крестьянства и особенности российского социума”. – Москва – Тула, 2006. – 367 с.
7. Бойко Я.В. Розміщення та розподіл за видами діяльності сезонних мігрантів та місцевих робітників на півдні України у кінці XIX ст. // Вісник Черкаського університету. – Вип. 62. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2007. – С. 115–126.
8. Бойко Я.В. Заселення Тавриди українцями, росіянами та білорусами (остання чверть XVIII – XIX ст.) // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. Випуск 202. – Частина IV. – ЧНУ. – Черкаси, 2011. – С. 35–56.
9. Кабузан В.М. Русские в мире. Динамика численности и расселения (1719–1989). Формирование этнических и политических границ русского народа. – СПб., 1996. – 349 с.
10. Кабузан В.М. Украинцы в мире. Динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века - 1989 год. Формирование этнических и политических границ украинского этноса. – М.: Наука, – 2006. – 658 с.
11. Бойко Я.В. Міграції та особливості демографічного процесу на півдні України (1860–1916 рр.) // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали других наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Дніпропетровськ, 1997. – С.35–45.
12. Бойко Я.В. Самовільне переселення селянства на Південь України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Вип. 2. – Запоріжжя, РА “Тандем-У”, 1996. – С. 124–130.
13. Бойко Я.В. Аграрне заселення Південної України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Вісник Черкаського університету. Вип. 61. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2004. – С. 119–135.
14. Бойко Я.В. Міграція селянства на південь України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції „Наддніпряньська Україна в контексті історичного розвитку Центрально-Східної Європи”. – Дніпропетровськ, 2006 р. – С. 202–209.
15. Бойко Я.В. Миграция крестьянства в Новороссию во второй половине XIX в. // Международная научная конференция «Русь, Россия: Средневековье и Новое время». Чтения памяти академика РАН Л.В. Милова. Московский государственный университет, 19–20 сентября 2009 г. Материалы конференции. – Москва: МГУ, 2009. – С. 121–123.
16. Бойко Я.В. Расселение и удельный вес переселенцев в Новороссии на переломе XIX-XX вв. // Актуальные проблемы аграрной истории Восточной Европы:

историография, методы исследования и методология, опыт и перспективы: Материалы XXXI сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. В 2-х кн. Кн.1. – Вологда: изд-во ВГПУ, 2009. – С. 253–265.

17. Бойко Я.В. Заселение Тавриды восточными славянами (конец XVIII – начало XX вв.) // «Русь, Россия: Средневековье и Новое время». Вторые чтения памяти академика РАН Л.В. Милова. Материалы к международной научной конференции. Москва, 17–19 ноября 2011 г. Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. – Москва.: МГУ, 2011. – 354 с.

18. Бойко Я.В. Земледельческий отход крестьянства на юг Украины (вторая пол. XIX – начало XX в.) // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. ДГУ. – Дніпропетровськ. – 2002. – С. 91–96.

19. Бойко Я.В. Міграційні джерела формування ринку робочої сили у Північному Причорномор'ї (Новоросії) (1861–1917 рр.) // Український селянин. – Черкаси, 2008. – Вип. 11. – С. 46–48.

20. Бойко Я.В. Основні джерела формування ринку праці у Північному Причорномор'ї (Новоросії) у другій половині XIX- початку XX ст. // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали сьомих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 115–122.

21. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. Формирование этнического состава населения края: русские и украинцы (конец XVIII – начало XXI в.). Этностатистический очерк. – Черкассы, «Вертикаль». – 2007. – 48 с.

22. Бойко Я.В. Роль селянських переселень у формуванні капіталістичних відносин у сільському господарстві Південної України (60-80-ті роки XIX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 25. – Київ, Наук. думка. – 1991. – С. 38–43.

23. Гомилевский В.К. К рабочему вопросу в Новороссии // Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России. – М., 1883. – Отд. 2. – С. 452–455.

24. Бойко Я.В. Переселенческая политика царского правительства в период активного заселения Северного Причерноморья (вторая половина XIX в.) // XXIV сессия Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы «Формы сельскохозяйственного производства и государственное регулирование». – Москва, 27–30 сентября 1994 г. – Тезисы докладов и сообщений. – Москва. – 1994. – С. 10–11.

25. Бойко Я.В. Переселенська політика та переселенське законодавство в Росії (60–80 роки XIX ст.) // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Вип. 80. – Черкаси, 2005. – С. 61–75.

26. Бойко Я.В. Розселення переселенців та розміщення представників східнослов'янських етносів у Північному Причорномор'ї (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2009. – Вип. XXVII. – С. 44–54.

27. Подсчеты выполнены автором по источнику: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – СПб., 1904. – Т. XLVII. – 319 с.

28. Распределение населения по видам главных занятий и возрастным группам по отдельным территориальным районам. – Табл. XX. – Т. 1. – СПб., 1905. – 495 с.

29. Численный состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. – Т. 2. – СПб., 1906. – 455 с.

30. Распределение рабочих и прислуги по группам занятий и по месту рождения на основании данных Первой Всеобщей переписи населения Российской Империи 28 января 1897. – СПб., 1905. – 47 с.

31. Бойко Я.В. Розміщення українського етносу у Північному Причорномор'ї (кінець XIX – початок XX ст.) // Четверті міжнародні Гуржіївські історичні читання, 21–22 вересня 2009 р. Зб. наук. праць, присвячений члену-кореспонденту АН УРСР І.О. Гуржію. – Черкаси, 2009. – С. 150–157.

32. Бойко Я.В. Размещение и удельный вес русского этноса в Северном Причерноморье (Новороссии) на переломе XIX-XX вв. // III Международная конференция

“Причерноморский регион в контексте европейской политики: прошлое и настоящее”, 4–6 сентября 2008 г., Одесский национальный университет. – Одесса, 2008. – С. 350–362.

33. Бойко Я.В. Розміщення білоруського етносу у Північному Причорномор'ї (кінець XIX – початок XX ст.) // Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського. Зб. наук. праць. – Вип. 27: Історичні науки. – Миколаїв: МДУ, 2009. – С. 20–34.

34. Верещагин П.Д. Крестьянские переселения из Белоруссии.– Минск: БГУ, 1978. – 144 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бойко Ярослав Володимирович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, директор науково-дослідної установи (НДУ) Інститут історії Південної України.

Наукові інтереси: міграція населення в Україні та країнах Східної Європи у XVІІІ–XX ст., розвиток продуктивних сил, ринку праці та ринкових відносин у Північному Причорномор'ї у другій половині XIX – на початку XX ст., географія населення, історична демографія, етнографія, етнополітичні та геополітичні проблеми сьогодення.

Верещагін Павло Дмитрович – доктор історичних наук, професор Гомельського державного університету Республіки Білорусь.

Наукові інтереси: соціально-економічний розвиток Білорусі у другій половині XIX – на початку XX ст., особливості формування етнічного складу населення республіки, міграція білоруського населення на окраїни Російської імперії у вказаний період.

УДК 94(477)-058.244“18-19”

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУ Т. Г. ШЕВЧЕНКА В УКРАЇНСЬКІЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Інна ВІВСЯНА (Кіровоград)

Проаналізовано обставини формування культу Т. Г. Шевченка у суспільно-політичній думці другої половини XIX ст. Визначено роль членів петербурзької “громади” та галицьких народовців у започаткуванні та поширенні вшанування пам'яті Кобзаря.

Ключові слова: культ, пророк, національна ідея, соборність.

Проанализировано обстоятельства формирования культа Т. Г. Шевченка в общественно-политической мысли второй половины XIX в. Определена роль членов петербургской “громады” и галицийских народовцев в основании и распространении почитания памяти Кобзаря.

Ключевые слова: культ, пророк, национальная идея, соборность.

Analysis of the circumstancer of the formation of the worship of the t. g. Shevchenko in social and political thought in the second half of the nineteenth century. Defined the role of the members of the St. Petersburg of “community” and the Galician narodovciv in honor and memory inaugurate orphan spread the Kobzar.

Keywords: cult, Prophet, national idea, unification.

Суспільна думка завжди подає узагальнені образи, вироблені протягом значного часу та усталені в народній свідомості. Окремі з них перетворюються на міфи. Міф Тараса Шевченка – однієї з небагатьох постатей у пантеоні української культури, хто справді здобувся на власний міф, – це міф не тільки творчості, а й життя. І даремно іронізують інтелектуали, зокрема російські, з приводу культу Шевченка. Культ – нормальна річ, це діяльна сторона міфу, його вияв у

безпосередній соціальній практиці. І такі міфи, такі культи є в кожній культурі. Важливим культ Шевченка є тому, що має загальноукраїнський характер. Адже столітнє перебування частин України в складі різних держав не сприяло формуванню єдиного національного міфу. Міф Т. Шевченка – один із небагатьох, який є спільним для всієї України [1]. Варіації цього міфу бачимо в більшості вітчизняних політичних сил ХХ століття. І до сьогодні культ Шевченка має значну силу як “громадянська релігія офіційного Києва” [2]. Свою повагу до нього демонструють представники всіх політичних сил України. Проте всі вони по різному, часто своєрідно розуміють значення для українців їхнього великого поета. Можна навіть говорити про пряме використання авторитету Т. Шевченка у власних цілях, підлаштування його поглядів під специфіку кожної з ідеологій.

У цій розвідці маємо на меті визначити, коли саме й де зародився та формувалася культ поета у вітчизняній суспільно-політичній думці, чому саме його вважають глашатаєм української національної ідеї. Над подібними питаннями замислювалося багато дослідників творчості Кобзаря. Кількість наукових праць про Шевченка вже, очевидно, перевищила тисячні показники. Шевченкознавство можна вже виокремлювати як самостійну наукову галузь. Умовно можна розділити авторів шевченкознавчих студій на три групи: пафосних співців, які всіляко возвеличують значення Т.Г.Шевченка для української справи, тобто прихильників та популяризаторів культу; гнівних критиків міфотворчості, які відкидають будь-яке возвеличення поета й старанно розвінчують вияви культу; і, врешті, об’єктивних дослідників, котрі неупереджено оцінюють як творчість Кобзаря, так і значення існування його культу.

Першу групу найбільш яскраво презентують галицькі автори. Серед них відзначимо М. Возняка. Шевченківською тематикою він починав свій науковий шлях (“Народний культ Шевченка в Галичині” – 1911), нею і закінчував його (передмова до видання “Кобзаря” – 1955). Досі залишаються невідомими його праці “Від появи “Кобзаря” Т. Г. Шевченка до наших днів” та інші: “Т. Г. Шевченко і М. В. Гоголь” (1952), “Шевченко і Пушкін” (1952), “3 рукописних писань Франка про Шевченка” (1952), “Промова в день святкування річниці Т. Г. Шевченка” (1947). Оpubлікована 1989 р. стаття “Перший етап зацікавлення Шевченком у Наддністрянщині” (1940 р.) дає нам цінну інформацію про започаткування культу [3, с. 119 – 122]. Він також приділив значну увагу шевченкознавчим студіям І. Франка. Одним із палких прихильників культу поета й першим дослідником феномена святкування роковин був С. Єфремов [4]. Є. Чикаленко пояснював ні з чим незрівнянну популярність Шевченка тим, що “...культ Шевченка – це не культ особи, а культ ідей, що лежать в основі нашої національної самосвідомості і служать нам провідною зорею” [5, с. 89].

Автори книги “Тарас Шевченко – крестный отец украинского национализма” вважають, що Т. Г. Шевченко йде проти української культури, а її гідні представники М. Максимович, Н. Костомаров, М. Драгоманов, П. Куліш давали “тверезу оцінку” його поглядів [6]. До другої групи належить також київський історик О. Каревін, стверджуючи, що до революції 1917 р. Т.Шевченко був нікому не відомий, а його культ створила радянська влада [7]. “Вурдалак Тарас Шевченко” – літературно-публіцистичний твір, що численною критикою був сприйнятий як пасквіль, сучасного українського російськомовного скандального публіциста Олеся Бузини [8], в якій автор у різний спосіб (посиленням акцентів на негативних моментах біографії, підтасовуванням фактажу й відвертими інсинуаціями та наклепами) намагається вибудувати негативний образ Тараса Шевченка.

Серед перших неупереджених критиків культу Кобзаря слід виокремити М. Драгоманова. Безумовно, до його праці “Шевченко, українофіли і соціалізм” (1878) буде звертатись кожен, кого цікавить ця проблема. Праця з’явилася в результаті тривалих спостережень автора над спадщиною Шевченка, якій Драгоманов, зокрема, присвятив нарис у петербурзькій газеті “Неделя” (1874, № 37), статтю “Славянское и русское значение Шевченко” (“Киевский телеграф”, 1876, 1 июня) тощо. Автор гостро критикував формальний культ Шевченка в Галичині, що спирався на тенденційне препарування народовцями його творчості, налічив кільканадцять разюче строкатих, до взаємовиключності, і разюче довільних – і в

ушлявленні, і в негоції – версій Шевченкового образу, – від “українофіла”, “безумного патріота” й “сепаратиста” до “нігіліста” й “соціаліста”, від пророка до лжепророка й богохульника. “Українолюбці давно вже величають його й як письменника, і як проводиря в громадській праці, а з цього величання справа українська, ні письменна, ні громадська, не дуже-то посувається. Ми пам’ятаємо, як колись “Основа” одповідала на всі закиди московських слов’янофілів про те, що навряд може й потрібно бути особнє письменство українське, тим, що одповідь на кожний закид кінчала: “У нас єсть Шевченко” [9, с. 400 – 401].

Драгоманов з повагою ставився до Шевченка як до людини, творця, але їм не судилося зустрітися за життя. 7 травня 1861 року в Києві під час громадської панахиди М. Драгоманов виступив над труною поета з промовою, яка стала етапною в його становленні як політичного мислителя. М. Драгоманов визнавав, що його світогляд формували твори Тараса Шевченка. Це підтверджується працями „Святкування роковин Шевченка в “руському обществі” (1873), “Поминки Шевченка у Відні й Львові” (1875), “Війна з пам’яттю про Шевченка” (1882), “Т. Шевченко в чужій хаті його імені” (1893).

Перебуваючи під впливом ідей М. Драгоманова, І. Франко почав поборювати безкритичний культ Т.Шевченка в Галичині. Одна з перших шевченкознавчих статей І.Франка – “Причинки до оцінення поезій Т.Шевченка” (1881). І. Франко не вважав за потрібне згодом передруковувати цю річ, що не витримала іспиту часу. Стаття І.Франка мала стати підсумковою, в якій були б осмислені ідеї, викладені в праці О.Партицького “Провідні ідеї в письмах Т.Шевченка” (1872), у статті О.Огоновського про Шевченкові поеми, у статті Ф.Вовка “Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя” (1879), а також у відомій рецензії М.Драгоманова на “Кобзар” Т.Шевченка. Надалі І. Франко живе вірою в майбутнє соборної держави, у невмирущість національного Вічного революціонера. Він бачить, як дух Тараса, “наче той огненний стовп в пустині, йде перед гоненим народом України”. Для нього Шевченко не “міф”, а велетенське дерево, “дуб степовий”, від якого “розрісся вже цілий могучий ліс” поборників “святої волі” [10, с. 11].

Музеєзнавець Ольга Резниченко вважає, що “своєрідна націократична ідеологія, закладена у творчості поета, визначила логіку формування нації та її державницьких змагань уже від самої смерті поета. Вона дала можливість сакралізувати його ім’я, затвердити його як символ нації, ідентифікувати його могилу як культове місце для поклоніння й паломництв, збудувати пам’ятники як необхідний атрибут для утворення та здійснення традиційних ритуалів, через які нація переважно (а може й виключно через них) маніфестує себе як цілість” [11]. Одним із наймасштабніших досліджень цього питання можна вважати працю О. Гриценка [12].

Слава народного поета поширилася ще від часу першого видання “Кобзаря”. Багато сучасників залишили спогади про велику популярність віршів як в інтелігентному середовищі, так і серед простого люду. Дуже позитивно відгукнулись і критики. Оцінити значення поезій Шевченка спробував М. І. Костомаров. Під псевдонімом Єремія Галка він писав 1843 р.: “Чувство поэта отличается характером томным, унылым; он принимает близко к сердцу прежнюю судьбу народа, – но это тоска вовсе не изученная – это целый народ, говорящий устами своего поэта: душа его сознала сочувствие и сходство между состоянием своим и общенародным чувством; вместе с движениями сердца, которые принадлежат поэту, живо слились движения, свойственные всякому, кто будет в состоянии ему сочувствовать. Оттого всякий – будь только у него хоть несколько тех побуждений, которые наполняют внутренний мир малороссиянина, будет до того проникнут поэзией Шевченка” [13, с. 43]. За спостереженнями М. Тихорського, “восторг, произведенный во всей Малороссии творениями г. Шевченки, особливо последнею поэмою “Гайдамаки”, уже прямо свидетельствует, что это дарование не поддельное, не маленькое, не рядовое” [13, с. 45]. Звичайно, такі оцінки літературних критиків ще не означали творення культу, але вони фіксують факти величезної популярності поезій Шевченка, зокрема серед українців.

Через сто років після народження Шевченка М. Грушевський писав: “Поява першого “Кобзаря” у 1840 році, а потім “Гайдамаків” була справжньою епохою

українського життя. Справедливо зауважив російський критик, що українська література, маючи в лавах своїх Шевченка, уже не мала потреби в будь-якій рекомендації, в будь-яких доказах свого права на існування” [14, с. 358].

За багатьма свідченнями, П. Куліш одразу почав широко й енергійно вихвалити й пропагувати Шевченкову поезію, попри те, що нерідко був про неї значно поміркованішої думки, аніж інші Шевченкові друзі та шанувальники. На Різдвяні свята 1846 року П. Куліш прибув у Київ до друзів-однодумців Кирило-Мефодіївського товариства: М. Костомарова, М. Гулака, А. Марковича та ін. Він пережив велике зворушення і висловив це так: “Молоді наші мрії, здавалось мені, знайшли своє оправдання: царство вищого розуму, царство спасенних задумів мовби вже настало... Справді, наші молоді мрії знайшли в Шевченкові благословенне оправдання, знайшли заруку своєї будучини”. “Се вже був не кобзар, а національний пророк”; кияни “взирали на Шевченка, як на якийсь світильник небесний, і се був погляд праведний”. Для Куліша “сяєво його Духа було чимось надприродним” [15, с. 163]. За свідченням сучасника, “тодішня молодіж з великою пошаною, навіть з побожністю, відносилася до поета” [16].

На думку О. Прицака, народження Шевченка-пророка відбулося 1843 року та усвідомлювалося ним самим [17, с. 33 – 34]. Утім, тоді образ Шевченка-пророка ще не асоціювався однозначно з українською національною ідеєю, тим більше – не був символом української незалежності (таким тоді вважався “зрадливій” гетьман Мазепа) навіть у вузькому колі українофілів.

На думку О. Гриценка, всеросійська (а не лише українська) популярність Шевченка значно зросла (хоча й набрала специфічного характеру) внаслідок арешту й покарання кирило-мефодіївців.

Окремі твори Т. Шевченка доходять і до Західної України. Його ім’я у 1840-х роках уже було відоме інтелігенції Галичини. З особливою силою воно зазвучало в період революції 1848 – 49 рр.

У газеті “Дневник руський” у серпні 1848 р. надруковано без підпису важливу для свого часу статтю “Слово о Русі і її становищі політичеськім”. Тут ідеться про велику роль народних кобзарів, які співали “о давніх добрих часах, о козацтві”, розповідається про Січ, де “знаходив убижище каждый, хто чув у собі відвагу до війни”. Автор статті посилається на творчість Котляревського, Квітки, Гребінки. “З-помеж інших вспом’яну Шевченка, котрий сего дня уважаний єсть яко мученик справи руської вольності. Вознесеніє, глибока знаємість серця людського, ліричність і терпкая іронія, при умнім володінні природженим язиком соединяються в єго твореніях і складають чудесную гармонію. Патріотичеські письма Шевченка звісні суть у всій Малой Русі і Україні і много причиняються до взбудження духа. О! ви, що не вірите в саомобитність язика, прочитайте творенія Шевченка” [18, с. 23].

Г. Яблонський, який нелегально прибув у Галичину з Росії і брав участь у революційній боротьбі, надрукував у “Дневнику руському” вірш “Мученикам вольності з р. 1847”, присвячений Т. Шевченку та його товаришам – учасникам Кирило-Мефодіївського товариства.

У виступі на “Соборі учених руських”, називаючи мову “бесідою серця”, М. Устиянович звертався до присутніх: “Аж хочем налюбоватися єї принадами милості, пійдім до Основ’яненка “Марусі”, аж желаєм надивитися ненаглядним єї барв красотам, вержмо око єго всхід сонця; аж хочем узброїтися в кріпость, послухаймо громкого Шевченка...” [18, с. 25].

1857 року закінчилося заслання Т. Шевченка. У березні 1858 р. він повертається до Петербурга, де за ним встановлюють пильний жандармський нагляд. Ім’я Шевченка мало велику популярність в інтелігентних колах Петербурга. Його знали й любили не тільки як поета, але й як політичного борця-мученика, що близько 10 років мучився в тяжкій неволі. За спогадами О. Ананьєва, перебування Шевченка в Петербурзі після заслання було тріумфом: безперестанні запрошування на обіди, вечірки, раути, де всі старалися висловити йому свою прихильність і любов, влаштовувалися один за одним [13, с. 309]. “Боюся, как бы мне не сделаться модной фигурой в Питере. А на то похоже”, – записав поет до свого “Щоденника” [19, с. 249].

Усвідомлення значущості ідей Кобзаря для України відчутне було також і серед представників інших слов'янських народів. "Пророком Малоросії" назвав поета 1858 р. польський студент Київського університету Т. Мрожек у записі до його "Щоденника" [20, с. 39].

У лютому 1860 р. побачило світ друге видання "Кобзаря" Т. Г. Шевченка. У повідомленні про цю подію в журналі "Семейный круг" про автора писали: "перед его гениальностью все покорно склоняют свои головы, и нет ни одного украинского поэта, который даже подумал бы о соперничестве с Шевченко. Нет в Малороссии ни одного порядочного уголка, в котором имя творца Кобзаря не произносилось с уважением и глубокою любовью; в народе поют его песни. Это высшая степень славы... Это — самая видная, самая симпатичная личность Украины нашего времени; на него обращены теперь взоры всех как на представителя народных дум, горя, желаний, радостей" [21, с. 348]. У рецензії на це видання Микола Костомаров зазначав: "Проникаясь поэзией Шевченко, возникает и утверждается мысль и надежда возрождения массы, прежде осужденной на лишения под гнетом предрассудков, от которых мы еще вообще слишком несвободны, хотя и думаем, что освободились, — возрождения массы не только малороссийской, но вообще всякой" [22, с. 428].

М. Павлик згадував про сприйняття галицькою інтелігенцією "Кобзаря" 1860 р. в дуже подібних виразах: "Се зробило в Галичині цілу революцію межі русинами, особливо молодшими. Молодіж руська вмить розхопила Шевченкових "Гайдамак", придбала собі з України й інші його вірші, переписувала їх у тисячах примірників, читала й голосила їх скрізь, вчилася їх напам'ять, і перший раз стала кріпко думати над незavidною народною долею. З Шевченкових творів повів у нас зовсім інший дух" [23, с. 633].

У березні 1861 р., уже під час похорон Т. Г. Шевченка, до багатьох представників інтелігенції (і російської, і української та польської) дійшов біль утрати, усвідомлення того, що вони втратили. У небагатьох промовах біля тіла померлого прозвучала оцінка його творчості [13, с. 319 – 359].

Якщо звернутися до бібліографії літератури про життя й творчість Т. Г. Шевченка, то вже за назвами газетних, журнальних статей можна простежити самий процес творення культу Шевченка в українській самосвідомості, його організаційні засади й тенденції в певній послідовності. Характерно, що від року смерті поета до 1914 р., коли відзначалося його століття, у газетах не згадувалося про які-небудь заходи, приурочені до дня його народження, тоді як від 1861 р. у газетах дуже детально описується його похорон у Петербурзі й процедура перепоховання по всьому маршруту до Канева, щорічно повідомляється про заходи до роковин смерті: панахиди в церквах, літературно-музичні вечори, поминки, промови, доповіді, спогади.

1861 року почав виходити фактично перший український (хоча й двомовний) журнал "Основа", роль якого в популяризації Шевченка та його поезії (а також у започаткуванні творення його культу) важко переоцінити. У 2 числі журналу за 1861 рік з'явився некролог поетові, де говорилося: "Україна відповість стогоном на страшну звістку про смерть нашого батька: так усі звикли називати Тараса. Вона втратила в ньому своє найгарячіше серце, свою славу, свою печаль і відраду, свою хворобу і здоров'я... Могила Шевченка, де б вона не була, буде навіки священною..." . В "Основі" були вперше опубліковані надгробні промови, серед яких помітними є слова П. Куліша, М. Костомарова, В. Білозерського (і не тільки тому, що й сказані, й опубліковані були українською мовою).

У червні часопис повідомив про перепоховання Шевченка в Україні: "Шевченко умер – и когда горестная весть достигла Украины и Галицкой Руси, тотчас увидели, что это было общественным несчастьем, народной утратой. Львовская молодежь носила траур... на своих козацких шапках. В Киеве, Харькове, Чернигове и Полтаве, извещенных о смерти Шевченко по телеграфу, служили панихиды" [13, с. 337].

О. Гриценко стверджує, що творення культу Шевченка як національного поета-пророка, віртуального "батька нації" розпочалося саме на сторінках "Основи" та в середовищі українофільської інтелігенції, яке довкола часопису гуртувалося.

Важливим фактором у формуванні культу Шевченка було те, що у своєму поетичному доробку він фактично створив не лише міфологічну версію української історії, а й кістяк національної міфології – з космогонією та есхатологією (докладно про це в Г. Грабовича [24], О. Забужко [25], О. Гриценка [26]).

Відомий поет і філософ Євген Маланюк справедливо зазначав, що біля витоків першого міфу, який спотворив образ справжнього Шевченка в ХІХ ст., стояли українські “народники”. Саме вони послідовно нав’язували стереотип “кожушного поета” – співця жіночої недолі та майстра чарівних сільських пейзажів. “На тім тлі і в тій атмосфері, – писав Маланюк, – покалічена цензурою і в пень закобзарена суспільством поезія Шевченка обернулася у вельмишановну, але майже мертву реліквію, а образ Шевченка сплотився і завмер народницькою іконою, перед якою відбувалися нелегальні і безнадійно-панахидні відправи” [27, с. 31].

Дещо інакше розвивалася Шевченкова популярність у Галичині. Аналізуючи умови для популяризації Шевченкової поезії в Галичині та на Буковині, О. Гриченко зауважує, що в Галичині “були всі потенційні умови для інтенсивної, до того ж – власне національної культурної “шевченківської” комунікації, яких бракувало в підросійській Україні. Створюваний “Основою” та Старою Громадою симулякр Шевченка як “батька України” отримав шанси стати ідеологічно-культурною реальністю саме в Галичині – шанси тим більші, що саме в 1860-і роки молоде покоління руської інтелігенції, яке вже не задовільняли традиційні “святоюрські” еліти (що були *patochial* і в прямому, і в непрямому сенсі), почало активно шукати нових національних та культурних орієнтирів” [12, с. 114 – 115].

Дослідники пов’язують початок формування культу поета на західноукраїнських землях з березнем 1861 року, коли київський студент-медик В.Бернатович організував у Львові літературний вечір пам’яті Тараса Шевченка, на якому розповів про життєвий і творчий шлях поета та його похорон. Народження культу академік М. Возняк пов’язував з багатьма фактами, зокрема зі святкуванням ювілеїв поета та урочистими літературно-музичними академіями, що їх ініціювала галицька громадськість наприкінці 60-х – на початку 70-х років ХІХ ст.

Пояснюючи, звідки взялася раптова й несподівано міцна любов галичан до наддніпрянця Шевченка, Д. Тянячкевич удається до стилю біблійних пророцтв: “...Сам Бог дунув животворним духом в наші молоді душі, щоб ми спoznали в Тарасі нашого народного мученика, пророка і добродія, – ото он сам наказав, щоб ми вступили на ту дорогу, котру он Тарасовими устами для нашого народу зазначив, ото он сам нам натякнув, щоб ми в Тарасовім співі почули запознану народну правду...” [12, с. 115].

Швидкій популяризації та акультурації Шевченка на західно-українському ґрунті дуже сприяла активна позиція Ю. Федьковича. Вірш буковинця має промовисту назву: “В день скону Батька нашого Тараса Шевченка, Кобзаря Руси, Мартиря України, предтечі нашої волі і слави” (1866 р.). Д. Тянячкевич зауважував: “Аж через Федьковича злучені ми навіки с Тарасом і закордонськими нашими братами; тепер по правді Тарас нам батько, а ми його діти, і святі нам ті закони, котрі він дав у своїм “Посланію”. Нема тепер для нас ніякого переділу, бо ми злучені духом і одною святою роботою” [12, с. 116].

У галицькій рецепції Шевченка також присутні й народницький, егалітарний елемент, й елемент соціального протесту, і навіть мученицький ореол, але на перший план тут, як ніде інде, виступає пророча якість Шевченкової поезії й самої постаті, їхнє символічне значення. Шевченко стає символом українськості Галичини й соборності всієї України; його популярність перетворюється на національний культ.

На початку 70-х рр. ХІХ ст. до роковин смерті поета у Львові вийшла брошура О. Партицького з розділами: “Шевченко проти царів-деспотів; проти панів; проти перевертнів; проти церкви-домовини; о просвіті. Починає формуватися канон Шевченка-борця, народного месника й революціонера”. 1876 р. у Галичині виходить одна з перших соціалістичних статей автора Вольховського з багатьма посиланнями на Шевченка, а також статті Драгоманова про Шевченка як передвісника соціалізму. 1872 р. скульптором П. Забілою створюється в Києві

перший бюст Шевченка. А з 1875 р. в газетах повідомляється, що розпочато збір коштів на пам'ятник Шевченка в Кирилівці, і тоді ж друкуються народні перекази про Шевченка, у яких він наділяється надприродними силами.

Доцільно звернути увагу на цей початок нового етапу творення культу Шевченка, а саме широку його інституціалізацію, що відбувалася в Галичині 1860 – 70-х рр. М. Драгоманов згадував: “Те, що в д. Костомарова говорилось усе-таки світською мовою, те в Галичині уже просто перекладалось на церковну – і Шевченко звався і в промовах, і в телеграмах, які посилались щороку в день його смерті, “святим мучеником, пророком і апостолом України-Русі”” [9, с. 341].

Варто відзначити специфічну рису Шевченкової популярності в Галичині – попри всі клятви в любові до поета, його значно більше славили в промовах, молебнях та інших масових дійствах, аніж видавали, читали й просто, по-читацьки любили. Зважаючи на відсутність заборон на “руське слово”, видань шевченкових поезій у Галичині з'являлося загалом не більше, аніж у Росії [12, с. 117].

Сентиментальні народники більше вподобали ту частину шевченкових творів, де змальовано українську природу й козацьку минувшину. Ці народовецькі патріоти не дуже любили згадувати про тих козаків, що цар їх “благородними кістками болота засипав” і “поставив столицю на їх трупах катованих”. Бо це був би заклик до бою. Суспільні й національно-політичні думки й прагнення поета були чужими галицькій інтелігенції. У підручниках для середній шкіл навмисно скорочувались поезії Шевченка, щоб оберігати молодь від бунту. Але “Кобзар” був настільною книгою кожної національно свідомої родини.

1889 року К. Левицький зазначав: “Та в отсім році могли ми ствердити, що в Галичині загалом між народом підніс ся культ Шевченка. Роковини Кобзаря святкувано у всіх головних містах і селах галицької землі. Отсе стало нам очевидним доказом поширення національної свідомости і розуміння великої ідеї Тараса Шевченка. З другого боку ті, що не признавали самостійности руського народу попадали в лють і розпуку” [27, с. 229].

За словами сучасного дослідника А. Жуковського, “Культ Шевченка немало послужився до ствердження єдності Буковини з рештою українських земель, витворення ідеї України” [28, с. 126].

Щороку навесні, у Шевченкові роковини, відбувалися по всіх значних містах Галичини й Буковини “шевченківські академії” з промовами, декламаціями та співами або ж принаймні урочисті молебні. Основною дієвою силою в цьому були “Просвіти” та українські гімназії. 1873 року у Львові засновано Літературне товариство імені Шевченка (згодом НТШ).

Його історичного значення не можна окреслити чисто літературними мірилами. Українська громадськість бачила й надалі бачить в його особі пророка, який своїм натхненним словом торкає й перетворює серце свого народу. Набування світогляду Шевченка нашою нацією – процес повільний, але безперервний. Занадто глибоким та багатим був зміст його творів, занадто сміливими його заклики до народу, задалеко у своєму світогляді генія він випереджав сучасність, щоб люди відразу ж могли сприйняти всі його дари. І тут на перешкоді стояли ще й зовнішні чинники, серед яких жив наш народ. У царській Україні через цензуру спершу ширилися тільки вірші Тараса Шевченка про красу України, про працю селян, про лицарську славу українських козаків. Але з рук в руки передавалися переписи заборонених цензурою творів Шевченка, у яких він таврує злочини російського царизму проти українського народу, закликає до бунту, до боротьби проти деспота, до бою за здобуття незалежної України [30].

Визнання генія відбулося ще за життя поета, а саме в 1840-х рр. Наприкінці XIX ст. постать Т. Шевченка, пройшовши етапи традиціоналізації, була канонізованою своїм народом. І хоча ще за життя він був визнаний сучасниками “батьком”, “пророком”, у посмертних промовах на могилі йому вже пророкувалося вічне безсмертя, усвідомлення величчя генія з народу в часі тривало певний період. Щорічне відзначення дня народження і роковин смерті Кобзаря є своєрідною віхою розвитку національної свідомості українства й певним етапом національно-визвольного руху.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Парубій А. Політика і Міф [Електрон. Ресурс] / Андрій Парубій. Режим доступу: <http://www.parubiy.org/index.php?id=221>
2. Культ Тараса Шевченка как гражданская религия официального Киева [Електрон. Ресурс] / Андрей Полевой. Режим доступу: <http://nctv.in.ua/news/read/kult-tarasa-shevchenko-kak-grazhdanskaya-religiya-oficialnogo-kieva>
3. Нечиталюк М. Штрих до шевченкіани // Жовтень. – 1989. – №5. – С. 118 – 122.
4. Меленчук О. Феномен святкування роковин, присвячених пам'яті Т. Г. Шевченка як соціокультурне явище в боротьбі за українську незалежність у літературно-критичних студіях С. Єфремова// Вісник Черкаського університету. Серія: Філолог.науки. – Вип. 178. – Черкаси, 2010. – С. 5 – 11.
5. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917): у 2 т. : документально-художнє видання / Є. Чикаленко. – Т.1. – К., 2004.
6. Греков Н., Деревянко К., Бобров Г. Тарас Шевченко – крестный отец украинского национализма. – Луганск, 2005. – 268 с.
7. Каревин А. Русь нерусская (как рождалась «рідна мова») – М.: Имперская традиція, 2006. – 224 с.
8. Бузина О. Вурдалак Тарас Шевченко: Интеллектуальный триллер. — К.: Прометей, 2000. — 126 с.
9. Драгоманов М. П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). — К., 1991. – С. 341 – 399.
10. Гнатюк Михайло. Шевченкознавчі обрії Івана Франка. // Іван Франко. Шевченкознавчі студії/ Уп. М. Гнатюк. – Львів: Світ, 2005. – С. 5 – 38.
11. Резниченко О. Культ Шевченка в його історичній ретроспективі (дорадянський період) // Артанія Кн. 22. – Харків, 2011. – С. 12 – 15.
12. Гриценко О. Духовний батько нації (Тарас Шевченко) / Герої та знаменитості в українській культурі / Ред. О. Гриценко. — К.: УЦКД, 1999. — С. 97 – 165.
13. Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників. — К., 1958. – 439 с.
14. Грушевський М. Історія України з ілюстраціями і доповненнями/ Укладачі Й. Й. Брояк, В. Ф. Верстюк. – Донецьк: ТОВ “ВКФ “БАО””, 2011. – 528 с.
15. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка / П. Зайцев. – Нью-Йорк – Париж – Мюнхен, 1955. – 400 с.
16. Вороний М. К. Згадка про Т. Шевченка / Спогади про Тараса Шевченка. К.: Дніпро, 1982. – С. 352 – 353.
17. Прицак О. Шевченко – пророк. – К., 1993. – 39 с.
18. Пільгук І. Літературне відродження на Західній Україні (30 – 50-і роки ХІХ ст.)// Письменники Західної України 30-50-х років ХІХ ст. – К., 1965. – С. 5 – 33.
19. Вічний як народ: Сторінки до біографії Т.Г.Шевченка: Навч.посібник/ Автори-упоряд. О.І.Руденко, Н.Б. Петренко. – К.: Либідь, 1998 – 272 с.
20. Шевченкознавство у Київському національному університеті (1981–2003) (1860—2003). — К.: ВПЦ “Київський ун-т”, 2004. – 322 с.
21. Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії. 1814 – 1861 / За ред. Є. П. Кирилюка. – К., 1982. – 406 с.
22. Костомаров М. І. Твори. — К., 1967. – Т. 2.
23. Кирилюк Є. П. Т. Г. Шевченко, — К.: Держлітвидав, 1959.
24. Грабович Г. Шевченко як міфотворець: семантика символів у творчості поета. – К., 1991. – 186 с.
25. Забужко О. Шевченків міф України: Спроба філософського аналізу. – К.:Абрис, 1997. – 144 с.
26. Гриценко О. Своя мудрість. Національні міфології та “громадянська релігія” в Україні. – К.:УЦКД, 1998. – 183 с.
27. Маланюк Є. Книга спостережень. – К.: Дніпро, 1997. – 236 с.
28. Левицький Кость. Історія політичної думки галицьких українців 1848 –1914.: На підставі споминів і документів / Кость Левицький. – Львів: Накладом власним з друкарні оо.Василян у Жовкві, 1926. – 737 с.

29. Жуковський А. Культ Шевченка в Буковині// Тарас Шевченко і нац. –визв. змагання укр. народу. Збірник матеріалів міжнар. наук. конф. – К., 1998. – с. 126.

30. Цікра Н. Культ Шевченка в духовному житті нації [Електрон. Ресурс]/ Наталя Цікра. Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=oqr9etqpc0Q&feature=related>

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Вівсяна Інна Анатоліївна – доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми національної консолідації українців, історія суспільно-політичної думки.

УДК 378.046.4

ФОРМУВАННЯ ПРОСТОРОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ

Дмитро ДЕСЯТОВ (Миколаїв)

У статті визначені структурні складові просторової компетентності учнів, виявлено основні шляхи її формування в процесі навчання історії.

Ключові слова: просторова компетентність, методика навчання історії.

В статье определены структурные составляющие пространственной компетентности учащихся, определены основные пути ее формирования в процессе обучения истории.

Ключевые слова: пространственная компетентность, методика обучения истории.

In this article the structural components of the spatial competence of students are defined, the basic ways of its formation in learning history are shown.

Keywords: spatial competence, methods of teaching history.

Постановка проблеми. Одним із способів оновлення освіти, узгодження її із сучасними потребами є перенесення акцентів з процесу навчання на його результати й орієнтація змісту навчання на компетентнісний підхід та створення ефективних механізмів його запровадження. Просторова компетентність належить до загальноновизнаної й стабільної групи предметних компетентностей, які набуває учень у процесі навчання історії. Просторова компетентність присутня в кожній історико-методичній класифікації предметних компетентностей учнів, що вказує на важливість її формування в процесі навчання історії. Проте дискусії, які продовжують точитися серед науковців, указують на відсутність у сьогоденному педагогічному просторі чіткого розуміння суті просторової компетентності учнів. Це у свою чергу веде до невизначеності основних способів її формування під час навчання історії в школі.

Аналіз останніх досліджень. У радянський період розвитку методики навчання історії вміння учнів орієнтуватися в історичному просторі зводилися до вміння “читати” історичну карту [6]. Розвиток подібних просторових умінь забезпечувався найпростішим способом використання історичної карти на уроці – показ учителем під час пояснення навчального матеріалу рік, міст, маршрутів, місць битв. Якщо вчитель використовував карту як джерело нових знань, то він повинен був ніби читати карту, залучаючи до цього процесу самих учнів. Карта в цьому випадку повинна була відігравати роль своєрідного наочного конспекту,

систематизуючи фактичний матеріал та фіксуючи події в просторі й хронологічній послідовності [7, с. 118].

На сьогодні єдності в питанні стосовно структури просторової компетентності учнів серед науковців і методистів не існує. Так, російські методисти Є. В'яземський та О. Стрелова оперують поняттям картографічні вміння учнів, до яких відносять: уміння локалізувати історичну подію на карті, використовуючи її легенду; вміння супроводжувати показ на карті словесним описом; уміння аналізувати зміст історичної карти з використанням додаткових джерел; уміння розв'язувати проблемні завдання, використовуючи карту як джерело історичної інформації [4, с. 48].

Провідний український учений К. Баханов пропонує до структури просторової компетентності учнів включати наступні вміння: створювати картини місцевості, виділяти особливості місцевості, виділяти природні географічні та інші умови, порівнювати історико-географічні умови різних регіонів, визначати залежність дій людей від географічного середовища на наслідки їхніх дій, визначати належність місцевості до певних регіонів, тлумачити історико-географічні поняття, визначати природні можливості регіону та їхній вплив на долю людей [1, с. 114].

О. Пометун вважає, що просторову компетентність учнів становлять уміння співвідносити розвиток історичних явищ і процесів з географічним положенням країн та природними умовами; користуючись картою, пояснювати причини й наслідки історичних подій, процесів вітчизняної та всесвітньої історії, основні тенденції розвитку міжнародних відносин, пов'язані з геополітичними чинниками й факторами навколишнього середовища; характеризувати, спираючись на карту, історичний процес та його регіональні особливості [8, с. 5].

На думку методистів О. Фідрі й Н. Фідрі, структуру просторової компетентності учнів становлять картометричні, картографічні описові та картографічні аналітичні вміння. Перші дві групи мають репродуктивний, допоміжний й підготовчий характер. Третя, основна, група вмінь – картоаналітичні, дозволяють учневі бачити за умовно-площинними зображеннями історичні факти, події та явища. Оволодіння ними дає змогу учням установлювати причинно-наслідкові зв'язки, тенденції розвитку, вплив географічного середовища на заняття населення, тобто використовувати історичну карту для інтерпретації, реконструкції та пояснення історичного процесу [9].

Подібний варіант структури просторової компетентності учнів виявився найбільш детальним і повним. Але запропонована методистами О. Фідрею та Н. Фідрею структура просторової компетентності прив'язана до вмінь учнів працювати в основному з історичною картою. Крім того, перелічені вміння просторової компетентності учнів здійснюються на рівні аналізу-синтезу історичної інформації. Поза межами запропонованої класифікації залишилися вміння, в основі яких лежать такі когнітивні процеси, як оцінювання, перевірка, рецензування, генерування й продукування історичної інформації, пов'язаної з розумінням-осмисленням історичного простору [10, 11, 12].

Отже, не погоджуючись із загальноприйнятим на сьогодні тлумаченням просторової компетентності, яке зводиться до вмінь учнів орієнтуватися в історичному просторі, у статті **ставимо за мету** визначити структурні складові просторової компетентності учнів та виявити основні способи її формування в процесі навчання історії.

Виклад основного матеріалу. Згідно із сучасним тлумачним словником української мови орієнтація передбачає визначення місця свого перебування в просторі або напрям свого руху [3, с. 160]. На нашу думку, вміння учнів орієнтуватися в історичному просторі свідчить про початковий рівень сформованості просторової компетентності школярів, за якою стоять такі найпростіші вміння, як знайти й показати історико-географічні об'єкти на історичній карті. Важливою складовою просторової компетентності учнів є вміння, які забезпечують розуміння-осмислення учнями ролі й значення географічного фактора в розвитку історичного процесу.

Отже, під просторовою компетентністю ми розуміємо знання, уміння, досвід і ціннісні орієнтації учнів, що на науковому рівні забезпечують розуміння простору як основи розвитку історичного процесу. Ядро просторової компетентності становлять уміння, що забезпечують орієнтацію учнів в історичному просторі, вміння читати історичну інформацію з історичної карти, уміння здійснювати аналіз-синтез просторово-історичних об'єктів та зв'язків в історичному просторі та вміння, що допомагають учням осмислювати й розуміти роль і значення географічного фактора в розвитку історичного процесу.

Спираючись на вищесказане, ми можемо спробувати визначити орієнтовний перелік знань, умінь, досвіду й ціннісних орієнтацій, що становлять структуру просторової компетентності (див. табл.)

Таблиця

Структура просторової компетентності

Знання	Зміст
	Місце знаходження, територіальні межі історичних об'єктів; поняття: історичний простір, географічне середовище, історична карта, історична топоніміка; ролі просторових уявлень у розумінні історичної епохи; впливу географічного середовища на історичний процес
Уміння	
<i>Орієнтуватися в історичному просторі</i>	Показувати місця історичних подій; знаходити й називати історико-географічний об'єкт на історичній карті; співвідносити історичну й контурну карту; визначати географічне розміщення історичного об'єкта на карті словами
<i>Отримувати (читати) з карти історичну інформацію</i>	Знімати з карти цифрову інформацію; вимірювати відстані та площі з використанням масштабу; здійснювати опис історико-географічного об'єкта, використовуючи легенду карти; описувати словами відбиту на карті дійсність
<i>Здійснювати аналіз-синтез просторово-історичних об'єктів та зв'язків в історичному просторі</i>	Систематизувати отриману історичну інформацію з історичної карти; виділяти зміни в території; використовувати карту для визначення причин та наслідків історичних подій, процесів; виокремлювати регіональні особливості історичного процесу, викликані дією географічного фактора
<i>Розуміти – осмислювати роль і значення географічного фактору в розвитку історичного процесу</i>	Визначати зв'язок між історичними процесами й географічним середовищем; установлювати закономірності й тенденції в історичному процесі, викликані дією географічного фактора; співвідносити розвиток історичних явищ і процесів з географічним положенням країн та природними умовами
Досвід	Створення власних картосхем і легенд до контурної карти як авторської інтерпретації історичного простору

Цінності	Історичного простору як частини безконечності, що пізнана людиною через розумову або практичну діяльність
-----------------	---

Розвиток просторової компетентності учнів повинен проходити два етапи – це виконання учнями вправ, які виконуються для набуття певних навичок, та виконання завдань, що спрямовані на формування певного вміння. Під вправою ми розуміємо спеціальне завдання, що виконується для набуття певних навичок або закріплення наявних знань.

Значимо, що загальна схема формування вмінь містить у собі чотири основних етапи: 1) осмислення значення, складу, практичних та розумових дій, що становлять уміння; 2) первинне виконання вміння; 3) виконання тренувальних вправ на виконавському рівні; 4) набуття досвіду використання прийому в нових умовах.

Уміння учнів орієнтуватися в історичному просторі передбачає оволодіння учнями такими навичками: відбирати за назвою ті історичні карти, які здатні надати йому матеріал для виконання поставленого завдання; після відбору необхідної карти ознайомитися з її легендою, установлюючи, якими умовними зображеннями позначено на карті ту чи іншу історичну інформацію; визначати масштаб карти, тобто знати, скільки кілометрів на місцевості зображені в 1-му сантиметрі карти; визначати географічне положення історичного об'єкта.

Можна запропонувати наступні вправи, спрямовані на оволодіння переліченими навичками:

1) Перед початком вивчення нової теми вчитель просить знайти в атласі карту, яка може бути використана під час вивчення теми й довести, що потрібна саме ця карта. Іншим варіантом вправи є завдання учням пояснити, чому та чи інша карта, що хронологічно або за змістом не відповідає темі уроку, не може бути використана під час вивчення теми.

2) Учитель просить учнів знайти на карті умовні позначені, які трапляються в легенді карти. Інший варіант вправи – учитель показує на карті умовний знак і просить учнів пояснити за допомогою легенди, що він означає.

3) Використовуючи карту, визначити її масштаб. Учитель просить учнів визначити масштаб карти. Для необхідного усвідомлення дій учнями вчитель може задати додаткові запитання: “Як ви визначили масштаб карти? У якій частині карти міститься інформація про її масштаб?”

4) Учитель описує словами географічне розміщення історичного об'єкта, а учні знаходять його на карті. Інший варіант – учитель показує на карті історичний об'єкт, а завдання учнів полягає в тому, щоб точніше описати його місцезнаходження. Також учитель може запропонувати учням співвіднести між собою елементи, написаних на дошці двох стовпчиків: в одному перелічені історичні об'єкти, в іншому подається словесний опис їхнього географічного розміщення на історичній карті [11, с. 26].

Для оволодіння учнями вмінь орієнтуватися в історичному просторі вчитель може використовувати наступні типові завдання:

1) Показувати місця історичних подій: “Покажіть на карті місто Новий Карфаген”.

2) Знаходити й називати історико-географічний об'єкт на історичній карті: “Знайдіть на карті найважливіші міста перської держави”.

3) Співвідносити історичну й контурну карту: “За допомогою карти в атласі позначте на контурній карті місця, де були знайдені рештки австралопітеків”.

4) Визначити географічне розміщення історичного об'єкта на карті словами: “У якій частині Африки був розміщення Давній Єгипет?”.

Наступна група вмінь, яку ми виділили в структурі просторової компетентності, є вміння, що забезпечують отримання (читання) з карти історичної інформації. Прикладами завдань, спрямованих на формування вмінь цієї групи, є наступні завдання:

1) Знімати з карти цифрову інформацію: “Яка кількість воїнів була в складі Афіньського та Перського військ у битві поблизу міста Марафон?”.

2) Вимірювати відстані та площі з використанням масштабу: “Підрахуйте, яку відстань здолало македонське військо від столиці Македонії до міста Мемфіс?”.

3) Здійснювати опис історико-географічного об’єкта, використовуючи легенду карти: “Опишіть кожну із частин, на які розділилася Франкська імперія”.

4) Описувати словами відбиту на карті дійсність: “Використовуючи історичну карту, опишіть шлях переселення племені вандалів”.

Зауважимо, що після оволодіння учнями вміннями “зчитувати” з карти цифрову інформацію в подальшому на уроках ми радимо звільнити учнів від виконання механічної за своїм характером роботи. Застосування інформаційно-комунікаційних технологій у роботі з картографічним матеріалом уможлиблює це зробити. Наприклад, сайт Вікімапія надає можливість скористатися функціями, що мають назву “географічних інструментів”. Розробники сайту пропонують дві можливості – вимірювання дистанції або шляху та вимірювання площі. Уже назви самих інструментів підказують варіанти їхнього використання. Процедура вимірювання дистанції або шляху доволі проста. Потрібно поставити мітку в тому місці, з якого ви бажаєте розпочати вимірювання відстані, і провести лінію до кінцевої точки. Процес цей автоматичний, і результати вимірювання зображаються на моніторі, якщо просто використовувати комп’ютер, чи на екрані проектора, якщо вчитель організовує роботу з картою з цілим класом.

Не менш корисним є інструмент, який називається “Вимірювання площі”. Задавши область, як мінімум, трьома точками, можна виміряти будь-яку зазначену площу. Чим більше точок задати для вимірювання площі певного об’єкта, тим точнішими будуть підрахунки. За допомогою цього інструмента учні можуть вимірювати площу країн, історія яких вивчається на уроці, підрахувати, як змінювалася площа держав унаслідок певних історичних подій. Отже, ми можемо говорити про проведення оригінальних лабораторно-практичних робіт з картою. Адже, щоб тільки підрахувати, якою була площа країни, учні повинні здійснити порівняльний аналіз карти в атласі з картою на моніторі комп’ютера. Це допомагає не тільки розвивати вміння орієнтуватися в історичному просторі, але й надає можливість здійснювати більш складні процедури при роботі з картою, ніж ті, що передбачені державними вимогами до рівня загальноосвітньої підготовки учнів, а саме: створювати елементарні просторові моделі історичних процесів.

Крім того, для формування й розвитку вмінь учнів орієнтуватися в історичному просторі й умінь “зчитувати” цифрову інформацію з карти варто якнайширше використовувати різноманітні дидактичні ігри, пов’язані з опрацюванням історичної або контурної карти. Наприклад, за конфігурацією походу першовідкривачів учням потрібно визначити, який історичний факт знайшов тут своє розкриття або ж здогадатися за описом, узятим із історичного джерела, про який історико-географічний об’єкт йдеться в ньому мові тощо.

Наступна група вмінь дозволяє здійснювати аналіз-синтез просторово-історичних об’єктів та зв’язків в історичному просторі. Ця група вмінь спрямована на встановлення й аналіз зв’язків, що визначають вплив природи й геополітичного розміщення дає змогу на господарську діяльність людини, умови її життя, побуту й особливості міжнародних відносин.

Найпростішу групу таких зв’язків становлять зв’язки між природно-географічним чинником та побутом і господарством (заняттями людей, економікою). Друга група зв’язків – між природно-кліматичними умовами та особливостями державного й суспільного устрою. Залучення природно-географічного чинника до пояснення причинності історичних подій та явищ зводиться до схеми: географічне розміщення визначає природно-кліматичні особливості території, які впливають на перебіг історичних подій [12, с. 18].

Типовими завданнями, спрямованими на формування цих умінь, є наступні приклади:

1. Систематизувати отриману історичну інформацію з історичної карти: “Використовуючи історичну карту, встановіть, які спільні риси можна помітити в грецькій і фінікійській колонізаціях?”.

2. Виділяти зміни в території: “Які зміни відбулися в кордонах Королівства Польського та Великого князівства Литовського протягом XIV ст.? Чим пояснити зміни в кордонах цих держав?”

3. Використовувати карту для визначення причин та наслідків історичних подій, процесів: “Чому асирійські царі не здійснювали завойовницькі походи в глиб Аравійського півострова? У пошуках відповіді на це питання використайте історичну карту”.

4. Виокремлювати регіональні особливості історичного процесу, викликані дією географічного фактора: “Використовуючи історичну карту, спробуйте пояснити, який зв’язок існує між географічним розміщенням міст середньовічної Італії та їхніх господарським розвитком?”

Навчаючи учнів здійснювати аналіз-синтез історичної інформації, отриманої з використанням історичної карти, слід урахувувати такі загальні рекомендації:

1. Процес навчання учнів картоаналітичних навичок довгий, складний і вимагає систематичної роботи вчителя протягом усіх років вивчення історії.

2. Аналіз карти повинен проводитися як частина роботи на уроці й бути пов’язаним з історичним матеріалом, що вивчається.

3. Для пояснення та встановлення історичних закономірностей і регіональних відмінностей історичного процесу використовувати порівняння природно-географічних умов різних регіонів.

4. Навчаючи учнів процедури аналізу карти, необхідно, щоб вони достатньою мірою володіли вміннями робити висновки на основі фактів, порівнювати, висувати гіпотези та доводити їхню правоту або хибність.

5. Учень повинен добре знати історичне явище, яке аналізує.

6. Навчання учнів аналізувати-синтезувати історичну інформацію, пов’язану з використанням історичної карти повинно враховувати і складність самого навчального матеріалу, і психолого-вікові особливості учнів, і наявність карт, які допомагають це зробити.

7. Встановлення зв’язків у ході аналізу карти може здійснюватися прямим та зворотним способами. Прямий спосіб – це спосіб, коли за наслідками встановлюється причина, а зворотний – коли на підставі причини встановлюються наслідки.

Розуміння – осмислення учнями ролі й значення географічного фактора в розвитку історичного процесу передбачає постановку перед учнями пізнавальних завдань, які вимагають від них самостійного генерування ідей. Проілюструємо сказане прикладами:

1. Визначати зв’язок між історичними процесами й географічним середовищем: “Використовуючи історичну карту, спробуйте пояснити, чому для просування німецького “наступу на Схід” та нові землі було обрано саме цей напрям? Яку роль у цьому процесі відіграв географічний чинник?”

2. Установлювати закономірності й тенденції в історичному процесі, викликані дією географічного фактора: “Чим пояснити, що перші цивілізації виникли в долині великих річок?”

3. Співвідносити розвиток історичних явищ і процесів з географічним розміщенням країн та природними умовами: “Як вплинуло географічне розміщення скандинавських країн на історію цих народів?”

Наступним елементом у структурі просторової компетентності учнів є набуття ними досвіду створення власних картосхем і легенд до контурної карти як авторської інтерпретації історичного простору. Для того, щоб набути цей досвід, на першому етапі учні повинні ознайомитися та засвоїти абстрактну мову символів. Учні повинні усвідомити, що будь-який символ, що використовується на історичній карті, несе певну інформацію та містить у собі певний смисл. Дійти до такого висновку вчитель може допомогти навіть шестикласникам під час їхньої роботи з першою картою, з якою учні починають працювати на уроках історії стародавнього світу “Перші люди на Землі”. Питання повинні підвести учнів до встановлення та розуміння зв’язку між умовно-графічною формою та змістом умовних позначень: “Чому ймовірні райони виникнення перших людей на карті позначені червоним кольором, а незаселені території – білим?”, “Чому найдавніші райони рільництва та

скотарства позначенні зеленим кольором? Як зелений колір пов'язаний з цими заняттями?”, “Укладачі карти для позначення місць найважливіших знахідок слідів життя давніх людей використали геометричні фігури. А які символи використали для цього б ви?” тощо.

Доцільно також використовувати нескладні творчі завдання. Наприклад, таким творчим завданням може бути вигадати умовний знак, яким слід позначити подію, для якої не існує умовного знака. При виконанні учнями таких завдань учитель повинен поставити перед ними вимоги: умовний знак має бути графічно простим; легко упізнаватися й передавати суть явища (події). Наприклад:

1. Позначте відповідними умовними позначеннями найвідоміші міста Харап্পської цивілізації. Використайте для створення умовних позначень ілюстрації в історичному атласі та підручнику.

2. Які природно-географічні об'єкти потрібно позначити на контурній карті, щоб пояснити, чому вторгнення арійців в Індію могло відбутися тільки з північно-західного напрямку?

3. Накресліть найбільш зручний маршрут подорожі з індійського міста Паталіпутра до китайського міста Цзи. Які природно-географічні умови будуть сприяти, а які завадять “здійсненню” вашої подорожі?

4. Які природно-географічні об'єкти потрібно позначити на контурній карті, щоб пояснити напрямок “Великого шовкового шляху”?

5. Позначте відповідними символами території виникнення буддизму, конфуціанства, даосизму. Які символи ви оберете для виконання завдання? Чому?

6. Проілюструйте контурну карту відповідними малюнками, що розкривають внесок індійського та китайського народів у розвиток світової культури. Які предмети ви оберете як символи?

Підвести учнів до розуміння історичної карти як авторської інтерпретації історичного простору допомагає організація роботи учнів з картою як об'єктом критичного аналізу. Цей вид пізнавальної діяльності учнів стоїть найближче до наукової критики джерел, що в свою чергу робить його доступним тільки для учнів старших класів. По-друге, організація подібної роботи учнів з історичними картами вимагає відповідного дидактичного забезпечення, адже для подібної роботи учням потрібно надати історичні карти, видані в різний час або ж в різних країнах. По-третє, пізнавальні завдання, зорієнтовані на розуміння учнями історичної карти як суб'єктивної інтерпретації історичного простору, повинні відрізнятися від завдань, спрямованих на ставлення до історичної карти як до джерела історичної інформації [5, с. 261].

Ціннісна складова в структурі компетентності розуміється як аксіологічні орієнтації особистості, що визначають власне “Я” в системі людина-людина, людина-суспільство, людина-держава, людина-світ з позиції загальнолюдських та національних цінностей. Становлення ціннісних орієнтацій учнів відбувається протягом усіх років навчання й розраховувати на ефективність педагогічних впливів ми можемо тільки за умови використання методів, орієнтованих на практичну діяльність учнів.

Підвести учнів до розуміння й цінування простору як необхідної основи людського існування вчитель може по-різному. Наприклад, навіть шестикласники зможуть усвідомити, яку роль відігравав простір у житті родової общини, якщо вчитель на уроці проведе гру-стратегію “Екологічна ніша роду”.

У ході проведення гри учні об'єднуються у дві групи – два роди, що будуть сусідами один одного. На ігровому просторі позначаються ліс, річка, поклади кременю, лісові звірі та територія, на якій буде проживати рід. У групі розподіляються ролі “вождя”, “старійшин”, “членів роду”. Вчитель може завчасно подбати про те, щоб сформувані стратегії поведінки кожного учасника гри. Для цього можуть бути заготовлені картки з описом стратегії поведінки. Групи отримують завдання, зміст якого полягає в тому, щоб рід забезпечив себе природними ресурсами, щоб зберегти життя кожного члену роду. Кількість природних ресурсів повинна дорівнювати кількості гравців. Після того, як потреби кожного з родів будуть задоволені, до гри залучаються додаткові гравці, що поповнять роди. Так, перед групами виникне проблема, пов'язана з розростанням

роду, коли роду починає не вистачати харчів чи запасів кременю. Виниклу проблему рід може розв'язати двома способами – захопити чужу територію й розширити свою екологічну нішу або ж удосконалити знаряддя праці чи винайти нові технічні пристрої. Навести гравців на той чи інший спосіб розширення меж екологічної ніші свого роду вчитель може шляхом введення до гри гравців з запланованою стратегією поведінки, коли останній на народних зборах пропонує той чи інший варіант розв'язання проблеми.

Висновки. Отже, сучасний компетентнісний підхід до процесу організації навчання потребує зламу певних стереотипів і стандартних підходів до використання історичної та контурної карт на уроках історії. Запропоновані в статті підходи до формування просторової компетентності учнів у процесі навчання історії, безумовно, потребують подальшого осмислення й поступового впровадження в практику навчання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баханов К.О. Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти: Монографія / К.О. Баханов. – Донецьк: ТОВ “Юго-Восток, Лтд”, 2005. – 384 с.
2. Баханов К.О. Організація особистісно-орієнтованого навчання. Порадник молодого вчителя історії. – Х.: Вид. група “Основа”, 2008. – 159 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел] – К.; Ірпінь: ВТФ Перун, 2004. – 1440 с.
4. Вяземский Е. Е. Методические рекомендации учителю истории: основы профессионального мастерства / Е. Е. Вяземский, О. Ю. Стрелова. – М.: ВЛАДОС, 2001. – 160 с.
5. Вяземский Е. Е. Теория и методика преподавания истории: учеб. [для студ. высш. учеб. заведений] / Е. Е. Вяземский, О. Ю. Стрелова. – М.: ВЛАДОС, 2003. – 384 с.
6. Годер Г. И. Приемы формирования пространственных представлений (V класс) / Г. И. Годер // Преподавание истории в школе. – 1983. – № 5. – С. 45–51.
7. Методика обучения истории в средней школе: пособие для учителей. Ч. 1. / [отв. ред. Ф.П. Коровкин]. – М.: Просвещение, 1978. – 288 с.
8. Пометун О. Компетентнісний підхід у сучасній історичній освіті / О. Пометун // Історія в школах України. – 2007. – № 6. – С.3–12.
9. Фідря О. Чи можливо зрозуміти історію? (Методологія історії та формування хронологічних і просторових компетенцій учнів) / О. Фідря // Історія в школах України. – 2004. – № 5. – С.2–7.
10. Фідря О., Фідря Н. Просторова компетенція й картографічні вміння та навички у шкільних курсах історії / О. Фідря, Н. Фідря // Історія в школах України. 2008. – № 5. – С.25–30.
11. Фідря О., Фідря Н. Просторова компетенція та картографічні вміння й навички у курсах шкільної історії / О. Фідря, Н. Фідря // Історія в школах України. – 2008. – № 11–12. – С.26–33.
12. Фідря О., Фідря Н. Просторова компетенція та картографічні вміння й навички у курсах шкільної історії / О. Фідря, Н. Фідря // Історія в школах України. – 2009. – № 5. – С.17–21.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Десятов Дмитро Леонідович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри суспільствознавчої освіти Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Наукові інтереси: методика викладання історії в школі. Дидактика історичного пізнання, методи історичного дослідження.

УДК 94 (477.41) „18.../...19”

КАРАЇМСЬКІ ТА ЄВРЕЙСЬКІ ГРОМАДИ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК XX ст.)

Марія КАЗЬМИРЧУК (Київ)

У статті аналізуються умови життя й діяльності двох різних громад караїмів та євреїв Київської губернії пореформенної доби. Досліджено внесок найвпливовіших представників цих громад до соціально-економічного розвитку Київської губернії.

Ключові слова: громади, караїми, євреї, Київська губернія, пореформений період.

В статье анализируются условия жизни и деятельности двух различных групп караимов и евреев Киевской губернии. Исследован вклад влиятельных представителей этих групп в социально-экономическое развитие Киевской губернии.

Ключевые слова: группы, караимы, евреи, Киевская губерния, послереформенный период.

The article analyzes the conditions of life and activity two different groups of Karaites and Jews of Kiev province. The contribution of the influential members of these groups in the socio-economic development of the province of Kiev was studied.

Key words: group, Karaite, Jews, Kiev province, post-reform period.

Етнічно-релігійний склад Київської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. є важливим фактором дослідження соціального розвитку, оскільки від нього залежить стабільність і напруженість суспільства, його розвиток, консолідація суспільного й активного соціально-політичного, економічного та культурного життя. Урядова політика щодо проживання в Російській імперії різних національностей та їхніх вірувань була доволі жорсткою, особливо щодо великих етнічних громад – євреїв і поляків, які складали конкуренцію її російській меншині. Але вона була не менш жорсткою щодо малих громад караїмів. У Київській губернії існував конгломерат різних етно-релігійних спільнот, при чому кожне село, містечко, місто мало свої етнічні особливості, що створювали неповторність етнічного розвитку Київської губернії. Крім того, певну специфіку мали й релігійні стосунки в пореформену добу.

Порівняння умов життя й діяльності громад караїмів та євреїв, різних за кількістю, дасть можливість краще зрозуміти еволюцію соціально-економічного розвитку Київської губернії, визначити особливості їхніх зв'язків із владою. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. ці громади не завжди розрізнялися російською владою, хоча мали очевидні відмінності. Крім того, у вітчизняній та зарубіжній історіографії вони ніколи не порівнювалися, бо дослідники більше уваги приділяли обробці статистичного матеріалу.

Особливістю Київської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. була етнічна строкатість її населення або, як писав сенатор О. Половцов, “разноплеменность состава” [6, с. 3]. Історично склалося так, що українці, росіяни та євреї становили на середину ХІХ ст. разом понад 97 % усього населення Київської губернії. Менш значними були групи поляків (1,93 %), німців (0,41 %), білорусів (0,18 %), чехів (0,09 %) і татар (0,05 %), які за переписом 1897 р. складали разом 2,66 %. Також зовсім нечисленними етнічними групами проживали в Київській губернії цигани (884 особи), молдавани (250 осіб), турки (153), болгар (123), греки (118), вірмени (100), караїми [47, с. 12 – 13, 26 – 37].

У Київській губернії проживала значна кількість євреїв, оскільки вона входила в “смугу осілості”. Якщо 1887 р. на Київщині проживало 309 521 євреїв, або ж 13,4 % від загальної кількості всього населення Київської губернії, то станом на 1897 р. їхня кількість становила 430 489 осіб або 12,1 % [20, с. 58, 59]. Урядова політика, яка не дозволяла селитися євреям поза містами й містечками, призвела до того, що їхня кількість зростала саме там. У містечках кількість євреїв становила 146,6 тис., у містах – 112 тис., на селі – 50 тис. Найбільше євреїв проживало в Бердичівському повіті Київської губернії, де вони становили 1/3 усіх мешканців, або 30 %, у Васильківському повіті – 16 %, у Канівському, Радомисельському та Сквирському – по 12 %, у Київському, Звенигородському та Липовецькому – 10 % і в Уманському – 9% [20, с. 29]. У деяких повітових містах євреї становили більшість населення, зокрема в Бердичеві, де християнське населення становило тільки 13,9 %, в Умані – 72 % євреїв, які були в переважній більшості іудеями, у Радомислі – 53,1 %, у Сквирі – 51,2 %. Якщо вірити матеріалам сенатора О. Половцова, наведені цифри дещо занижені. Так, в Умані станом на 1881 р. із 24 489 мешканців було 19 812 євреїв [6, с. 3, 10, 4]. У Бердичеві мешкали 74 879 осіб, з яких 64 425 (86 %) євреї [4, с. 55]. Така кількість євреїв у містах впливала на соціальну напруженість у місті, адже наприкінці ХІХ ст. збільшився вплив селян-українців до міст, а панівне становище торговців-євреїв іншого віросповідання створювало зону етнічного конфлікту.

Традиційним напрямком економічної діяльності євреїв у містах Київської губернії, як загалом у Російській імперії, стала торгово-посередницька діяльність, дрібне виробництво, лихварство. Відомий землевласник граф В. Потоцький скаржився на єврея-купця Л. Френкеля, який був його головним кредитором. Бажаючи повернути позичені гроші, Френкель почав вимагати від графа визнання неплатоспроможності, наклав передчасно на маєтки Потоцького заборону, позбавивши його кредитів, чим поставив у скрутне становище. Потоцький був певен, що борг Френкелю утворився внаслідок “доданих та накручених процентів”, а стислі терміни для сплати боргу свідчать про шахрайство [26, арк. 1, 3].

За даними перепису 1897 р., 1/3 євреїв були задіяні в промисловості, 3 – 4 % – у сільському господарстві, 40 % – у торгівлі, решта працювали в адміністративному апараті як державні службовці, військові, рабини. За даними статистичного перепису по Київській губернії 1862 р., християн-купців налічувалося 2 598, а євреїв-купців 20 078 [23, арк. 14]. Заможні підприємці-євреї, відчуваючи обмеження в занятті торгово-промисловою діяльністю, намагалися стати купцями привілейованої І-ї гільдії. За переписом 1897 р. у Київській губернії купці-євреї, урахувавши і членів їхніх родин, становили 70,4 % від усього загалу представників цього стану [4, с. 53, 55]. Найвпливовішими євреями-підприємцями були “цукрові королі” Гінзбурги та Бродські, заможні міщани із Києва – Г. М. Розенберг та В. Г. Гінзбург (зять Л. Бродського). Створенню “цукрової імперії” Бродських сприяв виходець із містечка Броди на Львівщині на прізвище Тві-ас-Шор, який згодом переселився до містечка Златополя Київської губернії. Там він одружився з донькою місцевого багача й змінив прізвище на Бродський. З п'ятьох його дітей цукроваром став Ізраїль Бродський, який успадкував від батька капітал у 40 тис. руб. [5, с. 68]. У Бердичеві впливовими євреями-купцями були Глазберг, Литвак, Рітах, Барон і Кацнельсон [4, с. 79, 80].

Євреї могли отримати державні дотації та підтримку своїх підприємств, які були визнані корисними для губернії або повіту, а купцям першої гільдії надавалося право на одержання від держави підрядів у внутрішніх губерніях Росії [15, с. 80]. Щоб порівняти торговельний характер євреїв з характером інших національностей, слід навести такі дані: торгівлею і торгово-кредитними операціями в Україні займалися 13,43 % українців, 16,24 % росіян, 1,03 % поляків і 63,72 % євреїв [14, с. 169]. Більшість євреїв утримувала себе завдяки дрібному торгу, факторству, комісіонерству, а, як відзначав Київський губернатор 1870 р.: “Спроба залучити євреїв до землеробства не дала результатів” [24, арк. 3]. Євреїв було багато на базарах міста Києва. 1889 р. євреїв на базарах Києва було 249 осіб, тоді як християн – 3112 [19, арк. 30, 36; 42, арк. 3зв. – 4]. Частина євреїв належала до великої буржуазії – власників чи співвласників торгових фірм, домів, магазинів,

банків та ломбардів з обігами в сотні тисяч та в кілька мільйонів рублів [12, с. 779]. Так, промислова буржуазія в Україні, яка активно взялася за відкриття приватних ломбардів у другій половині XIX ст., у переважній більшості належала євреям. Незважаючи на те, що російський уряд всіляко намагався утримати привілейоване становище росіян у нових і прибуткових на той час кредитних установах, 1886 р. Одеський приватний ломбард очолював незмінний протягом багатьох років розпорядник-директор В. В. Кірхнер. Уже 1912 р. Одеський приватний ломбард отримав 1 590 187 руб. прибутку, що було втричі більше, ніж у 8 із 9 українських ломбардів, які існували на той час [7, с. 33]. У другій половині XIX – на початку XX ст. серед українців не було відомих й авторитетних банкірів, бо в цій сфері домінували євреї. У природному потязі до підприємництва євреям поступалися майже всі етноси.

Проте для євреїв існували й жорсткі обмеження. 1861 р. право оселятися за межами смуги осілости було надано особам з вищою освітою, а з 1879 р. – представникам медичних професій [4, с. 30]. За законом 1876 р. поза “смугою осілости” євреям дозволялося тільки тимчасове перебування “для прийняття наследства, для отыскания законных прав собственности в местах судебных и правительственных, для торговых дел и для торгов на подряды и поставки”, в інших випадках потрібно було просити дозвіл у поліції, начальство якої могло подовжити перебування євреїв у тому чи іншому місті на 6 тижнів, а перебувати до двох місяців у місті дати дозвіл міг тільки губернатор без дозволу вищого начальства. Проте за цим законом перераховувалися винятки, коли євреї могли відвідати Київ. До них належали служба, торгівля, “извоз”, купівля, лікування, освіта. Щодо освіти, то євреї могли приїжджати із сім’єю. За законом 1881 р. купці першої гільдії із євреїв мали право проживати в місті разом із сім’ями [6, с. 48]. Цим правом користувалися євреї-лікарі, повитухи, механіки, винокури, майстри та ремісники із сім’ями [19, арк. 12, 33; 42, арк. 3зв. – 4]. 1889 р. їм було надано право селитися за особливим дозволом губернатора або генерал-губернатора, тобто місцевої влади. Зміна статусу євреїв сталася 1903 р., коли їм було дозволено проживати не тільки в “смугі осілости”, а міністрові внутрішніх справ було надано право розширювати список поселень для постійного місця проживання євреїв. Це право міністр застосовував двічі [15, с. 67].

За правилами від 13 травня 1882 р. євреям заборонялося брати в оренду нерухоме майно, що було поза межами міст і містечок. Так, Київський губернатор у звіті за 1878 р. відзначав: “Щодо землеробства то одним із шкідливих впливів є та обставина, що багато землевласників, звертаючись до інших занять, віддають свої землі в оренду, головним чином євреям... Щодо єврейської оренди виникають серйозні побоювання за майбутнє орендних маєтків” [30, арк. 5зв. – 6]. Заборона не виконувалася, адже багато маєтків таки належали євреям через те, що заборонялися лише орендні угоди на нерухоме майно, здійснені на ім’я єврея. Тому євреї укладали угоди на ім’я підставних осіб із християн, з якими, зазвичай, вели справи, маскуючи фактичну оренду або укладаючи “домашню” (формальну) угоду, не засвідчену офіційно. Орендодавець і єврей-орендар не зізнавалися, що між ними існує орендна угода, а чинилося те за словесною угодою [36, арк. 6зв. – 7]. 1889 р. Київський генерал-губернатор звернувся до Міністерства фінансів стосовно припинення дозволу словесних угод, адже штраф у 820 руб. за неукладання офіційних орендних угод оскаржувався договірними сторонами в суді [36, арк. 7зв.]. Від природи обачні євреї почали оформлювати на підставних осіб не лише землі, а й іншу нерухомість. Так, цукровий паровий завод із шістьма гідравлічними пресами, влаштований у маєтку села Бугайове Тарашанського повіту єврейським поміщиком Феліксом Ігнар’ювим, 1862 р. було оформлено на ім’я статського радника А. М. Шостаковського, мотивуючи це тим, що власник живе далеко та має напружену роботу [44, арк. 28зв. – 29].

Євреї-лихварі привласнювали маєтки за борги. Так, граф Йосиф Леопольдович Красицький 1869 р. подав до суду на євреїв, які за борги забрали належний йому маєток у селі Христинівці Липовецького повіту. Борг графа складав 80 404 руб. і на Третейському суді (арбітраж, де обрана особа зацікавленими сторонами виносить вирок) Красицький погодився сплатити 50 % представнику

кредиторів купцю Пікасу Немінському. Частину грошей Красицький позичив у матері, а 28 102 руб. дали Мордко та Іцько Письменні, які погодилися дати в борг за умови оренди частини Христинівки на 10 років. Решта кредиторів вирішила для себе не вигідними такі комбінації та подали до суду [28, арк. 1 – 7зв.].

Та інколи приватновласницькі кола користувалися урядовою політикою щодо євреїв у власних інтересах. Так, міщансько-селянське товариство містечка Мотижина заявило про необхідність виселення конкурента єврея Аврама Мошковича Фердмана “как зловредного члена”, оскільки міщанин Сквирського повіту Фердман більш як сім років орендував два маєтки в Мотижині та Плахтянці в генерала Савицького, який помер, не розплатившись із Фердманом, у якого позичав гроші. Селяни і міщани Мотижина мотивували вимогу виселення єврея через те, що він наймав на роботу неповнолітніх, що заборонено законом, та й не доплачував робітникам, хоча це була нормальна практика тогочасного найму. Фердман займався також випасом худоби й інколи затримував її на спільних із селянами полях, чинячи цим перешкоди для випасу селянської худоби, хоча це було значно менше зло, якщо порівняти із утисками поміщиків, які не пускали зовсім селянської худоби на спільні пасовиська. Так, зокрема, чинив поміщик щодо селян села Бабинці Київського повіту [43, арк. 35]. Також як представник свого етносу Фердман надавав кредити, беручи великі відсотки, хоча й це було абсолютно нормально в ті часи. Та вимоги 154 селян “освободить нас от еврейского ига, которое оставит нас скоро без одежды” залишилися без задоволення [35, арк. 1, 26].

На селі євреїв проживало небагато, вони становили окреме закрите товариство, тобто кагал, який очолювали духовні голови – рабини. У них панували ортодоксальна єврейська культура, релігія і мова, а контакти із зовнішнім світом обмежувалися економічними зносинами. Це влаштовувало російську владу, яка дозволяла володіти землею землеробам-євреям [10, с. 41]. Станом на 1885 р. у Київській губернії існувало 23 такі кагали, що займалися землеробством, маючи 2719 дес. землі. У Київському повіті – 1 кагал, Бердичівському – 2, Васильківському і Чигиринському – 4, Радомисельському – 12. Середній наділ на душу становив 0,9 дес. Найбільший наділ євреїв на душу існував у Бердичівському повіті – 2,2 дес., а найменший – у Чигиринському – 0,3 дес. [20, с. 24, 25]. Самоуправління будувалося на основі кагалу, який відповідав перед урядом за всіх його членів. Кагал платив податки, вершив єврейський суд, регулював внутрішнє життя [13, с. 260]. Проте Київський губернатор у звіті за 1878 р. відзначав: “При відомій та досвідом підтвердженій нездатності євреїв до землеробства тимчасова короткотермінова оренда приваблює євреїв тільки як надійний засіб експлуатації селянства. Селячесь у селі і орендуючи великий маєток, єврей зразу ж набуває вигідне над селянами становище, що дає можливість помалу поставити їх в економічну залежність. Вміння користуватися потребами селян у кредитах, при надзвичайній підприємливості, відкриває євреям-орендаторам шляхи отримання доходів, шкідливе для сільського населення. Таким чином, єврей-орендатор виснажує маєток та економічні сили місцевого населення” [30, арк. 5 – 6зв.]. 1878 р. було зафіксовано 224 оренди євреями землі в Київській губернії, що становило 166 779 дес., з орендною платою у 746 829 руб. на рік [30, арк. 7, 7зв.]. Цікавим є також той факт, що за звітом Київського губернатора 1870 р. польські поміщики, на відміну від російських, віддавали в оренду землю євреям [24, арк. 4]. Сенатор О. Половцов повідомляв, посилаючись на дані Сквирської міської управи, що за 1878, 1879 та 1880 рр. у місті Сквирі 60 євреїв стали власниками нерухомого майна. За даними Черкаської міської управи, 1876 р. було 290 євреїв-домовласників, 1877 р. – 311, 1880 р. – 320. За 1878 – 1880 рр. в Умані 28 євреїв стали власниками нерухомого майна, у Звенигородці євреями придбано 19 будинків та земельних ділянок, у Чигирині вони придбали 26 будинків, 8 земельних ділянок [6, с. 34]. Існувала землеробська колонія “Бобер” у Радомисельському повіті [29, арк. 258], але “...земледелие не принесло еще ожидаемого результата по недостатку со стороны их заботливости, а тем самым примеров, которые могли бы убедить переселенцев-евреев в преимущественной пользе из земледелия... как новый род жизни, весьма чуждый для евреев. Некоторые евреи не обрабатывают своих полей,

а занимаются скотоводством, которое более согласуется с промышленным их направлением и не требует такого труда как земледелие” [22, арк. 74, 75].

Непривабливий образ євреїв-лєдарів та експлуататорів ретельно переписувався міністрами та генерал-губернаторами Київської губернії із звіту у звіт [29, арк. 5 – 6зв.]. Уважалося, що євреї, володіючи великими капіталами, захоплюють усі промисли, наживаються на злиденності трударів, обдурювали чесних громадян. Так, показовою є справа 1866 р., де слідчі дуже докладно описали аферу двох шахраїв-євреїв Ф. Цинклера та І. Ляпіса із Немирова та вінницького купця Мошка Войнана, жертвою яких став подільський дворянин Мартин Ольшанський. Висновок, зроблений із цієї типової справи самим потерпілим, був також типовий: хитрощі євреїв відомі здавна [27, арк. 1, 4]. 1870 р. Київський губернатор писав з цього приводу: “Відносини між християнами та євреями ненормальні: християни часто ставляться до євреїв з презирством, бо існує думка, що кожен єврей має бути людиною нечесною. На жаль, така думка підживлювалася багатьма євреями, які, вживаючи власну мову та ніяк не зближуючись з населенням, утворюють тісну групу, члени якої завжди один одного підтримують, шкідливо впливаючи на решту населення” [24, арк. 3]. У Київському губернському комітеті 1903 р. було зачитано спеціальну доповідь заможного й впливового єврея Л. І. Бродського стосовно ставлення євреїв до землеробства й впливі на нього правил 1882 р. У ній висвітлюється ставлення до єврейського питання в Російській імперії на початку ХХ ст., яке змінилося, адже автор при обговоренні питань, пов’язаних із сільським господарством, наголошував на тому, що часи, коли діяльність євреїв уважалася шкідливою, минули [9, с. 57, 62]. Та поряд із баченням євреїв як експлуататорів до них почали застосовувати негативне визначення як революціонерів. Так, у селі Ярошевцях Звенигородського повіту єврей-міщанин Закс Зельман Поволоцький підозрювався в революційній пропаганді серед робітників і селян [3, арк. 29]. Частіше лунали заклики до погромів. Деякі сучасні дослідники розглядають погроми як передреволюційний стан у суспільстві Російської імперії загалом, що характеризувався активізацією взаємних страхів, які завершуються пошуком ворога та його розгромом. Через те, що в певному соціумі “сторонні етноси” є найбільш вразливі своєю соціокультурною окремішністю та замкненістю, корінні етноси, сповідуючи давні стереотипи, політичні та соціальні міфологеми, за підтримки уряду розпочинали погроми [1, с. 15]. Численні погроми та підпали власності фіксувалися у “Ведомостях” про події Київської губернії за різні роки [40, арк. 75, 89, 105, 107]. Особливо погроми поширилися після вбивства 1 березня 1881 р. Олександра ІІ, коли було заарештовано представників “Народної волі”, серед яких була і єврейка Геся Гельфман, котра у зв’язку з вагітністю була помилувана, що обурило населення. У Київській губернії напередодні погрому в натовпі були зафіксовані вигуки: “Євреї убили покойного царя, а толстобрюхая жидовка, виновная в царевбийстве, не была повешена и будет освобождена євреями, с которыми народ должен расправиться сам” [1, с. 16]. Перші заворушення в Київському генерал-губернаторстві виникли 15 квітня 1881 р. в селі Потоки Канівського повіту, де була зруйнована лазня єврея Янкеля Аронова. У Києві того ж року ширилися чутки про погроми євреїв, їхнього майна [48, с. 388, 389]. Із міст погроми перекинулися на сільську місцевість, у них брали участь селяни [8, с. 199]. Заворушення відбулися у Фастові, Василькові, а також у селах Ольшанці й Перегонівці Васильківського повіту й у багатьох ін. Неодноразово погроми відбувалися у Смілі. Так, перший відбувся 3 травня 1881 р., його довелося припинити силами викликаних військ. Погроми охопили також містечка Київського повіту – Трипілля, Обухів, Германівку, Білу Церкву, Гостомель [10, с. 45]. 1903 р. невідомі зловмисники пограбували магазин єврея-купця Харічкова в Києві, того ж року підпалили заводське майно сина купця Соломона Немировського та купця Фенкельштейна [44, арк. 89, 114]. 1909 р. активно поширювалися чутки про підготовку до масштабних погромів у Звенигородському повіті [3, арк. 54]. Зарубіжні дослідники вважають, що погроми були пов’язані із етнічними чинниками, а саме: за ними стояли російські купці, адже погроми дали змогу російському уряду ввести санкції щодо євреїв, з новою силою заговорити про їхню “експлуаторську суть” [8, с. 199].

Релігійна палітра неправославного населення Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. складалася таким чином: тут проживало 3 млн. 450 тис. 587 осіб, із них станом на 1895 р. було 2 млн. 847 тис. 809 православних, 90 647 католиків, 485 476 іудеїв, 26 655 інших віросповідань. У Києві, Бердичеві, Василькові, Звенигородці, Каневі, Липовці, Радомислі, Сквирі, Умані, Тараші, Черкасах, Чигирині проживало 36 228 православних, 9 616 католиків, 4 972 іудеїв, які належали до привілейованих станів, 15 358 православних, 13 217 католиків і 141 164 іудеїв із міщан. Сенатор Половцов, повідомляючи про релігійний склад населення міст у 70-х роках XIX ст., відзначав переважання саме цих трьох віросповідань, а саме: православних (49,2 %), іудеїв (46,2 %) та католиків (2,2 %) [6, с. 3]. У місті Києві православних налічувалося 77,7 %, католиків – 8,3 %, іудеїв – 10,9 % [20, с. 364, 367]. Згідно, з статистичними даними на 1887 р. приріст православного населення становив 49 320 осіб, католиків – 1 274 особи, тоді як євреїв – 3 899 осіб [11, с. 7]. Також у Київській губернії за переписом 1897 р. незначного поширення набули мусульмани (2 931 особа, 0,08 %), росіяни-старообрядці (15 843, 0,45%), вірмени-григоріани (104 особи), караїми (327, 0,01 %), англікани (34 особи) [47, с. 38, 39].

1862 р. у Київській губернії налічувалося 330 синагог [23, с. 16, 115зв.]. Серед селян, які перебували в місті, іудеїв не було взагалі, православні переважали над євреями-католиками відповідно 57 998 до 6 913. До того ж серед селян, опитаних у повітах, іудеїв теж не було, бо вони становили найбільшу кількість містечкових жителів. Значна кількість селян Київської губернії була православного віросповідання [21, с. 364, 367]. Православна церква не робила активних спроб навернення євреїв-іудеїв у православ'я, бо хоча хрещення формально й звільняло б єврея від дискримінації, воно ще не перетворювало його на великороса. За Миколи I євреїв-іудеїв разом із свідомими українцями відносили до категорії “іногородців”, отже, вони ставали громадянами другого сорту [8, с. 200].

Неодноразово трапляються в архіві справи, які містять скарги євреїв-іудеїв Київської губернії до Міністерства внутрішніх справ та до Сенату на відмову надавати дозвіл на побудову синагог та закриття молельень [18, арк. 200, 201]. Так, збереглася справа 1889 – 1910 рр. євреїв міста Києва про відмову Київського губернського правління відкрити в центральній частині міста єврейську молельню та хедери – молитовні школи [17, арк. 180]. Причиною відмови було те, що в центральній частині Києва євреям, за винятком купців першої гільдії, заборонялося проживати. Але 1898 р. відомий цукрозаводчик Лазар Бродський власним коштом побудував у Києві єврейську синагогу (на нинішній вул. Шота Руставелі). На початку XX ст. брат Лазаря – Лев Бродський побудував ще одну синагогу (нині кінотеатр “Панорама”), яку прозвали “купецькою” [4, с. 240]. Отже, покровителями іудаїзму були купці та буржуазія єврейського походження. Так, у 1878 – 1879 рр. відоме прохання купця-єврея Аби Фрідмана щодо відкриття молельні в містечку Борщаговка Сквирського повіту Київської губернії. Під цю установу заможний купець пропонував відвести частину свого маєтку, яку він жертвував єврейському кагалу [18, арк. 46, 55зв.]. Про зростання ролі євреїв у Київській губернії свідчить справа стосовно заснування при Київській Духовній Академії самостійної кафедри єврейської мови [16, арк. 1, 3, 6].

За законами імперії караїмські громади проживали в Київській губернії компактно (1855 та 1876): “Караимы, находясь под покровительством общих законов Империи, пользуются всеми правами, предоставленными русским подданным, смотря по состоянию, к которому кто из них принадлежит... Гахам, имея надзор за Караимским духовенством и синагогами, ему подчиненными, печется о приличном сих последних содержании, о сохранении надлежащего порядка в богослужении, и об учреждении училищ при синагогах...” [25, арк. 20, 21]. Ще 1855 р. в Російській імперії було визнано відмінність між караїмами та євреями [25, арк. 23; 37, арк. 3]. Проте у 1881 р. міністру внутрішніх справ довелося знову пояснювати адміністрації відмінність між євреями та караїмами, а також наголошувати на тому, що обмеження для євреїв на караїмів не поширюються [34, арк. 2]. Караїмський гахам відзначав у зверненні до влади: “...в некоторых губерниях возникают недоразумения относительно прав караимов, при чем

административные учреждения приравнивают караимов к евреям и применяют к ним существующие в законах для сих последних ограничения...” [33, арк. 1]. 1893 р. Міністерство внутрішніх справ знову підтверджувало рівність прав караїмів та громадян Російської імперії [46, арк. 162]. У місті Києві за паспортами в 70-х рр. XIX ст. проживало 48 караїмів, причому в рапорті Київському губернатору повідомлялося, що жоден із них не мав власного будинку, окрім купця Когена [25, арк. 4зв.]. Серед караїмів переважали купці та міщани [32, арк. 1]. Так, авторитет мав староста караїмів Моше Пенерджи, який був купцем 2-ї гільдії й отримав 1894 р. золоту медаль “За усердие” [38, арк. 1]. Найбільш відомими серед караїмів у Києві були брати Когени. Соломон Афонович Коген, уродженець Євпаторії, був сином заможного підприємця, власника тютюнової фабрики. 1860 р. Соломон Коген переселився до Києва, де створив тютюнове виробництво. У 1890-х рр. він пожертвував караїмській громаді міста 35 тис. руб. на придбання землі для будівництва кенаси (молельні) і 80 тис. руб. на її спорудження, що й було здійснено протягом 1898 – 1902 рр. [2, с. 60]. Річ у тому, що караїмська громада міста Києва на зборах постановила “ходатайствовать через Таврического и Одесского гахама, об учреждении в городе Киеве молитвенного дома и школы для ученья детей, содержание которых принимаем на себя...”. Караїмський гахам, газзан Савускан, який проживав у Євпаторії, 1876 р. клопотався про можливість відкриття молельні та школи, проте прохання не було задоволене. Уже наступного року гахам удруге просив відкрити в місті молельню. Згодом губернатор дозволив відкриття молельні за умови, що караїми куплять будинок на менш людній вулиці та подалі від православних церков, проте школу для дітей караїмів губернатор відкрити не дозволив [25, арк. 1, 20, 28].

1881 р. караїми Києва клопотали про створення Товариства взаємодопомоги молодим учням караїмського віросповідання, підготувавши статут цього товариства [32, арк. 1]. Генерал-губернатор того ж року повідомив, що “едва ли представляются основания для утверждения устава Общества вспомоществования учащихся евреев-караимов, так как во всех учебных заведениях Киевского округа таковых состоит всего четыре человека, из коих двое в Университете Св. Владимира и двое в Киевской 1-й гимназии, и в обоих этих заведениях уже существуют утвержденные Министерством уставы для вспомоществования недостаточным их воспитанникам” [32, арк. 3 – 3зв.; 46, арк. 1, 4, 25].

На початку XX ст. в Київській губернії чисельність караїмів зростає, про що свідчить кількість звернень по допомогу до Караїмського благодійного товариства, а також його кількісний склад. 1903 р. було затверджено статут Караїмського благодійного товариства. Мета товариства полягала в “доставлении средств к улучшению материального и нравственного состояния нуждающихся караимов города Киева без различия пола, возраста, звания и состояния” [41, арк. 91]. У товаристві працювало 49 членів. Товариство існувало завдяки влаштуванню членами благодійних концертів та вечорів, а також благодійним жертвам. Основним жертводавцем була фірма “Соломон Коген”, бо частина членів його родини була членами товариства. За 1908 р. видано близько 2 тис. руб. допомоги 25 особам, серед яких були учні різних училищ, студенти університету в Києві, слухачки жіночих курсів [41, арк. 97]. Ті хто потребував допомогу 1909 р. виявилось 34 особи, яким видано 1 319 руб. [41, арк. 101]. Для посилення капіталів караїмського товариства провадилися благодійні лотереї. Так, 1911 р. проведено лотерею на загальну суму 2 тис. руб. для того, щоб мати змогу допомагати прохачам у повному обсязі [41, арк. 87]. На початку XX ст. також збільшилася кількість авторитетних караїмів. Так, 1900 р. особистим почесним громадянином став Йосип Ісак Султанський, який отримав це звання за довголітню службу газзаном Київського караїмського молитовного дому. Правом отримання звання спадкового почесного громадянина користувалися лише караїмські гахами [39, арк. 1].

У релігійному плані караїми Київської губернії за положенням 3 березня 1837 р. належали до Таврійського караїмського духовного відомства, яким керували: гахам, газзани та шамаші. Гахам як голова всього караїмського духовенства мав проживати в місті Євпаторії або в Одесі Таврійської губернії.

Утримувався гахам за рахунок караїмського товариства, загалом 2 тис. руб. на рік. 1863 р. гахамів стало два: один залишався в Таврійській губернії, а другий став управляти в Трокаї [31, арк. 4, 6]. 1886 р. караїми західних губерній були підпорядковані в духовній сфері Трокайському караїмському духовному правлінню, проте Таврійське духовне правління заперечувало це, бо караїми Київської губернії загалом були вихідцями із Криму, мали там родичів та духовні зв'язки, спільність мови та звичаїв. 1890 р. караїмів Київської губернії знову підпорядкували Таврійському гахаму [31, арк. 1, 3].

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. населення Київської губернії чітко поділялося за етнічною та релігійною ознаками. У зв'язку із змінами в соціальній структурі в досліджуваній період одним із найскладніших стало питання міжнаціональних відносин. Представники єврейського етносу переважали в торговельних та економічних колах, найбільше їх було серед міського купецько-лихварського стану. Це призводило до того, що в кризові моменти домінував негативний образ євреїв як хитрих, бо брали великі відсотки за кредити, жадібних та лінивих, які не займалися працею, до того ж їх нібито переслідувала влада, а, отже, вони перебували поза законом, були «чужаками». На Київщині компактно проживали представники караїмської громади, які мусили весь час обстоювати перед державними чиновниками свою відмінність від іудеїв. Щодо конфесійної належності мешканців Київської губернії, то переважало православне населення, далі йшли євреї-іудеї, поляки-католики та представники інших конфесій. Важливим чинником для існування релігійної громади в Київській губернії була підтримка впливового та заможного одновірця, який міг надати підтримку, виділити кошти та землі, внести щедрі пожертви на підтримку релігійних осередків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Безаров А. Соціально-психологические особенности еврейских погромов в Российской империи в конце XIX ст. / Александр Безаров // Исторична панорама: Збірник наук. ст. Спеціальність "Історія". – Вип. 9. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2009. – С. 7 – 36.
2. Гуржій І. О. Основні види непрофесійної діяльності київських купців: суспільна значущість і моральні заохочення (XIX ст.) / Гуржій І. О. // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського: Зб. наук. праць. – Вип. 27: Историчні науки. – Миколаїв: МДУ, 2009. – С. 52 – 63.
3. Державний архів Київської області. – Ф. 2. – Оп. 222. – Спр. 215. – 117 арк.
4. Донік О. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / Олександр Донік. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 271 с.
5. Заец А. С. Сахарная промышленность в Украине: становление, развитие, реструктуризация / А. С. Заец. – К.: Наукова думка, 2004. – 326 с.
6. Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Киевской губернии. – Ч. 1. – Б. м., б. г. – 460 с.
7. Казьмирчук М. Г. Соціальна діяльність ломбардів підросійської України (1886 – 1917 рр.) / Казьмирчук Марія / Наук. ред. Г. Д. Казьмирчук. – К.: Логос, 2007. – 155 с.
8. Каппелер А. Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад / С. Червоная (пер. с нем.). – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 344 с.
9. Киевская губерния / Труды местных комитетов о нуждах промышленности. – СПб.: Тип. И. Гольдберга, 1903. – 1139 с.
10. Комарницький О. Б. Містечка Волині і Київщини у добу Української революції 1917 – 1920 рр. / О. Б. Комарницький; за науковою ред. проф. О. М. Завальнюка. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – 312 с.
11. Краткие статистические сведения о Киевской губернии за 1885 год / Сост. секретарь Мозговой В. Г. – К., Типография Губернского Правления, 1886. – 16 с.
12. Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 72 – 81.
13. Курінна Т. М. З витоків благодійності й освіти єврейських громад в Україні у XIX – на початку XX ст. / Курінна Т. М. // Український історичний журнал. – №. 1. – 2005. – С. 257 – 267.

14. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / НАН України, Інститут історії України. – К., 1999. – 282 с.
15. Поткина И. В. Правовое регулирование предпринимательской деятельности в России, XIX – первая четверть XX в. – М.: Норма, 2009. – 304 с.
16. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 797. – Оп. 37, 1 отд., 2 ст. – Спр. 105. – 6 арк.
17. РДІА. – Ф. 821. – Оп. 1. – Спр. 151. – 185 арк.
18. РДІА. – Ф. 821. – Оп. 8. – Спр. 53. – 221 арк.
19. РДІА. – Ф. 1149. – Оп. 6. – Спр. 37. – 58 арк.
20. Сборник сведений по Киевской губернии и адрес-календарь на 1887 год / Сост. секретарь Киевского губернского статистического комитета В. Г. Мозговой – К.: Типография Губернского статистического комитета, 1887. – 284 с.
21. Список населенных мест Киевской губернии / Издание 3 Киевского губернского комитета. – К.: Типография Присутственных мест, 1895. – 368 с.
22. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 442. – Оп. 37. – Спр. 651. – 282 арк.
23. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 41. – Спр. 2а. – 18 арк.
24. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 51. – Спр. 376. – 54 арк.
25. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 55. – Спр. 152. – 28 арк.
26. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 174. – Спр. 63. – 6 арк.
27. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 180. – Спр. 256. – 5 арк.
28. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 183. – Спр. 433. – 9 арк.
29. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 532. – Спр. 54. – 384 арк.
30. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 532. – Спр. 202. – 72 арк.
31. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 534. – Спр. 23. – 12 арк.
32. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 534. – Спр. 219. – 7 арк.
33. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 534. – Спр. 340. – 4 арк.
34. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 534. – Спр. 419. – 2 арк.
35. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 536. – Спр. 52. – 26 арк.
36. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 543. – Спр. 297. – 85 арк.
37. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 623. – Спр. 66. – 4 арк.
38. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 624. – Спр. 260. – 2 арк.
39. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 630. – Спр. 531. – 4 арк.
40. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 633. – Спр. 2 (2 Ч.). – 195 арк.
41. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 641. – Спр. 48. – 533 арк.
42. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 646. – Спр. 183. – 21 арк.
43. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 695. – Спр. 19. – 114 арк.
44. ЦДІАК України. – Ф. 486. – Оп. 5. – Спр. 437. – 239 арк.
45. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 53. – Спр. 31. – 485 арк.
46. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 309. – Спр. 1645. – 25 арк.
47. Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі: довідник / Сергій Чорний – К.: ДНВП “Картографія”, 2001. – 88 с.
48. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – К.: ПЦ “Ризографіка”, 2005. – 616 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Казьмирчук Марія Григорівна – доктор історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукові інтереси: рух декабристів, діяльність ломбардів в Україні на зламі XIX – XX ст., релігієзнавство, шевченкознавство, біографістика, історія села Кальник, соціально-економічні проблеми історії.

УДК 477.83/.86 “18”

УКРАЇНСЬКИЙ ЗАХІД: ВІЗІЇ ДРАГОМАНОВА

Анна НОВАК (Черкаси)

На основі аналізу автентичних джерел поглиблено знання про діалог наддніпрянської та західноукраїнської інтелігенції другої половини XIX ст. Розкрито рецепцію “українського Заходу” в поглядах М. Драгоманова. Показано роль та внесок у взаємодію інтелектуального світу сторін, що мали кінцевою метою збереження й трансформацію традиції (“народного ґрунту”) в історично нову якість – національну.

Ключові слова: рецепція, інтелігенція, інтелектуальний простір, нація, “український Захід”, Наддніпрянина.

На основании анализа аутентичных источников углублено знание о диалоге надднепрянской и западноукраинской интеллигенции второй половины XIX в. Отображено рецепцию “украинского Запада” во взглядах М. Драгоманова. Показано роли и вклад у взаимодействие интеллектуального мира сторон, что имели конечной целью сохранение и трансформацию традиции (“народной почвы”) в исторически новое качество – национальное.

Ключевые слова: рецепция, интеллигенция, интеллектуальное пространство, нация, “украинский Запад”, Надднепрянина.

On the basis of analysis of authentic sources, knowledge about the dialog of Naddnipyrianshchina’s and Westukrainian’s intelligentsia. Displaying reception “Ukrainian West” in the views of the famous historian and social and political activist Drahomanov. Roles and contribution in co-operation of the intellectual world of sides are elucidated, this co-operation had the ultimate goal of maintainance and transformation of tradition (“folk soil”) in historically new quality – national.

Keywords: reception, intelligentsia, intellectual space, nation, “West Ukrainian”, Naddnipyrianshyna.

Історична пам’ять повсякчасно продукує безліч міфів, котрі охоплюють увесь простір людського буття. Духовне “виробництво”, що на сьогоднішні досить тісно взаємодіє, а в деяких випадках й ототожнюється з ідеологією, створює нові стереотипи мислення як для мікросоціумів, так і цілих народів, націй, зрештою, цивілізацій. Україна як компонент (складова) “греко-слов’янської, православної цивілізації” стосовно цього не становить винятку [1, с. 22], перебуває під впливом як традиційних, так і новостворених міфологем.

Ідея про сакральність Сходу з його історично сформованою функцією “колиски світових цивілізацій” та непостійність, заангажованість Заходу, що переживає кризові явища й перебуває в стані перманентного занепаду, протягом останніх десятиліть зазнала мутації в історіографії настільки, що навіть така монокультурна держава, як Україна відчула вплив деструктивних тенденцій [2, с. 32], передусім, запуском нинішнього механізму, що був створений т.зв. “ляльководами” макрополітикуму.

Отак від розрізнення світу за його колоритними особливостями представники “ноосферної чи макрокосмічної” цивілізації поступово, на підсвідомому рівні переходять до протистояння (змагання) [3, с. 17]. Цей процес притаманний не лише для епохи, що її досліджуємо, бо зародився значно раніше й трансформувався та видозмінювався паралельно з розвитком людства й своєї кульмінації досягає тільки тепер.

Зважаючи на зміст історії, український вимір “двополюсності” є особливо показовим. Інколи створюється враження, що від епохи міді й бронзи на території

України побутували лише деструктивні тенденції, попри яка формувалася й розвивалася сакральна та побутова культура, виникали та зникали держави, зароджувалося національне життя. Тому візії провідних мислителів щодо локальної “східно-західної” взаємодії в самій країні у всі часи були досить неоднозначними.

Якщо “довге” ХІХ ст. сприймати як добу становлення модерної нації та піку інтелектуалізації української думки в історичних умовах розчленування етнонаціональних територій, то матимемо право стверджувати, що “рецепція Заходу” цього часу була найпоказовішою. Зауважимо: новопостала національна еліта, роз’єднана державним кордоном, тобто суто політичним чинником, генетично, на рівні власне культурному, прагнула єдності. Досить репрезентативним у цьому контексті було листування представника наддніпрянської “музично-мистецької гільдії” М. Лисенка з О. Барвінським. Один із листів музикального класика до свого галицького колеги чітко окреслює його скептичне ставлення до окремішності “двох Україн”. Композитор писав: “Я тії думки, що нам своїм кривим людям, одній матері дітім не варт, не личить роз’єднатись, але скуплятися якнайміцніше. Велика небашність, що до сього часу такі малезні стосунки Галичини з Україною...” [4, арк. 5]. Проте, остання з перелічених позицій змушує замислитися над територіальним, ментальним, зрештою, національним сприйняттям країни. У епістолярних джерелах чітко розкрита думка про окремо наявну Галичину й Україну, тобто інтелектуальний світ ХІХ ст. ще існував у межах вищезазначених міфологем та історичної дійсності “біполяризації Руси”.

Доба ХІХ ст. справді є найпоказовішою в контексті зазначеної проблематики й демонструє досить часто такі опінії українського історичного процесу, що значно відрізняються від тогочасної думки проросійських та проавстрійських інтелектуалів, істориків-аналітиків, але аж ніяк не дисонує із сучасним тлумаченням особливостей ментальних рис як “західного”, так і “центрального” українства. Так, П. Куліш – репрезентант наддніпрянської моделі національної ідеї, в одному зі своїх листів до О. Барвінського зазначає: “Оцеж, поки ми не знатимемо, як багацько провинили ми самі за наших предків та й останніми, вже літературними часами, доти прогресу не зробимо і нацією не будемо...” [5, с. 239].

Але рецепція єдності Куліша не мала попервах тої реалізації, на котру сподівався митець. Його невдоволення почасти байдужістю, а певною мірою зволіканням галичан знайшло розкриття в черговому листі до О. Барвінського. “Галичане такий незгідний народ, – писав Пантелеймон Олександрович, – що не хочуть горнутись до купи: прикмета антицивілізації; бо цивілізація вироблює єдність мислі і задуму. Не краще робиться і в нас. Ми народ незгідний; ми наслідники тих розбишак, з котрих наробили собі героїв чести і облого добра; ми варвари; наші задуми і почуття вельми мізерні...” [5, с. 240].

Та в цьому невдоволенні історик усе ж свідомо чи мимоволі характеризував ментальну й світоглядну схожість “галичан” та “українців”, водночас їхню окремішність від інших націй, указуючи на лише їм притаманні “позитивні та негативні риси” [6].

Отож, на середину ХІХ ст. питання національної єдності в руслі міжрегіональної взаємодії стояло дуже гостро як, зокрема, для інтелектуальної еліти, так і для штучно політично поляризованої української спільноти в цілому.

Знаковою для історіографії, що досліджує запропоновану нами тематику, є візія чи не найавторитетнішого історика, прогресивного українського громадсько-політичного діяча, відомого в усьому “Старому Світі” публіциста, філософа, політолога, а також економіста, літературознавця, фольклориста та журналіста – Михайла Драгоманова. Лейтмотивом усієї публіцистики “хрещеного батька української історії”, інтерес до якої визначає мету нашої розвідки, був протест проти національного й соціального поневолення українців російським царизмом та австро-угорською монархією.

Якщо вже мова зайшла про інтелектуальну позицію Драгоманова, котра частково розкрита у виявленій нами епістолярії, то потрібно наголосити, що цей

історик на певному етапі своєї творчості був позбавлений підтримки київських українофілів, хоча ця ж обставина стала запорукою подальшої тісної співпраці з галицькими молодими інтелігентами. Імовірно тому в ряді листів Михайла Петровича при обговоренні загальноукраїнського культурного поступу попервах простежуємо думку про високий рівень свідомості галичан.

Репрезентуючи бачення нації лише як потрібного елемента суспільної організації людства, Драгоманов виступав здебільшого за збагачення духовної культури й посилення соціальної справедливості. Наслідуючи теорію вченого, конкретизуємо: у розвитку національної свідомості вирішальна роль належить культурницькій діяльності й освіті, котра має бути реалізованою свідомою інтелігенцією. М. Драгоманов писав і про наукове вдосконалення, формування базису для єдності українців. Лаконічно його міркування можна прокоментувати так: створення єдиного літературно-культурного простору з однією мовою, але без відторгнення творчості “великоросів” і європейців західного сектору, що мали значно вищий рівень за деяких українських провінційних письменників, котрі вряди-годи показували “таку темноту думок і такий брак навіть поверхневого письменського смаку”, що не могли подати приклад молодій інтелігенції Галичини, яка прагнула інтелектуального прогресу, не могли “збудити в них, при їх безспірному українолюбстві, дух конкуренції з росіянами” [7, с. III].

Переживання вченого щодо браку науки в українській творчості, а отже, і культурі, показане не лише в приватному листуванні. Його думки відверто відкриті для широкого загалу в ряді трактатів і наукових студій. Підтвердження цьому знаходимо в “Чудацьких думках про українську національну справу”, у його славнозвісних “Споминах” та багатьох інших працях. М. Драгоманов шукав причину такої невідповідності й непевності українських культурників і приходив до висновку, що “тут винна й власна воля українців, котрі засиділись на старих думках про національність і зв’язані з нею справи, думках, котрі панували в науковому і політичному світі, а надто германському й слов’янському, перед 1848 р., але тепер дуже перемінились в більше освічених народів, навіть у германських і в самій Росії”. Тому українська нація потребувала власного “світила”, власного шляху, котрий міг запропонувати лише той інтелектуал, що досягнув науки як Заходу, так і Сходу, та, дистанціюючись від їхніх практик, виклав би суто український варіант національного розвитку. Згідно з поглядами Драгоманова, перша половина XIX ст. у контексті не тільки загальнонауковому, а й власне політичному була значно потужнішою й прогресивнішою. Він стверджував: “Наші українофіли того часу, або ліпше – українські слов’янофіли, стали посередині між російськими западниками й московськими слов’янофілами, чи восточниками, як їх називав Гоголь, – і цей стан їх, почасти відповідаючий історичним ознакам України, давав їм свою оригінальність і силу, через котру вони вносили багато поправок в теорії російських западників і слов’янофілів і в науці, і в політиці” [7, с. III].

За прихованою ностальгією та, певно, відчаєм справжнього українського патріота можна розгледіти прагнення до інтелектуального зростання всього українства, до активнішої комунікації між репрезентантами національної ідеї, до єднання західної та наддніпрянської інтелігенції. Драгоманов неодноразово закликав до взаємодії, об’єднання зусиль носіїв української інтелектуальної думки задля вироблення консолідованої стратегії розвитку, отже – до “програмування” світлих перспектив народжуваної української нації.

Цікаво, що величезна когорта тогочасних дослідників прагнула спільної мети; у їхньому листуванні натрапляємо на пропозиції із зазначеними способами її досягнення, проте питання “чому ця мета так і не була досягнута?” – залишилося відкритим.

У цьому контексті дається взнаки той факт, що сам Михайло Петрович неодноразово давав критичні відгуки щодо західних колег, зокрема за відмову в публікації праць наддніпрянців, безкомпромісність у релігійному світогляді, схоластичність у науці та в плагіаті. У своїх “Спогадах” історик, зображаючи інтелектуальні контакти наддніпрянців із галичанами, наголошував на деякій

відчуженості других від національних справ, їхньому нерозумінні, а отже, й “викривленні” історичної дійсності: “В поглядах на відносини України до Росії, до російської культури й літератури виявлялись в січовиків думки зовсім фантастичні. Вони просто прикладали до того всього австрійську мірку, та ще й спеціально взяту з відносин Ціс- і Транс-Літавії” [8, с. 172].

Варто зазначити, що перша подорож М. Драгоманова на “Захід” внесла суттєві корективи в його світоглядні орієнтири щодо національного питання. Так, великий інтелектуал XIX ст., перебуваючи у Львові, почав, із властивою йому правдивістю, по-новому характеризувати людей і галицькі та центральноукраїнські стосунки, б'ючи при цьому особливо по інертності, безпрограмності, “легкості в зміні прапорів і крутійстві”, де б і в якій формі вони не виявлялися. Водночас Михайло Петрович указав на цілу низку помилок, породжених непослідовністю “еліти”, викрив джерело слабкості українських течій у Галичині, наголосив на недопустимості нехтування українською культурною спадщиною. Драгоманов писав: “Львівські народовці не мають з чого печатати твори “велетня” (як вони кажуть) народу, бо видають папір і заходи на “класичні” драми, комедії, подорожі й т. інші твори своїх проводирів, – твори, від котрих по крайній мірі я, грішний, позіхаю, роздираючи рот аж до ухів, – а певно ж хто-небудь, людина з більш “класичним” смаком, ніж я, ними ласує! А твори “велетня-народу” хай полежать!” [8, с. 173]. Найбільше вразив мислителя схоластичний підхід галицької інтелігенції у висвітленні творів Т. Шевченка та М. Костомарова в статтях провідного й чи не єдиного на той час українського видання. Сутність і зміст такого явища Драгоманов оцінив як “бездарність і тупійство тих статей і всього галицького змісту “Правди” [8, с. 181].

Якщо ж відсторонитися від національної, культурницької та політичної драгоманівської візії “Заходу” й більше уваги приділити комунікації історика з колегами в неофіційній обстановці, більш-менш виразно постостерігаємо рівень цивілізації української інтелігенції Львова. Розповідаючи про свої відвідини клубу товариства “Руська бесіда”, мислитель зазначав: “Тільки ж у тій хаті була одна така річ, що мене з душі вернула: столи з картами, до яких майже зараз і засіли мої співрозмовники, як тільки ми переходили до третьої кімнати. Зараз же обривалась і розмова про речі, цікаві для мене, заради котрих я, власне кажучи, й заїхав у Галичину і, як мені здавалося, цікаві й для моїх галицьких знайомих, з якими я познайомився через газети” [8, с. 177].

Додамо, що українська спільнота з княжих часів мала досить високий рівень релігійності, загальнолюдської моралі, етичного виховання, тому подібний стан речей не лише обурював М. Драгоманова, а й наштовхував на деякі паралелі: “У Києві за мого студентства я бачив карти у товаришів щось тільки два – три рази, а потім, проживаючи серед гімназійних учителів і професорів університету, я теж карт майже не бачив і звик думати, що вони zostались тільки серед повітових панків та чиновників, як *testimonium paupertatis animorum...*, – далі продовжує, – коли це у Львові, в університетському місті, в столиці; вільнішої частини нашої Русі в напівполітичному товаристві я побачив столи з картами, а за ними – відомих патріотів, професорів, літераторів, політиків, що заради карт залишають будь-яку розмову про найбільш пекучі справи патріотичні, національні, літературні...” [8, с. 179]. Отже, можемо стверджувати, що й у суто гуманістичному, особистісному сприйнятті Драгоманова галицька еліта не викликала симпатії і, більш того, розчарувала знаного наддніпрянца, абсолютно не виправдовуючи його надій на співпрацю в ім'я єдиної мети.

Серед численних розбіжностей у поглядах та драгоманівського неприйняття західноукраїнських світоглядних тенденцій мало місце непорозуміння навколо конфесійного питання. У зв'язку з цим Михайло Петрович зазначав, що галичани не поважають православ'я та репрезентантів наддніпрянської віри, натомість греко-католицьке духовенство вони позиціонують як досконалу структуру. Відповідне ставлення помічав і щодо парафіян цієї церкви. Для Драгоманова подібне невігластво та нетактовність були неприпустимими. “Галичани, як і німці, а надто

австрійці, далеко більше звертають увагу на ієрархічні одміни, ніж росіяни... – писав він, – я, як і всі ми, росіяни, а по крайній мірі – кияни університетського виховання, не мають ніяких конфесійних тенденцій...” [8, с. 171].

Тож рецепція Драгоманова т.зв. “українського Заходу” мала досить неоднозначний характер: з одного боку, видатний мислитель сприймав Галичину як просвітницький центр нації, зважаючи на сприятливі умови для видання праць та вільного обговорення досить актуального “українського питання”, з іншого контактуючи з галицькими колегами, розумів їхнє “поверхневе” ставлення як до проблематики, якою переймалися наддніпрянці, так і до самої просвітницької місії.

На жаль, “раціоналістичному історичу”, як сам себе називав Драгоманов, так і не вдалося заручитися підтримкою західної інтелігенції, та, зрештою, і сам інтелектуал не спромігся повною мірою сприйняти їхні світоглядні орієнтири. Проте, у міркуваннях про його погляди все ж не варто вдаватися до надто суворої критики чи підігравати сучасній історіографічній кон’юнктурі, адже особистісний образ підтверджує усталену характеристику вченого як “першого європейського Українця” або “першого українського Європейця” [9, с. 317].

Отже, в умовах штучної поляризації єдиної нації максимально унеможлиблювалося досягнення компромісних рішень, спільної стратегії щодо подальшої розбудови хоча б культурного українського базису. Безперечно, що в більш вільні й спокійні часи Драгоманов досяг би значного успіху в зносинах із усіма “національними елітарними колами”. Вочевидь, тоді б українським питанням більше цікавилися на Заході, а сам Михайло Петрович міг стати одним із великих тлумачів греко-римської цивілізації. Але, усвідомлюючи специфіку історичних обставин, в умовах яких формувалися ті чи інші візії та загальні світоглядні тенденції, отримуємо зовсім скромний, майже протилежний результат.

Доречно зазначити, що більшість драгоманівських ідей, оцінок і висновків сьогодні постають напрочуд актуальними та затребуваними. Зокрема, дедалі більше дослідників погоджується з логічністю й перспективністю його інтелектуально-наукових конструкцій, хоча “історичні скам’янілості української біполярності” ще й досі посідають чільне місце серед історичної пам’яті нації, і, відповідно, трактування наукової спадщини М. Драгоманова як у ХХ, так і у ХХІ ст. лишається в полоні суто кон’юнктурних впливів. Власне тому погляди й теоретичні конструкції Драгоманова неодноразово привертали увагу вчених і політиків, які спочатку високо підносили його на постамент величчя, а потім так само швидко втрачали до нього інтерес, принагідно висловлюючи свої критичні міркування й підкреслюючи “застарілість” та “обмеженість” українського мислителя. А проте, його науково-публіцистична творчість настільки багатогранна й розмаїта, що при кожній новій кон’юнктурі дослідники віднаходили можливість “витягати” відповідні ідеї з його праць, стверджуючи в підсумку загальну “невідповідність” його поглядів новим умовам і навпаки, за потребою, робили посилення на авторитетну думку класика.

Отже, звертаючись до проблеми формування драгоманівської рецепції “українського Заходу” та намагаючись з’ясувати ступінь її об’єктивності, досить складно відмежуватися від суб’єктивних обставин, котрі по суті є детермінантами як оформлення зазначених інтелектуальних візій, так і становлення загальних національно-культурних парадигм, що продукують нові історико-філософські підходи до тлумачення “українського питання”. Це дає змогу дійти висновку стосовно створення мінімальних передумов для потужної взаємодії елітарних інтелектуалів модерної нації та комунікації, що спонукала до централізованих і регіональних досліджень, під час яких формувався та структуризувався український проект, продукувалися відповідні теорії становлення і подальшого розвитку української спільноти, котрі дали змогу чітко простежити причинно-наслідкові зв’язки основних історико-філософських засад, на підґрунті яких поставала національна традиція України. Отож, неоднозначне сприйняття М. Драгомановим галицьких світоглядних орієнтирів лише посилило інтерес та прагнення подальшої комунікації, а відтак тісної співпраці задля створення унітарної стратегії у

вирішенні українського національного питання, творення філософії еволюції українців як модерної нації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кримський С.Б. Під сигнатурою Софії / С.Б. Кримський. – К. : КМА, 2008. – 718 с.
2. Шпенглер О. Закат Европы / пер. К. Свасьян. – М. : Мысль, 1993. – Т. 2. – 672 с.
3. Вернадский В.И. Научная мысль как планетное явление / В.И. Вернадский; отв. ред. А.Л. Яншин. – М. : Наука, 1991. – 270 с.
4. Лисенко М.В., композитор. Листи до Барвінського Олександра Григоровича // Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка НАН України (відділ рукописів). – Ф. 11. Барвінські. Листи від окремих осіб. – 8 л., 13 арк.
5. Куліш П. Вибрані листи Пантелеймона Куліща українською мовою писані / П. Куліш; ред. Ю. Луцький; передм. Ю. Шевельова. – Нью-Йорк; Торонто: Укр. Вільна АН у США, 1984. – 336 с.
6. Геллнер Е. Нації та націоналізм; націоналізм [Текст] / Е. Геллнер; пер. з англ. – К. : Таксон, 2003. – 300 с.
7. Драгоманов М.П. Вибране (“...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”) / М.П. Драгоманов; упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук; приміт. Р.С. Міщука, В.С. Шандри. – К. : Либідь, 1991. – 688 с.
8. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877) / М. Драгоманов // Літературно-публіцистичні твори у 2-х т. – Т. 2. – К. : Наукова думка, 1970. – 288 с.
9. Круглошов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова / А. Круглошов. – Чернівці : Прут, 2000. – 486 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Новак Анна Валеріївна – аспірантка кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Наукові інтереси: інтелектуальна історія України, етнографія.

УДК 930.2(477)–055.2

ОСВІТА УКРАЇНИ ЯК САМОБУТНІЙ КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР: АНТРОПОЛОГІЧНА РЕТРОСПЕКЦІЯ ЯВИЩА¹

Юрій ПРИСЯЖНЮК (Черкаси)

У контексті назрілих реформ української освіти обґрунтовано доцільність мислити її як певний тип історично самобутнього явища. Лейтмотив пізнавального пошуку – людина в мережі суспільних комунікацій. Йдеться про рефлексію “людини освіти”, яку автор визначає своєрідною першоосновою оптимізації новітньої трансформації освітнього простору. У кінцевому підсумку його оновлення охоплюватиме всі аспекти від навчально-виховного процесу аж до менеджменту, проте пріоритет має залишатися за інтелектуальним середовищем, першочергове завдання якого – напрацювання інноваційних теоретико-методологічних засад дослідження.

Ключові слова: освіта як явище, освітній простір, система, комунікація.

В контексте созревших реформ украинского образования обосновано необходимость мыслить его как определённый тип исторически

¹ Окремі положення цієї статті були обговорені на Міжнародній конференції “Історія, політика й культура в Східній Європі”, яка відбулася в Державній Вищій Школі Східноєвропейських Студій у Перемишлі (Республіка Польща; червень 2012 р.).

самобытного явления. Лейтмотив познавательного поиска – человек в сети общественных коммуникаций. Речь идет о рефлексии “человек образования”, которого автор определяет своеобразной первоосновой оптимизации образовательного пространства. В конечном итоге его обновление будет охватывать все аспекты от учебно-воспитательного процесса до менеджмента включительно, однако приоритет должен оставаться за интеллектуальной средой, первоочередное задание которого – наработка инновационных теоретико-методологических принципов исследования.

Ключевые слова: образование как явление, образовательное пространство, система, коммуникация.

In the context of the necessary reforms it has been proven that the Ukrainian education should be considered as a certain type of the historically established and original phenomenon. The main idea of the cognitive search is a person in the net of the social communications. It is a matter of the reflexion of “a person of education” which is defined by the author as a peculiar fundamental principle of the optimization of the newest transformation of the educational space. It is obviously that in the end its renewal will embrace all aspects – from the teaching and educational process to management, but the priority should remain with the intellectual environment, the main task of which is to develop the innovative theoretical and methodological concepts of research.

Keywords: education as a phenomenon, educational space, system, communication.

Ідея поглянути на українську освіту очима історика навряд чи є настільки оригінальною, аби привертати увагу вже самою своєю появою. Задум (мета) автора дещо в іншому. Коротко його можна подати концептом неготовності освітнього загалу від педагогічної громадськості України й до науковців, мислити перспективи розвитку цієї галузі історично-синтезовано. Радше за все тому, що минуле в сучасному – це доволі складний для уявлення та осмислення вимір людського буття, до того ж освітяни відомі своєю традиційністю, їхній імідж “невиправних консерваторів” загальновідомий.

Щоправда, на сьогодні епістемологія цієї проблеми може спиратися – цілу низку доволі продуктивних парадигм. До послуг дослідників антропологічна історія, мікроісторія, інтелектуальна історія, “оновлена” соціальна історія, історія повсякденності, усна історія, гендерні студії та ін. Очевидно, що ці теоретичні течії також не позбавлені вади потрапляти в залежність від вірусів політичної кон’юнктури та тривіального мофотворення, проте все ж не є настільки заангажованими як, скажімо, позитивістська чи т.зв. “націоналізована” технології історіописання. Найбільшою трудністю є напевне перешкоди, що стоять на заваді пізнання сучасного стану освіти, виходячи з логіки реальних історичних умов, а головно – “конкретного соціально-культурного середовища” [1, с. 43]. Передусім ідеться про трансформаційні процеси, які мають давню передісторію, із певними видозмінами тривають дотепер, але все ще “непомітні”, зокрема й для представників інтелектуального та менеджерського цехів освітянської спільноти.

Термін “освітній простір” уявляємо своєрідним аналітичним тлом, яке розуміємо в найширших антропологічних смислах. Хоча, зазвичай, поняття “освіта” прийнято тлумачити дещо звужено, найчастіше як сукупність чи процес засвоєння знань. У такому контексті синонімічний ряд цього явища репрезентують освіченістю індивіда або, що звичніше для сприймання у професійних колах, рівнем статусного поцінування людини (“середня освіта стала потребою для працівника..., суспільства”) [2, с. 152]. Утім, часто-густо цей термін використовують, аби окреслити систему навчально-виховних заходів чи мережі закладів й установ [3, с. 138; 4].

У новітній період історії України освіту прийнято трактувати як “національну” за характером, що водночас не заважає визнавати її загальнонародським культурним надбанням. У студіях, які побачили світ у 1990-х рр. – на початку XXI ст., акценти досить виразно зміщено саме на термінологію про українську національну систему виховання, національні прикмети української педагогіки, до того ж із “ознаками європейськості”. У навчальному посібнику за редакцією О. О. Любара про це сказано сповна однозначно: “Національними є ті науки, що стосуються етносу, природи, екології, мови, фольклору, історії, нації, держави, матеріальної й духовної культури, географії, виховання, школи, мистецтва, економіки, освіти, родинного й громадського устрою, побуту, літератури, філософії, релігії, права, війська, міжнародних відносин, ментальності, долі, історичної місії” [5, с. 10]. До таких відносять українську педагогіку, бо є “українське довілля й українське шкільництво, українська національна система виховання, українська школа, українська родина, бо є український народ, нація, незалежна Українська держава” [5, с. 11]. Якою мірою виправдане бажання пояснювати освіту в руслі “націоналізованого” дискурсу, зважаючи на той факт, що власне нація як історичне явище є продуктом епохи модерності? Схоже: сучасний патріотизм аж ніяк не може обійтися без національної складової. Кон’юнктурно це повністю зрозуміло. Адже, “незважаючи на схожість педагогічних форм усіх європейських народів, у кожного з них своя особлива національна система виховання, своя особлива мета і свої особливі засоби досягнення цієї мети” [6, с. 47]. А, проте, націоналізація освітнього простору створює серйозні перешкоди в наближенні до осмислення домодерної історичної спадщини, яка *de facto* відіграла чи не найважливішу роль у визначенні самотності нинішньої української освіти, більше того – на ментальному рівні не втрачає своїх позицій і сьогодні.

Ситуативна реакція українських освітян, насамперед численного педагогічного корпусу на зміни в посткомуністичному суспільстві, на активізацію європейських інтеграційних процесів, лише актуалізує такі погляди. З’ясувавши цю обставину, як мовиться, не з прочитаного, а в процесі багаторічного живого спілкування з широким колом причетних до освіти людей, автор свого часу відмовився від бажання закликати колег... змінювати власну ментальність. Однак остаточно ствердився у переконанні: культура, її автономний розвиток є першоосною трансформації індивіда та суспільства. Причини успіхів негараздів потрібно шукати в імперативах та суперечностях того усталеного світосприйняття, що його прийнято називати “картиною світу”, отже вчитися розпізнавати механізми досягнення рівноваги й гармонії. У широкому розумінні культура – це той рівень аналізу, який, на відміну від політики, фінансів та інших “спрощених” способів самовираження освітянина, не є наскільки поверховим, однобічним, не таким маніпуляційним.

Українська повільна еволюція освітньої сфери в Україні на тлі усвідомлення європейських і загальносвітових тенденцій очевидна. До неї варто зачислити загальний колапс інтелектуальної думки та відповідної соціальної практики, які на зламі XX – XXI ст. зберігають високий рівень індивідуалізації. Однак, чи виправдано досліднику зосереджуватися лише на, так би мовити, “сухих показниках інтеграції”? Адже не менш важливим є питання реальної віддачі для української спільноти такої інтенсифікованої співпраці. Її не треба розуміти спрощено, тим більше обмежувати ідеологічною площиною, де над здоровим глуздом найчастіше беруть гору амбіції.

З огляду на те, що об’єктом авторської зацікавленості покликані виступати, окрім іншого, процеси демократизації, продемонструємо відносність “понятійного відчуття” епохи змін на такому прикладі. У роки Української революції (1917 – 1921) ключовою рисою пертурбації в галузі став “широкий демократизм, що на той час означав... ліквідацію багатоступеневості... і запровадження принципу єдиної початкової школи, доступної для всіх верств населення”. А ще “дерусифікацію..., тобто забезпечення прав на освіту рідною мовою” [7, с. 67]. Така демократизація шкільної справи була зумовлена домінацією тогочасних уявлень про завдання, які

видимо поставали перед українством. Більшість освітян, надто професорсько-викладацький склад вищої школи, прихильно ставилися до демократичних перетворень у суспільстві, вітали “народовладні” зрушення в організації справи, “але були не готові сприйняти ідею її дерусифікації” [7, с. 69]. Людина, вочевидь, так влаштована, що коли собі вже щось пояснює (вербалізує), то їй дуже складно повертатися у свій же, насичений незрівнянно більшим спектром можливого, але напрочуд загадковий та “впертий” внутрішній світ. Погоджуємося з колегами-психологами, що він справді містить великі резерви, проте в повсякденній практиці вони залишаються здебільшого нереалізованими.

Уявляти демократизацію освіти можна по-різному – рельєфно-вибірково (в окресленому вище режимі), абстрактно-інтуїтивно – на рівні діалогу культур/ментальностей (смислів, потреб, перспектив тощо), а також у площині власне сцієнтичному. Щось подібне можна спостерігати в ставленні управлінців та освітянської громадськості до проблем модернізації галузі як такої, де має місце чітке й однозначне усвідомлення потреби в реформах, водночас – зведення всього комплексу реальних заходів до узвичаєного порядку, тобто в кінцевому підсумку продукування їх тільки в межах чинної системи цінностей і відносин. Звідси, у площині практичного впровадження варто більше зусиль зосереджувати на процесі інтелектуальної інверсії (зміщення акцентів). Ось деякі з прогнозованих напрямків:

- з риторики й пафосу до аналізу;
- з освіти-педагогіки до освіти-явища;
- з бюрократії навчальних закладів до освіти як сфери самореалізації

особистості.

Оптимістичніше видаються справи з теорією продукування нової системи освіти, підпорядкованої євроінтеграційним впливам/тенденціям. Деякі українські науковці так захопилися, що навіть взялися називати освіту радянського і пострадянського періодів “протилежними педагогічними цивілізаціями” [8, с. 230]. Проте такий інтелектуальний радикалізм не дає однозначних відповідей на більшість питань, що виникають у судженнях людей, світогляд яких формувався в тій же таки радянській дійсності. Окремі з них шукають і нерідко віднаходять суперечності навіть там, де сама кон’юнктура модернізації освіти вимагає бачити консенсус, збіг інтересів, єдність думок. Скажімо, чомусь часто протиставляють освіченість та високу професійність украї потрібній нинішнім українцям саморефлексії, а популярне на Заході сприйняття освіти як різновиду сфери послуг, навпаки, українцям нібито “не підходить”. Прискіпливий аналіз таких розбіжностей засвідчує їхню глибинну (ментальну) сутність, яку змінити напрочуд складно. За банальними закликами не втрачати “специфіку системи освіти”, “освітні традиції в Україні” простежуємо прагнення зберегти чинну систему як таку. Про це доволі однозначно сигналізує факт маніпуляцій цінностями та соціальними (професійними) практиками. Так, з одного боку, звучать заяви про шкідливість запозичень західних освітніх технологій (“розуміння освіти тільки як здобуття знань і професійних умінь, що виявляється... у вигляді скорочення годин на вивчення етики, естетики, політології, культурології на користь спеціальних вузько профільних дисциплін”) [8, с. 230], з другого – спостерігаємо наполегливе “просування” ідей зменшення погодинного навантаження дисциплін гуманітарного циклу. Отож, поки українські освітяни (передусім теоретики освіти) доходять згоди, що глобалізація формує вимоги до нових здібностей людини, реконструкції її нового образу, важливо пам’ятати й принагідно з’ясовувати (а це перспектива тривалого й непростого дослідницького процесу), на якій культурно-історичній основі все це триватиме.

Перспективнішою видається давно назріла переструктуризація освітньої галузі. Особлива роль тут належить інтеграції, яку стереотипне мислення зазвичай асоціює зі згадуваною глобалізацією. Утім, однобічність тут мало чим виправдана. Адже інтеграція – це відповіді на широкий простір викликів і перспектив, які охоплюють передусім усе ті ж внутрішні резерви традиційної української освіти. Давно на часі, приміром, завдання тіснішого “переплетення” середньої і вищої

вітчизняних шкіл. Дотепер напрацьований досвід співпраці між ними навряд чи може задовольнити вже тим, що демонструє надзвичайно низьку ефективність. Отак, свого часу говорилося й робилося чимало кроків до зближення, однак результат украй непереконливий. І ця сторінка трансформації освіти може бути предметом окремого аналізу. Але автора цікавить, зрозуміло, не сам цей досвід, тим більше в інтерпретації апологетів тієї ж традиційної освітньої системи.

Удосконалення (оновлення) структури освіти видається доцільним у контексті активізації інтеграції освіти з наукою, причому як природної, так і штучної. “Інтегрований варіант” потребує вироблення (оптимізації) певних універсальних моделей. На думку Н. М. Лисиці, їхня сутність може бути зведена до наступних положень: 1) навчання в контексті професійної соціалізації; 2) нарощування теоретичних знань, що, як наслідок, рано чи пізно приводить до нового бачення професійної діяльності; 3) номінації нових ідей і відбір найбільш реальних і перспективних у процесі дискусій; 4) переформулювання старих знань і їхній аналіз у новій практичній діяльності [8, с. 313]. У таких міркуваннях не важко помітити старі хвороби – зведення всієї безмежності проблематики до певних стереотипних характеристик. Проте, якщо поволі позбуватися “педагогічного синдрому”, ідея новітньої соціалізації в рамках розширення горизонтів діалогу видається цілком продуктивною.

Тут не зайвим буде нагадати думку, висловлену нами раніше [9]. Йдеться про поділ освітнього простору (галузі, професії) на кілька. Історики добре знають, що таке суспільні поділи праці в стародавній минувшині. Утім, коли раз по раз аналізують їх, то десь третім/четвертим поділом і обмежуються. Потім пригадують цей суспільний феномен, коли мова заходить про часи поживавлення торгівлі чи, що трапляється частіше, генези ринкових відносин. Тобто повертається до цієї проблеми прийнято тоді, коли той чи інший вид діяльності існує вже у вигляді певної традиції. А його організація, функціонування, місце в структурі суспільних відносин мають усталений вигляд, набули характеру чогось звичного для сучасників, їхніх уявлень і поглядів. Таким, приміром, є сучасне “антиринкове” схоплення освітнянської сфери (в останній час, щоправда, в Україні заговорили про “ринок в освітній галузі”, але тільки у зв’язку зі скандальними політичними конфліктами).

Реформування управління, як складова процесу модернізації освіти, також має свою специфіку. Про неї в освіті говорять усі, навіть визнані “майстри кон’юнктури”. Але як це роблять? Найчастіше посилаються на “особливості керованого об’єкта”. Дослідниця М. Гринькова зазначає: “Результатом праці менеджерів навчально-пізнавального та навчально-виховного процесу є ступінь навченості, вихованості та розвитку учнів (студентів)” [8, с. 136]. При такому підході стає зрозумілим, чому сучасний менеджмент освіти майже нічим не відрізняється від вчорашнього адміністрування. Показовою є сама постановка питання, зокрема щодо одного з основних напрямів діяльності – “формування основи педагогічної майстерності менеджерів освіти” [8, с. 137]. Попри згадану культуру “керованого об’єкта”, напрошується порівняння ширшого порядку. Дивно, погодьмося, було б почути, що ключовим завданням підготовки менеджерів медицини є формування в них основ лікарської майстерності. Або, відповідно, для менеджерів туризму найголовніше – навички туристичної майстерності. Хоча з формального боку сам собою факт відкриття в одному з ВНЗ України магістратури за спеціальністю 8.000009 “Специфічні категорії. Управління навчальним закладом” варто, очевидно, вітати. Як початковий крок (хоча й він не осмислений поки що належно), до відповіді на давно назрілий суспільний поділ праці в освіті.

Щодо орієнтації на західну традицію, то потреба в ній продиктована самими емпіричними реаліями. Відтак навряд чи потребує дискусії в режимі “так” чи “ні”. Коли нинішні українські реформатори ведуть мову, що, наприклад, “освітньо-дистанційне навчання має великі перспективи”, то так чи інакше звертають увагу на новітній досвід Великої Британії, Франції, Німеччини та інших розвинутих країн. Однак роблять це, варто визнати, помітно упереджено й скептично. “Душевних

страждань” із приводу можливої втрати звичних для них переваг чинної освітньої системи, з її самобутнім характером у них більше ніж достатньо. У таких випадках навіть прийнято спекулювати на потребі “підтримки етнокультурних традицій та особливостей національного процесу” [8, с. 267].

Власне “модернішими” мають вигляд розмисли й студії, що ґрунтуються на ідеології поєднання національних досягнень із закордонним досвідом, без допущення відходу від світових і вітчизняних гуманістичних традицій. За умов, безперечно, якщо ці традиції спроможні поставати серйозною перешкодою на шляху “сліпого копіювання чужого або консервативного ставлення до нового досвіду, поспіху, радикальних підходів” [8, с. 269]. Інакше зовні найпривабливіші пропозиції та відповідні заходи, особливо на етапі їхнього практичного впровадження, забезпечуватимуть лише побіжний успіх. Скажімо, хто сьогодні в Україні не погодиться з думкою про важливість гармонізації навчального процесу та науково-дослідної роботи у вищій школі, або поновлення тематики фундаментальних і прикладних досліджень за пріоритетними для держави напрямками науки й техніки. Ще нагальнішою є пропозиція щодо створення навколо університету наукового освітнього простору, зміцнення зв’язків із закордонними науковими центрами на підставі домовленостей про науково-технічну співпрацю, запровадження (на якісно вищому рівні розширення) “різноманітних форм наукової співпраці через сумісну видавничу діяльність, участь у конференціях, симпозиумах, конгресах, форумах, створення Рад атестації наукових кадрів, сумісних комплексів з підготовки та захисту дисертацій, апробації та впровадженню наукових розробок у практику”, ін. [8, с. 268 – 269]. Однак, якщо уважно вникнути в контекст таких конкретних нововведень, то попри всю їхню показову модерність, у них чітко простежуємо “дух традиційного”. Він відчутний скрізь: у поліпшенні фінансування та оновленні дослідницької бази, усуненні шаблонів, формалізму у формуванні тем дослідження, гонитві за “новизною фактів”, ліквідації монополізму ВНЗ у створенні наукових рад та рецензуванні наукових праць, розробці міжнародної угоди з дотримання єдиних вимог до публікацій та дисертацій. Тобто в такій модернізації все прописано кимсь і для когось. Залишається тільки черговий раз “брати до виконання”. Ким і як – не важко здогадатися. Отже система, як загалом традиційне культурне явище, отримує чергову донорську ін’єкцію, щоб на новому витку історичного поступу продовжити собі віку.

Власне тому маємо всі підстави порушувати таке “незручне” питання, як визнання факту “кризового стану традиційної освітньої парадигми” [8, с. 398]. Автор переконаний, що вона давно на часі. Проблема лише в тому, щоб якомога точніше прояснити природу цієї кризи.

Продуктивною видається ідея своєрідної внутрішньої інвентаризації особистості освітянина. Вона, зрозуміло, не повинна обмежуватися традиційним (тобто локально системним, педагогічним) освітнім полем, а претендувати на якнайширший історичний, соціальний, психологічний контексти. Фрагментарно ця ідея науковцями осмислена. Ось як її трактує Г. Павлова: “В умовах всебічних інтеграційних процесів, розвитку міждисциплінарних досліджень, комплексних проектів і швидкоплинних процесів суспільного життя змінюються вимоги не лише до знань людини, а й до всієї її суб’єктивності. Відповідно до цього переосмислюється характер освітньої діяльності” [8, с. 396]. Українські освітяни добре відчувають ці зміни, інша справа – як на них практично й теоретично реагують і чи спроможні давати справді адекватні відповіді? Бо, скажімо, коли пропонується такий цікавий вихід із ситуації як “якісна освіта повинна надати людині цілісності і можливості існувати в ситуації постійних змін дійсності, частиною яких вона є, допомогти оволодіти методологією змін пріоритетів і парадигм для знаходження рішень, які гармонізують її з дійсністю та надають можливість проживати життя повноцінно”, то чи виникає при цьому відчуття власної причетності до цього динамічного світу цінностей, змін і нових пріоритетів.

Отже, те, що прийнято називати якісною освітою потребує введення в діапазон інтелектуальних та суспільних трансформацій самого освітянина – він не тільки суб'єкт, “продукт”, а й повноправний споживач цієї якості. Зрозуміло, що запропоновані роздуми відбивають лише попередні результати наукових пошуків, об'єктом яких обрано освітній простір України рубежу ХХ – ХХІ століть.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зашкільняк Л. Інтелектуальна історія як дослідницький простір сучасної української історіографії / Леонід Зашкільняк // Український історик. – 2006. – Т. XLII. – № 1–3. – С. 43–51.
2. Курило В.М. Освіта України і науково-технічний та соціальний прогрес: історія, досвід, уроки / Володимир Курило, Віктор Шепетько. – К. : Деміур, 2006. – 432 с.
3. Новий тлумачний словник української мови / уклад.: В.В. Яременко, О.М. Сліпушко; у 4-х т. – Т. 3. – К.: Аконті, 2001. – 928 с.
4. Ucraina: Locus amoenus est. Україна як анти – євразійський проект. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://narodna.pravda.com.ua> (на 31.08.2007 р.).
5. Історія української школи і педагогіки : навч. посіб. / за ред. О.О. Любара. – К. : Т-во “Знання”; КОО, 2003. – 450 с.
6. Ушинський К.Д. Про народність у громадському вихованні / Костянтин Ушинський // Вибрані пед. твори : у 2-х т. – Т. 1. – К. : Рад. шк., 1983. – С. 43–103.
7. Ротар Н. Національна освіта в системі політичних цінностей в Україні періоду національно-визвольних змагань / Наталія Ротар // Міжнародний науковий конгрес “Українська історична наука на порозі ХХІ століття” (м. Чернівці, 16–18 травня 2000 р.). Доп. та повідомл. / відп. ред. : Л. Винар, Ю. Макар. – Чернівці : Рута, 2001. – Т. 3. – С. 66–72.
8. Українська освіта у світовому часопросторі : Матеріали Другого Міжнародного конгресу (м. Київ, 25–27 жовтня 2007 р.). – К. : УАІД “Рада”, 2007. – Кн. 1. – 592 с.
9. Присяжнюк Ю.П. Українська освіта як традиційне явище в умовах модернізації (історико-антропологічне дослідження) / Юрій Присяжнюк. – Черкаси : Вертикаль, ПП Кандич С.Г., 2005. – 96 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Присяжнюк Юрій Петрович – доктор історичних наук, професор кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Наукові інтереси: освіта як “територія досліджень” історика, історія українського селянства.

УДК 94.944

ТВОРЧИЙ ШЛЯХ В'ЯЧЕСЛАВА МАКСИМОВИЧА ЧОРНОВОЛА

Ганна ПОБЕРЕЖЕЦЬ (Миколаїв)

У статті авторка дає коротку характеристику творчої діяльності В'ячеслава Максимовича Чорновола. У статті також розглянуто праці В. М. Чорновола – “Правосуддя чи рецидиви терору?” та “Лихо з розуму”.

Ключові слова: В. М. Чорновіл, “Правосуддя чи рецидиви терору?”, “Лихо з розуму”.

В статтє автор даєє краткую характеристику творческой деятельности Вячеслава Максимовича Черновола. В статтє также рассмотрело работы В. М. Черновола – “Правосудие или рецидивы террора?” и “Горе от ума”.

Ключевые слова: В. М. Чернопол, “Правосудие или рецидивы террора?”, “Горе от ума”.

In this article the author gives a brief description of creative activity Vyacheslav Maksimovic Chornovil. The article also examined the work Chornovil – “Justice or recurrence of terror?” and “Woe from wit”.

Keywords: V. M. Chornovil, “Justice or recurrence of terror?”, “Woe from wit”

У сучасних умовах українського державотворення неухильно зростає науковий та суспільний інтерес до різноманітних подій та історичних персонажів, подекуди й до тих, що неоднозначно наразі оцінюються в суспільстві. Серед таких історичних постатей, що невтомно працювали на українське національне відродження, розбудову й становлення Української держави, помітно вивисується і В'ячеслав Максимович Чорновіл – активний борець з тоталітарним режимом, лідер Народного Руху України, журналіст, публіцист і літературознавець.

Важливе значення для осмислення В. М. Чорновола як особистості, громадського й державного діяча має десяти томне видання його праць (на середину 2012 р. ще не завершено, вийшло сім томів). Видання було започатковане 2003 року Міжнародним благодійним фондом В'ячеслава Чорновола та видавництвом “Смолоскип” [1].

З 2002 року в Україні було започатковано традицію – проведення “Чорноволівських читань”. Народний Рух України, Міжнародний благодійний фонд В'ячеслава Чорновола розпочали цю довготривалу акцію для зібрання матеріалів про національного Героя, вивчення і поширення спадщини його державотворчої, публіцистичної діяльності [2].

Наприкінці листопада 2011 р. у Черкасах, у міській бібліотеці імені Лесі Українки, відбулася презентація книги молодого київського науковця Василя Деревінського “В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика”.

Наукова монографія Василя Деревінського – це фундаментальна, давно очікувана книга про В. М. Чорновола, яка найближче підійшла до повного висвітлення життєпису з В. М. Чорновола. Хоча автор декларує свій намір висвітлити його політичний портрет, насправді він ширше подає цю історичну постать. Водночас менше і вужче змальовує, наприклад, його біографічні дані [3].

Діяльність і творчість В. М. Чорновола дістала значне поширення за рубежем, насамперед у закордонних засобах масової інформації, зокрема, у таких часописах, як “Визвольний шлях”, “Сучасність” та багатьох інших.

В'ячеслав Максимович був людиною, що, незважаючи й не хвилюючись за себе, спромігся до рішучого наступу на наявну систему. У вересні 1965 р. В. М. Чорновіл серед інших представників української інтелігенції активно протестує проти переслідування інакодумців, а 1966 р. береться за перо, щоб висловити свої погляди на ті негативні процеси, які утверджувалися в Україні. Так народилася праця “Правосуддя чи рецидиви терору?”, в якій він намагався розкрити зловісний механізм політичних репресій другої половини 1960-х років, показати аморальність правоохоронних органів, зорієнтованих лише на виконання соціального замовлення, розповісти про долю своїх товаришів, які за свої непересічні погляди опинилися у в'язницях і виправно-трудовах таборах. У книзі наводилося чимало різноманітних документів – петицій, уривків зі стенограм судових засідань, що й дотепер робить її цінним джерелом для дослідження українського національного руху останніх чотирьох десятиліть [4].

Праця “Правосуддя чи рецидиви терору?” була закінчена 1966 р. й відразу надіслана Прокуророві УРСР та Голові КДБ при Раді Міністрів УРСР [5, с. 13]. Далі В. Чорновіл надсилає книгу П. Ю. Шелесту, який на той час обіймав посаду Першого секретаря ЦК КПУ. На цьому автор не зупиняється і відправляє працю В. Г. Зайчуку – Голові Верховного Суду УРСР. Таким чином, В'ячеслав Максимович діє відкрито, не приховуючи свого прагнення до справедливості.

Книгу “Правосуддя чи рецидиви терору?” Україна побачила лише 1992 р., коли була здобута незалежність, і В. Чорновіл вже по пам’яті й за допомогою видань, що були надіслані із-за кордону, зміг її відновити.

Наступна праця автора виходить під гучною назвою – “Лихо з розуму (портрети двадцяти “злочинців”)”. У цій книзі були вміщені біографічні дані зі світлинами, а також заяви, твори тих “двадцяти” злочинців. Уважаємо за необхідне їх назвати: Ярослав Геврич, Іван Гель, Ігор Герета, Богдан Горинь, Михайло Горинь, Микола Гринь, Панас Заливаха, Мирослава Зваричевська, Дмитро Іващенко, Святослав Караванський, Євгенія Кузнецова, Олександр Мартиненко, Михайло Масютко, Ярослав Менкуш, Валентин Мороз, Михайло Озерний, Михайло Осадчий, Іван Русин, Мефодій Чубатий, Анатолій Шевчук.

Після прочитання цієї книги неважко переконатися в тому, що за радянської влади людина, яка мислила інакше, повинна була сидіти за ґратами й не нервувати керівництво, котре дуже переймалося тим, що наступного дня ще хтось буде мислити не так, як їм було за потрібне. Страждала часів радянської влади передусім інтелігенція, насамперед творча. Це були й літературознавці, мистецтвознавці, історики, сподвижники громадської діяльності, усі не байдужі до української культури.

Зрештою, усі вони були звинувачені у антирадянській, націоналістичній пропаганді та агітації, хоча були випадки, коли звинувачували: “організаційній діяльності”, за те, що люди читали заборонену літературу чи то книги, чи то статті. Їм приписували бажання “підризу чи ослаблення радянського ладу”, інкримінували ст. 62 Кримінального кодексу УРСР.

Засуджені не були згодні з порушеннями, що проходили під час судових засідань, і неодноразово зверталися до Голови Президії Верховної Ради УРСР із заявами подібного змісту: “Репресії 1965 – 1966 рр. були грубим порушенням законності, рецидивом культівських днів, намаганням органів КДБ знову відчутти себе самоправною й безвідповідальною за свої вчинки державою в державі” [6, с. 382]. Далі львів’янин І. Гель наводив приклади таких статей Конституції СРСР, Конституції УРСР та міжнародного права, що були порушені в судових засіданнях.

Саме в такій формі В. М. Чорновіл наводить приклади у книзі “Лихо з розуму (портрети двадцяти “злочинців”)” і тим самим дозволяє читачеві якомога краще зрозуміти обставини репресій 60-х років, побачити той безлад, анархію і беззаконня, що відбувалися в Радянському Союзі в ті роки.

В “Додатках” надруковано документи суду над В. М. Чорноволом 8 липня 1966 р.; обвинувальний висновок та вирок 1966 р.; документи та матеріали, пов’язані зі “Справою” В. М. Чорновола 1967 – 1969 рр.; радянські офіційні документи та матеріали (протоколи обшуку, прикінцеве слово прокурора, лист до ЦК Компартії України про судовий процес над В. М. Чорноволом, ухвала Верховного Суду в справі В. М. Чорновола 1967 р.; статті та ін.).

В. М. Чорновіл наводить патріотичні висловлювання заарештованих, наприклад, слова П. Заливахи: “Даремно протягом століть намагалися гнобителі знищити українську культуру, славу, але народ вистояв проти ворожої навали і його не залякати ніякими репресіями, ні спаленням бібліотек, ні знищенням пам’яток української культури” [7]. Мабуть, В’ячеслав Максимович хотів цим показати, що дух українця незламний, люди будуть продовжувати боротьбу, чинити негуманний опір державному безладу й негуманним, незаконним порядкам.

У своїх зверненнях до першого секретаря ЦК КПУ П. Ю. Шелеста В. М. Чорновіл писав: “Мав на оці тільки одну мету: застерегти від повторення терору 30-х років, який обезкровив український народ і звів до фікції українську радянську державність” [8, с. 76]. Подібні звернення мали схожий характер, що підтверджувало щирість в опорі наявному ладу.

Наступна праця В. М. Чорновола вийшла під назвою “Як і що обстоює Богдан Стенчук”. Вона стала відповіддю на критику праці І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”. Ця публіцистична розвідка вміщувала

документи, матеріали, які зображували реальні, а не надумані події, стан справ в СРСР 1960 – 1970-х років.

З іменем В. М. Чорновола пов'язане також широке поширення публіцистичного доробку, одного з найбільш відомих українських дисидентів, історика, політв'язня Валентина Мороза. У червні – липні 1967 р. він надіслав Голові Президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченку статтю В. Мороза “Репортаж із заповідника імені Берії”. У ній червоною ниткою проходить думка про те, що за Берії була створена імперія насильства й терору, вона не лише не перестала існувати, а й стала ще могутнішою і впливовішою.

Велику увагу приділяв творам В. М. Чорновола у своїх статтях, згодом у книзі В. Ф. Деревінський. Він зазначав у своїй статті, зокрема, присвяченій працям політика, що вважає їх джерелом для вивчення радянських репресій 1965 – 1966 рр. Підкреслює, що вони справили значний вплив на розвиток та становлення дисидентського руху [9, с. 37]. Стверджує, що в книзі “Правосуддя чи рецидиви терору?” по суті розкрили результати паралельного слідства справ засуджених діячів української інтелігенції, здійснено аналіз на відповідність юридичних норм радянського законодавства Конституції СРСР та УРСР, правомірність винесених вироків засудженим шістдесятникам [10, с.38].

Поява цих книжок викликала провадження нової кримінальної справи, заснованої на нещодавно прийнятій Верховною Радою УРСР кримінальної статті, спрямованої саме на поборення інакомислення в УРСР [11, с. 24].

Отож праці В. М. Чорновола були конкретним свідченням того, що він не буде мовчати, відсиджуватися на місці, а навпаки, шукатиме способи розв'язання чи подолання нагальної проблеми репресій. Книги були розповсюджені за кордоном. А це підтверджує прагнення В'ячеслава Максимовича довести інформацію, добитися гласності й справедливості не лише в Радянському Союзі, а й за його межами.

Після звільнення з тюремного ув'язнення 1969 р. він працює спостерігачем метеостанції в Закарпатті, землекопом археологічної експедиції в Одеській області, вагарем на станції Скнулів у Львові [12, с. 251]. Цього року розпочався випуск “Українського вісника” – підпільного часопису. У ньому він друкує матеріали самвидаву та хроніку українського національного спротиву. В. М. Чорновіл стає організатором та редактором, видавцем цього “Вісника”.

1972 р. – наступний арешт і вирок у 6 років таборів і 3-х років заслання. Йому доводиться відбувати ці строки в Мордовських таборах. Проте В'ячеслав Максимович не буде там тихенько відсиджувати термін, а навпаки, помітно чинитиме акції протесту, оголошувати голодівки за статус політв'язня. Там він, врешті-решт, отримає прізвисько “зеківський генерал”.

Із його поверненням із заслання на Батьківщину у вступному слові “Завдання “Українського вісника”, яке відкривало перші шість випусків, підкреслювалося, що видання не належить ані до антирадянських, ані до антикомуністичних. У ньому буде подана лише об'єктивна інформація про порушення свободи слова, прав людини, які гарантовані Конституцією СРСР, а також про судові репресії, що не давали спокою суспільству, про факти шовінізму й українофобії, про акції протесту політв'язнів. У “Віснику” спершу друкувалися твори, які надходили до самвидаву таких авторів, як В. Стус, В. Симоненко, І. Світличний, І. Дзюба та багато ін.

Загалом за час свого існування журнал серйозно вплинув на становлення незалежної преси та громадської думки [13, с. 204]. У ті часи зусилля В. М. Чорновола як журналіста мали помітний вплив на суспільство та його сприйняття правдивої діяльності. Він згадував, що 1987 р., коли “почали випускати політв'язнів і створюватися якісь можливості”, саме тоді він вирішує відновити видання “Вісника” [14, с. 31].

Перш ніж розпочати випуск журналу, він надсилає до ЦК КПРС повідомлення. Але, не отримавши жодної відповіді, вирішує діяти. Схожі видання наприкінці 80-х – на початку 90-х років виникали по всьому СРСР. У цей же час

став виходити в Росії журнал “Гласность”. На це видання Чорновіл у дечому став орієнтуватися.

За підтримки своїх соратників він створює редколегію журналу, його підтримують і допомагають у задуманому. Так він став відповідальним редактором, М. Горинь – його заступником, І. Гель – відповідальним секретарем, а П. Скочко – членом редколегії [15, с. 114].

У підготовці та поширенні 1 – 5 чисел “Українського вісника” за редакцією В. М. Чорновола найактивнішу участь брали М. Косів, Я. Кендзьор, О. Антонів, Я. Шашкевич, В. Мороз та ін. Як твердить історик Г. Касьянов, “Український вісник” мав розгалужену мережу кореспондентів у Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Івано-Франківську, Рівному, Одесі, Черкасах та ін.

Аналізуючи тематику “Українського вісника”, слід відзначити її розмаїття та різнобічність. Так, часопис друкував на своїх шпальтах літературні твори, полемічні нариси, хроніку українського правозахисного руху [16].

В’ячеслав Максимович як відповідальний редактор повинен був добирати всю інформацію, компоувати, до того, як вийде новий випуск, він також узяв на себе відповідальність за збір читацьких листів, виконував функції журналіста, спілкуючись з відвідувачами. З 1988 р. журнал видавався і фінансувався за кошти пожертв, які надавалися, зокрема, із-за кордону небайдужими читачами.

Пізніше В. М. Чорновіл був також шеф-редактором незалежної громадської політичної газети “Час /Time” (із січня 1995 до травня 1998 р.) і “Час” (із жовтня 1998 до березня 1999 р.), у якій систематично вів “Колонку редактора”, друкував виступи, коментарі [17]. В’ячеслав Максимович намагався створити український часопис сучасного стилю, ... “де було б багато інформації і ще більше свіжого політичного, економічного, культурологічного аналізу. Щоб газета не тільки прогнозувала, але певним чином і впливала на ситуацію в державі, а не пленталася за подіями... Стоячи на сторожі прав кожного громадянина України..., газета, звичайно ж, докладатиме зусиль до відродження української духовності, до формування повноцінної української нації як в етнічному, так і в політичному розумінні” [18, с. 21].

За свої книги “Правосуддя чи рецидиви терору?”, “Лихо з розуму (портрети двадцяти “злочинців”)” та “Хроніка таборових буднів” його було удостоєно Державної премії України імені Т. Шевченка, а також Міжнародної журналістської премії імені Ніколоса Томаліна (Велика Британія, 1975 р.). Водночас в Україні був відзначений орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня.

На завершення підрозділу наведено слова В. Яременка про журналістську діяльність В. М. Чорновола: “Журналістська спадщина В. М. Чорновола – це справжня школа майстерності в її постулатній характеристиці; це лабораторія досвіду, з яким має познайомитися кожний майбутній журналіст і кожен дослідник, що вивчатиме ідейний злам у свідомості шістдесятників” [19, с. 27].

Мабуть, краще й повніше не скажеш про журналістську творчість В. М. Чорновола, як це зробив справжній майстер-фахівець.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Чорновіл В. Твори : в 10-ти т. – Т. 1 – 7 / В. Чорновіл. – К., 2003 – 2010.
2. Зінкевич О. Світова преса про В’ячеслава Чорновола // Чорноволівські читання. – К., 2003; Горинь Б. В’ячеслав Чорновіл – ініціатор створення УГС // Чорноволівські читання. – К., 2003; Давимука С. Львівський період державотворчої діяльності В’ячеслава Чорновола 1990 – 1992 // Чорноволівські читання. – К., 2003.
3. Деревінський В. В’ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика: Монографія. – Тернопіль: Джура, 2011. – 224 с.; іл.
4. Бажан О. В’ячеслав Чорновіл – провісник духовної свободи. Європейська Україна. Український Просвітницький інститут. <http://upi.org.ua/publ/13-1-0-88>.
5. Чорновіл В. Твори в 10-ти т. – Т. 2. – Правосуддя чи рецидиви терору? Лихо з розуму (портрети двадцяти “злочинців”) Документи та матеріали 1966 – 1968 рр. // Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2003.

6. Там само.
7. Там само.
8. Там само.
9. Деревінський В. Ф. Праці В. Чорновола “Правосуддя чи рецидиви терору?” та “Лихо з розуму” як джерело до вивчення радянських репресій 1965 – 1966 рр. // Магістеріум. – 2007. – Випуск 28.
10. Там само.
11. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика: Монографія. – Тернопіль: Джура, 2011.
12. Борець за вільну Україну. До 70 річчя від дня народження В. М. Чорновола // Календар знаменних і пам'ятних дат. – К., 2007.
13. Деревінський В. Журнал “Український вісник” (1987 – 1989 роки) // Українознавство. – 2009. – № 3.
14. Чорновол В. Воспоминания украинского федералиста // Век XX и мир. – 1992. – № 12.
15. Батенко Т. Опозиційна особистість: друга половина XX ст.. Політичний портрет Богдана Гориня. – Львів, 1997.
16. Бажан О. В'ячеслав Чорновіл – провісник духовної свободи. Європейська Україна. Український Просвітницький інститут. <http://upi.org.ua/publ/13-1-0-88>.
17. Кривдіна І. Б. Основні напрямки журналістської діяльності В'ячеслава Чорновола // Вісник Одеського національного політехнічного університету. – Одеса, 2004.
18. Чорновіл В. Новий рік – з новим ділом і новим словом! // Пульс української незалежності: Колонка редактора. – К.: Либідь, 2000.
19. Яременко В. Так починався В'ячеслав Чорновіл // Чорновіл В. Твори в 10-ти т. – Т. 1.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Побережець Ганна Степанівна – аспірантка Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського, Навчально-наукового інституту історії та права.

Наукові інтереси: тема дисертаційного дослідження “Внесок В. М. Чорновола в розвиток суспільно-політичної думки в Україні та розбудову її державності”.

УДК 329+331.105.44 “...19”

БОРОТЬБА ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ЗА ВПЛИВ У ПРОФЕСІЙНИХ СПІЛКАХ

Олег СИНЕНКО (Кіровоград)

У статті подається спроба аналізу боротьби більшовиків та інших політичних партій за вплив у профспілках для збільшення кількості своїх прихильників та перетворення пролетаріату в головну силу для досягнення власних політичних завдань.

Ключові слова: більшовики, профспілки, політичні партії, наймані працівники.

В статье дается попытка анализа борьбы большевиков и других политических партий за влияние в профсоюзах с целью увеличения количества своих единомышленников и превращения пролетариата в главную силу для достижения собственных политических интересов.

Ключевые слова: большевики, профсоюзы, политические партии, наемные рабочие.

In article is given attempt of the analysis of the fight bolshevik and other political party for influence in the trade union for the reason increase amount their own supporter and conversions of the proletariat in main power for achievement own political interest.

The Keywords: bolsheviks, the trade unions, political parties, mercenary worker.

Розглядаючи профспілки як організацію, котра повинна відстоювати й захищати економічні та соціальні питання найманих працівників, вважаємо за необхідне спробувати проаналізувати боротьбу партій, що намагалися використати профспілки тільки для досягнення власних політичних цілей.

Досвід боротьби пролетаріату проти експлуатації за свої соціальні права в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. став однією з головних передумов масового профспілкового руху. Політичні партії (загальноросійські й українські) не могли стати органами повсякденної боротьби за інтереси пролетаріату навіть тоді, коли це відбивалося в їхній назві (наприклад, РСДРП) чи програмних положеннях. Маючи вузьку соціальну базу, політичні партії лівої орієнтації об'єднували незначну частину робітників та малопомітно впливали на основні пролетарські маси. До того ж ліворадикальні, революційні засоби, які вони використовували в протистоянні з царським режимом і капіталом, відлякували багатьох робітників від них. Тому профспілки почали виникати й діяти не завдяки тим же більшовикам чи народникам, як про це твердила література радянської доби, а ймовірніше супроти, як альтернатива безкомпромісній конфронтації та непримиренності.

Історія профспілкового руху була однією з провідних тем радянської історіографії. Однак, незважаючи на численні публікації з цієї тематики, висвітлення проблеми боротьби політичних сил за профспілки заважали ідеологічні постулати про єдність інтересів “пролетарської” диктатури і робітничих організацій. Використовуючи соціальне замовлення державної партії, радянські історики мали обґрунтувати ідеологічний міф про “робітничу демократію”. У 20-х роках видавались численні пропагандистські брошури, що популяризували політику співробітництва компартійно-радянської держави та профспілкових організацій, а проблема взаємовідносин влади і робітничих організацій розглядалась побічно. На рубежі 30-х років дослідження були обмежені історико-партійною проблематикою. Лейтмотивами праць стали звеличчування ролі генерального секретаря ЦК ВКП(б) в розробці профспілкового будівництва. З 40-х по 90-ті роки були присвячені вивченню діяльності спілок “як школи комунізму та управління виробництвом”, “зрощування” державних і профспілкових органів – це була головна мета дослідників цього періоду [12]. Можливість подолання концептуальних хиб радянської історіографії з'явилася після падіння компартійної диктатури в СРСР. Серед праць цього періоду виділяється монографія російського історика О.Кисельова, присвячена історії профспілкового руху в 1917 – 1920 рр. та стаття “Профспілки і робітники (1917 – 1920)” в якій відійшов від стереотипів радянської історичної науки в оцінці процесу одержавлення професійних спілок. За висновками автора профспілкові організації стали складовою командно-адміністративної системи, яка діяла під гаслом “диктатури пролетаріату”, а насправді здійснювала диктатуру над пролетаріатом [5]. У середині 90-х років вийшли друком монографічні дослідження наших українських вчених Б. Андрусішина та О. Реєнта, присвячені історії робітничого класу та робітничої політики українських урядів [2; 11]. Серед досліджень з історії становлення тоталітарного режиму в УСРР, на нашу думку, слід відзначити монографії С. Кульчицького [7].

Вступаючи в боротьбу за численність електорату й прагнучи залучити пролетарські верстви як політичну силу до сфери свого впливу, політичні партії соціалістичного спрямування вносили до своїх програм великі соціально-економічні блоки, що повинні залучити до них нових членів. Так, РСДРП мала одну з найбільш радикальних програм, у якій декларувалися не лише загальнодемократичні свободи, а й перетворення пролетаріату на провідну силу суспільства – гегемона [8, с. 48].

Однак, незважаючи на досить детально вироблені положення, які торкалися соціального захисту трудящих, вони залишалися в чисто декларативній площині,

оскільки не підкріплювалися дійовими механізмами для їхньої реалізації. Для повсякденної, кропіткої роботи з розв'язання поточних проблем і суперечностей, які виникали між найманими працівниками й підприємцями, потрібні були інші, неполітичні інституції корпоративного характеру, тобто професійні спілки.

У резолюції про професійний рух II з'їзду РСДРП (1903 р.) наголошувалося, що завданням партії у цій галузі є “керівництво повсякденною боротьбою робітників за поліпшення умов праці й агітація за усунення всіх тих перешкод, які ставляться професійному рухові законодавством російського самодержавства, словом, об'єднання розрізнених зібрань окремих груп робітників у єдину організовану боротьбу робітничого класу” [6, с. 75].

Розгортання профспілкового руху в період революції продовжувалося боротьбою політичних партій за вплив у спілках. Організаційний ресурс профспілок давав змогу тим політичним силам, які матимуть на них вплив, розраховувати на збільшення кількості їхніх членів. Тож особливу активність виявляли більшовики, які вбачали в професійних об'єднаннях можливість для легальної роботи в широких масах найманих робітників. Через професійні об'єднання більшовики намагалися поширювати свій вплив на найманих працівників. Зрозумівши, що робітникам потрібна організація, за дорученням партії члени РСДРП ініціювали створення ряду спілок. Так, спілку працівників Південно-Західної залізниці організовано завдяки зусиллям О. Г. Шліхтера, Г. М. Крижанівського, Л. М. Скорнякова [13, с. 8]. Велику роль у створенні та діяльності спілок залізничників Одеси відігравали І. А. Авдєєв, Ф. І. Голубков, П. П. Мизикевич [10, с. 19].

Аналізуючи завдання, які ставили собі політичні партії, стає зрозумілим, як використовувалися різні прошарки суспільства, громадські організації, об'єднання і хто був рушійною силою для досягнення поставленої політичної мети. На думку більшовиків, такою силою був пролетаріат – єдиний клас, якому вигідно повне повалення самодержавства. Буржуазія ж зацікавлена в збереженні залишків самодержавства для його використання у придушенні робітничого руху. З цієї тези випливали деякі розбіжності в тактиці. Більшовики стояли за суворе відділення робітничого руху від буржуазного, бо вважали, що їхнє об'єднання під керівництвом ліберальної буржуазії полегшить їм зраду революції. Головною метою робітництва вони вважали підготовку збройного повстання, яке повинно привести до влади тимчасовий революційний уряд та скликають потім Установчі збори для встановлення республіки. Більше того більшовики вважали кероване пролетаріатом збройне повстання єдиним способом отримати такий уряд [11, с. 123]. Меншовики не були з цим згодні. Вони були переконані, що Установчі збори можна скликати й мирним способом, наприклад, рішенням законодавчого органу (хоча й не відкидали і його скликання після збройного повстання). Збройне повстання вони вважали доцільним тільки в разі вкрай малоїмовірної тоді революції в Європі.

Опонуючи більшовикам, меншовики висунули тезу про “нейтральність” профспілок [8, с. 56] уважаючи, що спілки повинні відстоювати соціальний захист найманих працівників методом “домовленості” з власниками підприємств. Більшовики підкреслювали, що цехова практика побудови спілок, їхня ізоляція від партійних впливів породжує в робітничому русі замкнутість і пасивність зменшує політичний потенціал пролетаріату, в якому вони вбачали “могильника капіталізму” [8, с. 57].

Один із перших радянських дослідників історії профспілкового руху С. Айнзафт зазначав, що в період 1905 – 1907 рр. більшовики і меншовики мали схожі погляди на профспілки, відстоюючи їхню безпартійність [1, с. 143].

Радянські історики, апологетируючи роль більшовиків та їхньої партії в робітничому русі, твердили, що між ними й меншовиками існували суттєві розбіжності в тлумаченні цього питання [8, с. 58]. Більшовики наголошували, що безпартійність профспілок – це їхня організаційна самостійність стосовно партій. Разом з тим вони розглядали профспілки як класові організації, що мають об'єднувати широкі верстви пролетаріату, авангардом та передовим загоном якого є

марксистська партія [4, с. 50]. Насправді за більшовицькою риторикою стояло прагнення підпорядкувати профспілки й спрямувати їх на досягнення власних політичних завдань.

Більшовицька партія створювала свої фракції в спілках, які мали відігравати роль форпостів у процесі оволодіння професійними об'єднаннями. Більшовицькі фракції, що вперше з'явилися в кількох професійних товариствах Одеси, були опорою в пропаганді марксистських ідей. Водночас фракції виконували функції нейтралізації впливів інших політичних партій [2, с. 119].

Послідовну та непримиренну боротьбу більшовики вели також проти есерів. Убачаючи в профспілках зародки бойових пролетарських дружин, вони, на думку більшовиків, своїми авантюрними діями шкодили революційній справі. На Петровському заводі есери поширювали думку про те, що професійні спілки – це товариство із збирання коштів для придбання зброї. Це дійсно відлякувало багатьох робітників, які небезпідставно побоювалися поліційних санкцій [9, с. 504].

Аналізуючи ситуацію, приходимо до висновку, що більшовики як й есери, широко практикували терор, лєнінці мали свою бойову організацію (відома під назвами “Бойова технічна група”, “Технічна група при ЦК”, “Військово-технічна група”) [3, с. 156] В умовах необхідності конкуренції в плані екстремістської революційної діяльності з партією есерів лєдер більшовиків Лєнін сформулював свою позицію щодо терору. Використовуючи вбивства з метою залякування прихильників самодержавства, більшовики також прагнули посіяти сум'яття і паніку в урядових структурах і таким чином перешкодити владі боротися з поширенням революційного насильства. Більшовики-екстремісти безжально розправлялися зі своїми “мішенями”, якими були головним чином місцеві урядові службовці від поліцейських інспекторів фабрик до городових. Більшовики визнавали руйнівний вплив насильства заради насильства. Таким чином, критика есерів більшовиками щодо методів боротьби була не більше як способом усунення конкурентів з політичної арени.

Активно боролися за вплив у професійних організаціях і представники інших партій. Бундівці розкололи спілки шевців, друкарів, працівників інших професій в Одесі, де паралельно діяли осередки, створені за національною ознакою. На окремі профспілки Бахмута, Дружківки, Єлисаветграда, Кам'янського, Луганська, Маріуполя, Проскурова, Чернігова мав вплив “Бунд”, Житомира й Чернігова – “Спілка”, Єлисаветграда – чорносотенці, Кам'янського й Луганська – “ліквідатори” [8, с. 65].

Отже, процес розгортання профспілкового руху в період революції характеризувався боротьбою політичних партій за вплив у цих об'єднаннях. Особливу активність виявляли більшовики, намагаючись збільшити свій електорат та використати профспілки тільки для досягнення власних політичних цілей. Більшовизм, убачаючи в пролетаріаті “могильника капіталізму” та провідну силу суспільства, обіцяв робітникам поліпшення умов праці, разом з тим використовував його як засіб захоплення влади. Природно, що всі інші політичні партії розцінювалися більшовиками як конкуренти й тому підлягали усуненню з політичної арени, а потім, як відомо, і знищенню.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Айнзафт С. Первые шаги профессионального движения в России. (1905 – 1907 гг.) – М., 1926. – 143 с.
2. Андрусин Б.І. У пошуках соціальної рівноваги: Нариси історії українських урядів доби революції та визвольних змагань. 1917 – 1920 рр. – К., 1995. – 191 с.
3. Гейфман А. Революційний терор в Росії, 1894 – 1917 / Пер. з англ. Є. Дорман. – М.: КРОН-ПРЕС, 1997 Серія “Експересс” розділ 3 Соціал-демократи і терор. 448 с.
4. Гонтар Т.М. Керівництво більшовицьких організацій України розвитком профспілкового руху (1905 – 1907 рр.) // УІЖ. – 1980. – № 2. – С.49–54. Киселев А.Ф. Профсоюзы и Советское государство. (Дискусии 1921 – 1920 гг.). – М., 1991. – 224 с.
5. Киселев А.Ф. Профсоюзы и рабочие (1917 – 1920). – Власть и общественные организации России в первой трети XX столетия. – М., 1992. – С. 140 – 159.

6. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Издание 8-е. М., 1980. – Т.1. – 75 с.
7. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). – К., 1996. – 396 с.
8. Нариси історії професійних спілок України. – К.: Федерація профспілок України, 2002. – 730 с.
9. Овчинников Ю.В. Большевики Донбасса в борьбе за завоевание легальных организаций рабочего класса в 1905 – 1907 гг. – В кн. : Ленин и местные партийные организации России. Пермь, 1970. – 504 с.
10. Першина З. Павел Мизикевич – партии рядовой. – Одесса, 1962. – 19 с.
11. Реєнт О.П. Українська революція і робітництво: соціально-політичні та економічні зміни (1917 – 1920 рр.). – К., 1996. – 265 с.
12. Суровый А.Ф. Руководство партийных организаций Украины деятельностью профсоюзов в период гражданской войны: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. К., 1970; Ленчик А.Ф. Коммунистическая партия – организатор и руководитель профсоюзов Украины в борьбе с контрреволюцией и интервенцией. (1918 – 1920): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Донецк., 1970; Осадчий Ю.Г. Борьба Коммунистической партии за профсоюзы Украины в период иностранной интервенции и гражданской войны. (1918 – 1920 гг): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. К., 1978.
13. Шостак В.П. Видатний вчений-більшовик (до 90-річчя з дня народження О.Г.Шліхтера). – К., 1958. – 108 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Синенко Олег Леонідович – викладач кафедри історії України КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: соціально-економічні проблеми визвольних змагань 1917 – 20- тих рр.

УДК 94 (477) «1960/1970» 323.3-053.81

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА УРСР ПІД ЧАС ПЕРЕБУВАННЯ П. Ю. ШЕЛЕСТА НА ПОСАДІ ПЕРШОГО СЕКРЕТАРЯ ЦК КПУ (1960-х – ПОЧ. 1970-х РОКІВ)

В'ячеслав ЧОРНИЙ (Київ)

У статті висвітлено деякі аспекти економічного розвитку УРСР часів перебування П. Ю. Шелеста на посаді першого секретаря ЦК КПУ, дається характеристика основних принципів економічних перетворень у республіці в 1960-х – на початку 1970-х років.

Ключові слова: косигінська реформа, раднагости, УРСР, планова економіка.

В статье рассматриваются некоторые аспекты экономического развития УССР во времена пребывания П. Ю. Шелеста в должности первого секретаря ЦК КПУ, дается характеристика основных принципов экономических преобразований в республике в 1960-х – начале 1970-х годов.

Ключевые слова: косыгинские реформы, совнархозы, УССР, плановая экономика.

The article highlights some aspects of economic development of the USSR during stay PY Shelest as First Secretary of the Central Committee of the Communist Party, describes the basic principles of economic reforms in the country in the 1960's - early 1970's.

Keywords: «kosyhin» reforms, USSR, planned economy.

Уся діяльність Петра Юхимовича Шелеста на посаді першого секретаря ЦК КПУ ґрунтувалася на подвійній лояльності – інтересам загальносоюзним та республіканським. Тому, що Петро Шелест був вихідцем із технократичної еліти, він не міг не приділяти особливої уваги питанням економіки. Багато змін принесла нова система управління, що мала органічно поєднати централізоване планове керівництво з підвищенням самостійності республік, країв, областей.

Стрижнем нової системи був територіальний принцип управління через ради народного господарства (раднаргоспи), що створювалися в економічних адміністративних районах. На території СРСР було утворено 105 таких районів, а в УРСР – 11. Під контроль раднаргоспів України було передано понад 10 тис. промислових підприємств.

До проблеми економічного розвитку УРСР 1960-х – початку 1970-х років зверталися багато дослідників, зокрема О. Бойко, Б. Лановик, М. Лазаревич, В. Литвин. Проблеми діяльності П. Ю. Шелеста у сфері економіки вищезазначеного періоду присвячені публікації Ю. Шаповала, О. Сагана.

У статті використані мемуарна література, зокрема спогади П. Ю. Шелеста, деяких сучасників першого секретаря ЦК КПУ, зокрема В. Врублевського, а також архівні матеріали ЦДАГО та РДАНІ. Мета статті полягає у висвітленні пріоритетних галузей економіки УРСР 1960-х – 1970-х рр., розкриття питань особливостей соціально-економічного життя українського населення і ролі командно-адміністративної системи управління у вищезазначений період.

Реформування управління тільки-но почалося, коли Підгорний, намагаючись знову продемонструвати, що він іде з Хрущовим у ногу, оптимістично підбивав підсумки: “здійснена реорганізація керівництва промисловістю і будівництвом повністю себе виправдала”.

Безумовно, нова система управління мала позитивні наслідки: сприяла поліпшенню розподілу праці та її кооперації в межах економічного регіону; ймовірніше стала формуватися виробнича й соціальна інфраструктура; повніше використовувалися місцеві ресурси та ін. Крім цього, така система сприяла проведенню Україною, як й іншими республіками, чіткішої незалежної економічної політики. Водночас нова система мала серйозні вади: неспроможність забезпечити єдність технічної політики; гальмування впровадження нової техніки; фактичне збереження централізованого планування та ін.

Ситуацію не врятувало укрупнення 1962 р. раднаргоспів і створення республіканських раднаргоспів та Вищої Ради народного господарства СРСР. Централізм як основний принцип діяльності командно-адміністративної системи знову набирає сили. У приватній розмові П. Шелест, який став 1963 р. першим секретарем ЦК КПУ, дорікав Л. Брежнєву: “...ви в центрі створили неймовірно непробивну центропробку. Нас у республіці так затиснуто, що ми й дихнути самі не в силі. Скажімо, десь треба перекинути греблю через річку – запитуй у Москви... Дітям потрібен піонерський палац – без Кремля ані кроку... Доводиться переобладнати яесь виробництво – знову тільки дозвіл згори. Ось до чого ми дожилися” [1].

Шелест активно підтримував хрущовські реформи, особливо створення раднаргоспів, виношував плани республіканського госпрозрахунку, більшої незалежності республіканських структур у господарчих питаннях. Він один із небагатьох членів Політбюро без ентузіазму ставився до [планів економічного розвитку Сибіру](#) – це автоматично означало зменшення інвестицій для [України](#).

Проте, напочатку 1960-х рр. і П. Ю. Шелест і В. В. Щербицький наважувалися критикувати деякі риси економічної політики М. С. Хрущова, що, у сучасності не дуже висвітлюється істориками, акцентуючи більше на протистоянні між секретарем ЦК КПУ і головою Ради Міністрів УРСР. Згідно із спогадами В. Врублевського, В. В. Щербицький мав конфлікт із Хрущовим з приводу обсягів вирощування кукурудзи та поділу партії за галузевим принципом. Відповідно досвідчень П. Ю. Шелеста, після вищезгаданого конфлікту В. В. Щербицького “зняли з посади і

повернули до Дніпропетровська секретарем з промисловості обкому партії. І то, це було зроблено тільки за наполегливим проханням Підгорного, хоча Щербицький завдавав Підгорному немало неприємностей” [5].

В одному з виступів уже після усунення М. С. Хрущова з його посади П. Ю. Шелест згадує про свій словесний конфлікт із секретарем ЦК КПРС щодо співвідношення вирощування кормових, особливо гороху й кукурудзи та продовольчих культур, але після слів Хрущова: “Не лізь у справи, у яких ні чорта не тямить, я зрозумів, що нічого тут мені не вдасться вибороти” [9].

Після того, як група українських науковців на основі розрахунків довела Шелесту, що Україна в економічних стосунках із Москвою постійно отримує значно менше фондів, товарів і послуг, ніж сама вносить до союзної скарбниці, український лідер стає прибічником принципу паритету в економічних стосунках.

Шелест намагався утримати в Україні частину валюти, що одержували від продажу українських товарів. До речі, закордонні фахівці, зокрема британський учений Пітер Вайз, підтверджують той факт, що Україна вносила до радянського бюджету на 10 відсотків більше, ніж отримувала від нього [8].

В одному із листів до ЦК КПРС ідеться про розширення прав союзної республіки використовувати продукцію, яка виробляється понад план для власних потреб, зокрема наводиться приклад про досвід використання сульфовугілля на Єнакієвському косохімічному заводі, починаючи з 1963 р., саме таким чином, але, за словами П. Ю. Шелеста, Союзглавхім увів усе в центральний розподіл, що стало причиною лише посилення нестачі продукту в союзній республіці. Подібні приклади наводяться в документі і у виробництві різного роду труб, і культиваторів для потреб радгоспів та колгоспів. У кінці документа П. Ю. Шелест вносив пропозиції з розширення прав республіки у використанні на власний розсуд усього, що вироблялось понад план, що не заперечував закон СРСР [10].

Найбільшими противниками цієї постанови виступили керівники Держплану СРСР П. Ф. Ломако та М. К. Байбаков. Те, що у майбутньому стане однією з реальних причин усунення П. Ю. Шелеста, мало свої вияви протягом усього часу його перебування на посаді секретаря ЦК КПУ. П. Ю. Шелест у ставленні до багатьох питань відзначився принциповістю й наполегливістю, що було доволі нетиповим для брежневського оточення. Прикладом цього є Лист до ЦК КПРС щодо міжнародної торгівлі України, де автор розповідає про те, як ряд представників країн, що розвиваються, зверталися до представників Української РСР на різних міжнародних конференціях і сесіях ООН про можливість прямої торгівлі з УРСР.

Представники країн третього світу наголошували, що не можуть у силу різних причин вести торгівлю напряду із СРСР, що стало причиною того, що торгівля ведеться через ряд нейтральних країн, що створює особливі труднощі для всіх сторін, тоді як ведення торгівлі через УРСР як повноправного члена ООН могло б усунути всі вищезазначені труднощі. Далі в документі ідеться про таке: “За останні роки непорівняно виріс міжнародний авторитет Радянської України як суверенної держави, котра є членом – засновником ООН й учасником численних міжнародних організацій... У зв’язку з цим назріла необхідність переглянути питання про вдосконалення організаційних форм зовнішньої торгівлі з тим, щоб упорядкувати, зробити більш чітким та організованим вихід наших товарів на зовнішній, ринок використовуючи будь-які зручні умови для економічно вигідної нам торгівлі” [11].

У серпні 1969 р. П. Ю. Шелест написав телеграму до Держплану СРСР про збільшення капіталовкладень в Україну. У документі наголошується, що потрібно збільшити (незважаючи на інструкції відділів Держплану) асигнування коштів у житлове будівництво УРСР, засуджується намічене зменшення введення квадратних метрів у республіці. За часів перебування В. В. Щербицького на аналогічній посаді подібні документи стануть дуже великою рідкістю [12].

Як відомо, у 1960-ті рр. набули ще більшої гостроти питання, пов’язані з енергетикою та електростанціями. Саме П. Ю. Шелест був одним з ініціаторів

масового будівництва в УРСР атомних електростанцій. Аргументував він своє бачення таким чином: “Споживання електроенергії в республіці на душу населення залишається дуже низьким і 1964 року складало лише 1875 кВт год. при середньому споживанні по країні 2030 кВт год... Таким чином, 1970 року для виробництва мінімально необхідної електроенергії в кількості 174 млрд. кВт год. нестача генерувальних потужностей буде складати 2,6 млн кВт... У зв’язку з викладеним ЦК КП України просить ЦК КПРС доручити Держплану СРСР, Державному виробничому комітету з енергетики й електрифікації СРСР і Комітету з використання атомної енергії передбачити в плані на 1966 – 1970 рр. будівництво в Українській СРСР атомних електростанцій потужністю 2,6 млн. кВт” [13].

У такому ж дусі було розкритиковане П. Ю. Шелестом намічене Держпланом СРСР нарощення потужностей електростанцій республіки на заплановану п’ятирічку (1966–1970 рр.), яка “не забезпечить виробництво електроенергетики в потрібних кількостях, а приведе до різкого зменшення виробництва в 1971 – 1975 рр. Розвиток ліній електропередач також не забезпечить невідкладних потреб промисловості й виповнення значно зросли обсяги робіт з електрифікації сільського господарства України” [14].

Критиці П. Ю. Шелеста піддався в липні 1969 р. і міністр енергетики та електрифікації СРСР Непорожній, який перед цим уніс пропозицію про ліквідацію республіканських органів управління енергетикою і перехід усіх енергосистем під безпосереднє управління Міненерго СРСР. Розглянувши пропозиції Непорожнього, ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР, уважали їх необґрунтованими й не погоджувалися з ними. Також підкреслювалось, що електроенергетика УРСР є однією з найголовніших галузей народного господарства. Далі П. Ю. Шелест звинувачував заводи Міненерго СРСР у систематичних зривах поставок матеріалів для електростанцій, що будуються. Також Непорожній був звинувачений у тому, що він широко розголошував свою думку й цим уносив дезорганізацію в управлінні енергосистемами республіки, заважав успішному розв’язанні поставлених завдань [15].

У грудні 1969 р. П. Ю. Шелест знову дорікав Міненерго СРСР у виділенні недостатньої кількості ресурсів для електростанцій УРСР. Також він критикував Міністерство шляхів сполучення за невиконання завдань з перевезення вугілля.

Як відомо, Л. І. Брежнев після приходу до влади наголошував, що він сприятиме нормальним умовам для критики різних сторін радянського життя, принаймні для партійного й державного керівництва СРСР. Цим він бажав завоювати популярність і таким чином якісно відрізнятись від свого попередника М. С. Хрущова, котрий, як відомо, ніякої критики ні на свою власну адресу, ні тим паче на адрес у правильності партійного курсу не сприймав узагалі. Ситуація, на думку багатьох дослідників, змінилася після чехословацьких подій 1968 р., коли деякі риси партійної демократії поставили під питання єдність соціалістичного табору. П. Ю. Шелест зовсім не вписувався до нового типу бажаного брежнєвського оточення, адже політична кар’єра ніколи не була для нього самоціллю, від неї він постійно, коли міг, зокрема в 1950-х рр. намагався відхрещуватись і, судячи з документів, хотів займатись суто виробничими питаннями. Можливо, це й було причиною того, що, на відміну від багатьох членів Політбюро ЦК КПРС, П. Ю. Шелест не боявся іти на конфлікти при відстоюванні власного погляду з численних питань.

Як бачимо з документів, з його баченням ситуації рахувалися, але з часом він починає набридати “своїм самостійництвом”, як це називали М. А. Суслов і Л. І. Брежнев.

Не можна оминати увагою й документи, пов’язані зі станом та розвитком сільського господарства. Зокрема, заслуговує на увагу “Лист до ЦК КПРС про стимулювання виробництва соняшника”, де автор вигадує цілий ряд способів такого виробництва, особливо того, яке виходить понад план [16].

Неоминув увагою П. Ю. Шелест і питання постачання українськими продуктами Москви. За риторикою листа бачимо, що автор обурений невдоволенням

секретаря ММК В. В. Гришина. З приводу нібито невиконання УРСР планом поставки м'ясопродуктів до столиці СРСР П. Ю. Шелест акцентував у документі на тому, що план УРСР навіть перевиконала [17].

У “Листі до ЦК КПРС щодо проекту основних напрямків розвитку сільського господарства УРСР на 1971 – 1975 рр.” П. Ю. Шелест, наводячи найрізноманітніші статистичні приклади, наголошує, що намічені Держпланом СРСР контрольні цифри на 1975 р. із закупок продуктів сільського господарства є нереальними, бо вони не підкріплюються необхідними матеріально-технічними ресурсами, “отже, вказані обсяги заготівель не розв'язують завдання поліпшення постачання населення продуктами харчування у зв'язку з чим вважаємо за необхідне доручити Держплану СРСР додатково розглянути питання повнішого задоволення потреб республіки в мінеральних добривах, сільгосподарській техніці і капіталовкладеннях” [18].

Потрібно зазначити, що активність і заповзятість П. Ю. Шелеста часто давали свої позитивні результати. Так, на “Звернення ЦК КПУ до ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР з проханням про допомогу сільському господарству України матеріально-технічними засобами” від 25 квітня 1970 р., де поміж іншим ідеться про величезні обсяги бажаної допомоги під час збирання врожаю, зокрема, про 1574 сілосуборочних комбайнів, 7,7 тисяч вантажних автомобілів тощо [6]. У листі-відповіді на відповідне звернення ідеться не тільки про допомогу у рамках того, що запрошувалось у першому документі, а і про допомогу понад звернення [7].

До речі, збереглося дуже багато різного роду записок Шелеста до московських центральних установ, у першу чергу до ЦК КПРС, в яких він прямо і чітко висловлював свою позицію, насамперед, у господарських питаннях, критикував центральні управлінські (господарські) структури. Сам П. Ю. Шелест згодом згадував про це. Наприклад, майже детективну історію з будівництвом Палацу “Україна”. Його Москва не дозволяла будувати на тій підставі, що в Києві є Жовтневий палац. Тоді Шелест вдався до такого маневру: він поінформував центральні органи, що будують сучасний кінотеатр. На це було дано згоду. Коли з'ясувалось, що будують все-таки палац, вибухнув скандал. Шелеста почали виховувати, до Києва – “розбиратися” – приїхала комісія на чолі з Миколою Підгорним. Однак грошей вже не повернеш – і палац таки побудували [19].

На основі аналізу досвіду роботи економічної лабораторії Харківського раднаргоспу, у 1962 р. газета “Правда” опублікувала статтю професора Є. Лібермана “План, прибуток і премія”. Під час дискусії, розгорнутої навколо пропозицій вченого, поступово викристалізувалася модель нового механізму господарювання. Саме вона і стала стрижнем проголошеної у вересні 1965 р. на Пленумі ЦК КПРС економічної реформи. Суть нових підходів полягала в розширенні самостійності підприємств, посиленні прямих договірних зв'язків між підприємствами; встановленні економічно обґрунтованих цін; матеріальному стимулюванні трудових колективів залежно від результатів їхньої праці; оцінці діяльності підприємств такими “капіталістичними” показниками, як рентабельність і прибуток [3].

Це збігалось із намаганням Шелеста посилити економічний потенціал України, щоб отримувати із союзного бюджету приблизно стільки ж, скільки республіка віддає туди. Реформа мала ефект – у 1965–70 рр. продуктивність праці в промисловості виросла на 37 %. Зростання економічних показників країни дозволило Шелесту активно лобіювати будівництво величезного автомобільного гіганта поблизу Києва (у Броварах чи під Черніговом). Якби він залишився в Політбюро, ця ідея, можливо, і мала б успіх.

Шелест з'явився на посаді першого секретаря в час позитивних змін у сільському господарстві України. У 1961–65 рр. в СРСР було виділено 48,6 млрд. крб. для сільського господарства (20 % усіх капіталовкладень). З 1962 р. значно (до 35 %) зросли державні закупівельні ціни на сільгосппродукцію. Колгоспи поступово почали нагромаджувати певні кошти.

Технічний прогрес потребував висококваліфікованих і технічно вправних фахівців, яких майже не було на селі. Масово почали залучати спеціалістів із міст,

випускників технічних вишів. З'явилася нова соціальна група – “сільськогосподарська технократія”. Село почало поступово оживати.

Цьому сприяла й пенсійна реформа 1964 р., яка дозволяла отримувати пенсії й колгоспникам. А тогочасний потенціал в українського села був просто неймовірним. Наприклад, 1970 р. приватний сектор в Україні займав лише 3 % усіх культивованих земель. Але саме цей сектор давав 33 % загального виробництва в Україні м'яса, 40 % – молочних продуктів та 55 % – яєць. Державне та напівдержавне (колгоспне) сільське виробництво теж було досить ефективним, однак не мало достатніх потужностей для переробки продукції, більшість якої або псувалася, або розкрадалася [4].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко О. Д. Соціально-економічний розвиток України в 1956 – 1964 рр. – К. : Академія, 2002. – С. 519 – 521.
2. Врублевский В. К. Владимир Щербитский: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды. – К., 1993 – С. 22.
3. Лановик Б. Д., Лазарович М. В. Економічна історія / Б. Д. Лановик, М. В. Лазарович. – 5-те видання, перероб. і доп. – К. : Вікар, 2005. – С. 407.
4. Литвин В. М. Соціально-економічні проблеми доби “застою” / В. М. Литвин. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lytvyn-v.org.ua>
5. Петро Шелест: “Справжній суд історії ще попереду”. Спогади, щоденники, документи, матеріали / [упоряд. Ю. Шаповал [та ін.]. – К. : АДЕФ-Україна, 2011. – С. 239.
6. РДАНИ. – Ф. 5. – Оп. 62. – Спр. 217. – Арк. 53 – 57.
7. РДАНИ. – Ф. 5. – Оп. 62. – Спр. 217. – Арк. 99.
8. Саган О. Петро Юхимович Шелест: міфи і реалії / О. Саган. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lytvyn-v.org.ua>
9. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5949. – Арк. 12–13.
10. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5990. – Арк. 166–167.
11. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5991. – Арк. 81–82.
12. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 170. – Арк. 19.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5990. – Арк. 267–268.
14. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5999. – Арк. 155.
15. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 169. – Арк. 6–9.
16. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2. – Арк. 34–36.
17. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 169. – Арк. 162.
18. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 345. – Арк. 175–178.
19. Шаповал Ю. Столітній Шелест / Ю. Шаповал. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/196157>

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Чорний В'ячеслав Олександрович – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукові інтереси: історія України другої половини ХХ століття, історіографія.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(73).03/091-055.2

ЕВОЛЮЦІЯ РОЗВИТКУ ЖІНОЧОГО РУХУ ЗА ПОЛІТИЧНІ ПРАВА В США (кінець XVIII ст. – 1920 р.)

Оксана БАБАК (Кіровоград)

У статті розглянуто правовий стан жіноцтва США, зроблено спробу простежити еволюцію статусу жінки в розширенні політичних прав, визначено роль суфражистського руху в здобутті рівноправності американських жінок.

Ключові слова: Конституція США, жіночий рух, рівноправність, політичні права жінок, правовий статус жінки, суфражистський рух, Дев'ятнадцята поправка до Конституції США.

В статье рассмотрены правовое положение женщин США, сделана попытка проследить эволюцию статуса женщины в расширении политических прав, определена роль суфражистского движения в получении равноправия американских женщин.

Ключевые слова: Конституция США, женское движение, равноправие, политические права женщин, правовой статус женщины, суфражистское движение, Девятнадцатая поправка к Конституции США.

The article considers the legal status of women in the USA, an attempt to trace the evolution of the status of women in expanding political rights, is done the role of the suffrage movement in the pursuit of equality of American women is defined.

Keywords: Constitution of the USA, womanish motion, equality of rights, political rights for women, legal status of woman, sufrazhistskoe motion, Nineteenth amendment to Constitution of the USA.

Тривалий час жінка не мала рівних з чоловіком політичних прав і не була допущена до участі в управлінні державою. Сучасне розуміння державної політики у цій сфері повинно містити забезпечення права жінки брати участь у виборах та референдумах та обиратися до всіх виборних органів; формулювати й здійснювати державну політику та займати державні посади всіх рівнів, брати участь у діяльності організацій та асоціацій, що займаються проблемами суспільно-політичного життя країни [10, с. 12].

Протягом XIX – першої половини XX століть жінки в багатьох країнах домоглися права на освіту, на рівну з чоловіками працю та заробітну плату, права голосу та права бути обраними до різних гілок влади, права брати участь у діяльності професійних та громадських організацій, а також права на утворення власних жіночих організацій, права на розлучення та рівних прав у шлюбі, права на використання контрацептивів, права на державну допомогу із вагітності й пологах, відпустку із нагляду за дитиною [6, с. 8].

Еволюція виборчого права призвела до скасування так званого статевого цензу. Першою країною, де активне виборче право надано жінкам, були США [5, с. 152].

Дослідженням історії жіноцтва США займалися Н. Шулер, Ч. Катт, Н. Ніколаєва [8], М. Добротвор [4], С. Еванс [12]. Головними напрямками вивчення історії жіночого руху стала історія участі жінок у соціально-економічній, юридичній сферах, а також поступова інтеграція історії жіноцтва в загально-історичний контекст.

Шлях жінок до визнання жіночих прав був дуже довгим і розпочався з суфражизму – руху за надання жінкам однакових з чоловіками виборчих прав [1, с. 1219]. Головна його мета – боротьба за прийняття поправки до конституції про право для жінок брати участь у політичних виборах у владні структури.

Правова захищеність вільного білого населення США різнилася за гендерною ознакою. Переселенці реанімували ідею патріархальної сім'ї в Америці, тоді як у католицькій Європі серед вищих верств суспільства настала криза інституту шлюбу [11, с. 490]. Протестантська мораль зміцнила становище жінки як дружини й матері, але проголосила біологічно детерміновану вищість чоловіка над жінкою [2, с. 40]. Суспільний статус жінки та її матеріальне становище визначалося відповідно до того, що мав чоловік, з яким вона безпосередньо пов'язана [7, с. 30].

Одружені жінки позбавлялися юридичної самостійності: вони не могли укладати контракти, розпоряджатися власністю, подавати позов на кривдника. Дружина теоретично мала право на всі атрибути життя, які мав її чоловік, але це не підкріплювалося відповідними законами.

Виборче право в США стосувалося білого чоловічого населення й обмежувалося майновим цензом. У XVIII сторіччі жінки в колоніях не мали права обирати, проповідувати чи займати посади.

Революція змінила в багатьох із них погляди на світ, розширила коло їхньої діяльності. Жінки допомагали армії – служили економками, зв'язковими, табірними кухарками, прибиральницями, медсестрами. Революційна риторика свободи заохотила декого із жінок вимагати політичної рівності. Але більшість жінок і далі трималися обмеженого домом кругозору, який тривалий час нав'язувала суспільна думка.

Правовий статус жінок кардинального поліпшення не зазнав. В окремих регіонах країни одразу після Революції жінки отримали виборче право, але постійних політичних прав жінки не мали. Уперше виборчі права для жінок були декларовані Конституцією Нью-Джерсі 1776 року [3, с. 159]. Протягом 1776 – 1807 років це право використовували тільки заможні жінки, які відповідали вимогам майнового цензу [9, с. 179].

Виявом зростання суспільної свідомості й активності жіночого руху стала участь в аболіціоністському русі. Сестри Сара й Анджеліна Грімке, Аббі Келлі виступали проти рабства в церквах і школах, виголошуючи свої промови перед жіночими та чоловічими аудиторіями.

Перші аболіціоністи своєю діяльністю показали суспільству трансформацію традиційної ролі жінки, вибороли право публічних виступів і розширення поля діяльності жіноцтва. На зборах Американського антирабовласницького товариства (1840 р.) зазначалося, що жінки мають право виступати з трибуни, ставати членами товариства, допомагати в збиранні грошей, але позбавлені права голосувати й входити до складу комітетів [8, с. 143]. Як результат усіх численних виявів дискримінації, яких зазнавали американки в боротьбі за права чорношкірих і які виявилися в повсякденному житті, виникла ідея про створення руху за права жінок. До Громадянської війни суфражистський та аболіціоністський рух перебували у відносній єдності.

Початком суфражистського руху вважають 40-і рр. XIX сторіччя [3, с. 300 – 301]. Організований рух за права жінок розпочався 1840 року, коли відбувся розкол в аболіціоністському русі щодо питання правомірної участі в ньому жіноцтва. На Всесвітній рабовласницький з'їзд у Лондоні 1840 року делеговано вісім американок: Лукрецію Мотт, Сару Пуг, Аббі Кімбер, Елізабет Ніл, Мері Грю, Уенделл Філліпс, Емілі Уїнстон, Аббі Саузвік [8, с. 144], які більшістю голосів були позбавлені права брати участь у роботі з'їзду. Події в Лондоні й ставлення до жінки в суспільстві стали поштовхом до створення організованого руху за права жінок.

1848 року Лукреція Мотт, Елізабет Кейді Стантон скликали збори в м. Сенека-Фолз, на яких було заявлено, що американки мають право на рівноправне громадянство згідно з республіканськими принципами – жінка не тільки мати, що виховує гідних громадян своєї держави, а й самостійна особистість [9, с. 179].

Результатом роботи конференції була прийнята Декларація прав жінок, що стала програмою суфражистського руху. Декларація визначала основні вияви

дискримінації жінки в суспільстві, проголошувала рівність жінок і чоловіків, їхнє право на життя, свободу й прагнення до щастя [12, с. 103].

Сузанна Б. Антоні, що вже брала участь у рухах за тверезість, аболіціоністському русі долучилася до жіночого руху й стала активним поборником за виборчі права жінок поряд із відомими активістками Лукрецією Мотт, Елізабет Кейді Стантон, Люсі Стоун.

З 1850 року до Громадянської війни активістки навчилися складати й подавати петиції, організовувати мітинги, розповсюджувати агітаційну літературу, виступати перед аудиторією, читати лекції.

По всій території США організовувалися товариства суфражисток, перше з яких утворено 1849 року в Південному Брістолі, штат Нью-Йорк. Основною діяльністю товариств була організація конференцій, з'їздів. Національні з'їзди з прав жінок почали проводитися регулярно й щорічно з 1850 року – у Ворчестері (1850, 1851 рр.), Сиракузах (1852 р.), Клівленді (1853 р.), Філадельфії (1854 р.), Чинчинатті (1855 р.), Нью-Йорку (1856, 1858 – 1860 рр.).

На початковому етапі рух викликав інтерес лише преси, не здобувши прихильності громадськості, але деякі правові здобутки жінки одержали. Початком перетворення в юридичній сфері стали перші законодавчі акти, які надавали жінкам рівні із чоловіками можливості в окремих правових питаннях [3, с. 345].

Із прийняттям законів про “заміжніх жінок” у них з'являється право розпоряджатися власністю, яка була їхнім посагом або придбана пізніше:

1) право заповідати власність – Міссісіпі (1839 р.), Техас (1840 р.), Алабама (1843 р.), Іллінойс (1845 р.), Пенсільванія (1848 р.), Вірджинія (1849 р.), Мічиган (1850 р.), Массачусетс (1855 р.), Род-Айленд (1856р.), Мен (1857 р.). Вісконсін (1859 р.), Індіана (1859 р.), Меріленд (1860 р.);

2) контроль над власністю – Мен (1844 р.), Пенсільванія (1848 р.), Вісконсін (1850 р.), Нью-Джерсі (1852 р.), Массачусетс (1855 р.), Мічиган (1855 р.), Нью-Йорк (1860 р.), Іллінойс (1861 р.);

3) контроль над заробітною платою – Массачусетс (1855 р.), Мічиган (1855 р.), Мен (1857 р.) [8, с. 50].

Жінки не мали досвіду політичної діяльності, потерпали від негативного ставлення в суспільстві. Отримання юридичної дієздатності було важливою віхою на шляху до встановлення рівноправності у сфері виборчих прав.

Друга хвиля руху жінок за свої права охоплює другу половину XIX сторіччя. Розпочалася боротьба за політичну рівність жіноцтва, де кінцевою метою стала поправка до Конституції США про надання жінкам виборчих прав. У другій половині 60-тих років XIX сторіччя жіночий рух перейшов на нову стадію розвитку.

На установчому з'їзді Національної жіночої ліги Сюзан Б. Антоні висунула вимогу про гарантування права голосу чорношкірим і жінкам. Аболіціоністи стверджували, що одночасно провести дві реформи неможливо, тому потрібно сконцентруватися в боротьбі за права рабів-чоловіків.

Суфражистки ж розпочали боротьбу за конкретизоване законодавче оформлення статусу жінки як повноцінного громадянина своєї держави й активного суб'єкта політичного життя країни.

У травні 1869 року в Нью-Йорку Сюзан Б. Антоні, Елізабет Кенді Стантон створили Національну асоціацію виборчого права для жінок (НЖСА), що мала на меті добитися відповідної поправки до Конституції [3, с. 494]. Вони вирішили боротися за виборчі права на федеральному рівні, бо поступовий рух від штату до штату вважали малоефективним. Право голосу – було одним із багатьох завдань Національної асоціації.

24 – 25 листопада 1869 року в Клівленді, штат Огайо Люсі Стоун, Джулія Ворд Гов, Генрі Ворд Блекуелл створили Американську асоціацію виборчого права для жінок (АЖСА), котра зосереджувалася тільки на праві голосу як найпершій, основній реформі. Президентом став Генрі Ворд Блекуелл. Метою Американської асоціації була концентрація всіх зусиль захисників виборчого права для жінок через систему організацій допоміжних асоціацій у кожному штаті, розвитку співробітництва, видання брошур, трактатів, складання й поширення петицій про

юридичну й політичну рівність жінок для подання до територіальних законодавчих органів і Конгресу. Питання про виборче право жінок можна успішно вирішити на рівні окремих штатів [12, с. 132].

1890 року Національна асоціація виборчого права для жінок (НЖСА) та Американська асоціація виборчого права для жінок (АЖСА) об'єдналися в Національну Американську асоціацію виборчого права для жінок (НАЖСА), яку два роки очолювала Елізабет Кеді Стантон [9, с. 323, 482]. Потім Президентами Національної Американської асоціації були – Сюзан Б. Антоні (1892 – 1900 рр.), Керрі Чапман Катт (1900 – 1904 рр., 1915 р.), Анна Говард Шоу (1904 – 1915 рр., з 1915р. – почесний голова) [8, с. 172].

Жінки в боротьбі за свої права здійснювали просвітницьку, агітаційну роботу, організували допоміжні асоціації в штатах, проводили роботу на місцях, здійснювали кампанії за проведення референдуму.

Одна із форм – демонстративне голосування – було застосоване С. Б. Антоні на президентських виборах 1872 року в Рочестері, штаті Нью-Йорк. Протягом 1871 – 1872 років у десяти штатах й окрузі Колумбія здійснено спробу вотування 150 жінок, причому 70 в окрузі Колумбія.

Суфражисткам за певний час удалося досягти локальних і деяких часткових перемог. Територія Вайомінг гарантувала в Конституції 1869 року повне право голосу жінкам [3, с. 494]. Вони отримали виборче право, право бути присяжними в суді, володіти власністю в шлюбі. Проте 1890 року, ставши штатом, це право було скасовано. Так само вчинили Територія Юта (1870 р.), Територія Вашингтон (1883 р.), штати Колорадо (1893 р.) й Айдаго (1896 р.) [9, с. 179].

Після цього рух перебував у занепаді до 1910 року. Повне право голосу жінкам надали в штаті Вашингтон (1910 р.), Каліфорнії (1911 р.), Канзасі, Орегоні, Арізоні (1912 р.), Іллінойсі (1913 р.), Монтані, Неваді (1914 р.) [3, с. 494].

1912 року Аліса Пол очолила Комітет Національної американської асоціації за виборчі права при Конгресі США. Вона закликала жінок до радикальної боротьби – пікетувати законодавчі ради штатів, провокувати поліцію на арешт, організувати голодні страйки, щоб добитися нової поправки до Конституції. Комітет заснував 1913 року Спілку при Конгресі США, яка 1915 року стала окремою організацією, а 1916 року змінила назву на “Жіночу партію”. Ця група наслідувала британських суфражисток, звинувачуючи правлячу партію в бездіяльності.

З 1915 року, коли Керрі Чапман Катт удруге очолює Національну Американську асоціацію виборчого права для жінок (НАЖСА), розпочинається найактивніша фаза боротьби на федеральному рівні. Асоціація за період 1915 – 1917 років зростає від двохсот тисяч до двох мільйонів членів. Активісти розповсюдили майже три мільйони листівок. У дванадцяти штатах упродовж десяти місяців жінки отримали шістьдесят відсотків голосів зареєстрованих виборців.

Президент Вудро Вільсон на референдумі в штаті Нью-Джерсі проголосував за виборче право жінок. 1916 року він виступив зі зверненням до Національної асоціації за виборчі права жінок і відтоді тісно співпрацював з її лідерами.

На початку 1919 року легістатури двадцяти чотирьох штатів звернулися до Конгресу США з петицією про прийняття конституційної поправки, яка надала б жінкам США право голосу. У січні 1918 року Палата представників 274 голосами проти 136 прийняла “Поправку Сюзанни Б. Антоні”. Президент Вільсон закликав Сенат США теж проголосувати за неї. Четвертого червня 1919 року Сенат прийняв поправку, віддавши за неї дві третіх голосів.

18 серпня 1920 року Законодавча рада штату Теннессі більшістю в один голос завершила процес ратифікації Дев'ятнадцятої поправки. 26 серпня 1920 року поправка була офіційно проголошена й стала частиною Конституції [9, с. 140].

У Дев'ятнадцятій поправці не говориться про надання виборчих прав саме жінкам, вона забороняє федеральним органам влади й органам штатів позбавляти громадян права голосу або обмежувати його в здійсненні за ознакою статі [3, с. 857]. Поправка проголошує повну рівність статей у політичній сфері.

Отже, жіночий рух у боротьбі за виборчі права зумів охопити широкі верстви суспільства, став масовим й організованим, підкріплювався ідейною основою і

співчуттям з боку найбільш прогресивних чоловіків. Жінки змогли добитися для себе політичних прав і створили передумови для подальшої реорганізації суспільства. Жінки всіх штатів США отримали гарантоване право на участь у голосуванні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2002. – 1440 с.
2. Д. Мертус, М. Датт, Н. Флауерс Права женщин – права человека : [пособие для учебных занятий]. – М., 1996. – 238 с.
3. Джордж Бравн Тіндалл, Дейвіс Е. Шай. Історія Америки / [6-е видання; пер. з англ.]. / Людмила Притула, Галина Сташків, Олександра Щур. – Львів : Літопис, 2010. – 904 с.
4. Добротвор М. Н. Суфражистское движение в США, 1848–1920 гг. : автореф. дис. канд. истор. наук / М. Н. Добротвор. – Горький, 1974. – 35 с.
5. Історія сучасного світу: соціально-політична історія XV–XX століть : [навч. посіб.] / Ю. А. Горбань, Б. І. Білик та ін.; [за ред. Ю. А. Горбаня; 2-е вид., доп. і перероб.]. – К. : Вікар, 2003. – 435 с.
6. Левченко К. Б. Права жінок: зміст, стан та перспективи розвитку : [монографія] / К. Б. Левченко. – Харків : НУВС, 2001. – 360 с.
7. Ніколаєва Н. Правовий статус жінки в США у першій половині XIX століття. / Н. Ніколаєва // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2007. – 30–33 с.
8. Ніколаєва Н. Жіноцтво в соціально-економічному та політичному житті США з кінця XVIII ст. до 1920р. (проблема досягнення рівноправності) : дис. кандидата іст. наук : 07.00.02 / Наталія Борисівна Ніколаєва; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2003. – 317 с.
9. Словарь американской истории / [под ред. Т. Первиса; пер. с англ.]. – М. : “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2007. – 655 с.
10. Таран Л. Жінка і чоловік : долаючи стереотипи : статті та інтерв'ю / Людмила Таран. – К. : Факт, 2002. – 156 с.
11. Токвіль, Алексіс де. Про демократію в Америці : У 2-х томах / Алексіс де Токвіль. – К. : Всесвіт, 1999. – 590 с.
12. Эванс С. Рожденная для свободы. [пер с англ.]. / С. Эванс. – М. : Издательская группа “Прогресс” – “Литера”, 1993. – 320 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бабак Оксана Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітнього історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: жіночий рух, історія західного суспільства, історія міжнародних відносин нового та новітнього часу.

УДК 94(470+571),,18”

РАННІ РОКИ ЖИТТЯ ТА ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ДОЧКИ ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТА М. М. РАЄВСЬКОГО МАРІЇ ВОЛКОНСЬКОЇ

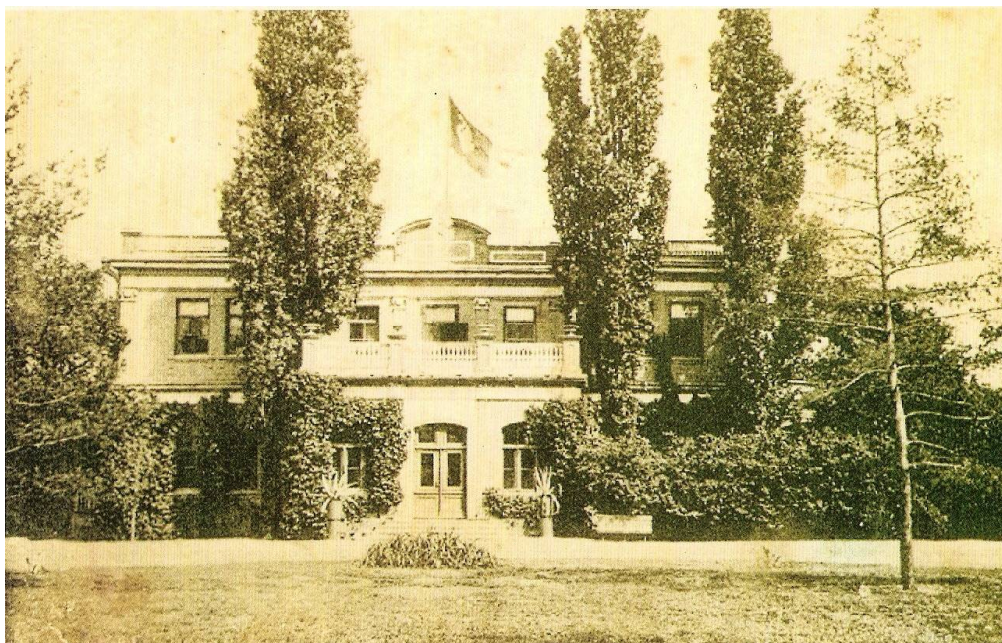
Наталія БІДЕНКО (Кіровоград)

М.М. Волконська (Раєвська)
(Невідомий художник, 1821 р.).

Генерал-майор С.Г. Волконський
(Д. Доу, 1820 р.).

Дім Раєвських у селі Бовтишка
(фото кінця ХІХ – початку ХХ століття).

У данній статті автор розповідає про життя Марії Миколаївни Раєвської - дочки Миколи Миколайовича Раєвського. Дитинство пройшло

у сімейному маєтку, який знаходився у селі Бовтишка Олександрівського району Кіровоградської області. Була одружена за Сергієм Григоровичем Волконським. Будучи дружиною декабриста, відправилася за ним слідом у заслання до Іркутська.

Ключові слова: Марія Раєвська, Розумівка, Бовтишка, декабристи, заслання, Іркутськ.

В данной статье автор рассказывает о жизни Марии Николаевны Раевской – дочери Николая Николаевича Раевского. Детство прошло в семейном особняке, который находился в селе Бовтышка Александровского района Кировоградской области. Была замужем за Сергеем Григорьевичем Волконским. Как жена декабриста, отправилась следом за ним в Иркутск.

Ключевые слова: Мария Раевская, Бовтышка, Разумовка, декабристы, ссылка, Иркутск.

In this article the author tell about the life of Maria Nikolaevna Rajewski - daughter of Nicholai Rajewski. Childhood in the family estate, which located in the village of Alexander Bovtyshka District Kirovohrad oblast. Was married by Sergei Grigorovich Volkonski. Being the wife of the Decembrist, went followed him into exile in Irkutsk.

Keywords: Maria Rayevska, Bovtyshka, Rozumivka, the Decembrists, exile, Irkutsk.

Раєвська Марія Миколаївна народилася в сім'ї генерал-лейтинанта Миколи Миколайовича та Софії Раєвських у містечку Кам'янка Київської губернії. У джерелах не існує єдиного погляду щодо дати народження Марії Миколаївни. Наприклад, С. В. Нечкіна вказує дату 25 грудня 1805 року, В.М. Склярєнко – 1 квітня 1807 року тощо. Але, на нашу думку, найбільш точною є дата, названа В. Г. Бухаровим – 22 липня 1804 року. Дослідник визначив дату на основі архівних матеріалів Центрального державного історичного архіву в Києві, а саме на основі “Метрических тетрадей Чигиринского уезда за 1804 год”. В.Г. Бухаров указує, що в метричній книзі Святомиколаївській церкви, яка міститься в містечку Кам'янка Чигиринського уїзду Київської губернії (зараз місто Кам'янка Черкаської області) був зроблений запис, який засвідчує, що 22 липня 1804 року у Миколи Миколайовича Раєвського народилася дочка, котру назвали Марією. Через три дні, 25 липня, була охрещена священником Святомиколаївської церкви Петром Маковським, а хрещення приймала генерал-майорша Катерина Миколаївна, дочка Давидова [2, с. 40].

Батько Марії Раєвської Микола Миколайович Раєвський – генерал-лейтенант від кавалерії, герой Вітчизняної війни 1812 року. За тридцять років бездоганної служби брав участь у багатьох найбільших битвах епохи. Учасник Битви народів і взяття Парижа, член Державної ради, був близько знайомий з багатьма декабристами. Дружбою з Миколою Раєвським пишався Олександр Сергійович Пушкін.

Микола Миколайович Раєвський брав участь у військових діях проти Франції (1805 – 1807): зі Швецією (1808 – 1809) і Туреччиною (1806 – 1812), виявивши велику мужність і військовий талант. 12 квітня 1808 року за наказом імператора Олександра отримав звання генерал-лейтенанта й отримав посаду командира розгорнутої піхотної дивізії.

З початком Вітчизняної війни 1812 року Микола Раєвський командував 7-м піхотним корпусом в армії Багратіона й зміг затримати французького маршала Даву, давши можливість відступити основним силам російської армії. Під час Салтанівського бою Раєвський на чолі полку підняв солдатів в атаку. За легендою, з ним поруч перебували його сини 17 і 11 років. Під час Бородінської битви Раєвський зі своїм (7-м) корпусом, стояв на правому фланзі лівого крила армії, проти якого спрямовані були майже всі сили французів. Блискучий захист редуту, який отримав його ім'я, дала Раєвському гучну славу. Під Малоярославцем він

разом з Дохтуровим удало захищав калузьку дорогу; у битві під Червоним сприяв остаточній поразки наполеонівської армії. Участь у Вітчизняній війні 1812 року дала Миколі Раєвському гучну славу.

1813 року Микола Миколайович брав участь у боях під Бауценом, Дрезденом, Кульмом, Лейпцигом (під час останнього був поранений кулею в груди, але залишався на коні до кінця битви). 1814 року в битві під Бар-Сюр-Обом командував армією замість пораненого графа Вітгенштейна. Під Арсісом після кровопролитної битви першим увійшов до міста, а потім переслідував ворога до Парижа. З 1826 року був членом Державної ради [2, с. 21].

Помер Микола Миколайович Раєвський 16 (28) вересня 1829 року в селі Бовтишка у віці 58 років. Похований він у родинній усипальниці в селі Єразмівка Чигиринського повіту Київської губернії (зараз – село Розумівка Олександрівського району Кіровоградської області).

Батько для Марії став взірцем, прикладом справжнього чоловіка – воїном, героєм, захисником з твердим характером та доброю душею. Цей факт не міг не позначитися на формуванні світогляду та характеру дівчини.

Мати Марії Миколаївни – Софія Олексіївна Раєвська, народилася 1769 року в сім'ї бібліотекаря Катерини П Олексія Олексійовича Константинова, грека за національністю та єдиної дочки Ломоносова Олени Михайлівни. На початку 1795 року вийшла заміж за Миколу Миколайовича Раєвського, проживши з ним у щасливому шлюбі неповних 35 років.

Софія Олексіївна була чудовою дружиною і матір'ю, виховавши шістьох дітей, які стали окрасою вітчизняної історії. 1829 року, через деякий час після смерті чоловіка, назавжди покидає Російську імперію і виїжджає в Італію, де померла 16 грудня 1844 року. Похована в Римі на кладовищі Тескаччо під плитою з червоного граніту [18, с. 28].

Крім Марії Миколаївни, у сім'ї Раєвських було ще п'ятеро дітей: брати Олександр і Микола, сестри Катерина, Олена й Софія.

Дитинство Марії Миколаївни Раєвської – щаслива і безтурботна пора. Провела вона його в сімейному маєтку, в селі Бовтишка Чигиринського повіту Київської губернії (нині це територія Олександрівського району Кіровоградської області). Природа місцевості, мальовничі пейзажі ще змалку формували в Марії любов до прекрасного.

Маєток у селі Бовтишка дістався генералу Миколі Раєвському від його матері Катерини Миколаївни Давидової (в дівочтві – Самойлової), яка отримала Бовтишку та інші села (ще тринадцять сіл з приблизно п'ятьма тисячами населення) у власність після смерті дядька Григорія Потьомкіна, який придбав ці землі за 3 мільйони рублів [7, с. 180].

Марія Миколаївна здобула блискучу освіту, знала кілька іноземних мов. Але справжнім захопленням дівчини стала музика й спів. Маючи від природи гарний голос, вона постійно вивчала арії, романси й блискуче виконувала їх на званих вечорах, komponуючи собі грою на роялі. Вивчення англійської й французької мови, заняття з музики, співу, читання вголос, екскурсії та подорожі, захоплення поезією – усе це створювало гармонію для життя, особливу атмосферу в домі Раєвських.

Коли розпочалася Вітчизняна війна 1812 року, Марії Миколаївні Раєвській було лише сім років. 1820 року Марія подорожує з усією сім'єю та Олександром Пушкіним по Кавказу і Криму.

Граф Капніст свідчив, що Пушкін був закоханий в одну з дочок генерала Миколи Раєвського і провів деякий час у його сімействі в Криму, у Гурзуфі, коли писав вірш “Бахчисарайский фонтан”. Йому говорили, що, створюючи “Євгенія Онегіна”, Пушкіна надихало саме це кохання [1, с. 149].

Сучасники впізнавали в героїні поеми “Бахчисарайский фонтан” Марію Раєвську. Густав Олізар, який безнадійно просив руки Марії, у своїх спогадах свідчив, що Пушкін написав свою прекрасну поему для Марії Раєвської.

Частим гостем у сім'ї Раєвських був граф Густав Олізар – впливовий поміщик, громадський діяч, поет. На його очах зростала Марія. Густав згадував, що Марія із дитини з не розвиненими формами стала перетворюватися на струнку красуню, смуглий колір обличчя якої знаходив виправдання у чорних кучерях й

повних вогню очах [8, с. 103].

Коли Густаву Олізару було 28 років, він просив руки у Марії Раєвської. Микола Раєвський відмовив графу Олізару, але одночасно прохав його не переривати дружні стосунки, і вони, дійсно, тривали [1, с. 150].

Наприкінці життя у своїх “Записках” Густав Олізар пише, що коли в нього пробудилося високе, благородне почуття, то в цьому він зобов’язаний кохання, яке пиникло в нього до Марії Раєвської. Вона стала для нього тою “Беатриче”, якій було присвячений поетичний настрій і, завдяки Марії та великому кохання до неї, Олізар здобув прихильність Олександра Пушкіна та Адама Міцкевича [8, с. 112].

Вродлива, освічена, музично обдарована Марія Раєвська не могла не привертати увагу оточення. У неї закохався Сергій Григорович Волконський – князь, генерала-майор, учасник Вітчизняної війни 1812 року, представник знатного роду, який мав немалі зв’язки в царському дворі.

Батько, Григорій Семенович Волконський, після довготривалої військової кар’єри був Оренбурзьким військовим губернатором. Помер у чині генерала від кавалерії та званні члена Державної ради.

Мати, Олександра Миколаївна Репніна, була фрейліною при дворі Олександра I та Миколи I. Виховувався Сергій до 14 років вдома під керівництвом іноземця Фріза й відставного підполковника барона Каленберга, потім – у пансіоні абата Ніколя в Петербурзі (1802 – 1805).

Свій кар’єрний шлях Сергій Волконський почав з військової служби. 1 червня 1796 року записаний у службу сержантом (формально) у Херсонський гренадерський полк (на 8-му році від народження). 10 липня того ж року зарахований до штабу фельдмаршала Суворова-Римникського [6, с. 42].

На дійсній службі Сергій Волконський з 28 грудня 1805 року, коли він був переведений поручиком у лейб-гвардії Кавалергардський полк. Був учасником кампанії 1806 – 1807 років проти Франції і 1810 – 1811 роках проти Туреччини. Брав участь у Вітчизняної війни 1812 року, 6 вересня 1812 року за оборону переправи через ріку Москву отримав звання полковника, у бою за місто Березине під час Вітчизняної війни 1812 року був нагороджений орденом Святого Володимира III ступеня. 15 вересня 1813 року за військові заслуги перед Батьківщиною отримав звання генерал-майора [9, с. 43].

Сергій Волконський був кавалером ордена Святого Георгія IV ступеня, якого нагороджено за хоробрість у бою під Капишем 1813 року. За виявлену хоробрість у бою під Лейпцигом Волконський нагороджений орденом Святої Анни I ступеня. За відвагу в бою при Лаоні у Франції нагороджений орденом Червоного орла II ступеня. За військові заслуги перед батьківщиною та царем нагороджений золотим хрестом і золотою шаблею [7, с. 100].

Сергій, перебуваючи в гостях у маєтку Миколи Раєвського, закохався в Марію з першого погляду. У грудні 1824 року заслав старостів до Марії Раєвської. Після сватання Сергія Волконського Микола Раєвський у той же вечір написав йому, що Марія згодна вийти за нього заміж і можна вважати їх зарученими.

Миколі Раєвському було відомо про участь майбутнього зятя в таємному товаристві, але Марії він про це не сказав. Зрозуміло, що генерал Раєвський хотів забезпечити своїй доньці щасливе й достойне майбутнє. Його спокусив не тільки титул жениха – князь Сергій Григорович Волконський, який, незважаючи на свої 37 років, уже був ветераном війни, генерал-майором, належав до одного з найбільш знатних родів у Російській імперії, мав неабиякі зв’язки при дворі. Князь Волконський, крім того, був чесним, благородним і справедливим – людина обов’язку й честі, що так цінувала Марія Раєвська у свого батька.

11 січня 1825 року Марія Раєвська виходить заміж за знатного й благородного князя Волконського Сергія Григоровича. Весілля відбулося в Києві. Серце Марії Раєвської було віддане, за її словами, “найдостойнішому і найблагороднішому із людей”. Між Марією та Сергієм була помітною різниця у віці: чоловік старший за свою дружину на 17 років [12, с. 368].

Марія Миколаївна не знала, що її чоловік був активним членом Південного об’єднання декабристів, оскільки по службі й роботі він завжди був у відрядженнях. Крім того, до заміжжя Марія не мала можливості добре взнати свого

чоловіка. Вона вирвалася з-під батьківської опіки й натхненно облаштувала власний новий дім: виписувала штори з Франції, килими й кристаль з Італії; турбувалася про карети і конюшню, прислуг та нові меблі. У "Записках" Марія підкреслювала, що жила із Сергієм щасливо, але його бачила мало, він постійно був занурений у свої справи, з'являвся дома пізно, втомлений та мовчазливий.

Через три місяці після весілля молода княгиня Марія Миколаївна раптом серйозно захворіла. Лікарі, які оглядали Марію, визначили початок вагітності. Тому Сергій Волконський відправляє дружину в Одесу з матір'ю, сестрою Софією на "морські купання" [4, с. 10].

Князь Волконський не поїхав з дружиною, а залишився при своїй дивізії в місті Умані. Він інколи приїздив навідати дружину. Його дуже хвилював стан здоров'я Марії. Коли приїздив, то більше розпитував про її справи, аніж розповідав про власні. Він так і не розповів їй про свою участь у таємному товаристві, адже боявся, що моральний та фізичний стан дружини після цього погіршиться. Марія Волконська пізніше повідомляла, що вона пробула все літо в Одесі і таким чином, провела разом з чоловіком не більше трьох місяців; вона не знала про існування таємного товариства й про участь у ньому її чоловіка.

В кінці листопада князь Сергій Волконський привіз дружину Марію в Умань, де розташовувалася дивізія, якою він керував. Наступного дня він поїхав у Тульчин – головну квартиру другої армії. Через тиждень він повернувся і привіз Марію Миколаївну в маєток Миколи Раєвського, що в селі Бовтишка. Марія Григорівна Волконська писала про те, що одного разу, коли її вагітність добігала кінця, повернувшись зі служби серед ночі, Сергій Григорович збудив її. Він розпалив камін і палив папери. Марія стала допомагати йому, запитуючи, у чому річ. Він сказав, що Пестеля заарештували, але чому – не повідомив. Марія Миколаївна бачила, що її чоловік був сумним, заклопотаним. Врешті-решт, Сергій сказав, що дав обіцянку її батьку Миколі Раєвському привезти її в маєток на період пологів. Прибувши на місце, він віддав Марію під опіку матері, а сам відразу поїхав в Умань, де його ж наступного дня заарештували [12, с. 4].

Сергію Григоровичу Волконському було відомо, що полковника Павла Пестеля арештували, але про події 14 грудня 1825 року на Сенатській площі в Петербурзі він ще не знав. Про це розповів зятю генерал Микола Раєвський. Передчуваючи, що арештувати можуть і князя Сергія Волконського, Микола Миколайович запропонував зятю емігрувати. Сергій від цієї пропозиції відразу ж відмовився, адже на його думку, втеча для героя Вітчизняної війни 1812 року означала б смерть.

У Марії Волконської пологи почалися 1 січня 1826 року. Тільки другого дня, 2 січня вона народила сина. Сама Марія тоді ледве не померла, лихоманка після пологів протримала її в жару й маренні декілька діб. Вона майже не пам'ятала короткої зустрічі з чоловіком, який без дозволу покинув частину в Умані, щоб побачити дружину й сина.

Марія Миколаївна пізніше писала, що пологи почалися дуже важко, без присутності лікаря. Він зміг приїхати лише наступного дня, адже був біля хворого, який перебував за п'ятнадцять верств від помістя. Вона була розміщена в кріслі, в якому промучилась до наступного дня без будь-якої медичної допомоги. На допомогу Марії прийшла селянка, але їй не дозволили надавати медичну допомогу. Тому селянка до ранку молилася за Марію Григорівну. Вранці приїхав лікар, і пологи все ж таки відбулися. Народився хлопчик, якого, за сімейною традицією, назвали Миколою. У Марії лише вистачило сил дійти до ліжка, після чого вона захворіла запаленням мозку, яке протримало її в ліжку більше двох місяців [1, с. 12].

Сергія Григоровича Волконського заарештували 5 січня 1826 року у власному домі в Умані, відразу ж після повернення з Бовтишки, куди він їздив за для того, щоб побачити дружину та новонародженого сина. 14 лютого Волконський був доставлений у Петербург, ув'язнений у Петропавлівській фортеці № 4 Олександрівського рavelіну [6, с. 83].

Марія Миколаївна, яка час від часу приходила до тьми, запитувала про свого чоловіка. Рідні їй відповідали, що він у Молдавії й зайнятий невідкладними

справами. Тим часом у Петербурзі починаються допити над учасниками декабристського руху, у тому числі й над Сергієм Григоровичем Волконським.

Микола Раєвський, приїхавши з Петербурга 3 березня, сповістив Марію про арешт її чоловіка за участь у таємному товаристві та змові проти царської сім'ї. Генерал говорив, що Сергій Волконський під час допитів не покаявся перед імператором за свої вчинки й не видав жодного прізвища декабристів. Звичайно, Микола Миколайович відразу сказав дочці, що не буде осуджувати її, якщо вона вирішить розірвати шлюб із Сергієм.

Батько Микола Раєвський пише в березні 1826 року брату Сергія Волконського Миколі, що після приїзду з Петербурга в село Бовтишка він побачив свою дочку Марію дуже слабкою після тривалої хвороби. Марія підозрювала, що її чоловік помер, тому звістка про арешт Сергія стала полегшенням для неї. З Петербурга батько привіз Марії листа від Сергія. Микола Раєвський писав, що за чотири дні, які він перебував у маєтку після приїзду з Петербурга, стан Марії суттєво поліпшився. Через деякий час Марія із сестрою їдуть до Петербурга [16, с.85].

На ранок Марія відчула біль у нозі. Виявилося, що це рожа. Та все одно вона разом з сестрою Софією та сином Миколаєм, якого по дорозі залишає в тітки свого батька графині Браницької, вирушає до Петербурга [12, с. 10].

У спогадах Марії Миколаївни Волконської є повідомлення, що зустріч відбувалася під наглядом коменданта й була особливо тяжкою. І Сергій, і Марія намагалися обнадіяти один одного, але робили це без переконання. Під час зустрічі вони обмінялися хустинками. Марія Миколаївна не мала права розпитувати Сергія про його становище, адже вартові пильно стежили за ними. Повернувшись додому, Волконська знайшла на хустині втішливі слова, які ледве можна було розгледіти та розібрати [12, с. 10].

Обставини змінюються, коли Марія Волконська дізнається про те, що її син Миколка, якого вона залишила в тітки графині Браницької, захворів. У маєтку тітки Марія Миколаївна пробула з квітня по серпень 1826 року. Марія Волконська писала, що її брат Олександр створив таку ситуацію, щоб вона залишила Петербург та рідню Сергія Григоровича. Її сину Миколці зробили щеплення проти віспи, після чого він захворів [6, с. 88].

Перебуваючи в тітки біля хворого сина, Марія не отримувала ніяких звісток про свого чоловіка. Їй передавали тільки деякі листи, які майже ні про що не інформували, а всі інші – знищувалися. Та цей час не пройшов для Марії марно. Наодинці сама із собою Волконська переосмислювала ситуацію, яка склалася. Їй була необхідна величезна духовна робота, щоб визначити своє ставлення до вчинку Сергія Волконського, зрозуміти його, прийти до єдиного висновку: яка б доля не чекала її чоловіка, вона повинна бути разом з ним.

Марія Волконська писала брату Олександрю 8 березня 1826 року, що єдиною виною Сергія перед нею є те, що він не розповів їй про свою участь у таємному товаристві. Вона говорила, що любить Сергія більше, ніж будь-коли, адже він нещасний [1, с. 154].

За вироком суду 13 липня 1826 року Сергій Волконський був позбавлений чинів та дворянства й засуджений на 20 років каторги. Про те, як розвивалися події після допитів Сергія Григоровича та його друзів-декабристів, пише в своїх мемуарах Марія Миколаївна Волконська. Вона згадувала, що рано вранці 13 липня, їх усіх зібрали й і розмістили за категоріями на площі напроти п'яти шибениць. Сергій, як тільки прийшов, зняв із себе військовий сюртук і кинув його у вогнище: він не хотів, щоб його зірвали з нього. Було розкладено і запалено декілька вогнищ для знищення мундирів та орденів засуджених; потім їм усім наказали стати на коліна, причому жандарми підходили й переламували шаблю над головою кожного на знак помилювання – декому поранили голову, видали одяг – куртку и штани із грубого сірого сукна [11, с. 320].

Після цього дійства привели п'ятьох, яким винесли смертний вирок: Пестел, Сергі Муравйову, Рилєєву, Бестужеву-Рюміну й Каховському. Усі вони були повішені, причому троє з них через те, що мотузка була трухлюю, зірвалися. Для них процедуру повторили. Їхні тіла поклали у два великі ящики, наповнені

негашеним вапном, і поховали на Голодаєвому острові. Всі інші, хто підлягав ув'язненню, у кайданах були негайно відправлені в Сибір [19, с. 134].

Поклавши під заставу деякі свої коштовності, Марія Миколаївна заплатила деякі борги Сергія Волконського й написала листа до царя з проханням дозволити їй йти за чоловіком.

Цар Микола I після довгих вагань 21 грудня 1826 року задовольнив прохання Марії Волконської, хоча й не всі. Відома відповідь Миколи, в якій він пише, що отримав та прочитав листа від Марії Миколаївни Волконської; ще раз повторював застереження, які вже перед цим були сказані царем стосовно того, що вас чекає після приїзду в Іркутськ. Цар говорив, що Волконській доведеться забути той спосіб життя, яким вона жила до того [1, с. 154].

Та Марія Миколаївна свою долю вже вирішила.

Отже, ми бачимо, що Марія Волконська виховувалася у високоосвіченій, інтелігентній родині героя Вітчизняної війни 1812 року Миколи Раєвського, що дуже вплинуло на формування характеру та світогляду дівчини. Її світогляд формувався на прикладі старших.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Белова С.Л. Раевские и Крым / Светлана Белова. – Симферополь: Бизнес Информ, 2006. – 205 с.
2. Бухаров В.Г. Образи Раевських. Фотоальбом. – Кіровоград: КОД, 2011. – 92 с.
3. Волконский С.Г. Записки. – Спб.: Синодальный тип, 1902. – 548 с.
4. Волконский С.Г. Записки. – Спб.: Синодальный тип, 1902. – 548 с.
5. Декабристы. Биографический справочник / Под ред. акад. С.В. Нечкиной. – М.: Наука, 1988. – 448 с.
6. За обов'язком громадянина: до 220-річчя від народження С.Г. Волконського (1788 – 1865) / К.В. Камінська // Календар знаменних та пам'ятних дат. – 2008. – № 4. – С. 79 – 91.
7. Киянская О.И. Декабрист С.Г. Волконский / О. Киянская // Отечественная история. – 2004. – № 6. – С. 98 – 116.
8. Копылов А. Мемуары графа Олизара // Русский вестник. – 1893. – Сентябрь. – С. 101 – 132.
9. Лапаева Г.А. Долина девы. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2007. – 325.
10. Матеріали міжнародної наукової конференції «Сім'я Раєвських в історико-культурному просторі». – Кіровоград, Імекс-ЛТД, 2011. – 318 с.
11. Покровский В. Жены декабристов: сборник историко-бытовых статей. – М.: Наука, 1906. – 298 с.
12. Род Раевских герба Лебедь / Сост. Б.Л. Модзалевский. – Спб.: Типограф. М.А. Александрова, 1908. – 91 с.
13. Семья Раевских в истории и культуре России XVIII–XIX веков: материалы I Елисаветградских международных историко-литературных чтений: Кіровоград – Разумовка – Кам'янка, 20 – 22 мая 2004 года. – Кіровоград: КОД, 2004. – 170 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Біденко Наталія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історія розвитку освіти України.

УДК 303.446.4(470)

МІСТА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДОРЕФОРМЕНОЇ ДОБИ В ДОРАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Олександр БОНДАРЕНКО (Кіровоград)

Проаналізовано рівень вивчення міст Російської імперії дореформеної доби в дорадянській історіографії. Визначено основні здобутки в дослідженні проблеми та питання, що не знайшли свого висвітлення.

Ключові слова: історіографія, дореформена доба, місто, Російська імперія.

Проанализирован уровень изучения городов Российской империи дореформенного периода в досоветской историографии. Определены основные достижения в исследовании проблемы и вопросы, которые не нашли своего освещения.

Ключевые слова: историография, дореформенный период, город, Российская империя.

Analysis of the level of study of cities of the Russian Empire, pre-reform period in the pre-Soviet historiography. The report highlighted major achievements in the study of problems, issues and questions which have not found their lighting.

Keywords: historiography, the pre-reform period, the city, the Russian Empire.

Місто давно стало об'єктом дослідження вчених різних спеціальностей – істориків, статистиків, географів, етнографів, соціологів, екологів тощо. Незважаючи на те, що про місто хоч і написані тисячі праць, проте, на думку сучасних містознавців, ще рано говорити про розробку загальної та універсальної теорії розвитку міст і відточених дефініцій, оскільки процес нагромадження та осмислення матеріалу ще триває [1, с. 5; 2, 250]. Тож нині для історичної науки є актуальним завдання не лише емпіричного дослідження різноманітних сторін історії міст, а й історіографічного узагальнення, наукової рефлексії й теоретично-методологічного осмислення проблем, що вивчалися істориками попередніх періодів. Однією з таких проблем, що потребує ґрунтовного вивчення, є історіографія історії міст Російської імперії дореформеної доби. Зазначена тема викликає особливий інтерес для дослідників, оскільки період останньої чверті XVIII – 70-х рр. XIX ст. став початком переходу від традиційного суспільства до індустріального, що зумовило радикальні зміни у всіх сферах життєдіяльності міст та набуття ними нових якісних змін. Саме тому в статті зроблено спробу проаналізувати дорадянську літературу, присвячену розвитку міст Російської імперії в 1775 – 1870 рр.

Вивчення міст Російської імперії дореформеної доби як самостійного об'єкта вивчення розпочали ще сучасники, які у своїх працях торкалися питань демографічного, соціально-економічного розвитку міст, їхнього торгово-промислового значення, державного та громадського управління містами [3 – 10]. Автори, а це, зазвичай, були чиновники та статистики, намагалися розкрити загальні тенденції зародження, формування та розвитку міст. Практично у всіх дослідженнях з історії Росії цього періоду тією чи іншою мірою порушені питання цілей, змісту й наслідків міських перетворень 70 – 80-х рр. XVIII ст. Тому зупинимося лише на тих працях, де еволюція міста простежена найбільш детально. Серед них виділимо праці Є. П. Зябловського, К. Ф. Германа, К. І. Арсеньева, в яких автори прямо чи побіжно розглядають територію, населення та економічний розвиток міст Росії. Так, у праці російського статистика К. Ф. Германа подаються достатньо докладні відомості про кількість міських жителів 1811 р. в Російській імперії. Усі міста він поділив на 4 групи залежно від кількості населення – від 2 до 70 тис. жителів. Ще дві групи, з населенням менше 2 тисяч осіб, автор відніс до тих, які “більше заслуговують найменування слобід”. Указав дослідник також на специфіку міських поселень Росії, промисловість яких була тісно пов'язана з “промисловістю сільською”, цим самим підкреслюючи незавершеність процесу відділення міста від села в Росії [11, 9].

Відомий російський статистик, географ та історик К. І. Арсенєв розглянув історичну долю та зміни, що відбулися з містами, виявив причини змін та визначив фактори, які стимулювали їхній саморозвиток. Учений здійснив спробу створення функціонально-генетичної типології міст, поділивши міста за їхнім виробничим призначенням та причинами їхнього виникнення. Він першим серед російських

учених увів поняття “містоутворювальна база” (“тверда опора для тривалого існування міста”) та “економіко-географічне розміщення” (“вигідність становища для торгівлі та міської промисловості”) [12, с. 6].

У середині XIX ст. були зроблені перші спроби осмислення катерининського законодавства щодо міст в процесі роботи зі складання Повного зібрання законів і Зводу законів Російської імперії. Особливо відзначимо книгу Л. О. Плошинського “Городское или среднее состояние русского народа” [13], який став першим істориком, що намагався проаналізувати російське міське законодавство з XV по XVIII ст. Автор передусім простежив права та обов'язки міських верств, участь їх в міському громадському управлінні, а також державну політику з питань оподаткування городян. Утім зазначимо, що основне місце в його праці відведено викладу текстів самих законів, а на коментарі до них відведено лише 30 сторінок з 300-сторінкової книги. Урядовий погляд щодо міського законодавства останньої чверті XVIII ст. викладена також в працях П. А. Муллова [14] та А. П. Пригари [15]. Усе ж вивчення міського законодавства тільки на основі законодавчих джерел не дало змоги авторам показати реальну картину законодавчого процесу. Додамо, що праці цих авторів мають цілковито апологетичний характер.

Помітний внесок у вивчення дореформених міст Російської імперії здійснили різноманітні довідкові та статистичні видання [16 – 22]. На наш погляд, їх можна кваліфікувати не лише як історичні джерела, а і як історіографічні факти. Тим часом, вони містять не тільки фактичний матеріал, а й оціночні судження та становлять вагомий матеріал для вивчення різноманітних сторін життєдіяльності міста. Цінна інформація щодо розвитку міст Росії зібрана, наприклад, у Військово-Статистичних оглядах 69 губерній та областей Російської імперії, підготовлених обер- та штаб-офіцерами Генерального Штабу протягом 1837 – 1854 рр. [19]. Військові статистики здійснили широкий аналітичний огляд регіонів Росії, у який, крім військово-топографічних описів, увійшли відомості про природні умови, населення, стан сільського господарства, промисловості й торгівлі. Значне місце у Військово-Статистичних оглядах відведено й характеристиці губернських та повітових міст. Попри відсутність підсумкових висновків та чіткої структури викладу матеріалу, і навіть, звавалося б, відсутність логіки, насправді ж знаходимо при описах міст півтора десятки взаємопов'язаних і послідовно розташованих сюжетів, які можемо розглядати як функції міст. Серед них: розміщення міста, його статус, організація міського простору, релігійні споруди, гостиний двір, торговельні заклади, ярмаркова та базарна торгівля, благодійні заклади, громадське та культурне життя, міська земля, міські доходи, кількість населення та його соціальна структура [24, с. 19 – 20]. Проаналізувавши ці сюжети, можемо зробити висновок, що у свідомості авторів вони відповідали функціям міст, при цьому розміщених у суворій ієрархії. Так, опис зовнішнього вигляду міста (наявність кам'яних споруд, величних храмів та монастирів, мостиння площ та вулиць) мав підтверджувати його губернський чи повітовий статус; функція торгового центру виявлялася в наявності гостиного двору та міських ринків, базарної та ярмаркової торгівлі; виконання містом адміністративних функцій виявлялося в наявності міських адміністративних будівель, освітніх, медичних, благодійних закладів; виконання функцій місця проживання міського населення передбачало й можливість городян до прогонування, про що мала свідчити наявність промислового виробництва; свідченням виконання містом функцій громадського та культурного центру губернії чи повіту були споруди міських громадських зібрань та різноманітні приміщення для проведення культурного дозвілля. Не можемо не відзначити формальну відсутність у Військово-Статистичних оглядах конкретних сюжетів про діяльність міського громадського самоврядування. Проте фактично вона простежується у всіх сюжетах, що стосувалися різноманітних аспектів міського життя, виявляючись як провідна сила міського розвитку.

Важливі свідчення про розвиток міст Російської імперії в зазначений період містять і довідкові спеціалізовані видання, зокрема “Городские поселения в Российской империи”, опубліковане в 1861 – 1865 рр., та “Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861 – 62 годах”, що вийшло друком 1863 р.

З 1860-х рр. російське суспільство поступово почало переходити в нову якість, що було викликано підготовкою та проведенням земської, судової, університетської, міської, військової реформ і найбільш радикальної з них – селянської. Реформи заклали підвалини створення громадянського суспільства. У результаті цього в Росії склалася нова історична та історіографічна ситуація, що зумовили перехід учених-суспільствознавців до наукового осмислення історичної дійсності, зокрема історичних аспектів становлення та розвитку міст Російської імперії в дореформену добу. Помітний інтерес дорадянських дослідників до різноманітних проблем міського життя спричинили й міські реформи 1870 р. та 1892 р. Через те в останній третині XIX ст. з'являється ціла низка ґрунтовних досліджень з різноманітних аспектів “міської тематики”. Однією із найважливіших сторін розвитку міст, історії та практиці міського управління та самоврядування присвятили свої дослідження В. П. Безобразов [25 – 26], О. І. Васильчиков [27], О. Д. Градовський [28 – 29], Лешков [30], Б. М. Чичерін [31], М. П. Щепкін [32 – 33]. Їхні праці зробили помітний внесок у розуміння сутностей, явищ і фактів, що стосуються історії діяльності органів місцевого самоврядування у дореформеній період.

Значним явищем в історіографії міст стали праці, зокрема двохтомна монографія “Устройство и управление городов России” професора Харківського університету, історика права й державознавця І. І. Дитятіна [34 – 37]. Саме його фундаментальні наукові студії, на наше переконання, зробили найістотніший внесок у вивчення міст Російської імперії дореформеної пори в дорадянський період. Вони стали своєрідною “перехідною епохою” й започаткували детальне джерелознавче вивчення законодавчих актів останньої чверті XVIII ст. Науковець уперше здійснив розгорнутий історико-юридичний аналіз міського законодавства Катерини II, передусім, законодавчих актів, відомих під назвою “Установи для управління губерній Всеросійської імперії” 1775 р. та “Жалувана грамоти містам” 1785 р. Головною заслугою міської реформи стало, як указує І. І. Дитятін, надання російським містам статусу юридичної особи. Зазначимо, що до 1785 р. російське законодавство взагалі не знало громади міських жителів і лише прийняття “Жалуваної грамоти містам” внесло нове поняття “міської громади”, як юридичної особи, що отримала свої особливі права та привілеї. А розширення обсягу прав міських виборних самоврядних інституцій склало, на думку вченого, “епоху в історії нашого міста”. Характерною рисою цих наукових студій було те, що розвиток міст Російської імперії автор розглядав у порівнянні з містами Західної Європи. Результатом порівняльного аналізу міського самоврядування в Росії і на Заході став висновок І. І. Дитятіна, що, на відміну від Західної Європи, де міська громада сама підштовхувала владу до змін у сфері міського самоврядування, у Росії ініціатива в цьому питанні йшла, навпаки, від уряду. “Історія нашого міста є ніщо інше, як історія регламентації, перетворень торгово-промислового міського населення з боку верховної влади”. При цьому, на думку вченого, “хід цих перетворень визначається переконаннями, які верховна влада мала на державні інтереси” [34, с. 109]. Але російські реформи, як завжди, не приносили бажаного ефекту. “Відсутність всякої самостійності” – причина “сумного стану” міського самоврядування перед 1870 р. [37, с. 229 – 230]. У викладі І. І. Дитятіна історія російського міста XVIII – XIX ст. постає як “ланцюг заходів уряду, що постійно змінюються, котрі то сприяють розвитку й організують міську громадськість, то, навпаки, руйнують щойно створене, причому останні, руйнівні тенденції, переважали” [Пит. за: 38, с. 8].

На початку XX ст. об'єктивні пропеси індустріалізації, урбанізації та політизації російського суспільства спричинили зміну історичної ситуації в Російській імперії, що зумовило збільшення кількості праць, присвячених різноманітним аспектам історії міст. У цей час з'явилися ґрунтовні праці, автори яких В. М. Гессен [39], Г. А. Джаншієв [40], О. О. Кізоветтер [41 – 43], І. Х. Озеров [45], К. О. Пажитнов [46], Д. Д. Семенов [47], В. П. Семенов-Тянь-Шанський [48], В. Ф. Тотоміанц [49], Г. І. Швейдер [50] досліджують міське законодавство, правове становище міських верств населення, устрій дореформених міст, структуру їхнього управління та самоврядування, аналізують основні напрямки діяльності органів

міського самоврядування: фінансову систему, міське господарство, розвиток освіти, благоустрій міст, лікувально-санітарну справу.

Один із найвідоміших дослідників міст Російської імперії дореформеної доби О. О. Кізоветтер у своїх працях, підготовлених на основі не лише законодавчих актів, а й широкого використання архівних матеріалів, значну увагу зосередив на вивченні міської реформи Катерини II. Оцінка цієї реформи зумовлена його власними політичними поглядами, передусім переконанням про відсталість міст Росії порівняно з містами Західної Європи. Навковець у своїх працях керувався також положенням про те, що “Жалувана грамота містам” передбачала встановлення всестановитості міської громади. Ще однією важливою складовою концепції вченого була теза про відсутність двох етапів у внутрішній політиці Катерини II та оцінка її реформаторської діяльності як продворянської. Оцінюючи ж у цілому міську реформу, О. О. Кізоветтер переконаний, що законодавець введенням “Жалуваної грамоти містам” практично не досяг своєї мети, оскільки, по-перше, рівень розвитку міст не відповідав тим вимогам, які перед ним були поставлені (зокрема через відсутність у багатьох містах мало не половини міських верств, передбачених законом, що ускладнило формування міських органів громадського управління), по-друге, невизначеність формулювань закону уможливила місцевим урядовим органам зосередити у своїх руках владу в більшості міських справ, по-третє, убогість міських бюджетів, якими до того ж міське самоврядування могло розпоряджатися тільки з дозволу вищого міського чиновництва [44, с. 72]. Характеризуючи систему міського самоврядування, О. О. Кізоветтер критично зазначає, що “то була своєрідна й досить потворна комбінація...” спричинена настанням права управляти міськими справами згідно з Міським положенням 1785 р. відразу трьома органами громадського управління: “зібранню міської громади”, загальній та шестигласній думі, які дублювали виконання своїх завдань і функцій [43, с. 353].

Заслуговує на увагу дослідження Г. І. Шрейдера, випускника Харківського університету, міського голови Петрограда 1917 р. Він негативно оцінив містоутворювальну політику Російської імперії, вважаючи, що поява міст була викликана не економічними міркуваннями, а передусім адміністративними та політичними потребами й тому “дореформене місто було майже винятково адміністративним терміном – територіальною одиницею, утвореною в ім'я інтересів і завдань “внутрішнього управління” [Цит. за: 51, с. 6]. Автор зробив спробу визначити основні ознаки міста, серед яких він називає: 1) кількість населення; 2) щільність, або “скупченість” населення; 3) спосіб забудови; 4) різноманітність населення або “міська диференціація”; 5) значення міста як промислового центру; 6) роль культурного центру; 7) адміністративна функція. Першорядна ж роль у розвитку міст, на його думку, належала торгово-промисловій функції [50, с. 6].

Класикою геоурбаністики вважається монографія В. П. Семенова-Тян-Шанського “Місто і село в Європейській Росії”. Учений для обґрунтування принципів “істинності” та “неістинності” російського міста використовує дві ознаки: перша – “людність населеного пункту” й друга – “...відсоток населення даного пункту, що не займається сільськими промислами взагалі, у зв'язку із жвавістю його торгово-промислового обороту, обчисленого на одного його жителя” [47, с. 55 – 56]. В. П. Семенов-Тян-Шанський, крім принципів “істинності”, дає визначення “сільським” та “несільським” заняттям [47, с. 56 – 57], обґрунтовує існування “військових”, “юридичних”, “адміністративних” і “торгово-промислових” міст Росії [47, с. 39 – 46]. Важливою видається його думка щодо невідповідності ряду міст міському статусу та навпаки, перспективи цілої низки сіл стати містами, про існування форм населених пунктів “перехідних від міста до села”, так званих “міст-сіл” [47, с. 74].

Отже, аналіз дорадянської літератури із зазначеної проблеми свідчить, що коло проблем дослідження обмежувалося, насамперед, питаннями виникнення міст, їхньої правової та політичної історії, зовнішнього вигляду, структури державного та міського громадського управління, правового статусу міського населення та його занять. Дорадянські науковці поставили стосовно міста останньої чверті XVIII – 70-х рр. XIX ст. важливі проблеми щодо визначення й типології міста, про

перспективи міських реформ, що йшли згори, про недостатній рівень у містах торгово-промислового розвитку. Характерними рисами наукових студій того періоду були описовість, невисокий теоретичний рівень досліджень, відсутність філософської рефлексії та самостійної концепції. За межами вивчення залишилися питання формування та виконання міського бюджету, типології підприємництва, соціокультурного розвитку міст лише на початковому етапі перебувало вивчення соціально-економічного розвитку міст тощо. Слід відзначити й відсутність комплексного вивчення дореформеного міста в дорадянській історіографії. Але, незважаючи на це, дорадянські дослідники заклали міцний фундамент вивчення дореформених міст Російської імперії, започаткувавши урбаністику як новий напрямок історичної науки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гончаров Ю.М., Скубневский В.А. Города Западной Сибири во второй половине XIX – начале XX в. – Часть I: Население. Экономика. – Барнаул: Издательство Алтайского университета, 2003. – 360 с.
2. Город в процессах исторических переходов. Теоретические аспекты и социокультурные характеристики. – М., 2001. – 392 с.
3. Новый и полный географический словарь Российского государства. – Ч. 1 – 8. – М.: в университетской типографии, у Н. Новикова, 1788 – 1789.
4. Краткое землеописание Российского государства. – СПб., 1787. – 174 с.
5. Шторх Г.М. Историко-статистическое изображение Русского государства. – СПб., 1799. – 472 с.
6. Зябловский Е.Ф. Землеописание Российской империи: Для всех состояний. – Т. 1 – 6. – СПб., 1807 – 1810.
7. Зябловский Е.Ф. Статистическое описание Российской империи в нынешнем ее состоянии. В 2 кн. – СПб., 1808. – 544 с.
8. Щекатов А.Н., Максимович Л.М. Словарь географический Российского государства. – Ч. I – VII. – М., 1804 – 1809.
9. Герман К.Ф. Статистические исследования относительно Российской империи. – Ч. 1. О народонаселении. – СПб.: Печ. при Имп. Акад. Наук, 1819. – 325 с.
10. Арсеньев К.И. Гидрографическо-статистическое описание городов Российской империи с показанием всех перемен, происшедших в составе и числе оных в течение двух веков от начала XVII столетия и донныне // Журнал Министерства внутренних дел. – СПб., 1832 – 1834. Вып. 1 – 8.
11. Ивонин А.Р. Западносибирский город последней четверти XVIII – 60-х гг. XIX в. в системе региональных социально-экономических отношений: Дис. ... докт. ист. наук. – Барнаул, 2000. – 518 с.
12. Каранин А.В., Мердешева Е.В., Пичугина Т.В. Геоурбанистика: учебное пособие. – Горно-Алтайск: РИО ГАГУ, 2012. – 168 с.
13. Плошинский Л.О. Городское или среднее состояние русского народа. – СПб., 1852. – 286 с.
14. Мулов П. Историческое обозрение правительственных мер по устройству городского общественного управления. – СПб.: Тип. А. Дмитриева, 1864. – 198 с.
15. Пригара А. Опыт истории состояния городских обывателей в Восточной России. – Часть 1. – СПб.: печатня В. Головина, 1868. – 182 с.
16. Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год // Сост. из офиц. сведений под руководством дир. Деп. полиции исполнительной Штера. – СПб., 1829. – 97 с.
17. Обозрение состояния городов Российской империи в 1833 г. – СПб., 1834 – 67 с.
18. Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи. Сост. в Стат. отд. Совета МВД. – СПб.: тип. К. Крайя, 1840. – 68 с.
19. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. – Тт. 1-17. – СПб.: Типография Департамента Генерального Штаба, 1837-1854.
20. Статистические таблицы Российской империи, составленные и изданные по распоряжению министра внутренних дел Стат. отделом Центрального статистического комитета. [Вып. 1]. За 1856-й год. – СПб., 1858. – 300 с.

21. Городские поселения в Российской империи. – Тт. 1 – 7. – СПб., 1860 – 1865.
22. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–62 г. – Часть 1. – СПб., 1863. – 909 с.
23. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–62 г. – Часть 2. – СПб., 1863. – 930 с.
24. Белов А.В. Русский провинциальный город в середине XIX века. Формы и функции городского развития // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: История и политические науки. – №4. – 2009. – М.: Изд-во МГОУ. – С. 19 – 23.
25. Безобразов В.П. Земские учреждения и самоуправление. – М.: Универс. Тип., 1874. – 70 с.
26. Безобразов В.П. Государство и общество. Управление и самоуправление и судебная власть. – СПб.: Тип. В. Безобразова и Ко, 1882. – 760 с.
27. Васильчиков А.О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. – Т. I. – СПб.: Тип. Г. Мюллера, 1869. – 352 с.
28. Градовский А.Д. Начала русского государственного права. – Т. I. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1875. – 448 с.
29. Градовский А.Д. Система местного управления на западе Европы и в России. – СПб.: Тип. В. Безобразова, 1878. – 472 с.
30. Лешков В.Н. О праве самостоятельности как основе для самоуправления. – М., 1871. – 354 с.
31. Чичерин Б.Н. О народном представительстве. – М., 1866. – 760 с.
32. Щепкин М.П. Опыты изучения общественного хозяйства и управления городов. – Ч. 1. – М., 1882. – 411 с.
33. Щепкин М.П. Опыты изучения общественного хозяйства и управления городов. – Ч. 2. – М., 1882. – 345 с.
34. Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. – Т. I: Введение. Города России в XVIII столетии. – СПб., 1875. – 507 с.
35. Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. – Т. II: Городское самоуправление в настоящем столетии: (Городское самоуправление в России. Городское самоуправление до 1870 года). – СПб., 1875. – 565 с.
36. Дитятин И.И. К истории “жалованных грамот” дворянству и городам 1785 г. // Русская мысль. – 1885. – Кн. IV. – С. 13-50; Кн. V. – С. 1 – 38; Кн. VI. – С. 1 – 19; Кн. VII. – С. 1 – 21; Кн. VIII. – С. 58 – 83.
37. Дитятин И.И. Статьи по истории русского права. – СПб., 1895 – 631 с.
38. Рындзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. – М., 1958. – 560 с.
39. Гессен В.М. Городское самоуправление: Дополнение к курсу русского государственного права. – СПб., 1912. – 28 с.
40. Джаншиев Г.А. Эпоха великих реформ. – СПб., 1907. – 480 с.
41. Кизеветтер А.А. Посадская община в России XVIII столетия. – М.: Университетская тип., 1903. – 814 с.
42. Кизеветтер А.А. Городовое положение Екатерины II 1785 г. Опыт исторического комментария. – М., 1909. – 474 с.
43. Кизеветтер А.А. Городовое положение Екатерины II. // Три века: Россия от Смуты до наших дней: В 6 т. – Т. 4 – М.: Юнвес, 2006. – С. 334 – 365.
44. Ковалева М.В. Орловская городская дума: 1787 – 1913 гг.: Дис. ... канд. ист. наук. – Орел, 2003. – 368 с.
45. Озеров И.Х. Большие города, их задачи и средства управления. – М.: Изд. И.Д. Сытина, 1906. – 135 с.
46. Пажитнов К.А. Городское и земское самоуправление. Очерки и опыты / К. Пажитнов. – СПб., 1913. – 60 с
47. Семенов Д.Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты. Д.Д. Семенов. СПб.: Электро-тип. Стойковой Н.Я., 1901. – 387 с
48. Семенов-Тянь-Шанский П.П. Город и деревня в Европейской России. – СПб., 1910. – 212 с.

49. Тотомианц В.Ф. Самоуправление и городское хозяйство. – СПб., 1910. – 236 с.
50. Шрейдер Г.И. Город и городское положение 1870 г. // История России в XIX веке. – Т.4. – СПб., 1908 – 09. – С. 1 – 29.
51. Тяпкина О.О. Социально-экономическое развитие малых городов Западной Сибири во второй половине XIX в. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Барнаул, 2003. – 24 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бондаренко Олександр Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету.

Наукові інтереси: історіографія міст Російської імперії в дореформену добу.

УДК 94(477.65)"1812"

УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ВІЙНУ 1812 РОКУ В ЦЕРКОВНІЙ АРХІТЕКТУРІ РОСІЙСЬКОГО КЛАСИЦИЗМУ

Віктор ГРІНЧЕНКО (Кіровоград)

У статті в історико-мистецькому контексті подається короткий опис деяких церковних споруд, збудованих у Російській імперії у стилі класицизму на честь перемоги у війні 1812 року.

Ключові слова: храми, церковно-меморіальні споруди, пам'ять про війну 1812 року, класицизм.

У статье в историко-художественном контексте представлено краткое описание некоторых церковных сооружений, возведенных в Российской империи в стиле классицизма в честь победы в войне 1812 года.

Ключевые слова: храмы, церковно-мемориальные сооружения, память о войне 1812 года, классицизм.

In an article in the historical and artistic context, a brief description of some church buildings, built in the Russian empire in the classical style in honor of the victory in the War of 1812.

Keywords: churches, church and memorial buildings pam'yam of the war in 1812, Classicism.

У рік святкування 200-річчя перемоги Росії в російсько-французькій війні 1812 року, що є важливою подією для великої частини слов'янського світу, особливого значення набуває увічнення пам'яті про цю війну, що серед іншого знайшло своє розкриття в численних церковних спорудах.

Такі традиції вшанування загиблих воїнів завжди були характерними в Росії. Такі церкви, зазвичай, будувалися на народні, зібрані "всем миром" гроші. До того ж ця війна усвідомлювалася Руською православною церквою як релігійне протистояння православної Росії і "безбожної" Франції.

Протягом тривалого часу різні аспекти проблеми, яка розглядається, знайшли своє розкриття у ряді спеціальних досліджень [10; 15], статей [4; 16], узагальнювальних праць [20], довідкових видань [5; 25].

Разом з тим широта охопленої проблематики залишає нам певні можливості для продовження різнопланового висвітлення комплексу питань, пов'язаних з увічненням пам'яті про перемогу у війні 1812 року в російській церковній архітектурі.

У пропонованій публікації ми мали на меті в історико-мистецькому контексті коротко описати деякі церковні споруди тогочасної Російської імперії, пов'язані з

увічненням пам'яті про війну 1812 року. Виходячи з обмежених рамок статті, ми ввели до її змісту лише характеристику храмів, які були збудовані в окремих губернських містах та інших провінційних населених пунктах Росії в першій половині XIX ст. і стилістично пов'язані з класицизмом – основним напрямом в архітектурі цього періоду. Пізній класицизм, або як його ще іноді називають – ампір (стиль імперії), мав значення офіційного стилю. Хоча він був чужим за духом традиційному давньоруському зодчеству, але був співзвучним епосі імператорської Росії.

Перемога у війні, зростання національної самосвідомості й патріотичне піднесення зумовили розквіт російської архітектури, що ґрунтувалася на класичній традиції. Перемога над Наполеоном усвідомлювалася одночасно як перемога російського народу і як подія, що мала важливе загальнолюдське значення. Архітектура, яка виражала подібні настрої, утілювалася у форми, відповідні цьому значенню – ордерні, класичні.

Однією з примітних споруд серед тих, які розглядаються в контексті цієї статті, став Олександро-Невський кафедральний собор у Саратові. Будівництво нового собору планувалося тут ще з 1785 р., але довго не розпочиналося. Після війни 1812 року за розпорядженням імператора Олександра I проект собору Олександра Невського для Саратова розробив архітектор В. П. Стасов. Він урахував побажання саратовців, щоб собор став меморіальним храмом пам'яті загиблих саратовських ополченців. Зобразив він це в рельєфах скульптурного фризу, де розмістив поясні фігури воїнів народного ополчення Саратовської губернії. Меморіальний характер храму підкреслювала його класична сувора архітектура у вигляді лаконічного кубічного об'єму з портиками і куполом [27]. Пізніше про вже збудований собор писали, що “в архитектурном отношении он имеет фигуру надгробного памятника” [цит. за: 5, с. 20].

Свого часу в конкурсі на спорудження саратовського храму брав участь і відомий архітектор Джакомо Кваренгі. Він спроектував монументальну ротонду з глибоким доричним портиком з шести колон і охопив храм розкритою в одну сторону колонадою, у нішах якої розмістив статуї героїв-ополченців. Проект Кваренгі, очевидно, не вийшов за межі обговорення в стінах Зимового палацу й був визнаний дорогим для саратовців, які бажали звести меморіальний храм на свої пожертвування [27].

Собор будувався тривалий час – з 1815 по 1826 рік. Спочатку були плани завершити його за чотири роки, але будівництво затяглося. У квітні 1824 р., коли зовнішні роботи були майже закінчені, і залишалася тільки внутрішнє облицювання, цегляний купол собору із залізною покрівлею раптово обвалився (як вважають, через недостатньо міцні основи опорних колон). Після цього храм будували ще три роки. Був зведений дерев'яний купол, що підтримувався зсередини церкви новими чотирма великими колонами. Триярусна дзвіниця собору була споруджена пізніше – у 1840–1842 рр. за проектом губернського архітектора Т. В. Петрова [5, с. 21].

Сумна доля чекала саратовський собор у радянські часи. Ліквідація храму розпочалася на початку 1930-х рр., а закінчилася лише в 1940-х рр. Зараз тут розміщений стадіон “Динамо” [3].

Справжнім шедевром церковної архітектури російського класицизму був ще один утрачений храм Поволжя – Троїцький собор у Сибірську. Він будувався в 1824 – 1841 рр. за проектом архітектора Михайла Корінфського, визначного майстра класицизму, учня відомого російського архітектора Андрія Вороніхіна, як пам'ятник перемоги у війні 1812 року. За своїм зовнішнім виглядом цей храм був схожий на Ісаакієвський собор у Петербурзі [3]. Інтер'єр собору вражав обширним простором і яскравим настінним розписом. Незважаючи на віднесення його до пам'яток архітектури, Троїцький собор був знесений 1936 р. [3]. У радянські часи центр Сибірська втратив й інші свої храми. Його зруйнували, спустошивши для грандіозного лєнінського меморіального комплексу.

Тим же М. П. Корінфським в Арзамасі Нижегородської губернії на ознаменування перемоги над Наполеоном, а також у пам'ять про загиблих російських воїнів був зведений величний п'ятиглавий кафедральний собор

Воскресіння Христового. Собор будувався з 1814 по 1842 рік на кошти, пожертвовані арзамасцями [7]. Споруда на високому пагорбі має форму грецького (рівноконечного) хреста, покладеного на квадрат. “По общему облику и прекрасным пропорциям Арзамасский Воскресенский собор не имеет себе равного среди классических церквей Москвы и может идти в сравнение лишь с петербургскими соборами Стасова”, – писав 1926 р. відомий архітектор-реставратор М. М. Померанцев [цит. за: 7]. В радянські часи собор збиралися знести, однак потім просто закрили. Надалі в ньому влаштували Музей релігії. Нині собор діє, але потребує реставрації [7].

У Курську в 1815 р. розпочалося будівництво великого кафедрального собору Ікони Божої матері “Знамення” (Знаменського собору) – храму на території Курського Знаменського Богородицького чоловічого монастиря, яке тривало десять років. Ця монументальна споруда закладалась як пам’ятник перемоги у війні 1812 року Керівництво будівництвом здійснював архімандрит Паладій (Белевцев), у минулому артилерійський офіцер, родом з курських дворян [13]. Собор, збудований у стилі класицизму, мав традиційну хрестово-купольну конструкцію (хрестоподібну в плані) і подовжену західну частину. Над центральною частиною храму підносився світловий барабан, увінчаний грандіозним сферичним куполом 20-метрового діаметру, з чотирма малими куполами по кутам. Висота підкупольного простору досягала 48 метрів. Подібний купол був дуже рідкісним серед російських церковних споруд. Усі три фасади собору з півночі, півдня і заходу, а також вівтарну апсиду прикрашали колони корінфського ордеру. 1826 р. над трапезною частиною храму були зведені дві башти як дзвіниці [13].

Перебудови радянських часів змінили сутність і дух храму. В 1990-х рр. після повернення колишнього собору Руській Православній церкві розпочалась його реконструкція, яка в цілому поновила втрачений вигляд. Нині в соборі здійснюються богослужіння [13].

У підмосковному Подольську в 1819 – 1832 рр. був збудований Свято-Троїцький кафедральний собор на згадку про перемогу у війні 1812 року. З цієї перемогою місто, зокрема, пов’язує здійснений тут свого часу Тарутінський фланговий марш-маневр російської армії М. І. Кутузова. Серед храмів південного Підмосков’я, збудованих у стилі класицизму, собор у Подольську єдиний має п’ятибаневу конструкцію. Він створювався як композиційний центр усієї міської забудови. Зведений на високому березі над річкою Пахрою, собор підносився над місцевістю, здалеку привертаючи до себе увагу, оживляючи панораму міста [22]. Нині собор діє.

Невелике місто Калузької губернії Малоярославець стало місцем, де було зупинене просування армії Наполеона. У результаті битви французам довелося відступати по вже розореній старій Смоленській дорозі. Від воєнних дій місто дуже постраждало. Особливо це стосувалося Свято-Нікольського монастиря. Усі його споруди були зруйновані, збереглися лише головні ворота, пошкоджені картеччю. За наступні десять років монастир був відновлений. 1817 р. він став штатним третьокласним монастирем “в память и в вечное благоволение Всевышнего, Отечеству нашему над врагами преславную победу под стенами его даровавшего” [17].

Особливо примітною спорудою цього монастиря є Нікольський собор, виконаний у дусі класицизму. Він був закладений 1812 р. (ще до нащестя Наполеона) настоятелем монастиря архімандритом Макарієм (Фоміним). Його будівництво йшло непросто й було завершене аж 1843 р. Є версія, що автором проекту собору був архітектор О. Л. Вітберг, але документально це не підтверджено. Висота храму 47 метрів. Його купол спирається на чотири колони корінфського ордеру, середина собору утворює обширну ротонду [17].

У радянські часи монастир був закритий. У ньому розміщувалися різні установи і поступово він прийшов у повне запустіння. В 1991 р. монастир повернули у відання церкви й відкрили як чоловічий. Але його нечисельна братія розійшлася по іншим обителям і з 1993 р. за рішенням священного синоду Нікольський Черноострівський монастир став жіночим [17].

На Псковщині храмом-пам’ятником, зведеним на честь героїв війни 1812

року є собор Михаїла Архангела Псково-Печерського монастиря. Будівництво собору в стилі пізнього класицизму за проектом відомого в тогочасній Росії архітектора Луїджі Руска завершено 1827 р. [23]. Висота однобаневого храму 32 метри. Він буквально вбудований у фортечну стіну, за яку виходять лише чотириколонні портики, що зв'язують місто і монастир. Це єдина споруда в монастирі, яка має вихід за стіни фортеці. На позолочених дошках вибиті імена командирів і кількість воїнів корпусу Петра Вітгенштейна, які захищали дорогу на Псков від французів [23].

Свого часу, коли після Бородінської битви російська армія, залишивши Москву, відступала по Рязанській дорозі, більше 32 тисяч учасників цієї битви направили на лікування в госпіталі Рязані й Рязанського краю [19, с. 1]. Багато воїнів померли від отриманих ран та інфекційних хвороб. Ховали їх на рязанських кладовищах, а також на Лазарівському кладовищі. На ньому в 1817 – 1820 рр. на зібрані народом гроші звели кам'яну церкву з дзвіницею. Архієпископ Рязанський Сергій у донесенні святійшому синоду, вказуючи на причини будівництва цієї церкви, зазначав: "... движим будучи особенным усердием к храму Божию, а не менее имея ввиду достойное памяти событие 1812-го года, что на сем кладбище многие воины подвизавшиеся на брани за веру и отечество погребены" [цит. за: 19, с. 5].

Грунтуючись на документальному свідченні про те, що "вся она церковь по выстроению соответственна утвержденному бывшим Архиепископом Феофилактом плану" [цит. за: 19, с. 4], логічно, на нашу думку, зробити припущення, що Лазарівська церква відповідала головним тогочасним канонам будівництва у стилі класицизму.

Так, у Рязані з'явився храм пам'яті героїв війни 1812 року, а саме кладовище і в подальшому стало місцем військових поховань. 1939 р. Лазарівський храм закрили, а потім знесли. 2000 р. на вже запустілому кладовищі звели тимчасову дерев'яну церкву (пізніше обкладену цеглою) в ім'я святого праведного Лазаря. Ставиться питання про відновлення в Рязані Лазарівської церкви в її історичному вигляді [19, с. 6 – 7].

В Єльці (нині Липецької області) у 1815–1829 рр. будувалася кам'яна церква Успіння Пресвятої Богородиці. Її дзвіниця зводилася з 1833 по 1841 рік. Успенська церква є однією з визначних пам'яток храмового зодчества періоду високого класицизму й вважається пам'ятником перемоги російського народу у війні 1812 року [12]. У 1930-х рр. храм був закритий і використовувався як склад. У 1997 р. храм переданий Руській православної церкві. Нині він діє. В храмі тривають реставраційні роботи [12].

На честь перемоги у війні з Наполеоном у Чернігові в 1820–1827 рр. була зведена Казанська церква, виконана у стилі класицизму. Це мурована, однобанна, хрещата споруда, до центрального кубічного об'єму якої з чотирьох боків примикають невеликі приміщення, а із заходу – дзвіниця квадратного плану [11].

У місті Сергач (нині Сергачського району Нижегородської області) у 1817 – 1820 рр. на честь перемоги Росії у війні 1812 року і як данина пам'яті загиблим сергачанам була зведена соборна церква Володимирської Божої Матері. Чудовий храм у стилі класицизму з великим блакитним куполом було видно всьому місту. Колись біля нього стояла й велична дзвіниця [26]. Храм закрили в 1930-х рр., у ньому розмістили швейну фабрику, дзвіницю зруйнували. Лише 1993 р. собор повернули Нижегородській єпархії. Нині храм діє. Тут продовжуються реставраційні роботи [26].

Цікавий аспект у питанні, що розглядається, становить такий різновид церковної архітектури, як дзвіниці. У той час вони будувалися окремо від храмів або ж сполучалися з ними.

У Харкові в 1821 – 1848 рр. у стилі класицизму була споруджена нова й дуже висока двіниця Успенського собору (збудованого ще у 1770 – 1780-х рр. в стилі пізнього бароко) на честь перемоги Росії у війні 1812 року. Проект професора Харківського університету Є. Васильєва було схвалено відомим архітектором В. Стасовим. Будівництво здійснював автор проекту, а після його смерті з 1837 р.

архітектор О. Тон. П'ятиярусна дзвіниця переходом була з'єднана із собором і мала висоту 88,9 метра [21, с. 101].

1813 р. в честь перемоги над Наполеоном у Ризоположенському монастирі Суздаля (нині Владимирської області) на кошти міських жителів почали будівництво найвищої споруди міста – 72-метрової Преподобенської дзвіниці в стилі класицизму. Її будівництво велося під керівництвом суздальського майстра Кузьміна і було закінчене 1819 р. [24]. Ярусна композиція дзвіниці зведена із секцій, що поступово зменшуються доверху. Вони опиралися на нижню частину – могутній класичний портал. На дзвіниці було 12 дзвонів. Вони були скинуті 1931 р. й вивезені на переплавку. Зараз на дзвіниці – нові дзвони [24].

Преображенська церква в селі Никола-Висока (нині Весьегонського району Тверської області) була збудована у 1813 – 1820 рр. Розміщувалася вона на тракті Москва – Санкт-Петербург, що проходив через Ярославську, Тверську, Вологодську губернії. У цих губерніях за державний рахунок і пожертви народу були зведені схожі храми на честь перемоги у війні 1812 року, що збереглися до наших днів, які діють і нині [18].

1834 р. в селі Золотое (нині Красноармійського району Саратовської області) зусиллями прихожан і саратовського губернатора А. Д. Панчулідзева був збудований собор в честь перемоги Росії у війні 1812 року. Спроекована в стилі класицизму архітектором В. П. Стасовим споруда з п'ятьма куполами за своєю красою і розписами переважала деякі собори губернських міст. У радянський період храм, незважаючи на тривале припинення богослужінь, практично не постраждав і 1989 р. був знову відкритий [14].

Собор Успіння Пресвятої Богородиці споруджений 1832 р. в селі Бор (нині Любитинського району Новгородської області) на честь перемоги російських військ у війні 1812 року на замовлення і на кошти місцевого поміщика, полковника Олександра Ханикова [2]. Храм стоїть на березі річки Мсти, і, за деякими даними, належить до села Бор. Однак, це не завадило храму стати основним елементом сучасного герба селища Любитіно й отримати статус собору. Собор збудований у стилі ампір (проект приписують В. П. Стасову). Дзвіниця розміщена під головним куполом – так званий храм “під дзвоном”. Храм закрили у 1930-х рр. Його відбудова розпочалась у 1990-х рр. З 2004 р. храм знову діє [2].

Церква Василя Кесарійського в селі Василівське Сергієво-Посадського району Московської області споруджена на кошти прихожан на честь перемоги у війні 1812 р. Збудована вона була між 1813 і 1836 рр. за зразком московської церкви Василя Кесарійського на вул. Тверській-Ямській [6]. Цегляна споруда церкви у формі видовженого хреста зі слабо розвинутими боковими гілками завершена масивною купольною ротондою. Бокові ризаліти (частини будівлі, які виступають по всій її висоті, що становлять єдине ціле з основною масою споруди) прикрашені чотириколонними портиками тосканського ордера з фронтонами. З храмом в єдиному комплексі пов'язана двоярусна дзвіниця зі шпилем. В архітектурі пам'ятки наявні риси зрілого класицизму. Храм закрили 1951 р. 1991 р. він був переданий Руській Православній церкві. Нині у храмі проводяться богослужіння [6].

Стараннями графа Григорія Строганова в селі Нове Усольє (нині місто Усольє Усольського району Пермського краю) в 1813–1820 рр. за проектом А. Вороніхіна на згадку про перемогу у війні 1812 року в стилі зрілого класицизму була зведена цегляна церква Миколи Чудотворця. Кубічний об'єм храму доповнений боковими портиками, прямокутним вівтарем і притвором з дзвіницею [30]. У 1930-х рр. церкву закрили. 2000 р. вона була повернута віруючим, відреставрована й нині опікається Преображенським Усольським жіночим монастирем [30].

Після перемоги Росії у війні 1812 року в селі Большой Куяш (нині Кунашакського району Челябінської області) заводчик Турчанинов, який брав участь у війні разом зі своїми синами, вирішив збудувати храм, присвячений перемозі над наполеонівськими військами. На березі озера був насипаний великий пагорб, на якому й зводили храмовий комплекс. Будувався храм на гроші прихожан і Турчанинова. 1814 р. однопрестольний храм в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці був освячений [1]. Загалом будівництво храмового комплексу велося приблизно до

1825 р. Для проектування й нагляду за будівництвом з Петербурга запросили одного з учнів відомого архітектора Матвія Казакова. У 1930-х рр. богослужіння припинили, храм занепав. В даний час храмовий ансамбль відновлюється [1].

В Удмуртії в селі Данилово Кіясовського району є примітний за своєю “західноєвропейською стильністю” Свято-Нікольський храм, збудований у стилі класицизму між 1813 і 1820 рр. За легендою, поширеною серед старожилів, цей кам’яний храм на місці колишнього дерев’яного було споруджено на знак пам’яті про війну 1812 року, і можливо, руками полонених французів [29]. Про їх участь у будівництві документальних свідчень немає, хоча вважається, що французи були задіяні у спорудженні ще трьох храмів тодішнього Сарапульського повіту. Можливо, вони працювали і в Данилово. Ймовірно, легенда про їх участь виникла через оригінальний силует храму, аналогів якому в цих глухих місцях немає (чотиригранний купол без барабана) та деякі витончені рокальні деталі в його інтер’єрі [29].

З проектуванням храму пов’язаний сарапульський протоієрей Петро Анісімов, який уражав сучасників багатогранністю талантів. Він, зокрема, наглядав за побутом і працею полонених французів у своєму повіті, а також самостійно проектував храми. У цьому йому допомагали його брат Михайло (губернський архітектор) та іжевський зодчий Семен Дудін. Пізніше, 1847 р. цей “французький” (на думку данилівців) храм додатково прикрасили настінним живописом, причому не лише всередині, а й зовні. На першому ярусі дзвіниці розмістили сюжет, присвячений подіям 1812 – 1814 рр. [28]. У радянські часи храм переважно не діяв. В 1990-х рр. розпочалася його реставрація, що триває й нині [28].

Важливе місце в контексті питання, яке розглядається, займають меморіальні культові споруди-храми-усипальниці військових діячів – героїв війни 1812 року. Будувалися вони у дворянських маєтках або ж іноді на місцях воєнних дій.

Прикладом останнього може слугувати Церква Спаса Нерукотворного (усипальниця генерала Тучкова) на Бородінському полі, збудована в 1818–1820 рр. на клопотання Маргарити Тучкової на місці загибелі її чоловіка. Останки генерала не були знайдені після битви й зліва від входу до храму була облаштована символічна могила генерала [31]. У подальшому церква стала усипальницею родини Тучкових-Наришкіних. Ця церква, збудована в стилі пізнього класицизму (ампіру) за проектом невідомого архітектора із кола Осипа Бове – Доменіко Жиллярді, фактично стала першим архітектурним пам’ятником героям битви на Бородінському полі [31]. Монастир, споруджений М. Тучковою як місце увічнення пам’яті свого чоловіка, перетворився на пам’ятник усім загиблим тут воїнам.

Структура тогочасної російської дворянської садиби поряд з панським будинком, парком і різними службами, зазвичай, мала й церкву з домашньою усипальницею. Такі православні мавзолеї підтримували родовий зв’язок поколінь. Поняття “усипальниці” й “мавзолеї” часто використовують як тотожні, але іноді їх розрізняють, маючи на увазі, що, на відміну від мавзолеїв, усипальниці паралельно функціонували як церкви, що діють.

Серед подібних споруд виділяється храм-мавзолей Волконських у підмосковному Суханово. Його збудували 1813 р. на замовлення княгині Катерини Волконської, що бажала увічнити пам’ять свого чоловіка Дмитра Павловича Волконського, який помер у вересні 1812 року від ран. Автором проекту одні вважають Доменіко Жиллярді [28], інші – Василя Стасова [27]. Прообразом мавзолею-ротонди Волконських, певно, став римський Пантеон.

Дослідники завжди виявляли інтерес до сухановського мавзолею. На думку В. Згури, він є єдиним за своєю оригінальністю і своєрідністю як для російського, так і для західноєвропейського ампіру. Якщо окремі частини споруди досить типові для архітектури першої чверті XIX ст. і часто трапляються, то загальний композиційний прийом і план споруди є унікальним [28]. Храм був основою цілої архітектурної композиції, створеної навколо нього. На схід від храму була споруджена невисока дзвіниця, від якої розходилися дві чудові колонади, що охоплювали храм з боків та завершувалися двома флігелями [28]. На жаль, подальші перебудови радянських часів суттєво змінили вигляд цієї пам’ятки.

Важливе місце меморіальних споруд на честь героїв війни 1812 року займає

Хрестовоздвиженська церква в селі Розумівка Олександрівського району Кіровоградської області, яка є усипальницею генерала від кавалерії Миколи Миколайовича Раєвського і членів його родини. Збудований у 1833–1855 рр., храм мав подвійне призначення: власне усипальниця, що увічнювала пам'ять про героя війни, а також культова споруда, покликана замінити місцеву дерев'яну церкву. Досить детальна характеристика цієї пам'ятки вже стала предметом кількох окремих публікацій [див.: 4; 8; 9].

На завершення відзначимо, що мистецтво пізнього класицизму (ампіру) деякі сучасні російські автори називають найбільш блискучою епохою російської культури. Своє вагомe місце по праву займають у ній і церковні споруди присвячені увічненню пам'яті про війну 1812 року. До наших днів, незалежно від ідеологічних пріоритетів, вони залишаються визначними об'єктами суспільного значення та відіграють важливу роль у збереженні культурного середовища.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Большой Куяш. Церкви Рождества Пресвятой Богородицы и Покрова Пресвятой Богородицы // Народный каталог православной архитектуры. Описания и фотографии православных церквей храмов и монастырей // <httpsobory.ruarticleindex.htmlobject=19071>
2. Бор. Собор Успения Пресвятой Богородицы // Народный каталог правосл. арх-ры... // <httpsobory.ruarticleindex.htmlobject=06507>
3. Бровко А. Утраченные храмы Поволжья // <http://anatoliybrovko.livejournal.com/81973.html>
4. Бухаров В. Г. Усыпальница семьи Раевских – уникальный памятник истории и архитектуры // Семья Раевских в истории и культуре России XVIII – XIX веков: М-лы международ. науч. конф. – Кировоград, 2004. – С. 5–17.
5. Валеев В. Х. Из истории саратовских церквей: Краткий иллюстрированный справочник. – Саратов: Приволж. кн. изд-во, 1990. – 208 с.
6. Васильевское. Церковь Василия Кесарийского // Народный каталог правосл. арх-ры... // <httpsobory.ruarticleindex.htmlobject=00074>
7. Воскресенский собор Арзамаса // Православный Саров // <http://www.pravsarov.nne.rucontentpublication14811643.html>
8. Грінченко В. Церква-усипальниця Раєвських в контексті розвитку православної церковної архітектури України першої половини XIX ст. // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Сім'я Раєвських в історико-культурному просторі слов'янського світу». – Кировоград: Імекс-ЛТД, 2011. – С. 199–209.
9. Грінченко В. Церква-усипальниця Раєвських серед меморіальних споруд героям війни 1812 року // Наукові записки. – Вип. 15. – Серія: Історич. науки. – Кировоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. – С. 253–261.
10. Гусаров А. Ю. Памятники в честь победы в Отечественной войне 1812 года. Во славу ратных дел. – М., Центрполиграф, 2011. – 446 с.
11. Духовні святині Чернігівщини. Храми Чернігівщини // Портал Чернигова // http://www.gorod.cn.uacity_879.html
12. Елец. Церковь Успения Пресвятой Богородицы // Народный каталог правосл. арх-ры... // <httpsobory.ruarticleindex.htmlobject=02129>
13. Знаменский кафедральный собор города Курска Курская епархия // <http://www.kurskaya-eparhия.rфindex.phpkhramy-i-monastyrikafedralnyj-sobor>
14. Золотое. Церковь Троицы Живоначальной // Народный каталог правосл. арх-ры... // <httpsobory.ruarticleindex.htmlobject=21577>
15. Левитский И. В. Храм Святых Отец Седьмого Вселенского Собора, как один из первых церковных памятников Отечественной войны 1812 года. – М.: Рус. печатня, 1912. – 8 с.
16. Мельникова Л. В. Церковные памятники Отечественной войны 1812 года. Московская епархия // Отечественная война 1812 года: Источники. Памятники. Проблемы: М-лы XI Всерос. науч. конф. (Бородино, 8–10 сент. 2003 г.) / Гос. Бород. воен.-ист. музей-заповед. – Можайск : Терра, 2004. – С. 202–218 // http://www.borodino.ru/index.php?page=toread&type=view&DocID=50282&__CM3__CM3=d7rapvhnmtcutml4t6ua0or

17. Монастыри Калужской епархии. Свято-Никольский Черноостровский женский монастырь // http://eparhia-kaluga.rukaluzhskaja-eparhijamonastyri_chernoostrovskij-monastyr.html
18. Никола-Высока. Церковь Спаса Преображения // Народный каталог правосл. арх-ры... // <https://sobory.ru/article/index.html?object=13539>
19. Орлова Ю. В. Лазаревская церковь города Рязани как памятник воинам 1812 года // Рязанский богословский вестник. – 2011. – №1. – С. 113–119.
20. Павлов А. П. Храмы Санкт-Петербурга: Художественно-исторический очерк. – СПб: Лениздат, 2004. – 334 с.
21. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил. справочник-каталог). – В 4-х т. / Гл. ред. Н. Л. Жариков. – Т. 4. – К., 1986.
22. Подольск. Собор Троицы Живоначальной // Народный каталог правосл. арх-ры... // <https://sobory.ru/article/index.html?object=05118>
23. Псков и псковичи в Отечественной войне 1812 года. Памятные места // Централизованная библиотечная система города Пскова. История Пскова. 1812 год // <http://www.bibliopskov.ru/1812pammesta.htm>
24. Ризоположенский монастырь // Суздаль – архитектура, монастыри, церкви и памятники города // <https://suzdal.org.ru/Arhitectrizopol.htm>
25. Русские монастыри и храмы. Историческая энциклопедия / Сост. и отв. ред. О. А. Платонов. М.: Ин-т русской цивилизации, 2010. – 688 с., ил.
26. Сергач. Церковь Владимирской иконы Божией Матери // Народный каталог правосл. арх-ры... // <http://sobory.ru/article/index.html?object=04645>
27. Творческое соревнование со Стасовым. Из книги «Архитектор Джакомо Кваренги» // Культура и искусство. Проект, посвященный литературе, поэзии, театру // http://nastyha.ru/sorevnovanie_so_stasovym.html
28. Храм-усыпальница Святителя Димитрия Ростовского // Русский Простор. Усадьба Суханово. Исторический материал // http://russpro.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=46&Itemid=53&lang=ru
29. Храмы Удмуртии. Спасская церковь (с. Данилово) // Республ. библиотека для детей и юношества, г. Ижевск. Культура, обычаи и традиции удмуртского народа // <http://www.udmrbdu.ru/page194.html>
30. Церковь Николая Чудотворца в Усолье // Храмы России // <http://www.temple.rucard.php?ID=10325>
31. Церковь Спаса Нерукотворного // Бородинское поле. Государственный Бородинский военно-исторический музей-заповедник // <http://www.borodino.ru/index.php?page=content&DocID=100>

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Грінченко Віктор Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історична персоналістика; історико-культурна проблематика.

УДК 336.225.62 (477.7) “17”/“18”

ДІЯЛЬНІСТЬ КУПЕЦЬКОГО СТАНУ В СИСТЕМІ ВИННИХ ВІДКУПІВ НОВОРОСІЙСЬКОГО РЕГІОНУ В ДОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД

Юрій ДЕМЕШКО (Кіровоград)

У статті розглядається участь купецтва в організації та проведенні винних відкупів на території Новоросійського краю Російської імперії в дореформенний період.

Ключові слова: купецтво, винні відкупи, відкупник, Новоросійський край.

В статье рассматривается участие купечества в организации и проведении винных откупов на территории Новороссийского края Российской империи в дореформенный период.

Ключевые слова: купечество, винные откупы, откупщик, Новороссийский край.

In the article exposed participation of the merchants in organization and realization of the winy taxes on territory of the Novorussia region of the Russian empire in a pre-reform period.

Key words: merchants, winy taxes, tax-farmer, Novorussia region.

Проблеми стосовно системи винних відкупів на теренах Російської імперії були предметом вивчення ряду дослідників, таких, як В. М. Орлик [16], Н. В. Терехов [17], С. М. Білівненко [1], М. Л. Гавлін [2] та ін. Проте на сучасному етапі немає жодного історичного дослідження, яке розкривало б роль та специфіку участі саме купецтва у відкупній системі Новоросійського краю в дореформений період.

У XVI столітті на території Російської імперії були введені винні відкупи, які в період XVIII – XIX століть стали одними з найпоширеніших типів відкупів по країні. До казни вони приносили близько 40 % суми від усіх податків, що вказує на їхню важливість в економічному розвитку імперії [ЭС 23А, с. 731]. У цей же час стрімко зростає вагомість участі купецтва в податковій політиці держави. Так, купці отримують ряд можливостей у впливі на податкову сферу. На середину XVIII ст. купецтво зайняло вагомі позиції і в процесі винних зборів. Загальноросійський маніфест від 1 серпня 1765 року зазначав, що “всю питейную в государстве продажу, исключая сибирскую губернию, которая до будущего о ней рассмотрения, имеет остаться на учиненном о ней учреждении, с началом 1767 года отдать на откуп охочим людям из купечества” [14, с. 199]. Цей законодавчий акт підтвердив провідну роль і функції представників купецького стану в системі винних відкупів.

Значення винного відкупу для державних фінансів імперії було надзвичайно вагомим, через що уряд довго не наважувався скасувати цей вид відкупів, хоча він, на думку тієї ж влади, давно назрів. Винний відкуп являв собою право торгувати горілкою та вином протягом певного строку. Право надавалося державою, яка володіла винною монополією, з торгів. Відкупником ставала особа, яка більше дала на торгах коштів за право торгівлі у визначеній місцевості, перемагаючи в певного виду аукціоні. Сплативши до казни встановлену суму на податок, як і в інших типах відкупів, особа отримувала право відкривати питні заклади, вести торгівлю вином для отримання доходу [2, с. 127].

Одним із перших купців, який отримав право на збір питного відкупу з цілої губернії, вигравши в торгах, був коломенський купець Михайло Хлебніков, який з 1783 року на чотири роки брав на відкуп питні збори у Тверській губернії [15, с. 227]. Причина занадто пізнього входження купецтва у відкупну питну систему полягала в боротьбі за вплив у сфері купецького та дворянського станів, у якому за часів Єлизавети перемагали останні. Після її смерті ситуація на краще змінилася для купецтва. На початкових етапах подібна система відкупів була характерна для московського й петербурзького купецтва. Згодом через розширення відкупної системи по державі та частому небажанні вищезазначеного купецтва їхати далеко від рідних місць подібні права отримало купецтво із сусідніх губерній та регіонів, а не лише купці зі столиці та Москви. Згодом купці отримали право проводити відкупи не лише по губерніях, але й по окремих містах. Це робилося Сенатом задля залучення до відкупів більшої кількості купців, оскільки можливість займатися зборами з цілих губерній мали можливість одиниці. У Новоросійській та Азовській губерніях губернатори призначали самостійно купців у відкупники [9, с. 542]. Роздрібні збори приносили в державну казну більші суми надходжень, через що така система набула поширення по країні.

Траплялися випадки, коли населення протестувало проти введення винних відкупів у регіонах, відстоюючи право на вільний продаж вина. При цьому уряд змушений був іти на поступки, як це було у випадку з певними територіями

Новоросійського краю. Причини в поступках полягали через ряд різних чинників. Наприклад, через боязнь уряду, що значна частина жителів Миколаєва переїде на інше місце проживання і новостворене місто, важливе у військово-стратегічному та економічному плані занепаде. Така ситуація виникла в 1790–х роках, коли купець Пенчуков отримав право на винний відкуп у ряді міст та сіл Північно-причорноморського регіону. Миколаїв отримав поступки на вільний продаж спиртних напоїв протягом деякого часу та відміни питного відкупу стосовно міста. Подібна ситуація виникла й щодо міст Маріуполя на узбережжі Азовського моря та Нахичевані на Кавказі, де вагому роль відіграло самоврядування на чолі з грецькими та вірменськими переселенцями відповідно. Аби не роздмухувати конфлікт, у цих містах також було оголошено про тимчасовий вільний продаж спиртних напоїв та відсутність у них відкупів [1, с. 172].

На нашу думку, фіксований розмір оплати з відкупів державі відігравав негативну роль, адже в такому разі купецтво могло завищувати відкупні ціни набагато більше тих, які мали реальний характер. Населення, звичайно, така система не задовольняла, але на той час воно було впевнене у своїй більшості, що гроші йдуть у державну скарбницю на захист та розвиток держави, а керівна верхівка знає, що робити, тому часто люди приймали відкупну та податкову систему імперії такою, якою вона є. Причина в таких думках більшості населення була в неволодінні ситуацією в країні в цілому як у сфері політики так й економіки. Купецтво ж система влаштовувала, даючи змогу швидко збагачуватись, а держава отримувала на службу людей, які мали високі фінансові знання та навички, що поліпшувало на її погляд функціонування всієї податкової системи в імперії. Таким чином, панівна верхівка була задоволена налагодженим функціонуванням податкової системи, а купці швидким збагаченням.

Збільшення кількості купців, які прагнули брати участь у відкупах сприяло до введення державою законодавчих актів, які цю кількість скоротили б, обравши найкращих кандидатів. 1790 року згідно з рішенням Сенату “Всем здешним и Московским Присутственным местам, Губернским и Наместническим Правлениям, а также и казенным Палатам предписать указами, чтоб оные на казенные подряды и откупы допускали тех только купцов, чины имеющих, которые получили оные на основании прописанного закона и состоят поныне в гильдиях; прочих же купцов, получавших чины по воинской и гражданской службе, по содержанию ныне состоявшегося Высочайшаго повеления, до подрядов и откупов казенных не допускают, а оставят при выгодах, изъясненных в том “указе” [6, с. 115]. Те, що до відкупів допускалися тільки гільдійські купці, подиву не виникало, адже фактично лише таке купецтво було дійсно “офіційним”. Таким, яке визнавалося державою, мало купецькі пільги, права та обов’язки. Позагільдійне купецтво з часом кількісно зменшувалось, оскільки не давало купцям вигод і заважало займатися для початку торговими справами, не маючи підтримки від держави. Про державну службу не могло бути й мови, тому купці на добровільно-примусових засадах і переходили в гільдії. Щодо належності купця для участі у відкупах до певного чину, то, на нашу думку, це робилося з метою, аби збагачувалися більше ті купці, які виявили лояльність до держави, показали свою відданість та добилися статусу в певній сфері, а не будь-хто. Фактично утворювався усередині купецтва з часом своєрідний клуб “обраних”, до якого було вже не так і легко потрапити. Причиною було зростання кількості купецького стану та введення системи наслідування, де заможне й поважне купецтво прагнуло передати свої капітали та можливості своїм дітям, онукам та іншим близьким родичам, а не стороннім людям, хоч би й від купецького стану.

З 1799 року заготівля вина надана була самим відкупникам з правом зберігати вино, де завгодно. Це право надавалося керівними структурами держави по повітах та губерніях. Сплачуючи щомісячну відкупну суму, відкупник користувався усією виручкою від продажу напоїв та закусок; торги робилися кожні 4 роки. Представники від купецького стану для можливості участі у відкупах повинні були мати “одобрювані” атестати. Їх вони могли отримати за дозволом магістратських та ратушських судей [10, с. 1059]. Збільшення податей і повинностей призвели до зменшення споживання напоїв і до накопичення недоїмок

відкупниками, частково зловмисному. Внаслідок незручностей і зловживань відкупної системи уряд за пропозицією міністра фінансів Гурьєва дійшов думки про введення системи казенного продажу вина у вигляді перехідної міри для заміни відкупної системи акцизною. Казенний продаж вина введений був статутом 1817 року та проіснував 10 років [ЭС 23А, с. 731].

Із часом для допуску до підрядів та відкупів купцями мала сплачуватися визначена міністерством фінансів сума [7, с. 31]. “Купечество допускаемо было к откупам не иначе, как по тому размеру платежа откупных сумм, какой по гильдиям определен” [8, с. 358] було зазначено ще в одному законодавчому акті, як доказ до вищезазначених тез стосовно відкупної системи. Отже, необхідно було не лише підтвердити свою належність до певної гільдії, а й підтвердити свої матеріальні статки, аби держава була впевнена в тому, що купець, знаходячись у фінансовій скруті й займаючись при цьому відкупками, не перейде визначені межі, збираючи надподатки, аби вирівняти своє матеріальне становище. У процесі економічного розвитку Причорноморського регіону, щоб попередити “отвращение разстройства в пошлинном Новороссийскаго края откупе и по случаю новых торгов на откупное содержание питейных сборов” межі новоросійського податкового відкупу було продовжено до річки Дністер [11, с. 368]. Зазначені законодавчі акти мали сприяти активній участі купецтва у відкупній системі Новоросійського регіону, що було важливим для економічного розвитку краю, особливо зважаючи на той факт, яку силу в його освоєння та розбудову вкладав царський уряд, а також боротьбі із нелегальним виробництвом спиртних напоїв, так званим корчемництвом, яке завдавало значних фінансових збитків державній казни. 1817 року відбулася спроба заміни відкупної системи акцизною, але вже через 10 років за наполяганням графа Канкріна уряд знову перейшов до відкупів, оскільки на той момент акцизна система мала вигляд менш вдалого рішення [ЭС 23А, с. 732]. Насправді відкупи надавали значно більше доходів купецтву й аби утримати підтримку влади від цього стану уряд власне й відмінив акцизи та повернувся до попереднього типу отримання доходу із напоїв.

На середину ХІХ ст. все актуальнішою ставала проблема стосовно заборгованості відкупників перед державою та порушеннями відкупниками самого процесу ведення зборів. Раніше міністр фінансів розв’язував подібні проблемні ситуації через ведення діалогу та обговорення ситуації власне з відкупниками, але з часом такі бесіди все менше давали результату й впливу на правильне ведення відкупної системи та відсутність недобору коштів до казни від відкупних надходжень. У результаті було вирішено створити спеціальні наглядові комітети, які визначали міру провини відкупника. Комітет на чолі з графом Орловим був створений у березні 1844 року. Остаточним приводом для його створення стала записка відомого відкупника барона Корфа, який разом зі значною кількістю відкупників передав міністру фінансів прохання про зміни до відкупної системи, оскільки через її недосконалість купецтво, котре становило більшість відкупників, не отримувало відповідної сплати за свою діяльність із казни. Таким чином, відкупники не лише не згоджувались із тим, що вони приховували значні матеріальні ресурси, не направляючи відповідну кількість із них до казни, що призводило до її спустошення, а навпаки, звинувачували казну в недоплатах їм за участь у відкупах [17, с. 130].

Причину в цій проблемі відкупники вбачали в недалекоглядній політиці міністерства фінансів, яке сприяло виробництву дешевих спиртних напоїв на тривалий строк, але при цьому завищувало ціни, задля більших доходів до казни, що й призвело до такої ситуації стосовно відкупів у країні. Своєї провини відкупники не визнавали. Провівши перепис відкупників, комісія отримала результати, згідно з якими найбільші борги перед казною мали московські та санкт-петербурзькі купці. Але необхідних висновків зроблено не було, адже відкупники та купецтво Санкт-Петербурга та Москви завжди мали особливий “імунітет” з боку влади. Часто на проблеми власне з ними уряд закривав очі, що не тільки не розв’язувало проблемні ситуації, а навпаки, вело до їхнього погіршення та беззаконня в провідних містах імперії. Головна ж проблема, на якій полягала комісія, полягала не стільки у варіації цін на старі та нові продукти відкупу, а

насамперед через монополізацію ряду відкупів в основних губерніях в одних руках, що й призвело до кризи. Відкупники мали занадто сильну свободу в зазначенні цін, контролю якості товарів у галузі, що призводило до зловживань з їхнього боку та недобору коштів до казни. Згодом комітет вирішив розподілити всіх відкупників на три групи: першу – хто мав прибутки, другу – хто мав незначні втрати і третю – хто перебував на межі банкрутства. У результаті держава не лише не покарала ніяким чином тих, хто мав заборгованість, а взагалі ще надала значні позики більшості відкупників, аби втримати їх на плаву. На думку Терехова, це призвело ще до більшої корумпованості, оскільки відкупники могли тепер розв'язувати всі питання із закріпленням до кожного з них особисто чиновником та отримувати матеріальну допомогу від держави при цьому в разі фінансових проблем. Крім того, на нашу думку, відкупники почали розуміти, що які б офіційні доходи чи втрати вони не мали, держава все одно їх підтримає, що призводило до ще більшої економічної кризи у сфері. Відкупники та купецтво, як більшість серед них, перемогло в цій боротьбі, сприяючи все більшому власному збагаченню та значним витратам із казни. Але винним був у цьому передусім корупційний бюрократичний апарат, який мав бути змінений у своїй структурі задля якісної зміни ситуації в державі стосовно економічної сфери. Той же наглядовий комітет, крім усних попереджень не запам'ятався важливими діями для зміни ситуації, провівши тільки кілька показових справ стосовно відкупників, позбавивши їх можливості проводити відкупи, які ні на що особливо не вплинули [17, с. 132].

Із часом участь купецтва у відкупній системі Російської імперії та Новоросійського краю зокрема зростає ще більше як кількісно, так і якісно. Сенат постійно та повсюдно на відкупне утримання пропонував проведення “чарочных питейных сборов” [4, с. 2]. Типовим є договір від 21 грудня 1844 року на утримання питтєвого відкупу бобринецьким купцем 3-ї гільдії Мошкою Добромльським, укладений на таких умовах: “1-е, продажу горячего вина, водок, наливок, пива и меду ... производит один только Г. Содержатель откупа ... 2-е, Весь обязанности экономий Генерал-майора Орлова как в отношении отвода для продажи питей экономического дома, починки и отмазки онаго и прочих для того удобств и потребностей ... по купечеству определяются и исполняются, для Елисаветградского питейного откупа, по точной силе упомянутою с Чернобыльским контракта” [3, с. 21].

Для підтвердження свого статусу відкупник повинен був мати при собі реєстр, який надавався йому попередньо на торгах із зазначенням усіх місць, відданих під відкуп, кількості питних закладів та населення у відповідному місті чи регіоні. Брати участь дозволялось усім особам записаним до гільдій, а також дворянам, хоча для них подібна потреба була відсутня. Євреї могли брати участь у відкупі у разі доведення свого постійного місця проживання на території, де вони прагнули відкуп проводити. Контракти затверджувались у Сенаті або в казенних палатах залежно від бажання відкупника [12, с. 315]. Задля запобігання зриву відкупних зборів чітко зазначалися ціни на проведення відкупів, а також спеціальними знаками територіальні межі відкупів. У Києві, Одесі та Вільно при міській поліції назначалися особливі пристави для контролю над відкупом в регіоні. При земських судах новоросійських губерній назначались окремо по одному особливому питтєвому засідателю, переважно з купецтва або дворянства, задля боротьби з нелегальними продажами та угодами та контролем самого відкупного процесу у визначеному районі [12, с. 327]. Указом від 4 серпня 1859 року при земських судах у ряді губерній та областей посади корчемних засідателів скасовувались, у тому числі й у Бессарабській області. Але новоросійських губерній цей закон не торкався [13, с. 770].

Згодом невдоволення відкупною системою досягло свого піку. На думку Гавліна, одна з найголовніших причин у невдоволенні вищої адміністрації існуванням винно-відкупної системи полягала через її “вислизання” від державного оподаткування. Дохід від питних зборів здійснювався в рамках обмеженої акцизом відкупної системи, а це у свою чергу призводило до швидкого зростання матеріальних статків самих відкупників, що викликало з часом усе більше роздратування влади. Це підтверджувалося на підставі проведених розрахунків

членами спеціальної урядової комісії, у яких зазначалося, що відкупники приховують значну частину своїх доходів, отриманих від акцизних статей. У результаті винні відкупи були ліквідовані “Положенням про питний збір” від 4 липня 1861 р. [5, с. 39]. З 1 січня 1863 р. у Російській імперії вводилася акцизна система збору непрямих податків з алкогольних напоїв, яка передбачала обкладення спиртних напоїв непрямими податками безпосередньо на спиртогорілчаних заводах, тобто у сфері виробництва [5, с. 41].

Таким чином, дослідивши участь купецького стану у відкупній винній системі на прикладі Новоросійського краю та провівши аналогії із ситуацією в Російській імперії, дослідник дійшов висновку, що купецтво дійсно займало провідне та привілейоване становище в цій галузі не лише в зазначеному регіоні, а й у країні в цілому. Висновки ґрунтуються на основі дослідження ряду законодавчих актів, таких, як указів імператора та Сенату, положень Комітету Міністрів, актів Державної Думи, розпоряджень губернаторів та регіональних представників влади, у яких ці думки знаходять законодавче підтвердження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білівненко С. М. Джерела з історії відкупів півдня України останньої чверті XVIII – початку XIX століття: дис. ... канд. іст. наук / С. М. Білівненко; ДВНЗ “Запорізький нац. ун-т” – Запоріжжя, 2008. – 221 с.

2. Гавлин М. Л. Вопрос о винных откупах в истории законодательства Российской империи. XVIII – XIX вв. Экономическая история. Обзорение. Выпуск 13 / Под ред. Л. И. Бородкина / М. Л. Гавлин. – М.: Изд-во МГУ, 2007. – С. 127–139. – (Труды исторического факультета МГУ: Вып. 39).

3. ДАКО. – Ф. 76. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 21, Книга для записи контрактов, договоров и условий.

4. ДАМО. – Ф. 230. – Оп. 1. – Спр. 386. – Арк. 2, Отношение начальника Херсонской губернии о представлении Николаевской полицией необходимых сведений о наличии откупных, чарочных и питейных заведений в г. Николаеве.

5. Именной указ, данный Сенату 4 Июля 1861 года: Высочайше утвержденное Положение о питейном сборе, 4 июля 1861 г. // ПСЗ. – Собр. 2. – Т. 36. – Ч. 2. – № 37197. – С. 39–41.

6. О допущении к казенным подрядам и откупам тех только купцов, чины имеющих, которые пользуются купеческим правом и состоят в гильдиях: Сенатский, 25 февраля 1790 г. // ПСЗ. – Собр. 1. – Т. 23. – № 16838. – С. 115.

7. О допущении купцов к подрядам и откупам по сумме, соразмерной гильдейским капиталам, и о расчете во взыскании с казенных подрядчиков гильдейских повинностей, за прошедшее время: Сенатский, по Высочайше утвержденному Положению Комитета Министров, 16 января 1825 г. // ПСЗ. – Собр. 1. – Т. 40. – № 30195. – С. 31.

8. О подписании Казенным Палатам, чтоб мещан к содержанию питейных откупов допускали не иначе, как с запискою всех участников в купечество, в гильдию, соответственно платой в казну откупной суммы: Сенатский, 23 октября 1819 г. // ПСЗ. – Собр. 1. – Т. 36. – № 27949. – С. 358.

9. О предоставлении в Новороссийской и Азовской Губерниях отдачи на откуп питейных сборов, на попечение тамошних Губернаторов: Сенатский, 26 июля 1777 г. // ПСЗ. – Собр. 1. – Т. 20. – № 14633. – С. 542.

10. О прибавке в Одесский Коммерческий суд одного Члена из негоциантов, по выбору из купечества: Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, 27 июня 1821 г. // ПСЗ. – Собр. 1. – Т. 37. – № 28667. – С. 756.

11. О расширении границ пошлинного в Новороссийских Губерниях откупа: Именной, данный Сенату, 29 апреля 1830 г. // ПСЗ. – Собр. 2. – Т. 5. – Ч. 1. – № 3629. – С. 368.

12. О содержании с 1851 по 1855 г. чарочных откупов в привилегированных губерниях: Сенатский, по Высочайшему повелению, 6 апреля 1850 г. // ПСЗ. – Собр. 2. – Т. 25. – Ч. 1. – № 24059. – С. 314–327.

13. О упразднении должностей Корчемных Заседателей при Земских Судах в некоторых западных и южных губерниях и Бессарабской области: Высочайше

утвержденное положение Комитета Министров, объявленное Сенату Министром Внутренних Дел, 4 августа 1859 г. // ПСЗ. – Собр. 2. – Т. 34. – № 34791. – С. 770.

14. Об отдаче питейной продажи с 1767 года на откуп во всем государстве кроме Сибирской губернии: Манифест, 1 августа 1765 г. // ПСЗ. – Собр. 1. – Т. 17. – № 12444. – С. 199.

15. Об отдаче питейных сборов с 1783 года на откуп раздробительно т. е. не целыми Губерниями, но городами и селениями: Сенатский, 24 августа 1781 г. // ПСЗ. – Собр. 1. – Т. 21. – № 15216. – С. 227.

16. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: монографія / В. М. Орлик – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.

17. Терехов Н. В. Борьба правительства с недоимками винных откупщиков во второй четверти XIX вв. Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. Т. 4. – Вып. 22. – С.-П., 2006. – С. 130–135.

18. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона: В 86-и томах / Под ред. И. Е. Андреевского. – С.-Петербург, 1890–1907.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Демешко Юрій Олександрович – аспірант кафедри гуманітарних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету.

Наукові інтереси: діяльність купецького стану в органах управління Новоросійським краєм у дореформений період.

УДК 94(477,65)“1812”

БІЙ ПІД САЛТАНІВКОЮ – ПЕРША ВИДАТНА БИТВА ГЕНЕРАЛА М. М. РАЄВСЬКОГО У ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ 1812 РОКУ

Валерій КІЗЮН (Кіровоград),

Олег СИНЕНКО (Кіровоград)

У статті розглядається битва під Салтанівкою й героїчний подвиг 7 корпусу під командуванням генерала Раєвського.

Ключові слова: Салтановка, Раєвський, Вітчизняна війна 1812 року, бій, батарея, атака.

В статье рассматривается сражение под Салтановкой и героический подвиг 7 корпуса под командованием генерала Раевского.

Ключевые слова: Салтановка, Раевский, Отечественная война 1812 года, бой, батарея, атака.

In the article considering the battle near Saltanovka and heroic deed 7-th corps under the command of general Raevskiy

Keywords: Saltanovka, Raevskiy, the Great Patriotic War of 1812 year, battle, battery, Attack.

З 1962 року починається розробка ролі економічного чинника у війні 1812 року Л. Г. Безкровний зміг всебічно показати військові та економічні можливості Росії, спростувавши міф про погану оснащеність російської армії. Стратегічний план вторгнення Наполеона в Росію спеціально не вивчався. Тим паче, у літературі міцно утвердилася думка про те, що задовго до вторгнення французький полководець прийняв рішення оволодіти Москвою [1; 2].

У 60–80-ті роки пробіл у розробці першого етапу війни в основному був заповнений. Найбільш докладно він висвітлений у монографіях Л. Г. Безкровного, П. А. Жиліна, І. А. Троїцького [2; 9; 11].

З початку 1990-х та до цього часу вийшли праці присвячені переважно приватним питанням історії війни 1812 року, і якщо раніше Російська імперія

поставала жертвою в питанні про причини війни, то тепер переважає думка, що війна була викликана комплексом політичних й економічних протиріч між Росією і Францією, зіткненням їхніх інтересів в Німеччині, Польщі, на Близькому Сході. Не заперечується відверте прагнення Наполеона до гегемонії в Європі, однак при цьому особливо відрізняється очевидне бажання Олександра I домогтися реваншу за військові поразки 1805–1807 років. Також неспроможним називається думка про раптовість нападу.

Метою цієї статті є спроба узагальнення наукових досліджень істориків радянського та пострадянського періодів щодо битви під Салтанівкою й героїчного подвигу 7-го корпусу під командуванням генерала Раєвського в результаті чого стало можливим об'єднання армій Багратіона та Баркляя-де-Толлі під Смоленськом.

Стратегічне розгортання російської армії напередодні агресії військ Наполеона було вироблено вкрай невдало. У момент вторгнення ворогів російські війська були розкидані на території в 600 кілометрів. 1-ша західна армія Баркляя-де-Толлі розташовувалася в районі між Россієнами і Лідюю на фронті в 180 кілометрів, армія Багратіона займала відрізок у 50 кілометрів між Німаном і західним Бугом. Між 1-ю і 2-ю західними арміями існував 100-кілометровий розрив, у який і було спрямовано центральне угруповання військ Наполеона. 3-тя Західна армія генерала Тормасова розташовувалася на Волині й була відділена від армії Багратіона 200-кілометровою лісово-болотяною смугою Полісся [6, с. 82]. Армії діяли на значному просторі відокремлено один від одного, без єдиного центру управління та координації сил.

У зв'язку з відсутністю заздалегідь розробленого реального плану ведення війни російська армія змушена була на початку війни діяти за планом, запропонованим пруським генералом Фулем – найближчим радником царя з військових питань. Фуль запропонував розділити наші сили на дві армії і в разі дії французів проти армії Баркляя-де-Толлі вона повинна була відходити до Двіни, до Дріського укріпленого табору, армія ж Багратіона мала діяти у фланг і тил наполеонівської армії.

Згідно з цим планом армія Баркляя-де-Толлі відступила до Дріського табору, збільшивши розрив між собою й армією Багратіона до 200 км. У цей пролом рушив маршал Даву і, зайнявши Мінськ, створив загрозу знищення російських армій нарізно.

У Наполеона в межах Росії було вже понад 300 000 вояків, що становили головну масу – центр, не рахуючи допоміжних “васальних” військ, які діяли на флангах.

Імператор послав головні сили – 150 000 Мюрата – на армію Баркляя, вирішивши обійти лівий фланг 1-ї армії і відрізати її від Москви та центральних областей. Своему братові – вестфальському королю Ієроніму з 80 000 вояків – він доручив наздогнати Багратіона й розгромити його, у той час як корпус Даву – 50 000 солдат – був відправлений на перехоплення відступу 2-ї армії. Армія Багратіона, таким чином, повинна була опинитися між молотом і ковадлом [7, с. 276].

Після вторгнення військ Наполеона в Росію 1-ша (45 тис. солдатів) і 2-га (110 тис. солдатів) західні армії росіян були розділені французькими корпусами. Щоб якомога швидше з'єднати російські сили, командувач 2-ю армією Багратіон одержав наказ терміново рухатися на з'єднання з 1-ю армією Баркляя-де-Толлі.

Скориставшись стратегічними прорахунками російського головнокомандувача імператора Олександра I, Наполеон прагнув не допустити з'єднання 1-ї і 2-ї російських армій. Його головні сили рухалися з району Вільно трьома паралельними напрямками: від Вільно на Вітебськ, Красний, Смоленськ наступав корпус маршала Даву; на Свенцяни, Дріск, Полоцьк, Красний, Смоленськ просувалися війська Жерома [4, с. 67].

У розпорядженні могильовського губернатора Д. А. Толстого, який спробував до підходу армії Багратіона організувати оборону міста, були загін полковника А. І. Грессера (близько 400 осіб), що відступив з-під Борисова, і не призначений для військових дій батальйон внутрішньої оборони (200–300 чоловік).

Ці невеликі сили розташувалися в західній околиці міста на Віленському полі під прикриттям земляного валу. Перша атака французьких кінних єгерів була відбита, проте після прибуття піхоти противника боротьба стала нерівною. Частина французької піхоти рушила в обхід правого флангу захисників міста, до Шкловських воріт, а друга частина пішла в багнетову атаку. Солдати могильовського батальйону, відстрілюючись залпами, почали організований відступ на південь, оминаючи центр міста. Пройшовши Биховську заставу через Буйнічі, вони відійшли до села Дашківка. У бою за Могильов втрати росіян склали 40—50 осіб убитих і поранених разом, 200 осіб потрапили в полон.

Вступивши 20 липня в місто, французи перебили караули й захопили міст через Дніпро, продовольчий склад, велику кількість коней та великої рогатої худоби.

21 липня Даву, прибувши в Могильов, вислав по дорозі на південь третій кінно-єгерський полк з бригади Бордессуля із завданням провести розвідку, а разом наздогнати й розбити загін полковника Грессера, що відступав. Крім того, у цьому напрямку Даву наказав підготувати засідку (24 тис. піхоти, 4 тис. кавалерії і близько 60 гармат) для 2-ї російської армії [9, с. 48]. Армія Багратіона смертельно втомилася, адже іноді, відриваючись від супротивника, солдати проходили за два дні близько 80 км. На марші до Могильова 2-га армія розтягнулася майже на 120 верст: авангард уже бачив Могильов, а ар'єргард ще тільки залишав Бобруйськ [13, с. 36]. Стратегічний план Багратіона полягав у тому, щоб переконати маршала Даву, що 2-га армія не має ніяких інших намірів, як заволодіти Могильовом. Тільки в цьому випадку Даву притримає основні сили в місті й буде займатися зміцненням обраних ним самим позицій. Це полегшить становище Раєвського, а 2-га армія тим часом зуміє переправитися через Дніпро для з'єднання з 1-ю армією Баркляя-де-Толлі.

21 липня, коли основні сили військ Раєвського перебували біля Старого Бихова, козачий полк кількістю 2000 осіб під командуванням В. А. Сисоева, що наступав в авангарді кінноти Сіверса, наближався до Могильова. Дізнавшись від загону Грессера, що відступав з міста про вступ туди французьких військ, Сисоев після підходу ще двох козачих і двох драгунських полків продовжив рух уперед. Він розгорнув свої полки в одну лінію, причому в центрі був один козацький полк, а на флангах – по два. Зважаючи на виявлену слабкість супротивника, загального резерву не було створено, зате в кожному полку був створений приватний резерв. У такому бойовому порядку загін Сисоева злагоджено атакував противника. Полк, який перебував у центрі, завдав удару з фронту, а інші полки – з флангів. У 6 км від Могильова відбулася зустріч російського авангарду з висланим на Старо-Биховську дорогу третім кінно-єгерським полком корпусу Даву. У перестрілці козаки оточили кінних єгерів і завдали їм суттєвої шкоди: близько 500 осіб було вбито й поранено, 215 потрапило в полон, враховуючи командира 3-го кінно-єгерського полку полковника Сен-Мара, інші втекли. У ході переслідування противника козачий авангард Сисоева був зупинений біля села Буйнічі вогнем французької артилерії.

Дізнавшись про те, що війська Даву вже оволоділи Могильовом, Багратіон відповідно до раніше прийнятого плану вирішив провести силами 7-го піхотного корпусу розвідку боєм. Завдання бою – з'ясувати склад військ противника в районі Могильова та в разі, якщо б у цьому районі виявилися лише передові частини корпусу Даву, оволодіти Могильовом, забезпечивши тим самим для 2-ї західної армії переправу через Дніпро. Якщо ж у районі Могильова опиняться головні сили корпусу Даву, то Багратіон розраховував використовувати майбутній бій з метою утримати супротивника на позиції біля Могильова, а тим часом переправити 2-гу західну армію через Дніпро південніше Могильова й направити її форсованим маршем до Смоленська. Багратіон наполегливо вимагав від Раєвського прискорити атаку супротивника для того, щоб не дати йому посилитися, й одночасно вживав заходів щодо пошуку переправи між Могильовом і Старим Биховом. Він писав Раєвському 23 липня: “Ежели бы Бог дал нам сыскать способ найти переправу между Вами и Старым Быховом, то мы бы и минуты не мешкали переправиться” [12, с. 370]. Маневр Багратіона вдався: Даву прийняв кінноту Платова за основний ударний загін 2-ї армії і почав зміцнювати свої позиції під Салтанівкою, а тим

часом армія Багратіона біля Старого Бихова переправилася на лівий берег Дніпра й пішла на південь, згодом з'єднавшись з 1-ю армією Баркляя -де-Толлі.

В результаті, 22 липня війська 2-ї армії Багратіона займали таке положення: 7-й піхотний корпус розташовувався біля Дашківки, 8-й піхотний корпус - біля Старого Бихова в одному переході від 7-го корпусу. Сюди ж прибув і корпус отамана Платова із завданням переправитися в цьому пункті через Дніпро й попрямувати його лівим берегом на з'єднання з 1-ю західною армією.

Багратіон планував атакувати противника 24 липня. До цього часу він мав намір зосередити в районі на південь від Могильова всі свої війська. У зв'язку з майбутнім боєм Багратіон просив Платова тимчасово відкласти переправу корпусу через Дніпро.

Тим часом Даву, дізнавшись про наміри Багратіона, відразу ж приступив до вибору позиції для бою, щоб затримати російську армію. Ураховуючи наявність у складі її значних сил кавалерії й артилерії, Даву обрав позицію біля Салтанівки на закритій і пересіченій місцевості.

Позиція мала протяжність близько двох кілометрів і була обмежена зі сходу Дніпром, а із заходу – лісами. З фронту вона прикривалася струмком Салтанівка, який протікав з північного заходу на південний схід в яру і впадав у Дніпро.

Противник зайняв оборону на зазначеній позиції, маючи наступний бойовий порядок. На правому фланзі, біля Фатово, розташовувалося п'ять батальйонів 108-го лінійного полку четвертої дивізії генерала Ж.-М. Дессе та один батальйон 85-го лінійного полку генерала Фрідерікса. На лівому фланзі, біля Салтанівки, перебували три батальйони 85-го лінійного полку та рота вольтижерів. За правим флангом, між селами Фатово й Селец, були розташовані чотири батальйони 61-го лінійного полку, що складали приватний резерв. Біля села Селец у резерві були три полки дивізії генерала Кампана й п'ята кірасирська дивізія генерала Валанса. Інші французькі частини охороняли підступи до Могильова й дороги з нього на Ігумен і Белинічі. До початку битви французькі війська налічували біля Салтанівки 18500 осіб піхоти, 3000 бійців кавалерії, 55 гармат. Для захисту Могильова корпус Даву зайняв вигідні позиції біля Салтанівки на відкритій території височині, що позбавляло російські війська, розташовані в болотистій, покритій густим лісом місцевості, можливості дії широким фронтом і використання кавалерії й артилерії. Міст через річку Салтанівка був перегороджений, вітрякова гребля перекопана. Артилерія поставлена на вигідних для обстрілу ділянках [8, с. 39].

Французька позиція під Салтанівкою добре прикривалася природним рельєфом. З фронту її захищав струмок у глибокому яру, через який по великій дорозі була побудована гребля з навалених дерев і споруджений міст. Зі сходу протікав Дніпро; місцевість, прилегла до річки, була заболоченою і непрохідною для військ. На заході лівий фланг французької позиції, що тяглася до села Фатово, прикривався лісом. Греблі та мости, що були єдиними доступними переходами через болотисті береги струмка, були за вказівками Даву зламани або забарикадовані.

Близько 7 години ранку 23 липня авангард 7-го корпусу російських військ у складі 6-го і 42-го егерських полків почав наступ у напрямку Салтанівка. 7-й піхотний корпус генерал-лейтенанта Раєвського мав таку структуру: авангардом армії командував ген.-ад'ютант Васильчиков; 12-ю піхотною дивізією - ген.-майор Колюбакін; 26-ю піхотною дивізією (обхідна колона) - ген.-майор Паскевич; авангардом 7-го піхотного корпусу (6-й і 42-й егерські полки) - командир 6-го егерського полку, полковник Глебов. Крім того, у битві брали участь: 12-та піхотна дивізія – Смоленський піхотний полк (полковник Рилєєв, майори Мацкевич, Шевельов, Шенгелідзев), Новоінгерманландський піхотний полк, Алексопольський піхотний полк (полковник Панцербітер, підполковник Петригін, майори Біціллі й Подпрятков), 6-й егерський полк (полковник Глебов, майори Петровський і Старов). 26-та піхотна дивізія: Ладозький піхотний полк (полковник Савоїні, майор Шабер), Полтавський піхотний полк (полковник Лібгардт, підполковник Коншин, майори Давидов та Єрмаков), Нижньогородський піхотний полк (полковник Ладиженський, підполковник Кадишев, майор Іванов), Орловський піхотний полк (майори Берников і Путятін), 42-й егерський полк (підполковник Синенко, майори Ситін і

Хвіцкой). Також брали участь західний батальйон 5-го егерського полку, запасний батальйон 42-го егерського полку (майори Синіцин і Желтов), Київський драгунський полк, Охтирський гусарський полк 2-го піонерного полку, мінерна рота підполковника Сазонова. 12-та артилерійська бригада: батарейна рота № 12, легкі № 22 і № 23 роти. 26-та артилерійська бригада: батарейна рота № 26, легкі № 47 і № 48 роти, кінна № 9 рота 3-ї резервної артилерійської бригади.

Відкинувши сторожові пости супротивника, він до 8-ї години досяг моста. Незважаючи на сильний рушничний й артилерійський вогонь, який противник вів з лівого берега, російські егері під командуванням полковника Глебова подолали міст і продовжували просуватися вперед, але незабаром, зустрівшись з батальйонами 85-го полку французів, вони змушені були відійти назад.

Прибувши до місця бою, що зав'язався, та оцінивши обстановку, Раєвський переконався в складності проведення атаки на цьому напрямку, а також ясно побачив загрозу лівому флангу свого корпусу з боку військ противника, що розташувався біля Фатово. У зв'язку з цим він прийняв рішення атакувати французькі війська одночасно і в напрямку на Салтанівку, і в напрямку на Фатово, причому для наступу на першому напрямку призначалися війська головних сил корпусу, а на другому - частини 26-ї піхотної дивізії генерала Паскевича.

Згідно з прийнятим рішенням 26-тої піхотної дивізії потрібно було зробити по вузькій лісовій стежині маневр у бік Фатово й атакувати французькі війська, що там містилися. Початок цієї атаки повинен був послугувати сигналом для переходу в наступ головних сил 7-го піхотного корпусу. Дивізія Паскевича виступила на виконання однією колоною. В голові її перебували два батальйони Орловського й Нижньгородського полків з 12 гарматами, далі йшов Полтавський полк, 6 гарматами, Ладозький полк, 1 батальйон Нижньгородського полку, 2 гармати й кавалерія, яка замикала колону. При підході до Фатово в лісі головні батальйони 20-ї піхотної дивізії зустрілися з батальйоном 85-го полку супротивника. Цей батальйон, висунутий на правий берег струмка, призначався для атаки у фланг російських військ, які рухалися до Салтанівки. Російські егері спільною і влучною стрільбою затримали просування французького батальйону й витіснили його з лісу.

На допомогу батальйону 85-го полку французьке командування направило батальйон 108-го полку. Обидва батальйони противника зайняли позицію на височині на півдні від.

Паскевич, розгорнувши на узліссі батальйони Орловського й Нижньгородського полків, наказав рішуче атакувати противника. Російські батальйони з криком "ура!" зладнано пішли в атаку, відкинули супротивника і, переслідуючи його, оволоділи Фатово. Висунуті на узвишшя до півдня від Фатово 12 гармат підтримували вогнем атаку піхотних батальйонів.

При виході із села російські батальйони були раптово атаковані чотирма батальйонами 108-го полку, що сховалися в житі. Зав'язався запеклий рукопашний бій, у якому російські війська, виявивши виняткову мужність і героїзм, змушені були почати відхід, адже сили були нерівними.

Майже одночасно з переходом у наступ батальйонів Орловського й Нижньгородського полків почав наступати Полтавський полк. Атака полку спочатку розвивалася успішно. Полк перейшов струмок біля мосту й атакував батальйон 108-го полку французів, що розміщувався західніше від Фатово. Однак незабаром противник ввів у бій два батальйони 61-го полку з особового резерву, які завдали Полтавському полку удар у фланг і змусили його відступити.

Тим часом Паскевич висунув на узгір'я ще 6 гармат, на висоті західніше дороги розташувалися Ладозький полк, а далі на захід, у лісі (ще лівіше) – стрільці. Ці війська зірвали всі спроби противника переправитися через струмок на лівому фланзі і в центрі.

На правому фланзі дивізії Паскевича двом батальйонам супротивника, які переслідували батальйони Орловського й Нижньгородського полків, що відходили з лівого берега, удалося перейти струмок і обійти правий фланг дивізії.

З метою ліквідувати загрозу, що нависла над військами правого флангу, Паскевич направив проти французьких батальйонів Полтавський полк, позаду якого поставив чотири-гарматну батарею.

Французи рішуче атакували Полтавський полк. Останній повільно став відступати на батарею. Коли він підійшов до неї, то швидко розступився в обидві сторони, і колони противника, що наступали виявилися перед російською батареєю. Українські артилеристи зустріли ворога згубним картечним вогнем. Піхотинці Полтавського піхотного полку стрімко атакували французькі батальйони й відкинули їх на лівий берег струмка.

У той час, як відбувалися ці події, у напрямі дій головних сил 7-го корпусу складалася наступна обстановка. Для наступу на Салтанівку генерал Раєвський сформував колону із Смоленського піхотного полку, який був одним з кращих полків корпусу, і розташував її на дорозі. Колона повинна була стрімкою штиковою атакою оволодіти греблею й забезпечити наступ решти сил корпусу.

Сам Раєвський атакував фронтально позиції французів 3-ма полками в лоб. Смоленський піхотний полк, наступаючи по дорозі, повинен був оволодіти греблею. Два егерських полки (6-й і 42-й) в розсипному строю забезпечували наступ на греблю. У ході атаки колону Смоленського полку в правий фланг небезпечно контратакував батальйон 85-го французького полку. Командир Смоленського піхотного полку полковник Рилєєв був важко поранений картечню в ногу. У критичний момент бою Раєвський особисто очолив атаку, повернув колону й відкинув французький батальйон за струмок.

Унаслідок різних причин наступ на Салтанівку почався не одночасно з наступом на Фатово, як передбачалося за планом, а значно пізніше. Раєвський виявив загрозу раптового удару противника з правого флангу лише тоді, коли очолювана ним колона підходила до греблі. Ця загроза була настільки небезпечною, що Раєвський змушений був повернути колону від греблі в бік ворожого батальйону. Зав'язався запеклий бій, у результаті якого Смоленський полк розгромив батальйон французів і відкинув його залишки за струмок.

Від полонених, захоплених під час бою, Раєвський дізнався, що на напрямку дій 7-го піхотного корпусу французьке командування зосереджувало основні сили групи військ Даву в складі до п'яти дивізій. Зважаючи на явну перевагу сил противника, а також урахуваючи, що бойові дії частин 7-го піхотного корпусу під Салтанівкою обмежили війська Даву й тим самим виконали поставлене перед ними завдання, Раєвський вирішив не відновлювати атаки й віддав наказ на відхід. Багратіон затвердив це рішення. За наказом Раєвського війська 7-го піхотного корпусу під прикриттям сильного ар'єргарду у ніч на 24 липня відійшли до Дашківки.

Бій під Салтанівкою характеризувався великим напруженням. У рапорті П. І. Багратіона Олександрю I від 25 липня 1812 про битву біля Салтанівки віддавалось належне мужності й самовідданості всього особового складу, що перебував під командуванням генерала Раєвського: "В особенную обязанность поставляю повергнуть монаршему воззрению безпримерную храбрость войск 7 корпуса, отражавших и преследовавших сильнейшего несравненно противу себя неприятеля, с девяти часов утра до шести вечера. Таковий подвиг воинства российского, по единогласному показанию в плен взятых, и по соображению с оставленными трупами на поле преследования, делает в войске неприятельском убитыми и ранеными более пяти тысяч человек" [5, с. 209]. Російські війська показали в цьому бою винятковий героїзм і мужність. Генерал Раєвський доповідав Багратіону: "Единая храбрость и усердие российских войск могла избавить меня от истребления противо толика превосходного неприятеля и в толика невыгодном для меня месте; я сам свидетель, как многие штаб-, обер- и унтер-офицеры, падуча по две раны, перевязав оные, возвращались в сражение, как на пир. Не могу довольно не похвалить храбрость и искусство артиллеристов: в сей день все были герои...".

До тих, хто відзначився в бою під Салтанівкою, належали сам генерал Раєвський і його обидва сини – Олександр і Микола, генерали Васильчиков, Коллюбакін і Паскевич, полковники Савоїні, Ладиженський і Кадишев, підполковник Саблін і багато інших. 23 липня на світанку генерал-лейтенант Раєвський виступив від Дашківки до Могильова, перекидаючи й женучи перед собою ворожі війська, на шляху їх зустрічі. О 8-й годині по півночі прибув він до Салтанівки й негайно наказав 12-й піхотній дивізії генерал-майора Коллюбакіна

атакувати міст. Ліси, що оточують село Салтанівка, не діли змогу підійти до цього мосту інакше, як тільки великою дорогою, по якій була ворожа батарея. Не зважаючи на те, росіяни рушили вперед з дивовижною твердістю, але, будучи оточеними хмарою куль і картечі противників, вони жодним чином не могли оволодіти мостом. Потім, як описав Бутурлін, Раєвський спробував застосувати обхідний маневр, для чого направив уліво від моста піхотну дивізію генерала Паскевича, але й цей жест не був успішним. Атака на міст, що веде до Салтанівки, відновилася: “Генерал-лейтенант Раєвський і генерал-ад’ютант Васильчиков, спішивши, самі подавали приклад, ідучи попереду колони! Війська, зворушені їхньою присутністю, робили нові зусилля, щоб вийти з оточення ...” [3, с. 191 – 192].

У наказі військам 2-ї Західної армії від 25 липня 1812 Багратіон оголосив подяку генералам, офіцерам і всім військам, які брали участь у бою під Салтанівкою. За виконані бойові заслуги 409 осіб отримали нагороди. 31 липня 1812 в петербурзькій газеті “Северная почта” було надруковано таке повідомлення: “Сколь ни известно общее врожденное во всех истинных сынах России пламенное усердие к Государю и отечеству, мы не можем однако умолчать перед публикою следующего происшествия, подтверждающего сие разительным образом. Пред одним бывшим в сию войну сражением, когда генерал-лейтенант Раевский готовился атаковать неприятеля, то будучи уверен, сколько личный пример начальника одушевляет подчиненных ему воинов, вышел он пред колонну, не только сам, но поставил подле себя и двух юных сыновей своих, и закричал: “Вперед, ребята, за Царя и за Отечество! Я и дети мои, коих приношу в жертву, откроем вам путь”. – Чувство геройской любви к Отечеству в сем почтенном воине должно быть весьма сильно, когда оно и самый глас нежной любви родительской заставило умолкнуть” [10, с. 83].

Ось як описав той бій в одному з листів рідним сам М.М. Раєвський-старший: “Вы, верно, слышали о страшном деле, бывшем у меня с маршалом Даву. Сын мой Александр показал себя молодцом, а Николай даже во время самого сильного огня беспрестанно шутил. Этому пуля порвала брюки; оба сына повышены чином, а я получил контузию в грудь, по-видимому не опасную”.

Як відзначають сучасні дослідники, бій під Салтанівкою і подвиг Раєвського із синами багато в чому визначили хід війни. Якби наказ Багратіона не вдалося виконати, дві російські армії не змогли б з’єднатися, і перед французами шлях на Москву був би відкритий ще на самому початку війни, до Бородіна. Так лише один бій повернув хід історії.

Перше хрещення вогнем 11-річного прапорщика Миколи Раєвського, що дослужився пізніше до звання генерал-лейтенанта, безсумнівно, позначилося на всій його подальшій долі. Він, як і його батько, стане, за влучним висловом поета, “службой царю, отцом солдатам”.

Щоб увести супротивника в оману стосовно подальших дій російських військ, Багратіон наказав 7-му корпусу протягом 24 липня перебувати в Дашківці, а Платова просив направити ввірений йому козачий корпус на з’єднання з 1-ю західною армією по лівому берегу Дніпра біля Могильова. На думку Багратіона, це повинно було запевнити французьке командування в тому, що росіяни мають намір відновити атаку на Могильов як зі сходу, так і з півдня, з боку Дашківки.

24 липня козачий корпус переправився через Дніпро біля Ворколабова й рушив у напрямку, вказаному Багратіоном. У той же день 7-й піхотний корпус залишався в Дашківці. Противник, очікуючи атак росіян, перебував біля Могильова, не здійснюючи ніяких заходів. Позиція біля Салтанівки посилено зміцнювалися французами.

Тим часом біля Нового Бихова було закінчено наведення моста, і 25 липня по ньому почалася переправа частин 8-го піхотного і 4-го кавалерійського корпусів 2-ї західної армії. Наступного дня 7-й піхотний корпус відійшов від Дашківки, здійснив переправу через Дніпро й почав рух услід за головними силами армії.

Фланговий марш 2-ї західної армії від Нового Бихова до Смоленська прикривався з боку Могильова міцною завісою з армійських козачих полків. Армія

рухалася за маршрутом Пропойськ, Чериков, Кричев, Мстиславль, Хіславичі, Смоленськ. Противник не чинив на російські війська якого-небудь опору.

25 липня армія Багратіона переправилися через Дніпро й рушила до Смоленська. 26 липня і 7-й корпус Раєвського відійшов від Дашківки до переправи й пішов за основними силами Багратіона. Відступ був прикритий густою мережею козачих пікетів. У результаті цього Даву не відразу дізнався про відступ, а коли дізнався, не мав уявлення про напрям відступу. Таким чином, час для переслідування був упущений. З властивим йому гумором Багратіон писав Єрмолову під Могильовом: “Насилу выпутался из ада. Дураки меня выпустили”.

Російська сторона вважала себе переможницею через провал планів Наполеона відрізати 2-гу армію. Французи, у свою чергу, пишалися тим, що стримали натиск Багратіона під Могильовом.

Відірвавшись від супротивника під Могильовом, 2-га армія вже безперешкодно пішла на зближення з 1-ю армією. 3 серпня обидві, нарешті, з'єдналися під Смоленськом.

Частини корпусу Даву, переправившись через Дніпро під Оршей, зупинилися в районі Дубровно. Наполеон збирався із силами у Вітебську. Настав нетривалий відпочинок у ході Вітчизняної війни.

Отже, перший етап Вітчизняної війни 1812 року завершився. Обидва полководці - Барклай-де-Толлі й Багратіон - блискуче виконали завдання. Вони зберегли свої армії. І хоча втрати у військах (убиті, поранені, хворі, що відстали) були значні (близько 35 тис. осіб), російські солдати, пройшовши понад 700 км, знову встали на шляху наполеонівських загарбників біля Смоленська. Отже, “полювання” Наполеона “за двома зайцями” закінчилося тим, чим воно й повинно було закінчитися, згідно з російським прислів'ям: “Погонишься за двумя зайцами - ни одного не поймаешь”.

3 серпня 2-га західна армія вийшла до Смоленська, де з 1 серпня вже перебувала 1-ша західна армія. З'єднання обох армій відбулося. Задум Наполеона, розрахований на знищення розрізної російської армії був зірваний.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бабкин В.И. Народное ополчение в Отечественной войне 1812 г.– М.,1962. – 696 с.
2. Бескровный Л.Г. Отечественная война 1812 г. –М., 1962. – 538 с.
3. Бутурлин Д. История нашествия императора Наполеона на Россию в 1812-м году. – Ч. 1-2. – СПб., 1837. – 390 с.
4. Гарнич М.Ф. 1812 год. – М.: Радянська школа, 1955. – 277 с.
5. Генерал Багратион. Сборник документов и материалов. – Л.: ОГИЗ, 1945. – 280 с.
6. Жилин П.А. Контрнаступление русской армии в 1812 году. – М.: Воениздат, 1955. – 399 с.
7. Керсановский А.А. История русской армии. – М.: Голос, 1999. – Т.1. – 304 с.
8. Почко Н.А. Генерал Н.Н. Раевский. – М.: Советский рабочий, 1971. – 56 с.
9. Сироткин В.Г. Отечественная война 1812 года. – М.: Просвещение, 1988. – 253 с.
10. Тарле Е. В. Нашествие Наполеона на Россию. 1812 год. – М.: ОГИЗ, 1943. – 365 с.
11. Троицкий Н.А. 1812: Великий год России. –М., 1988. – 483 с.
12. 1812: Воспоминания воинов русской армии. – М.: Мысль, 1991. – 477 с.
13. Яковцев Я. Маршал Ней. – М.: Мысль, 2009. – 157 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Кізюн Валерій Карпович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми державотворчого процесу в Україні й видавнича справа в Україні у 20-х рр. ХХ ст.

Синенко Олег Леонідович – викладач кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: соціально-економічні проблеми визвольних змагань 1917 – 20-тих рр. ХХ ст.

УДК: 94(5)

КВІТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 1978 р. В АФГАНІСТАНІ У ВИСВІТЛЕННІ ОРГАНУ ЦК КПРС ГАЗЕТИ “ПРАВДА”

Олександр КОВАЛЬКОВ (Кіровоград)

Аналізується характер публікацій в газеті “Правда”, присвячених подіям у Демократичній республіці Афганістан у квітні 1978 – грудні 1979 рр.

Ключові слова: Квітнева революція, Демократична республіка Афганістан, Народно-демократична партія Афганістану, “Правда”.

Анализируется характер публикаций в газете “Правда”, посвященных событиям в Демократической республике Афганистан в апреле 1978 – декабре 1979 гг.

Ключевые слова: Апрельская революция, Демократическая республика Афганистан, Народно-демократическая партия Афганистана, “Правда”.

The nature of the publications in the newspaper “Pravda”, devoted to the events in the Democratic Republic of Afghanistan in April 1978 - December 1979, is examines

Keywords: The April revolution, the Democratic Republic of Afghanistan, the People's Democratic Party of Afghanistan, “Pravda”.

Афганська війна стала найбільш масштабною військовою кампанією “холодної війни”, найбільш знаковою подією в історії СРСР другої половини ХХ століття. Вона трагічно позначилася на долях сотень тисяч радянських військових і цивільних спеціалістів, які за десять років побували “за річкою”. Афганська епопея підірвала економічні позиції СРСР, його міжнародний престиж і, врешті-решт, прискорила крах радянської системи й самого СРСР. Масштабність цих подій зумовили представницьку бібліографію війни, яка на сьогодні налічує понад 800 позицій. Найбільш повний її огляд зробив А. А. Костиря [1]. Проте, як йдеться в одному із останніх досліджень, “незважаючи на значний обсяг літератури, було б надто оптимістично стверджувати, що осмислення неоголошеної війни в Афганістані можна вважати завершеним фактом” [2, с. 49].

У силу того, що більшість архівних документів, котрі стосуються війни, залишаються під грифом таємниці, важливим джерелом відтворення подій цієї війни є мемуари її учасників. Проте вони часто містять не лише відповіді на запитання, але й самі запитання для дослідників. Так, у своїх мемуарах генерал-полковник Віктор Аркадійович Меримський, заступник начальника Оперативної групи Міноборони СРСР в Афганістані у 1979 – 1984 рр. писав, що в серпні 1979 р. під час розмови з маршалом С. Л. Соколовим на запитання: “Що ти знаєш про Афганістан?”, зрозумів, що знає про цю країну вкрай мало” [3, с. 11]. Зауважимо, що В. А. Меримський п'ять років координував діяльність радянських військ в Афганістані. Можна з упевненістю припустити, що пересічний громадянин СРСР навряд чи знав про події в цій країні більше. Тому завданням цієї статті є спробувати з'ясувати, яку інформацію про події в ДРА міг отримувати рядовий радянський обиватель, котрий цікавився подіями міжнародного життя. Це є особливо важливим з огляду на те, що впродовж десяти років Афганістан був частиною життя радянського суспільства.

Інформація про події міжнародного життя в СРСР була дозованою і вибірковою. Основним джерелом її була преса. Найбільш доступною, авторитетною і просто офіційною газетою в СРСР була “Правда”. Публікації в “Правді” є важливим джерелом вивчення зовнішньої та внутрішньої політики КПРС і Радянської держави, яке потребує критичного переосмислення як інструмента інформації і дезінформації. У цій статті ми спробували проаналізувати обсяг і

характер публікацій у “Правді” про події в Афганістані від 27 квітня 1978 р., коли відбулися події, названі пізніше Квітневою революцією, до кінця грудня 1979 р., коли розпочалася радянська інтервенція в Афганістан.

Наступного дня після подій 27 квітня 1978 р. в Кабулі “Правда” опублікувала нічим непримітну замітку. В ній лондонський офіс ТАРС з посиланням на агентство Рейтер, яке, у свою чергу, посилалося на кабульське радіо, повідомив, що “в Афганістані відбувся військовий переворот і влада перейшла до рук революційної ради” [4]. Характер публікації засвідчує повну необізнаність радянських керманічів з природою кабульських подій. Звернімо увагу, що для їхнього визначення тут вжито термін “військовий переворот”. 29 квітня 1978 р. кореспонденти ТАРС з Ісламабаду вже писали про “державний переворот”. Тут же передано текст заяви революційної ради, зачитаної по кабульському радіо начальником штабу ВПС Афганістану полковником Абдул Кадиром. У заяві йшлося, що “збройні сили взяли на себе захист вітчизни, національної незалежності, свободи і честі афганського народу”. Революційна рада також оголосила, що у своїй внутрішній політиці залишатиметься “на захисті принципів ісламу й демократії, свободи й недоторканості особистості, прагнучиме домагатися прогресу Афганістану в усіх сферах”, а у зовнішній – “йти курсом позитивного й активного нейтралітету”. Тут же вміщено інформацію про загибель 27 квітня президента Республіки Афганістан у 1973 – 1978 рр. Мухаммеда Дауда та його брата Мухаммеда Наїма [5]. 30 квітня також було опубліковано повідомлення ТАРС з Ісламабаду. Згідно з ним, ситуація в країні повністю контролюється новою владою, усі силові структури й військові частини висловили повну підтримку революційної ради. Остання, до речі, у цьому числі “Правди” вперше вжита з великої літери [6].

1 травня 1978 р. вперше опубліковане повідомлення представництва ТАРС у Кабулі. У ньому, зокрема, йшлося про указ №1 Ревради Демократичної Республіки Афганістан про обрання “видатного національного революційного діяча Нур Мухаммеда Таракі головою ради і водночас головою держави і прем’єр-міністром” [7]. 3 травня “Правда” опублікувала статтю про формування нового уряду на чолі з Н. М. Таракі. Тут же ТАРС, з посиланням на кабульське радіо, повідомляє, що “по всій країні проходять мітинги патріотично налаштованого населення на підтримку встановлення в країні демократичної республіки” [8]. У наступному числі “Правда” на першій сторінці вмістила вітальну телеграму на адресу Н. М. Таракі, підписану Л. І. Брежневим і О. М. Косигінім [9]. На четвертій сторінці опубліковано вітальну телеграму на адресу новопризначеного заступника голови уряду та міністра закордонних справ ДРА Хафізулли Аміна, підписану А. А. Громико [10]. А на наступній сторінці знаходимо ще дві публікації, присвячені подіям в Афганістані. Одна з них, за авторством власкорів “Правди” В. Байкова й А. Петрова, переконує, що обстановка в країні спокійна, усі установи та організації працюють, у містах виникають масові стихійні мітинги на підтримку нового уряду. Вперше чітко промайнула теза про те, що “уся влада в Афганістані перейшла до рук афганського народу” [11]. Інша замітка, яка була повідомленням ТАРС, інформувала про чергове засідання Ревради ДРА, на якому прийнято рішення про націоналізацію усього рухомого і нерухомого майна династії Надір Шаха. Також повідомлялося про визнання ДРА Болгарією, Кубою і Соціалістичною республікою В’єтнам [12].

Таким чином, вимальовується ставлення радянської офіційної пропаганди до ситуації в ДРА. Щоправда, ще тривалий час “Правда” події в Афганістані визначала то “збройним повстанням” [13], то “збройним революційним переворотом” [14]. Проте прихильна, передусім із ідеологічних міркувань, оцінка афганської революції сумнівів не викликає. Уперше термін “революція” щодо афганських подій на сторінках “Правди” знаходимо у переказі інтерв’ю Н. М. Таракі, де він говорить про “національну революцію афганського народу” [15]. Уже 16 травня кореспондентами “Правди” вперше вжито термін “квітнева революція” [16]. А в публікації власкора “Правди” А. Філіппова від 7 серпня 1978 р. революція була визначена як “національно-демократична” [17].

Загалом же Афганістан посів одне з чільних місць на сторінках “Правди”. Рідко, який номер провідної радянської газети обходився без згадок про події в цій країні. Так, за нашими підрахунками, з початку травня 1978 р. по кінець грудня

1979 р. “Правда” 293 рази зверталася до афганської проблематики. За авторством їх можна поділити на повідомлення ТАРС і статті власкорів “Правди”. Перші містили офіційну інформацію політичного характеру. Другі могли доповнювати їх, або ж містити інформацію публіцистичного чи пропагандистського характеру.

У межах зазначеного періоду на шпальтах “Правди” вміщено близько 180 повідомлень кабульського представництва агентства ТАРС. До них належать репортажі про чергові засідання Ревради ДРА, Політбюро й Пленуми НДПА, заходи уряду в різних сферах, кроки на міжнародній арені, передусім радянсько-афганські відносини, а також інформація про боротьбу з внутрішньою опозицією та зовнішньою реакцією. Провідне місце посідало висвітлення революційних перетворень нової влади та успіхи НДПА в різних сферах. Так, 11 травня 1978 р. серед пріоритетних напрямків перетворень у ДРА перераховуються: подолання економічної відсталості, проведення земельної реформи, ліквідація феодальних і дофеодальних відносин, зміцнення національно-визвольної армії ДРА [15]. У публікації від 16 травня до названих напрямків додалися реформа судової системи й реформа в галузі освіти [18]. Майже жодна стаття не обходилася без ейфорійних повідомлень про мітинги та демонстрації на підтримку нової влади. Ось текст типової з них, датованої 5 червня 1978 р.: “В усіх провінціях ДРА тривають мітинги й збори, на яких роз’яснюються головні цілі й завдання квітневої революції” [19].

При цьому провідною ідеєю більшості публікацій є успішність реформ та цілковита підтримка всіма шарами населення нової влади, народної за своїм змістом. Так, 13 липня 1978 р. “Правда”, цитуючи одне з інтерв’ю Н.М. Таракі, писала, що “за два місяці, котрі минули з часу квітневої революції в Афганістані, за одностайної підтримки народу повністю утвердилася народна влада” [20]. А 27 жовтня 1978 р. “Правда” словами Н.М. Таракі переконувала, що “головним досягненням квітневої революції став перехід політичної влади в країні до рук робітничого класу та його авангарду – НДПА” [21]. Напередодні ж річниці революції “Правда” навела слова із виступу афганського лідера на надзвичайному засіданні Політбюро ЦК НДПА про те, що “Велика Квітнева Революція вказала трудящим країні, що розвиваються, новий шлях, який полягає у створенні політичної партії робітничого класу” [22]. Справжнім вінцем подібної риторики стала публікація постанови Політбюро ЦК НДПА в номері від 6 червня 1979 р.: “Перемога Квітневої революції 1978 р., здобута афганським народом під керівництвом НДПА, стала яскравим підтвердженням ідей наукового соціалізму” [23].

Численні публікації “Правди” були присвячені революційним зрушенням в різних сферах життя ДРА, а саме у:

– мистецтві (“Мистецтво має відображати прагнення трудового народу й слугувати справі революції” – з виступу Н. М. Таракі на мітингу перед діячами мистецтва [24]);

– пресі (“Преса в ДРА є повністю масовим засобом інформації й відображує волю й прагнення трудящих верств країни. ...Головне завдання народної преси полягає в поширенні ідей революції та активному будівництві нового суспільства” [25]; “Нині наші головні слухачі – робочі й селяни” – із виступу начальника управління кабульським радіо Саїда Фазела Акбара [26]);

– боротьбі з безробіттям [27];

– аграрній сфері (“Народний уряд Афганістану надає особливого значення здійсненню аграрної реформи, яка розглядається як найважливіша народна справа” [28]);

– рухові за “добровільну працю в неробочі дні” [29];

– стосунках із духовенством (уряд “поважає усі цінності ісламу й патріотичне духовенство” – з інтерв’ю Х. Аміна [30]; “Мусульмани Афганістану виступають на захист завоювань Квітневої революції” – з виступу Н. М. Таракі на зустрічі з духовенством провінцій Кундуз і Тахар [31]);

– успіхах партійного керівництва (“Сила нашої партії в тому, що вона озброєна ідеологією трудящих” – з виступу Н. М. Таракі на відкритті курсів партійних працівників і керівників засобів масової інформації [32]);

– зрушення у сфері охорони здоров'я (відкриття найбільшої в Афганістані поліклініки при Центральному військовому шпиталі, здатної обслуговувати до 500 осіб на день [33]).

Центральною фігурою лівової частки подібних публікацій є постать Нур Мухаммеда Таракі. Його промови, виступи на пленумах НДПА, засіданнях уряду й Ревради, на різноманітних зборах і зустрічах регулярно висвітлювалися на сторінках “Правди”. Особливо помпезно висвітлювалася зустріч у Кремлі 10 вересня Л. І. Брежнєва з Н. М. Таракі, який відвідав Москву на шляху із Гавани [34]. Про особливе ставлення радянських лідерів до Таракі свідчить той факт, що після подій 16 вересня і захоплення влади Х. Аміном 17 вересня “Правда” опублікувала рішення Пленуму ЦК НДПА та Ревради ДРА про усунення з вищих постів Н. М. Таракі за власним бажанням за станом здоров'я і призначення Генеральним секретарем правлячої партії і головою Ревради Х. Аміна [35]. Після цього наступна публікація ТАРС в “Правді” датується аж 3 жовтня [36]. Такої перерви в повідомленнях офіційного радянського інформгентства не було з 27 квітня 1978 р. Після цих подій ТАРС куди рідше висвітлював успіхи афганської революції – лише 9 публікацій до 27 грудня 1979 р. А тому, в читача могло створитися уявлення про відступ революції після усунення Н. М. Таракі й виправдання подальших змін в афганському керівництві.

Офіційні публікації ТАРС, наповненні революційною риторикою, у різноманітнювалися й прикрашалися публікаціями власкорів “Правди”, витриманих у кращих традиціях соцреалізму. Першим власкором “Правди” в Кабулі був В. Байков. З липня 1978 р. ним став А. Філіппов, з листопаду того ж року – знову В. Байков, з березня 1979 р. – Л. Миронов і А. Петров. Переважна більшість їхніх статей має політінформаційний характер і присвячена тому чи іншому прориві в ході революційних перетворень у ДРА. Інколи вони містили інформацію, близьку до офіційної. Так, у червні 1979 р. Л. Миронов писав, що прибутки від продажу каракулю, порівняно з минулим роком, зросли на 2,2 млн. \$ і склали 18 млн [37]. Проте більшість із них спрямовані більше на емоційну сферу читача. Так, розповідаючи про різьбярів по дереву із Нуристану, А. Філіппов указує, що “народна влада вирішила допомогти розвитку самобутнього мистецтва... Вирішено створити в Кабулі спеціальне училище, де за державний кошт талановита молодь здобуватиме освіту і вдосконалюватиме майстерність у різьбленні по дереву” [38]. А за два дні власкор писав про ініціативу 10 тисяч учнів старших класів шкіл, ліцеїв і коледжів Кабула та інших міст у позаурочний час працювати вчителями на курсах ліквідації неписьменності [39]. 18 жовтня 1978 р. В. Байков повідомив про відкриття в Кабулі будинкобудівельного комбінату [40]. 14 листопада того ж року читаємо про відкриття радянського культурного центру в центрі Кабулу [41]. 24 жовтня В. Байков повідомляв радянському читачеві про те, що “уряд ДРА послідовно здійснює політику, спрямовану на соціальне звільнення афганських жінок” [42]. Як про беззаперечний доказ революційних зрушень В. Байков писав про запровадження соцзмагань на афганських заводах і фабриках – “раніше невідома тут форма праці” [43]. З подібним пафосом Л. Миронов писав про рішення Політбюро ЦК НДПА створити Інститут партійного навчання [44]. Пишучи ж про розширення мережі бібліотек в містах і селах Афганістану, Л. Миронов у дусі часу повідомляє, що “значний попит має радянська література, передусім твори В.І. Леніна” [45]. І цей перелік можна продовжити. До того ж публікації про мітинги та демонстрації на підтримку заходів нової влади з'являлися з методичною періодичністю.

Періодично “Правда” публікувала розлогі статті своїх власкорів обсягом до половини газетної сторінки. Вони витримані за єдиною схемою. Це репортажі про життя переважно провінційних центрів і містять сумні описи дореволюційної дійсності й райдужні перспективи, привнесені революцією. У центрі уваги – успіхи нової влади та історії людей, які завдячують їй своїм новим життям. Першою публікацією з цієї групи стала стаття В. Байкова в числі від 6 травня 1978 р. [13], в якій автор доводив незворотність революційних змін в Афганістані. В іншій статті власкор “Правди” писав: “Вітер оновлення набирає сили, змітає минуле, утверджує нове життя на давній землі демократичного Афганістану” [46]. Успіхи революції у

сфері охорони здоров'я і народної освіти висвітлив у розлогій статті А. Філіппов. Кореспондент писав, що "квітнева революція 1978 р. створила умови для того, щоб народна влада почала по-справжньому піклуватися про здоров'я своїх громадян". Констатуючи факт відкриття новою владою 400 навчальних закладів різних типів, автор пише, що "ліквідація неписьменності – одне із нагальних завдань, висунутих НДПА" [47]. Прикладом "провінційних заміток" може слугувати велика стаття В. Байкова від 2 лютого 1979 р. Це репортаж за результатами поїздки з Кабула до Герату, і кореспондент повсякчас констатує успіхи у втіленні реформ. Центральна ідея сконцентрована в останньому абзаці репортажу: "Проробивши шлях в 1200 км. територією восьми афганських провінцій, наочно переконаєшся, що давня земля переживає пору справжнього оновлення, часи перемін" [48]. Тому, як революція змінила місто Джелалабад, присвячена велика публікація Л. Міронова [49]. Останньою перед радянською інтервенцією статтею із цього ряду став репортаж Л. Міронова про перевтілення Нангархарської долини під впливом квітневої революції та радянсько-афганської дружби [50].

Останній мотив – один із центральних як у публікаціях ТАРС, так і власкорів "Правди". Всі перекази інтерв'ю і виступів Н.М. Таракі містять незмінні реверанси в бік Москви, вдячні та захоплені пасажи на адресу СРСР. Прикладом може бути виклад інтерв'ю афганського лідера, у ході якого він заявив, що "особливу вдячність ми відчуваємо стосовно Радянського Союзу, котрий першим визнав нашу революцію і надає нам моральну й матеріальну підтримку без будь-яких умов і визисків для себе" [51]. За тиждень А. Філіппов повідомив про відкриття в Кабулі музею революції. "На стендах музею будуть розміщені також матеріали, котрі розповідатимуть про дружбу народів СРСР й Афганістану, біля витоків якої стояли В. І. Ленін та Аманулла-хан" [17]. 26 серпня 1978 р. "Правда" повідомила про підписання Програми культурного й наукового співробітництва між СРСР і ДРА на 1978 – 1979 рр. [52]. На початку грудня 1978 р. "Правда" видала серію публікацій, присвячених перебуванню Н. М. Таракі в Москві [53; 54; 55; 56] та підписання радянсько-афганського договору, текст якого також опублікувала "Правда" [57]. Після підписання цього, як виявилось пізніше, доленосного для обох країн договору, жодне інтерв'ю чи виступ афганських керманічів у переказі "Правди" не обходилися без апеляції до цього історичного документу. 15 січня 1979 р. "Правда" писала про мітинг радянсько-афганської дружби в Кабулі за участю міністра сільського господарства і земельної реформи ДРА Салеха Зерайя [58]. Пізніше В. Байков повідомляв про урочисте святкування в Кабулі 58-ї річниці підписання першого радянсько-афганського договору [59]. Як про події історичного масштабу ТАРС зі сторінок "Правди" повідомляло про передачу ЦК НДПА в дарунок від ЦК КПРС 50 радянських історико-революційних фільмів [60], про мітинг радянсько-афганської дружби в Москві [61], а також про відкриття Національної виставки СРСР в Кабулі [62]. Широко висвітлювалися також результати радянсько-афганської співпраці в соціально-економічній сфері. Прикладом цього можуть бути повідомлення про відкриття першого транспортного центру радянсько-афганського транспортно-експедиційного підприємства "АФСОТР", на обслуговування якого Москва виділила 100 МАЗів і КрАЗів [62], про відкриття збудованої та обладнаної за сприяння СРСР поліклініки при Центральному військовому шпиталі в Кабулі [33], або про направлення 1500 афганських юнаків і дівчат на навчання у вишах Москви, Ленінграда, Києва і Ташкента [64]. При цьому слід звернути увагу на те, що переважна більшість публікацій цього ряду розміщувалися на першій сторінці головної газети СРСР.

На фоні цих рапортів про успіхи й звершення афганської революції інформація про громадянську війну, котра тривала в країні фактично із самого приходу НДПА до влади, на сторінках "Правди" містилася суперечлива. Природно, що термін "громадянська війна" не вживався, а радянський читач отримував дозовану інформацію про "контрреволюційні елементи" й "підступи імперіалістів та внутрішньої реакції". В усіх публікаціях про успіхи реформ нової влади, особливо в розлогіх публікаціях власкорів "Правди", проаналізованих вище, містився натяк на те, що якби не вороги революції, то успіхи ці були б куди

вагомішими. Проте конкретні свідчення про проблеми нової влади в Афганістані були доволі однобокими й стандартними.

Перша згадка про опозиційні сили в ДРА міститься в уже цитованій публікації В. Байкова від 6 травня 1978 р. Власкор “Правди” писав, що після взяття влади у свої руки перед новою владою стоять “складні завдання, пов’язані із становленням нової влади, переборення підступів внутрішніх і зовнішніх реакційних сил” [13]. Про природу цих сил читачеві залишалося тільки здогадуватися. Тривалий час жодних повідомлень про політичну боротьбу в ДРА не друкувалося. Лише 19 серпня 1978 р. “Правда” написала про розкриття контрреволюційної змови, яку очолювали міністр національної оборони ДРА Абдул Кадир, начальник Генерального штабу Шехтур і начальник кабульського гарнізону Алі Акбар [65]. За тиждень “Правда” опублікувала заяву Політбюро ЦК НДПА, з якої виходило, що названі високопосадовці були замішані в “змовницькій діяльності й підступах сил внутрішньої і зовнішньої реакції, ворожої до афганського народу” [66], знову ж таки без жодних пояснень про природу останніх. Після цього аж до початку 1979 р., згідно з публікацій в “Правді”, в Афганістані при загальній підтримці населення здійснювалися революційні перетворення.

Звідси не зовсім зрозумілою для читача мала стати публікація від 16 січня 1979 р. ТАРС, з посиланням на афганське інформгентство Бахтар, заявило наступне: “Представник Служби безпеки ДРА рішуче заперечив наклепницькі вигадки англійської радіомовної корпорації Бі-Бі-Сі, що немовби останнім часом у деяких районах країни відбуваються збройні зіткнення” [67]. У подальшому подібні спростування стануть звичним явищем і саме за цими натяками можна простежити хронологію подій громадянської війни в Афганістані. 18 січня 1979 р. була опублікована заява Н. М. Таракі, в якій афганський лідер говорив: “Афганістан незалежний і збереже свою незалежність. Він ніколи не дозволить жодним іноземним силам втручатися у свої внутрішні справи” [68]. Яким саме силам, не уточнювалося. Проте за цими прозорими натяками радянському читачеві мало бути зрозумілим: в Афганістані не усе гаразд.

Ситуація з публікаціями цього ряду змінилася кардинальним чином у березні 1979 р. після подій у Гераті, у ході яких загинуло декілька радянських спеціалістів військового і цивільного відомств. Першою стала велика стаття Н. Александрова “Підступи реакції проти демократичного Афганістану” від 19 березня. У ній уперше серед джерел внутрішньої реакції перелічені поміщики, буржуазія і частина духовенства, вперше згадані політичні організації “Брати-мусульмани” й “Шаолеєджавід”. Автор пише, що “чимало контрреволюціонерів утекли за кордон, де отримують політичну, фінансову і військову допомогу й підтримку сил імперіалізму” [69]. Для рядового читача ця стаття мала стати одкровенням: до цього – інформаційний вакуум, а тут – такий потік шокуючих фактів. Після цього подібні публікації стали частими. Уже 21 березня “Правда” містила статтю А. Петрова, в якій говорилося: “Останніми днями ворожі народному ладу сили контрреволюції, спираючись на зовнішню підтримку, активізувалися”. Уперше читаємо про “закидання на територію Афганістану озброєних диверсантів і банд”, уперше зустрічаємо категоричний перелік сил імперіалізму, які плетуть тенета змов проти народної влади – США, Англія, ФРН, Єгипет. Природно, що єдиною дружньою до ДРА країною власкор “Правди” називає СРСР [70]. А за тиждень цей же автор пише про координаційний орган заколотників, винний у тому числі і в подіях у Гераті – “Комітет боротьби” – і наводить докази його зв’язку із ЦРУ [71]. Таким чином, це було перше пряме звинувачення втручання США у внутрішні справи ДРА. Очевидно, який це повинно було мати пропагандистський ефект в умовах “холодної війни” і постійних заяв про дружність й ідейну близькість афганського режиму Москві.

5 квітня “Правда” вперше в повний голос написала про те, що “урядові війська й сили безпеки ДРА продовжують бойові операції проти бандитських груп...” [72]. А 10 квітня А. Петров у статті, обсяг якої чи не найбільший з усіх, присвячених нашій проблемі, основним плацдармом контрреволюції називає Пакистан, на території якого, за даними агентства “Рейтер”, розміщено 12 таборів підготовки бойовиків. Уперше також серед фігурантів афганської справи знаходимо

“пекінських посібників імперіалістів”. Проте головним “натхненником контрреволюційного підпілля” автор називає США. Тут ми вперше знаходимо прийом, розрахований на емоційну сферу читача: “страшилки” на кшталт оповіді про те, як бандити в Кунарі вирізали “групу вчителів і селян, котрі отримали землю від нової влади” [73]. Надалі, аж до приходу до влади Х. Аміна, подібні публікації не сходять зі сторінок “Правди”. Усі вони витримані в єдиному стилі. Провокації проти революційної влади – винятково інспіровані зовні американським імперіалізмом, китайським гегемонізмом і пакистанською реакцією акції. Іноді звинувачення лунають на адресу Ірану. Проте збройні сили й служба безпеки за активної підтримки загонів народної самооборони успішно зривають плани ворогів революції. Після приходу до влади Х. Аміна і до кінця грудня 1979 р. ми знаходимо лише одну публікацію (від 17 жовтня) про розкриття контрреволюційного закомунізму “групи реакціонерів та іноземних агентів, котрі їх підтримують” на околицях Кабула [74]. Тому цілком природним є запитання, присутнє в усіх спогадах радянських військових першої черги ОКРВ: “Для чого вводили радянські війська”?

Якщо підсумувати вищевикладене, вимальовується картина, яку отримували зі сторінок “Правди” радянський читач про події в Афганістані.

1. Квітнева революція в ДРА, як це й має впливати із лєнінської теорії революції, була підготовлена всім попереднім історичним розвитком країни, а за прийнятою в марксистсько-лєнінській методології класифікацією революцій є народно-демократичною.

2. Народна влада в ДРА, представлена НДПА, має широку підтримку населення, окрім незначних соціальних страт, пов’язаних із попереднім режимом.

3. Заходи нової влади в усіх сферах суспільно-політичного й соціально-економічного життя є успішними й ведуть Афганістан до “світлого майбутнього”, проте повній реалізації усіх реформ перешкоджають сили внутрішньої і зовнішньої реакції.

4. Основні осередки контрреволюції перебувають за межами країни і фінансуються звідти ж. Головними ж ворогами афганської революції є США, Пакистан, Китай та інші сили реакції та імперіалізму. Саме їхнє втручання – єдине джерело нестабільності в ДРА.

5. Єдиним справжнім і безкорисливим другом революційного Афганістану є СРСР, влада і народ якого надає всебічну моральну й матеріальну підтримку революційним перетворенням у країні.

Публікації в “Правді” про афганську революцію засвідчують здійснювану кремлівським керівництвом політику підтримки НДПА, “експорту” революції. Вони були дієвим інструментом ідеологічної пропаганди в СРСР з метою обґрунтування тези про незмінність і закономірність революційного процесу.

До того ж така подача інформації про події в сусідній країні обґрунтовувала надмірну увагу СРСР до неї, у тому числі й майбутнє збройне вторгнення. Адже в умовах “холодної війни” допомога братній державі (а правляча партія ДРА – безумовно братня), якій до того ж загрожує оплот світового імперіалізму – США, для радянської людини вже стала звичним і буденним явищем. Окрім того, обсяг і характер відомостей про події в ДРА, які містилися на шпальтах “Правди”, були дуже далеким від дійсності. А тому людям, які потрапляли “за річку”, необхідно було вже на місці знайомитися з реальним станом справ. Це ж, у свою чергу, мало трагічні наслідки як для цих людей, так і для радянської держави в цілому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Костыря А. А. Историография, источниковедение, библиография спецоперации СССР в Афганистане (1979 – 1989 гг.). – Донецк: ООО “ИПП Промінь”, 2009. – 600 с.

2. Рубцов Ю.В. Советский Союз в “необъявленной” войне в Афганистане (1979 – 1989 годы): осмысление прошлого // Новая и новейшая история. – 2009. – №1. – С. 48 – 71.

3. Меримский В.А. Кабул – Москва: война по заказу // Военно-исторический журнал. – 1993. – №10. – С. 11 – 21.

4. Сообщение кабульского радио // Правда. – 28 апреля 1978 г. – С. 5.

5. Положение в Афганистане // Правда. – 29 апреля 1978 г. – С. 5.

6. Обстановка в Афганистане // Правда. – 30 апреля 1978 г. – С. 5.

7. Сообщение кабульского радио // Правда. – 1 мая 1978 г. – С. 5.
8. Новое правительство // Правда. – 1 мая 1978 г. – С. 4.
9. Сердечные поздравления // Правда. – 4 мая 1978 г. – С. 1.
10. Правительственная телеграмма // Правда. – 4 мая 1978 г. – С. 4.
11. Положение в Афганистане // Правда. – 4 мая 1978 г. – С. 5.
12. Правда. – 4 мая 1978 г. – С. 5.
13. Первые дни революции // Правда. – 6 мая 1978 г. – С. 5.
14. В объективе – Афганистан // Правда. – 7 мая 1978 г. – С. 5.
15. Основные направления политики Афганистана // Правда. – 11 мая 1978 г. – С. 5.
16. Мероприятия нового правительства // Правда. – 16 мая 1978 г. – С. 5.
17. Создается музей революции // Правда. – 7 августа 1978 г. – С. 1.
18. Мероприятия нового правительства // Правда. – 16 мая 1978 г. – С. 5.
19. Коренная перестройка // Правда. – 5 июня 1978 г. – С. 1.
20. Уверенной поступью // Правда. – 13 июля 1978 г. – С. 5.
21. Путем преобразований // Правда. – 27 октября 1978 г. – С. 1.
22. Решимость народа // Правда. – 21 апреля 1979 г. – С. 5.
23. Во главе трудящихся // Правда. – 6 июня 1979 г. – С. 1.
24. Служить революции // Правда. – 16 июля 1978 г. – С. 1.
25. Подлинно массовые // Правда. – 10 сентября 1978 г. – С. 1.
26. Ориентир – трудящиеся // Правда. – 28 апреля 1979 г. – С. 5.
27. Прогрессивные преобразования // Правда. – 30 сентября 1978 г. – С. 1.
28. Цели народного правительства // Правда. – 12 ноября 1978 г. – С. 5.
29. На благо народа // Правда. – 14 марта 1979 г. – С. 4.
30. Поддержка народа // Правда. – 20 марта 1979 г. – С. 4.
31. Решительная поддержка // Правда. – 25 июля 1979 г. – С. 5.
32. Афганистан строит и борется // Правда. – 16 апреля 1979 г. – С. 5.
33. Проявление дружбы // Правда. – 29 мая 1979 г. – С. 5.
34. Дружественная встреча // Правда. – 11 сентября 1979 г. – С. 1.
35. Решение Пленума ЦК Народно-демократической партии Афганистана и Революционного Совета ДРА // Правда. – 17 сентября 1979 г. – С. 1.
36. Отстоять дело революции // Правда. – 3 октября 1979 г. – С. 1.
37. Экспортируется каракуль // Правда. – 13 июня 1979 г. – С. 5.
38. Народные умельцы // Правда. – 14 августа 1978 г. – С. 5.
39. Патриотическое начинание // Правда. – 16 августа 1978 г. – С. 5.
40. Рождено революцией // Правда. – 18 октября 1978 г. – С. 1.
41. Открылся Советский культурный центр // Правда. – 14 ноября 1978 г. – С. 1.
42. Забота о женщинах // Правда. – 24 октября 1978 г. – С. 5.
43. Афганистан. Ветры перемен. // Правда. 25 декабря 1978 г. – С. 1.
44. Создается институт // Правда. – 14 апреля 1979 г. – С. 5.
45. Библиотеки для народа // Правда. – 10 мая 1979 г. – С. 5.
46. Ветер обновлений. Корреспондент “Правды” передает из Кабула // Правда. – 18 августа 1978 г. – С. 4.
47. Сбрасывая оковы прошлого // Правда. – 30 августа 1978 г. – С. 4.
48. От Кабула до Герата // Правда. – 2 февраля 1978 г. – С. 4.
49. Город у границы // Правда. – 3 августа 1979 г. – С. 5.
50. Преображение древней земли // Правда. – 5 декабря 1979 г. – С. 5.
51. Благодарность за поддержку // Правда. – 2 августа 1978 г. – С. 1.
52. Подписана программа // Правда. – 26 августа 1978 г. – С. 4.
53. К официальному визиту в Советский Союз. Нур Мухаммед Тараки // Правда. – 4 декабря 1978 г. – С. 1.
54. С официальным визитом // Правда. – 5 декабря 1978 г. – С. 1.
55. С официальным визитом // Правда. – 6 декабря 1978 г. – С. 1.
56. Отъезд на Родину // Правда. – 8 декабря 1978 г. – С. 1.
57. Договор о дружбе, добрососедстве и сотрудничестве между Союзом Советских Социалистических Республик и Демократической Республикой Афганистан // Правда. – 6 декабря 1978 г. – С. 1.
58. Митинг советско-афганской дружбы // Правда. – 15 января 1979 г. – С. 1.

59. Вехи дружбы // Правда. – 2 марта 1979 г. – С. 1.
60. Дар афганскому народу // Правда. – 18 апреля 1979 г. – С. 1.
61. Митинг дружбы // Правда. – 25 апреля 1979 г. – С. 4.
62. Выставка открыта // Правда. – 26 апреля 1979 г. – С. 5.
63. Открылся транспортный центр // Правда. – 27 мая 1979 г. – С. 5.
64. На учебу в СССР // Правда. – 12 августа 1979 г. – С. 4.
65. Обращение к афганскому народу // Правда. – 19 августа 1978 г. – С. 4.
66. Заявление Политбюро ЦК НДПА // Правда. – 25 августа 1978 г. – С. 5.
67. Решительное осуждение клеветы // Правда. – 16 января 1979 г. – С. 4.
68. Заявление Н.М. Тараки // Правда – 18 января 1979 г. – С. 4.
69. Происки реакции против демократического Афганистана // Правда – 19 марта 1979 г. – С. 5.
70. Отпор силам реакции и империализма // Правда – 21 марта 1979 г. – С. 5.
71. Заговор против афганского народа // Правда – 29 марта 1979 г. – С. 4.
72. Борьба против контрреволюции // Правда – 5 апреля 1979 г. – С. 5.
73. Отпор врагам революции // Правда – 10 апреля 1979 г. – С. 4.
74. Заговор сорван // Правда – 17 октября 1979 г. – С. 5.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ковальков Олександр Леонідович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: радянсько-афганські відносини, радянське військове вторгнення до Афганістану.

УДК 94 (438) “1983/1988”: 329

КОНСПІРАТИВНА БОРОТЬБА НЕЗАЛЕЖНОЇ САМОВРЯДНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ СПІЛКИ “СОЛІДАРНІСТЬ” ПРОТИ КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ В ПНР У 1983 – 1988 рр.

Андрій ТЕЛЕГУЗ (Київ)

У статті висвітлюється маловідома в українській історіографії сторінка історії опозиційного руху “Солидарність” у Польщі у 80-ті роки ХХ ст. Досліджуються форми й особливості підпільної боротьби профспілки в роки реакції.

Ключові слова: Солидарність, профспілка, підпільна діяльність, реакція, протестні рухи, комуністичний режим, ПОРП.

В статье освещается малоизвестная в украинской историографии страница истории оппозиционного движения “Солидарность” в Польше в 80-е годы ХХ в. Исследуются формы и особенности подпольной борьбы профсоюза в годы реакции.

Ключевые слова: Солидарность, профсоюз, подпольная деятельность, реакция, протестные движения, коммунистический режим, ПОРП.

The article highlights the little-known in ukrainian historiography page in the history of the opposition movement “Solidarity” in Poland in the 80 years of the twentieth century. We investigate the shape and features of the underground struggle unions during the reaction.

Keywords: Solidarity, trade union, underground activity, reaction, protest motions, communist mode, Polish United Workers Party.

За радянських часів події в Польщі у 1980-ті рр. розглядалися вітчизняною і польською історіографією в площині пропаганди та ідеології. Проблема малодосліджена і в новітній вітчизняній історіографії, хоча за останні роки

українська історична полоністика зробила помітні кроки, спрямовані на дослідження цієї теми. Особливої актуальності набуває питання про напрями, зміст і форми політичної боротьби підпілля проти комуністичного режиму ПНР у 1983 – 1987 рр. Падіння тоталітарних комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи стало прямим наслідком опозиційної діяльності “Солідарності” й вимагає об’єктивного та неупередженого аналізу комплексу проблем, пов’язаних з цим історичним явищем.

Зважаючи на те, що комплекс проблем суспільно-політичної історії ПНР 1980 – 1991 рр., у тому числі й місце і роль “Солідарності” в протестному русі не були предметом окремого дослідження вітчизняних істориків, наукова література в дослідженні презентована переважно працями польських та європейських авторів. Ці праці, що вийшли у світ протягом останніх 17 років. У публікаціях А. Дудека [5], Ф. Фейту [6], Є. Хользера [7], І. Кжемінського [8] на основі великого фактичного матеріалу аналізуються події широкого протестного руху й блискуча політична кар’єра Леха Валенси.

Вагомий внесок у дослідження історії опозиції в часи комуністичного режиму зробив відомий польський учений К. Лабендз. У монографії “Політична опозиція в Польщі в період воєнного стану” [9] він аналізує діяльність різних угруповань підпілля, їхнього інформаційно-пропагандистську спрямованість, і робить висновок про неможливість комуністичної влади репресивними методами покінчити з її існуванням. У праці “Суперечки навколо програмових концепцій у публікаціях політичної опозиції в 1981 – 1989 рр.” [10] автор на матеріалах підпільних видань досліджує проблему неоднорідності польського антикомуністичного підпілля, основні ідеї опозиції та їхню еволюцію.

Однак узагальнювальних оцінок та висновків щодо цієї проблематики згадані дослідження за деякими винятками, не містять. Тому автор цієї статті має на меті з’ясувати особливості організації та діяльності підпільних структур “Солідарності” в період з грудня 1981 по липень 1988 рр., охарактеризувати процес загострення кризи комуністичного режиму в Польщі в 1983 – 1988 рр., здійснити аналіз причин, що призвели до політичного діалогу керівництва ПНР і “Солідарності” 1988 р.

Антикомуністична опозиція, до складу якої, крім “Солідарності”, входили інші суспільні рухи, як Конфедерація незалежної Польщі, Клуб самоврядної республіки, основним своїм завданням ставила опір репресіям. Діяла підпільна мережа видавництв і центри розповсюдження кількох місцевих і загальнодержавних газет і журналів.

Незважаючи на те, що “Солідарність” була оголошена поза законом, вона йнакше існувала завдяки легенді свого керівника Л. Валенси, з якого влада намагалася створити “приватну особу”. Моральна підтримка надавалася їй через західну публічну думку, пресу, уряди, і, звичайно, католицькою церквою. Після звільнення 1982 р. Валенси профспілкою почали управляти два центри – Тимчасова координаційна комісія (ТКК) та через свого історичного керівника, – що викликало характерні для того типу ситуації труднощі в координації дій. Лише через 5 місяців, у квітні 1983 р., Валенса зумів перехитрити агентів Служби Безпеки й таємно зустрівся з членами ТКК. 22 січня комісія накреслила програму дій, що являла собою перелік основних постулатів: продовження бойкоту всіх організацій, які співпрацюють із правлячим режимом; організація страйків та інших форм протестного руху; приготування до загального страйку [4, с. 627].

У той час у Польщі з’являється рух проти військової служби під назвою “Свобода і спокій”, який почав діяти в Кракові у квітні 1985 р. Військові суди засуджували його діячів до 3,5 років ув’язнення. Хельсінкський комітет зазначав, що 1985 р. відбулося 155 політичних процесів, у результаті яких було засуджено 250 осіб, у тому числі 139 осіб до зон особливого режиму. Комітет зареєстрував 6 суїцидних випадків, жертви яких проводили політичну діяльність [4, с. 642].

Протягом років підпільної боротьби друкувалася й розповсюджувалася велика кількість листівок, інформаційних бюлетенів, брошурок і заборонених книг. Разом з тим результатом репресивної політики комуністичного режиму в суспільстві почали зростати настрої приречення, покірності, розчарування, апатії. Ті, які могли, шукали виходу еміграції, у Костьолі. Від початку 1982 р. до початку

1985 р. на Захід виїхало 60 тисяч осіб, насамперед випускники вищих навчальних закладів [6, с. 171].

Зважаючи на пом'якшення репресивної діяльності влади щодо опозиції, Л. Валенса організовує 29 вересня 1986 р., напівлегальну Тимчасову Раду "Солідарності". До її складу увійшли діячі опозиції й члени ТКК: Борусевич, Буяк, Ліс, Палубіцький і Пінбор. Останній діяч підпільної ТКК Кулерський перейшов на легальне становище 30 вересня. Але ТКК не була розпущена, таємні структури й надалі існували, а друкарні й групи розповсюдження було легалізовано. "Не хочемо конспіруватися", – повторював Л. Валенса у своїх виступах [4, с. 646].

Місцеві структури "Солідарності" відбудовувалися швидко. Відновили свою діяльність "тимчасові регіональні комісії", а на підприємствах організуються "установчі комітети".

Звільнення політичних в'язнів створило добрий клімат для третього душпастирського візиту Івана Павла II до Польщі. Папа Римський прийняв генерала В. Ярузельського у Ватикані 12 січня 1987 р. На цей раз зустріч відбулася в більш доброзичливій обстановці, ніж 1983 р. На початку 1987 р. на всій території Польщі тривали приготування до візиту. Натомість Л. Валенса 31 травня ініціював зустріч 62 представників опозиційної інтелектуальної еліти, які підготували й підписали декларацію про право поляків на незалежність, демократію, свободу, правду й верховенства права [9, с. 48].

4 липня 1987 р. за ініціативи Л. Валенси відбулося засідання Тимчасової Ради "Солідарності", яка розглянула нагальні питання можливості перебудови в Польщі. 25 жовтня 1987 р. було прийнято рішення про ліквідацію таємного органу профоб'єднання – ТКК і створено легальну структуру – Всепольську виконавчу комісію (ВВК), до якої увійшли члени Ради і ТКК [4, с. 648]. Разом з тим профспілка продовжувала нелегальну діяльність, зважаючи на загрозу відновлення репресій з боку влади.

Одночасно з проведенням структурних змін у "Солідарності" Л. Валенса починає створювати власну політичну платформу. 7 листопада 1987 р. у Варшаві відбулася зустріч учасників "Звернення 62". У вступному слові Л. Валенса наголошував: "Ми зібралися в момент, коли в цілому східному блоці, а власне в його центрі, відбувається щось важливе... Власне, з'являється підґрунтя змін; однак чекаємо справ, а не слів" [15, с. 64].

"Солідарність" в особі свого легендарного провідника мала на міжнародній арені великий престиж. 26 – 29 вересня 1987 р. відбувся офіційний візит до ПНР віце-президента США Д. Буша. Взагалі візит Д. Буша був дуже цікавим, бо цей візит далеко виходив за рамки двосторонніх відносин США з країнами соціалістичного табору. По суті, йшла про перехід Сполучених Штатів Америки до прямого залучення нової Польщі в процес перебудови в Східній Європі в інтересах прискорення переорієнтації цих країн на капіталістичну модель розвитку, звичайно, у завуальованій формі. Крім того, відбулася зустріч Л. Валенси з Д. Бушем.

Період з жовтня 1984 р. до початку 1988 р. в історичних дослідженнях називається ренесанс "Солідарності". Цьому значною мірою допомагала ситуація, що виникла після вбивства ксьондза Є. Попелюшко. Хоча 1984 р. в підпіллі "Солідарність" почала втрачати свою динаміку розвитку й популярність. Згасли масові акції протесту, зменшувалася кількість учасників у вуличних демонстраціях, послаблювався дух спротиву уряду В. Ярузельського, що, звичайно, не означало, що настає кінець "польсько-польської війни". Вбивство ксьондза Єжи Попелюшко стало причиною зламу в свідомості тих діячів "Солідарності", котрі поступово починали втрачати дух боротьби, розуміючи, що їхня діяльність не приносить потрібних і очікуваних результатів. Над могилою капелана варшавської "Солідарності" Попелюшко вони знову повірили і, передусім, відчули, що між ними встановилася нова форма духовного зв'язку, яку вже ні хто не зможе розірвати.

До 1988 р. Польща жила при відносній політичній та економічній стагнації, але це тільки на перший погляд. 1984 – 1987 роки були періодом відносної поверхнової стабілізації. Опозиція поступово втрачала свої позиції в суспільстві,

спрямувавши основну активність тільки на створення й розвиток системи незалежних видавництв. Уже 1984 р. їхня кількість досягла 400. Вони видавали велику кількість журналів і книжок. Влада ставилася до цієї діяльності як форми пом'якшення соціальної напруженості. Амністія всіх політв'язнів 1986 р. та візит Івана Павла II 1987 р. засвідчили успішне здійснення політики нормалізації. Ніщо не передбачувало кризи. Здавалося, що Польща була приречена на період політичної та економічної стагнації. Влада відчувала себе впевнено, що практично неможливлювало будь-які надії на компроміс з опозицією.

За ці роки Л. Валенсі вдалося консолідувати основні сили “Солідарності”, що перебувала в підпіллі. У цей період у своїх виступах він завжди підкреслював необхідність діалогу влади із суспільством і застосування мирних методів боротьби за демократизацію.

1988 р. в країні знову почала виявлятися нова криза. Саме польське суспільство перебувало у фазі загального трансформаційного процесу. Цей рік був також переломним для ПОРП. Поштовхом до початку переговорів уряду з групою колишніх діячів “Солідарності” слугували масові страйки у квітні – травні та серпні – вересні 1988 р. в Кракові, Гданську та інших містах [3, с. 29].

Проблеми економічної та господарської кризи постійно займали центральне місце в політичних дебатах як у самій ПОРП, так і між владою й опозицією. Запроваджена економічна реформа полягала в підвищенні цін на товари широкого вжитку, яке відбулося 1 лютого 1988 р. Всепольська виконавча комісія висунула протест у зв'язку з підвищенням цін. На початку 1988 р. розпочалися спонтанні маніфестації, які організували радикальні осередки студентів і робітників, не зважаючи на пасивність “Солідарності”. Особливо активним був опозиційний рух у Гданську, де створили Федерацію воявничої молоді. Страйк на верфі ім. Леніна розпочався без попередження 26 квітня. Його ініціювали молоді робітники, які не були пов'язані жодним чином з профоб'єднанням і мали радикальні політичні погляди. Вимоги не мали політичного характеру: підвищення заробітної плати, поновлення на роботі звільнених працівників і т. п. З кожним днем до страйкарів приєднувалися робітники інших підприємств країни. Робітники, котрі протестували створили страйковий комітет, який очолив 29-річний Ян Станецький. Вибух протесту був неочікуваним для штабу “Солідарності”. У великих і маленьких містах Польщі створювалися комітети солідарності. Дух страйкарів не зламали кількаразові погрози влади чи поява навколо страйкувальних підприємств моторизованих відділів міліції [13, с. 226].

1 травня – у день, коли традиційно проходять як офіційні, так і нелегальні маніфестації, – ситуація у великих містах дійшла до жорстоких сутичок між демонстрантами і силами міліції. Л. Валенсі, який у той час був на лікарняному, залишилося тільки приєднатися до страйку, хоча, як пізніше він зізнався без великого бажання, саму акцію назвав “передчасною” [4, с. 79]. Вимоги страйкарів були типовими: поновлення реєстрації “Солідарності”, повернення на робочі місця звільнених за політичну діяльність, підвищення заробітної плати. Як і 1980 р., у переговорах з дирекцією страйкарям допомагали радники: відомі діячі – Тадеуш Мазовецький та Анджей Веловецький та нові особистості, що вийшли з гданського опозиційного середовища, наприклад, брати Лех і Ярослав Качиньські й Олександр Хал. Але цього разу бракувало ентузіазму й надзвичайної мобілізації, як у серпні 1980 р. Лише один з п'ятнадцяти робітників перебував на території корабельні, а інші залишалися вдома [4, с. 651].

Уночі з 4 на 5 травня 1988 р. відділи моторизованої міліції за допомогою сили захопили територію верфі ім. Леніна. Але ця подія не призвела до жодного протесту в Польщі. Брак довіри й антипатія до влади дали знову про себе знати 19 червня, під час виборів до місцевих рад. За офіційними даними на виборчі дільниці не прийшло 44 % виборців, на думку спостерігачів “Солідарності”, голосувало менше 50 %. Речник уряду Є. Урбан публічно визнав, що в Гданську й Щецині на вибори не прийшло відповідно 72,5 % і 61,3 % громадян [4, с. 652].

Самі собою страйки та ігнорування виборів не були серйозною загрозою для влади. Більше того, застосувавши проти страйкарів силу, влада продемонструвала

свою рішучість не допускати страйків. Але, розправившись зі страйками, вона зрозуміла, що має справу з новою генерацією робітничого класу. Вони меншою мірою зазнали впливу з боку інтелігенції й церкви. І хоча вони ще не висунули власних лідерів, але вже не вірили в угоди подібні до “гданської”, а традиційна риторика “Солідарності” й застосований нею тип політичних дій вже здавалися цій генерації занадто анахронічним [6, с. 421]. Погіршення матеріального стану саме цієї частини робітничого класу (житлова криза, в умовах якої черга на квартиру складала 20 років, та неможливість досягнення нормального життєвого рівня) створювало реальну загрозу великого соціального конфлікту. Крім того, хоча перший страйк у квітні – травні мав економічний характер, але за характеристикою М. Раковського робітничі хвилювання “за своїм масштабом перебільшили всі прояви незадоволення, з якими нам доводилося мати справу за час, що прийшов від відміни воєнного стану” [13, с. 111].

Наступний страйк у серпні-вересні в Силезії та Гданську мав уже яскраво виражений політичний характер. Страйкарі вимагали легалізацію “Солідарності”, створення умов для об’єднання в різні “світоглядні політичні партії”, ліквідацію партійної номенклатури при призначенні на посади в державні й економічні адміністрації, вилучена з Конституції положення про керівну роль партії, зміну в положеннях про вибори в Сейм і Народні Ради, повернення на робочі місця осіб, звільнених за політичні переконання, і легалізацію Національного об’єднання студентів. Як згадує М. Раковський, соратник В. Ярузельського: “Навіть у групах паломників, за заведеною традицією, що направлялися в серпні до Ясної Гури, було багато транспарантів політичного змісту. Наприклад, “Марія, звільни нас з-під ярма комунізму”, “Ми хочемо Польщі католицької, а не більшовицької”, “Встань, народ, у тебе є шанс перемогти”, “Комунізм – ганьба людства”, “ПОРП – зрадниця батьківщини”, “Молодь покінчить з партією” [9, с. 116].

Тоді ж з різким осудом соціальної та економічної політики виступив виконком Всепольського союзу профспілок. Його заява була по суті офіційним оголошенням війни уряду З. Месснера [12, с. 76].

У цій ситуації в керівництві партії відбувся процес визрівання ідеї політичного компромісу з опозицією через переговори й укладання угоди. Одним з етапів на цьому шляху можна назвати VII пленум ЦК ПОРП, на якому в доповіді В. Ярузельського корінним чином змінювався погляд на опозицію, ставилося питання про необхідність “переглянути стереотипні поняття опозиційності”. Пропонувалося шукати нові способи до створення так необхідної Польщі широкої, патріотичної реформаторської коаліції. Саме тоді публічно було заявлено про формулу “круглого столу”, хоча йшлося поки що про легальні об’єднання й ті, які мали виникнути на основі нового закону про громадські об’єднання [13, с. 117].

Єдиним можливим партнером влади була група, яка зосередилася навколо Валенси. І хоча вона не мала ні реальної політичної сили, ні впливу (він був найменшим за часи існування профоб’єднання), але Валенса мав деякий авторитет, що ґрунтувався на легенді “Солідарності”. Саме це насамперед хотіли використати представники правлячого угруповання для зміцнення своїх позицій у суспільстві і за кордоном для отримання кредитів. Влада не володіла реальними знаннями про масштаби своєї соціальної опори, а це показали вибори червня 1989 р., інстинкт самозбереження змушував її шукати додаткову підтримку.

Таким чином, можна стверджувати, що репресії не придушили підпільної активності, бо опозиційні організації поповнювалися новими людьми постійно. І надалі друкувалася й розповсюджувалася велика кількість листівок, інформаційних бюлетенів, брошурок і заборонених книг. З осені 1986 р., зважаючи на пом’якшення репресивної діяльності влади, почали відбудовуватися місцеві структури “Солідарності”.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що в неймовірно важких умовах власними зусиллями й засобами опозиціонери підпільно створюють центри для допомоги затриманим і репресованим, створили свою культуру, видавництва, радіостанції, цілу низку газет і журналів, університети та інші форми автономної громадянської активності. Репресивний характер комуністичного режиму допомагав “Солідарності” заручитися підтримкою народних мас. Молоде покоління

борців продовжило боротьбу в той час, коли керівники перебували за ґратами. Неминучість нових економічних криз і погіршення соціальних умов життя трудящих у 1983 – 1988 рр. була зумовлена штучністю наявної системи. Відмова польського уряду реабілітувати рух, амністувати активістів профоб'єднання сприймалися суспільством як репресивний характер влади в стосунках з народом. Зміни в міжнародній політиці 1987 – 1988 рр., пом'якшення репресивних дій влади створили умови для відновлення комітетів “Солідарності”. Стихійні страйки весни й осені 1988 р. поставили перед владою питання про характер політичної системи й політичну монополію компартії в Польщі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Телегуз А.В. Антитоталітарна демократична революція “Солідарності” на тлі суспільно-політичної та економічної кризи комуністичного режиму (1980–1990 рр.). – К., 2012. – 195 с.
2. Телегуз А.В. Роль незалежної самоврядної професійної спілки “Солідарність” у творенні новітньої польської держави (1980–1991 рр.): дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.02. – К., 2009. – 230 с.
3. Филиппов Б.А. Политический портрет Леха Валенсы. – М., 1992. – 124 с.
4. Buhler P. Histoire de la Pologne communiste. Autopsie d'une imposture. – Paris, 1997. – 732 s.
5. Dudek A., Marszałkowski T. Walki uliczne w PRL 1956 – 1989. – Kraków. – 1999. – 168 s.
6. Fejtő F. La fin des démocraties populaires. – Paris, 1992. – 371 s.
7. Holzer J., Leski K. „Solidarność” w podziemiu. – Łódź, 1990. – 370 s.
8. Krzemiński I. Proces formowania się NSZZ „Solidarność” 1980. – Warszawa, 1989. – 249 s.
9. Łabędź K. Opozycja polityczna w Polsce w okresie stanu wojennego. – Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 1989. – 81 s.
10. Łabędź K. Spory wokół zagadnień programowych w publikacjach opozycji politycznej w Polsce w latach 1981 – 1989. – Kraków, 1997. – 298 s.
11. Michnik A. Diabeł naszego czasu. Publicystyka z lat 1985-1994. Wybór i wstęp Romanowski A. – Warszawa, 1995. – 464 s.
12. Rakowski M.F. Partnerstwo. – Warszawa, 1982. – 321 s.
13. Solidarność”. XX lat historii. – Warszawa, 2001. – 508 s.
14. Tygodnik kulturalny. – 18. 08. 1988.
15. Wałęsa L. Droga nadziei. – Kraków, 1989. – 248 s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Телегуз Андрій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології НПУ імені М.П. Драгоманова

Наукові інтереси: проблеми новітньої історії країн Центрально-Східної Європи.

УДК 94(477.65)“1941/1950”

КОМАНДАРМ-12: ЖИТТЯ МІЖ ВИРОКАМИ

Олександр ЧОРНИЙ (Кіровоград)

Дослідження торкається маловідомих сторінок життя генерал-майора Павла Григоровича Понеделіна, який на початку німецько-радянської війни командував 12-ю армією Південно-Західного фронту, в серпні 1941 року потрапив у полон, після чого в СРСР був звинувачений у зраді й двічі засуджений до розстрілу – в жовтні 1941 та серпні 1950 року.

Ключові слова: командарм, генерал, полон, вирок, в'зниця, Вермахт, Червона армія.

Стаття посвячена невідомим страницам жизни генерал-майора Павла Григорьевича Понеделина, который в начале немецко-советской

войны командовал 12-й армией Юго-Западного фронта, в августе 1941 года попал в плен, после чего в СССР был обвинён в предательстве и дважды приговорён к расстрелу – в октябре 1941 и августе 1950 года.

Ключевые слова: командарм, генерал, плен, приговор, тюрьма, Вермахт, Красная Армия.

The research touches upon the obscure pages of Major-General Paul G Ponyedyelina, who at the beginning of German-Soviet War commanded the army of Southwestern Front, in August 1941 was captured, then in the USSR was accused of treason and sentenced to death twice - in October 1941 and August 1950

Key words: commander, general, prisoner, sentence, prison, Wehrmacht, Soviet Army.

25 серпня 1950 року в Москві під час закритого засідання Військової колегії Верховного Суду СРСР в складі А. А. Чепцова, І. В. Детістова та І. М. Зарянова, першим із них було зачитано вирок адресований одягнутому в цивільне чоловікові з утомленим поглядом та посивілими скронями. У вирок, який починався словами “именем Союза Советских Социалистических республик” зазначалося, що підсудний “будучи командуючим 12-й армией и попав в окружение войск противника, имел полную возможность пробиться к своим войскам, как это сделало подавляющее большинство частей его армии”, що той, кого судили цього дня “не проявил необходимой настойчивости и воли к победе, поддался панике и 7 августа 1941 года, нарушив воинскую присягу, – изменил Родине и без сопротивления сдался в плен немцам, и на допросах сообщил им сведения о составе 12-й и 6-й армий” [11, с. 317]. Разом із тим на сторінках документу, що підсумовував довготривале слідство, йшлося й про те, що підсудний, перебуваючи в полоні вів щоденник, у якому критикував голову радянського уряду, політику радянської влади стосовно селянства, схвально відгукувався про ворогів народу та наклепницьки оцінював боєздатність радянських військ. Як наслідок вище викладеного, згадана колегія винесла вирок: “Понеделина Павла Григорьевича подвергнуть высшей мере наказания – расстрелу с конфискацией лично принадлежащего ему имущества”. При цьому колегія додала, що “приговор окончателен и обжалованию не подлежит” [11, с. 317]. Того ж дня командувача 12-ї армії Південно-Західного фронту було розстріляно в приміщенні Лефортовської тюрми й спалено в крематорії Донського монастиря. Рідним же Павла Григоровича було повідомлено, що він помер у тюрмі 25 серпня 1950 року. Ось таким був фінал життя командувача 12-ї армії, бійці якої влітку 1941 р. на тривалий час затримали наступ противника на шляху до Дніпра, зірвавши план блискавичної війни Німеччини проти СРСР.

Полон назавжди перекреслив життя П. Г. Понеделіна, не давши йому шансів на життя після повернення в СРСР. Останнім часом військовими істориками написано багато праць, які стосуються початкового періоду війни між Німеччиною та СРСР. Серед них виділяються дослідження О. В. Ісаєва [9], В. О. Рунова [18; 19], О. І. Нуждіна [16], Р. С. Ірінархова [8], О. О. Ліскіна [10] та Ю. О. Ліскіна [11], які торкаються участі у перших боях і битвах бійців і командирів 6-ї й 12-ї армій. Завдячуючи працям вище названих істориків, трагічні події в т.зв. “Уманському котлі” стали широко відомими історичній науці, а командири полків, дивізій, корпусів та армій, яким у той час довелося пережити полон і осуд, які після війни повернулися в СРСР і були або засуджені, або розстріляні після тривалого слідства, а потім тихесенько реабілітовані, на сторінках згаданих видань почали отримувати більш-менш об’єктивну оцінку. Серед таких можемо назвати й героя нашого дослідження генерал-майора П. Г. Понеделіна, символічне повернення якого в ряди чесних і праведних воїнів Другої світової війни започатковане документальними та науковими розвідками й дослідженнями Є. А. Долматовського [7], К. М. Симонова [21], О. О. Ліскіна [10], Ю. О. Ліскіна [11], В. О. Рунова [18; 19] та О. І. Нуждіна [16]. Згаданими публіцистами, юристами й істориками вже досить багато зроблено для широкої реабілітації чесного імені Павла Григоровича, але деякі моменти його

життя й військової служби залишаються маловивченими, а відповідно слабо репрезентованими у дослідженнях. Насамперед це стосується життя командарма після захоплення його в полон. Пропонованою публікацією ми спробуємо відтворити перебування героя нашого дослідження в полоні, повернення його в СРСР, а також спробуємо назвати причини, які стали підставою для такого “крутого” вироку 1950 року, який ми процитували вище. Основою для нашого дослідження стали спогади генералів М. Ф. Лукіна [12; 13; 14], М. І. Потапова * [7; 22] й І. В. Тюленєва [23], полковника В. А. Новобранця [15], частково опубліковані матеріали карної справи Ю. О. Ліскіним [11] та протоколи допитів командарма під час перебування у полоні, знайдені в німецьких архівах та уведені до наукового обігу О. І. Нуждіним [16]. Разом із тим об’єктивному відтворенню окресленої проблеми допомогли матеріали слідства Головного управління “Смерш” щодо військовополонених генералів, які прибули в СРСР у травні 1945 року. На початку 90-х років минулого століття вони були опубліковані на сторінках “Военно-исторического журнала” завдяки роботі співробітників Архівного управління Міністерства безпеки Російської Федерації А. А. Краюшкіна, В. К. Виноградова, А. А. Зюбченка, Ю. М. Разбоева, А. Я. Ніколаєва та В. П. Гусаченка [22, с. 24].

Впродовж 31 липня – 1 серпня 1941 р. німецькі війська завершили оточення 6-ї і 12-ї армій. Незважаючи на зусилля до 5 серпня вийти з оточення не вдалися. Втративши надію вирватися з ворожого кільця, командувачі 6-ї і 12-ї армій генерал-лейтенант І. М. Музиченко і генерал-майор П. Г. Понеделін дозволили командирам з’єднань, дивізій і полків діяти самостійно, відповідно до обставин, тобто виходити з оточення невеликими групами.

Вночі 7 серпня 1941 р. в ході прориву з оточення залишків 6-ї й 12-ї армій (т.зв. “групи Понеделіна”), був захоплений у полон командувач 12-ї армії, генерал-майор Павло Григорович Понеделін. Це сталося о першій годині на узліссі, південно-західніше смт. Новоархангельська. О. І. Нуждін, який спеціально вивчав обставини захоплення командарма-12 у полон, відтворив події тієї ночі на основі документів, які зберігаються в Німеччині та даних карної справи Павла Григоровича, опублікованих Ю. О. Ліскіним. За версією російського дослідника це відбувалося так. У ніч з 6 на 7 серпня 1941 року командарм, як і багато інших представників вищого радянського командування в таких ситуаціях, спробував вирватися з оточення в екіпажі одного з 3 чи 4 танків, що перебували в розпорядженні штабу об’єднаних армій. Наблизившись до позицій противника, вони були зупинені обстрілами німецької артилерії. Танк, у якому перебував П. Г. Понеделін, був підбитий і він разом із командиром машини спробував сховатися у невеличкому лісочку, за півкілометра зліва від ґрунтової дороги між населеними пунктами Підвисоке та Левківка. На північ від означеного лісочку була балка Стрілецька, якою й нині протікає невелика річечка з однойменною назвою [16, с. 201].

Там П. Г. Понеделін зустрів групу на чолі з командиром 13-го стрілецького корпусу генерал-майором М. К. Кириловим, до складу якої входили бригадні комісари С. М. Липа та М. Д. Аверін, а також капітан держбезпеки Т. К. Шишацький. Через деякий час командири й політпрацівник були виявлені противником, лісочок було оточено. У ситуації, що склалася, генерали П. Г. Понеделін та М. К. Кирилов, а також інші члени оточеної групи здалися в полон. При цьому О. І. Нуждін припускає, що перед тим група вела бій до останнього патрона й лише після того як скінчилися набої, здалася в полон [16, с. 201]. Від себе, як доказ того, що бій був, або міг відбутися, наведемо слова П. Г. Понеделіна, сказані ним під час останнього судового засідання про те, що з поля бою він не втік, але й не знайшов сил покінчити з життям у момент захоплення у полон [11, с. 320]. Але як би там не було, 7 серпня 1941 р. герой нашого

* Генерали М. Ф. Лукін та М. І. Потапов авторських спогадів про участь у війні та перебування в полоні не написали. Ми у пропонованому дослідженні опираємося на їхні невеликі розповіді у різний час записані й опубліковані Ю. М. Городецькою (Лукіною), Є. А. Долматовським та К. М. Симоновим.

дослідження став військовополоненим, і цього ж дня він був допитаний у штабі 297-ї дивізії противника, очевидно бійці якої і захопили командарма в полон [16, с. 262].

У ході допиту Павлу Григоровичу було поставлено питання стосовно становища частин його армії у ході останніх боїв та про те, як червоноармійці поводяться з полоненими німецькими солдатами. Окрім того, командармові довелося дати відповідь на питання щодо можливостей застосування радянською стороною хімічних речовин у ході війни, а наприкінці розмови противник запропонував полоненому висловитися щодо оцінок технічних можливостей радянських танків, а також поцікавилися думкою захопленого генерала щодо ставлення радянського населення до війни [16, с. 262 – 264]. Варто зауважити, що на всі питання, судячи з протоколу допиту, П. Г. Понеделін дав доволі поверхові відповіді, очевидність змісту яких представники німецького командування могли передбачити з огляду на побачене ними на власні очі за перші тижні війни.

8 серпня 1941 р. факт захоплення П. Г. Понеделіна став відомий начальнику генерального штабу Вермахту генерал-полковнику Францу Гальдеру [6, с. 252]. Цього ж дня Павла Григоровича було доставлено до Новоархангельська, де його допитали в штабі 1-ї танкової групи в присутності її командувача генерал-полковника Евальда фон Клейста. У ході бесіди, відповідаючи на поставлені питання, командарм-12 розповів про себе, а також дав відповіді на питання, що стосувалися складу деяких, вже практично не існуючих на той час, частин 6-ї й 12-ї армій [16, с. 257 – 259]. Забігаючи наперед, зазначимо, що усі відповіді П. Г. Понеделіна на вище згаданих допитах, зміст яких було записано противником у протоколах, повністю збігаються з показаннями, що були надані ним слідчим органам після повернення до СРСР [11, с. 371 – 372], що вказує на відвертість командарма та віру в те, що його справа буде розслідувана об'єктивно.

Через кілька днів на стіл Й. В. Сталіна органами державної безпеки було покладено доповідну записку, в якій зазначалося, що генерал-майор П. Г. Понеделін добровільно здався в полон [5, с. 197]. На нашу думку її текст базувався на донесенні командувача Південного фронту генерала армії І. В. Тюленєва, який, судячи з його пізніших спогадів, намагався насамперед виправдати свою бездіяльність стосовно оточення 6-ї й 12-ї армій в районі Умані та під час ведення бойових дій останніми у ворожому кільці. Зокрема, Іван Володимирович згадував, що на 1 серпня 1941 р. *“все тылы и часть сил 6-й и 12-й армий были выведены из окружения. Командующий группой генерал-майор П.Г. Понеделин, несмотря на мои письменные и личные распоряжения по телефону, медлил с выводом остальных сил, ссылаясь на усталость войск.*

О создавшемся положении мы вместе с членом Военного совета А. И. Запорожцем 4 августа отправили донесение в Ставку и Главкому Юго-Западного направления С.М.Будённому.

В донесении сообщалось:

“Группа Понеделина продолжает оставаться в прежнем положении, причем совершенно непонятна медлительность в выполнении неоднократных приказов о выходе его частей на рубеж реки Синюха.

Связь с Понеделиным имеется по радио, самолетами, и даже 2 августа от Понеделина прибыл представитель штаба фронта на автомашине. 3 августа от него прилетел наш самолёт, который был послан для встречи самолётов, доставляющих Понеделину огнеприпасы и горючее. Лётчик доложил, что, несмотря на полную договорённость в сигналах и месте посадки транспортных самолётов, прилетевшие сделать посадку не смогли вследствие ураганного огня, открытого войсками Понеделина по нашим самолётам. Один из них был сбит.

3-го августа Понеделин рапортовал, что организованный выход из боя без уничтожения своей материальной части или без немедленной помощи извне якобы невозможен. Эта оценка положения совершенно расходится с оценкой приезжающих из войск Понеделина людей, так как сплошного фронта в настоящее время уже нет. Имеются промежутки от десяти и более километров. Топтание на месте Понеделина ничем другим объяснено быть не может, как только растерянностью, нераспорядительностью и паникой” [23, с. 155 – 156].

Нині, вже більш-менш знаючи деталі того, як довелося бійцям і командирам 6-ї й 12-ї армій протистояти противнику в оточенні й виходити з нього, зауважимо, що в цитованому вище донесенні командувача Південного фронту і члена його військової ради, м'яко кажучи, була подана неправдива інформація. Але саме цей документ, і особливо його кінцеві формулювання, були покладені у доповідній записці на стіл “батька всіх народів”. Й. В. Сталін, ознайомившись з представленими матеріалами, написав резолюцію: “Судить” [5, с. 197]. Перш ніж відбувся суд, факт здачі П. Г. Понеделіна в полон було доведено до відома кожного радянського солдата й офіцера.

16 серпня 1941 р. в СРСР було опубліковано “Приказ Верховного Главного Командования Красной Армии № 270”. У ньому з приводу полоненого командарма було зазначено: “Генерал-лейтенант Понеделин, командовавший 12-й армией, попал в окружение противника, имел полную возможность пробиться к своим, как это сделало подавляющее большинство частей его армии, но Понеделин не проявил необходимой настойчивости и воли к победе, поддался панике, струсил и сдался в плен к врагу, дезертировал к врагу, совершив таким образом преступление перед Родиной, как нарушитель военной присяги” [17, с. 27]. Нижче, у цьому ж документі, було зазначено, що “таких командиров нужно уничтожать”. Як бачимо, фактично через тиждень після захоплення Павла Григоровича в полон його вже “призначили” винним у трагедії двох армій в районі Умані влітку 1941 року. Командувач 6-ї армії – генерал-лейтенант І. М. Музиченко чомусь такої “уваги” удостоєний не був, оскільки вже тоді, як і нині, всі були переконані, що він у полон потрапив тяжко пораненим, “в бессознательном состоянии” [3, с. 157]. Хоча, як свідчать трофейні фото, в тому числі оприлюднені в СРСР у 1989 р., Іван Миколайович потрапив у полон цілком здоровим [1, с. 76].

Зважаючи на “оперативність” органів НКВС та наведені вище формулювання з наказу № 270 можемо констатувати, що обставини захоплення в полон командарма ніхто не з'ясував і об'єктивного розслідування також ніхто не проводив. Такий висновок напрошується з огляду на неправильно вказане в наказі військове звання П. Г. Понеделіна, який ніколи генерал-лейтенантом не був. Разом із тим не додають об'єктивності й оприлюднені в наказі занадто заїжджені, практично у вигляді штампів формулювання “поддался панике”, “струсил” та “дезертировал к врагу”, які на нашу думку авторам цього документу були нав'язні уже цитованим донесенням І. В. Тюленєва та О. І. Запорожця. Наказ № 270 фактично став вказівкою для Військової колегії Верховного Суду СРСР, яка 13 жовтня 1941 р. заочно засудила колишнього командувача 12-ї армії до смертної кари [22, с. 28].

Після допиту в Новоархангельську П. Г. Понеделіна було відправлено в Рівненську в'язницю, де він перебував в одній камері з генералами І. М. Музиченком та М. К. Кириловим, а також з командиром 219-ї стрілецької дивізії генерал-майором І. М. Скугарьовим та начальником військових повідомлень (ВОСО) 6-ї армії полковником Й. Л. Михайловим. З вище згаданої в'язниці його було переведено у Володимир-Волинський табір для військовополонених, у якому командарм перебував до 29 квітня 1942 р. [11, с. 372], після чого був переведений до табору для військовополонених у містечку Хаммельбург (нім. *Hammelburg*), в'язнем якого він став з 2 травня 1942 р. У Хаммельбурзькому таборі П. Г. Понеделін перебував до листопада того ж року. Саме в Хаммельбург до нього приїздили представники німецького генерального штабу з обіцянками покращити умови його утримування, якщо він допоможе описати хід бойових дій у яких 12-а армія брала участь наприкінці червня – на початку серпня 1941 року [11, с. 373]. Герой нашого дослідження від цієї пропозиції відмовився.

У листопаді 1942 р. генералів П. Г. Понеделіна, І. М. Музиченка, К. Л. Добросердова, Ю. С. Зибіна, М. І. Потапова і М. Г. Снегова з Хаммельбурга перевели в табір Вульхайде (нім. *Wuhlheide*), неподалік Берліна, де діяла т.зв. школа фашистських пропагандистів, у якій колишні генерали Червоної Армії І. О. Благовещенський та В. Ф. Малишкін, котрі перейшли на німецьку службу, займалися вербуванням військовополонених радянських офіцерів для служби в майбутній Російській визвольній армії (РОА) під командуванням А. А. Власова.

Саме у Вульхайде Павлу Григоровичу запропонували співпрацювати з А. А. Власовим, але він категорично відмовився, про що пізніше, 1946 року підтверджував сам Андрій Андрійович [11, с. 374 – 375]. До цього епізоду ми ще повернемося далі у пропонованому дослідженні.

28 січня 1943 р. героя нашого дослідження було переведено в табір для військовополонених у містечку Хоенштайн (нім. *Hohenstein-Ernstthal*) в Саксонії, а в листопаді цього ж року переправлено до фортеці Вюльцбург (нім. *Wülzburg*), що за 2 км. від Вайсенбурга (нім. *Weissenburg*) [24, арк. 23], де він перебував до 26 квітня 1945 р., а потім був перевезений до табору в містечку Мосбург (нім. *Moosburg*), неподалік Нюрнберга (нім. *Nürnberg*), з якого й був звільнений американськими військами на початку травня [24, арк. 23].

Дізнавшись про існування цитованого вище наказу № 270, німецька пропагандистська машина доклала усіх зусиль аби добути його текст і ознайомити героя нашого дослідження та інших полонених радянських генералів з формулюваннями, оприлюдненими в ньому. На те, що військовополонений генералітет був знайомий з наказом, вказують у документальному нарисі про життя й військову службу генерал-лейтенанта М. Ф. Лукіна його автори – В. В. Муратов та Ю. М. Городецька (Лукіна) [14, с. 271]. Нарис об'єктивно заслуговує на довіру, оскільки базується на записках Михайла Федоровича, а Ю. М. Городецька (Лукіна) – це його донька, яка доклала чимало зусиль аби довести, що її батько та інші радянські генерали не за власним бажанням потрапили в полон.

За словами М. Ф. Лукіна, який перебував з П. Г. Понеделіним у Вайсенбурзькому таборі (фортеця Вюльцбург) з кінця 1944 року, герой нашого дослідження тяжко переживав звинувачення його в зраді, *“трусості і дезертирстві”*, а більшість полонених зверхньо ставилася до командарма. Генерал-майор М. І. Потапов, який також перебував з Павлом Григоровичем у таборах з 1942 року, розповідав К. М. Симонову, що в одному з таборів (*очевидно ще 1941 року – О. В. Чорний*), навіть, знайшлися військовополонені *“верноподданнически готовые уничтожить изменника, считая, что этим они выполняют волю Сталина”* [7, с. 269]. Але полонені, котрі воювали в складі 6-ї й 12-ї армій не допустили цього.

Про те, що відчував і про що думав П. Г. Понеделін, перебуваючи в таборах для військовополонених у Німеччині, наведемо розповідь М. Ф. Лукіна про розмову з нашим героєм та його товаришем по нещастю генералом М. К. Кириловим. Ось як про це розповів Михайло Федорович. *“И Понеделин, и Кириллов тяжело переживали обвинение их в предательстве, уверяя, что они стали жертвами обстоятельств.”*

– Я верю вам, несмотря на приказ. Тем же приказом и генерал Качалов объявлен был трусом и дезертиром... А мы с Прохоровым видели своими глазами документы Качалова, залитые кровью. Он погиб в танке при прорыве из окружения.

– Он хоть погиб, – вздохнул генерал Кириллов. – А я и погибнуть не сумел. У меня осталась горсточка людей. Вижу, что окружают. Что делать? Стреляться? Хотел. Но ни у кого ни одного патрона, все выпустили по фашистам.

– А у меня была возможность застрелиться, – неожиданно заговорил Понеделин. – Но я не посчитал нужным стреляться. Я верил и сейчас верю, что, пока жив, смогу бороться с врагом. А с мертвого какой толк? Правда?... – Понеделин помолчал. – Теперь жалею об этом. Не рассчитал. Был готов на пытки, на издевательства фашистов. Думал все выдержу, убегу и снова буду драться с врагом, но... Единственное, что сумел сделать, – плюнуть в морду стервецу Власову, когда он агитировал меня возглавить РОА. Думал после этого фашисты ожесточатся, может быть, и расстреляют, но ...сизу вот в одной камере с вами. А это, скажу вам, Михаил Федорович, самая страшная пытка. Не все, конечно, но многие верят тому приказу, верят, что мы с Кирилловым трусы и дезертиры. Так можно и издохнуть в этом каземате с вечным клеймом врага народа. Может ли что быть страшнее этого? Но я выдержу! – воскликнул Понеделин, и на впалых щеках его взбурлились желваки, а в глазах сверкнул лихорадочный блеск. – Я должен выжить, должен дождаться нашей победы;

вернуть на Родину и докажу, что я добровольно не сдавался в плен, что было совершенно безвыходное положение. А там – что будет. Пусть судят меня партия и народ” [14, с. 271 – 272].

Про розмову подібного змісту свідчить і полковник В. А. Новобранець, начальник розвіддіву 6-ї армії, який також перебував у полоні й зустрічався з П. Г. Понеделіним 1942 року у Володимир-Волинському таборі [15, с. 252].

З вище цитованих спогадів, з карної справи нашого героя, що була заведе на нього після повернення в СРСР, а також з розповіді М. І. Потапова, записаної й опублікованої Є. А. Долматовським, випливає, що німецьке командування неодноразово намагалося схилити Павла Григоровича перейти до них на службу, але він категорично відмовився [11, с. 374]. З цього приводу генерал-лейтенант юстиції Б. О. Вікторов зазначав, що в протоколі допиту начальника відділу пропаганди штабу Російської визвольної армії (РОА) М. О. Меандрова, датованого 21 лютого 1946 р., він сказав: *“В ходе формирования армии Власов всё больше убеждался, что для более успешного привлечения в свою “армию” советских военнопленных ему крайне нужны находящиеся в плену генералы Советской Армии. С целью их вербовки Власов направил к ним меня. Я пытался беседовать с генералами Лукиным, Понеделиным, Добросердовым и Кирилловым. Все они наотрез отказались”* [4, с. 280].

Генерал М. І. Потапов згадував, що представники німецького командування, звертаючись до П. Г. Понеделіна говорили, що *“...вам нечего опасаться обвинений в измене Родины, господин генерал, вы уже ей изменили и названы изменником, и это объявлено по всей Красной Армии”*, при цьому посилалися на наказ № 270 від 16 серпня 1941 р. На це командарм-12 відповів: *“Имел ли я возможность выйти из окружения, ответ буду держать не перед Вами!”* [7, с. 157].

З приводу різкої розмови Павла Григоровича з А. А. Власовим, про яку йшлося в цитаті бесіди М. Ф. Лукіна з П. Г. Понеделіним і М. К. Кириловим, лідер колаборантів під час слідства 1946 року зазначив: *“Получив окончательный отказ Лукина, Понеделина, Снегова и других генералов о нежелании служить в РОА, я больше ни к кому из военнопленных не обращался”* [4, с. 281]. Це ще раз підтверджує вірність П. Г. Понеделіна військовій присязі.

3 травня 1945 р. П. Г. Понеделін разом з іншими радянськими генералами був звільнений з полону американськими військами й вивезений до Парижу [24, арк. 23]. В столиці Франції йому було надано необхідну медичну допомогу, після чого союзники розпочали переговори з командуванням Червоної Армії про повернення генералів до СРСР. Питанням репатріації не простих військовополонених займався особисто Й. В. Сталін. На це вказує секретна доповідна записка начальника “Смерш” В. С. Абакумова, яку він підготував і подав “батькові народів” 27 травня 1945 р. Зокрема, в ній йшлося: *“В соответствии с Вашим указанием, вчера, 26 мая с.г., работниками Главного управления “Смерш”, действовавшими под видом сотрудников уполномоченного СНК СССР по репатриации, на двух самолётах из Парижа в Москву были доставлены 29 генералов Красной Армии, 3 комбрига, 1 бригадный (воен)врач, находившиеся в плену у немцев”* [22, с. 24].

Отож, 26 травня 1945 р. герой нашого дослідження, разом з іншими генералами прибув до Москви. На території Тушинського аеродрому усіх генералів було посаджено в спецавтобус й доставлено на спеціально облаштовані дачі НКВС під Москвою, де за ними цілодобово стежили й прослуховували спеціально навчені для такої роботи офіцери “Смерш”.

31 серпня 1945 р. В. С. Абакумов підготував для Й. В. Сталіна спеціальну записку по всіх генералах, у якій зокрема зазначив: *“В настоящее время проверкой установлено, что генерал-майор Понеделин П. Г. – бывший командующий войсками 12-й армии [та ще сім генералів за списком] – вели себя предательски, проводили антисоветскую деятельность и, по моему мнению, их следует арестовать”* [22, с. 25]. У кінці записки начальник “Смерш” зазначив: *“Прошу Ваших указаний”*.

Це були попередні результати фільтрації, яка ще продовжувалася. 21 грудня 1945 р. М. О. Булганін, О. І. Антонов та В. С. Абакумов направили Й. В. Сталіну секретні матеріали з результатами перевірки генералів. У них зазначалося, що з

36 генералів Червоної Армії, які перебували в полоні і в травні-червні 1945 р. були доставлені в Головне управління “Смерш”, перевірку пройшли всі. Розглянувши матеріали по кожному з генералів окремо, співробітники “Смерш” дійшли висновку, що 25 генералів можна направити в розпорядження Головного управління кадрів НКО з подальшою постановкою і розглядом питання про їхнє можливе поновлення в лавах Червоної Армії, інших 11 генералів варто арештувати й судити, як таких, що *“оказались предателями и, находясь в плену, вступили в созданные немцами вражеские организации и вели активную антисоветскую деятельность”* [22, с. 26].

Разом із цитованим вище висновком, Й. В. Сталін отримав список генералів Червоної Армії, які підлягали арешту, а також підготовлену В. С. Абакумовим на кожного з генералів “атестацію”. Зокрема, про Павла Григоровича Понеделіна, який зіграв неабияку роль у стримуванні противника на шляху до Дніпра влітку 1941 року, було сказано наступне: *“Признался, что 7 августа 1941 года в районе города Умань изменил Родине, сдавшись без сопротивления в плен к немцам.*

После пленения допрашивался германскими офицерами и фельдмаршалом (генерал-полковником – О. В. Чорний) Клейстом, которым выдал известные ему секретные данные о личном составе и вооружении войск 12-й армии и её соседей.

В период пребывания в плену немцы изъяли у Понеделина дневник, в котором он излагал свои антисоветские взгляды по вопросам политики ВКП(б) и Советского правительства.

Так, Понеделин писал, что колхозное крестьянство, лишившись частной собственности, обнищало, вследствие чего к Советскому правительству относится недоброжелательно и поддерживать его в войне с немцами не будет.

В своём дневнике Понеделин также записал, что в 1937 – 1938 гг. производилось очищение страны от старых кадров, которые не соглашались с генеральной линией партии, при этом Понеделин характеризовал эти кадры с положительной стороны и указывал, что мероприятия Советского правительства в отношении этих людей были неправильны.

Кроме того, Понеделин в этом же дневника высказывал пораженческие настроения.

Узнав о приказе Ставки Верховного Главнокомандования Красной Армии об объявлении его изменником Родины, Понеделин в дневнике сделал запись, содержащую резкий выпад против товарища Сталина.

Высказывания антисоветских взглядов со стороны Понеделина подтверждают находившиеся вместе с ним в плену генерал-лейтенант Музыченко И. Н. – бывший командующий 6-й армией, генерал-майор Скугарев И. М. – бывший командир 219-й стрелковой дивизии и генерал-майор Кириллов Н. К. – бывший командир 13-го стрелкового корпуса.

Будучи допрошен, Понеделин показал, что антисоветские настроения у него возникли ещё с 1929 года, вследствие несогласия с политикой партии и правительства в области коллективизации сельского хозяйства.

Однако материалами следствия устанавливается, что Понеделин ещё ранее проводил антисоветскую деятельность...

В конце 1941 года, когда Понеделин находился в немецком лагере военнопленных в городе Ровно, представители германского генштаба предлагали ему поступить на службу к немцам, но это предложение он якобы не принял” [22, с. 27 – 28].

Разом із тим очільник Головного управління контррозвідки “Смерш” ще раз нагадав Й. В. Сталіну, що 16 серпня 1941 р. наказом Ставки ВГК № 270 командарм-12 був оголошений зрадником Батьківщини, а 13 жовтня того ж року рішенням Військової колегії Верховного суду СРСР заочно був засуджений до смертного вироку. Ознайомившись з так “майстерно” складеною характеристикою, Й. В. Сталін погодився з В. С. Абакумовим, що героя нашого дослідження необхідно арештувати, що й було зроблено 30 грудня 1945 року [21, с. 23].

Слідство щодо звинувачень у *“трусости, дезертирстве и предательстве”* військової присяги й Батьківщини, щодо наклепницьких відгуків на адресу партії і дій радянського керівництва та схвальних відгуків про *“ворогів народу”* і т.д.

тривало аж до середини (!) 1950 року. Тобто, п'ять з половиною років кращі "шукачі доказів" контррозвідки країни шукали підтвердження і без того розстрільних "гріхів".

На допитах П. Г. Понеделін відповідав практично на одні й ті ж питання: За яких обставин він попав у полон? Про що говорив з Клейстом? Чи пропонував йому Власов співпрацювати? Чи знав він цілий ряд осіб, які перебували в полоні? (перелік від капітанів до генералів – О. В. Чорний) і т.д.

Складений за підсумками слідства вирок, що прозвучав 25 серпня 1950 р., практично повністю дублював наказ Ставки ВГК та рішення Військової колегії Верховного суду СРСР 1941 р. з доповненнями щодо антирадянської агітації та наклепницьких відгуків на адресу радянської влади та верховного командування армії. Виникає цілком логічне питання: навіщо була потрібна карна справа і слідство тривалістю п'ять з половиною років, якщо вже був оголошений смертний вирок 13 жовтня 1941 року. На це питання ми поки-що дати аргументованої відповіді не можемо, а відповідно цей епізод з життя розстріляного командарма має перспективу для подальшої наукової розробки.

Сам же генерал-майор П. Г. Понеделін, який до речі не обмовив жодного з товаришів по нещастю [22, с. 27 – 32], звинувачення і вирок вислухав спокійно, зазначивши, що він робив усе можливе аби вивести війська 12-ї та 6-ї армій з оточення, що з поля бою він не втік і що антирадянською агітацією, перебуваючи в полоні, не займався [11, с. 320]. Напевне ці слова вже ніхто не слухав, оскільки "добро" на новий вирок фактично було дане ще 1941 року. Пізніше, коли постало питання про реабілітацію командарма-12, М. Ф. Лукін, який багато доклав зусиль аби повернути чесне ім'я генерал-майора П. Г. Понеделіна, досить влучно охарактеризував мотив вироку: "... Сталину было крайне необходимо найти козлов отпущения, на которых можно было бы свалить вину за наши неудачи в первые дни войны" [13, с. 16].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Ануфриев А. С.* Гитлеровская Германия во Второй мировой войне (по трофейным фотодокументам): 1941 год // Военно-исторический журнал. – 1989. – № 3. – С. 70 – 77.
2. *Арушанян Б. И.* Боевые действия 12-й армии в начальный период войны // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 6. – С. 60 – 65.
3. *Великая Отечественная. Командармы.* Военный биографический словарь. – М.; Жуковский: Кучково поле, 2005. – 408 с.
4. *Викторов Б. А.* Без грифа "Секретно": Записки военного прокурора. – М.: Юрид. лит., 1990. – 336 с.
5. *Волкогонов Д. А.* Триумф и трагедия. Политический портрет И.В.Сталина. – В 2-х книгах. – Кн. II. – Ч.1. – М.: Изд-во АПН, 1989. – 432 с.
6. *Гальдер Ф.* Военный дневник / Перевод с немецкого И. Глаголева. Предисловие генерал-лейтенанта П. Жилина. Комментарии к.и.н. полковника К.Черемухина. – М.: Воениздат, 1971. – Т. 3, Кн. 1 (22. 06. 1941 – 30. 09. 1941). – 408 с.
7. *Долматовский Е. А.* Зелёная брама. Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны. – М., 1989. – 320 с.
8. *Иринархов Р. С.* Непростительный 1941. "Чистое поражение" Красной Армии. – М.: Яуза: Эксмо, 2012. – 544 с.
9. *Исаев А. В.* От Дубно до Ростова. – М.: ООО "Изд-во АСТ": ООО "Транзиткнига", 2004. – 710 с.
10. *Лискин А. А.* Расстрелянные генералы. Приказ № 270. К 60-летию начала Великой Отечественной // Совершенно секретно. – 2001. – № 3. – С. 28 – 29.
11. *Лискин Ю. А.* Тайники Великой Отечественной. Командарм Понеделин и другие. – М.: Изд-во "Спутник+", 2010. – 511 с.
12. *Лукин М. Ф.* "Мы не сдаемся, товариш генерал!" // Огонёк. – 1964. – № 47 (ноябрь). – С. 26 – 29.
13. *Лукин М. Ф.* "Мы не сдаемся, товариш генерал!" // Огонёк. – 1964. – № 52 (декабрь). – С. 16.
14. *Муратов В. В., Городецкая (Лукина) Ю. М.* Командарм Лукин. – К.: Воениздат, 1990. – 351 с.

15. *Новобранець В. А.* “Я предупредил о войне Сталина”. Записки военного разведчика. – М.: Яуза: Эксмо, 2009. – 480 с.
16. *Нуждин О.* Битва под Уманью: трагедия 6-й и 12-й армий (25 июля – 7 августа 1941 г.): [монография]. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2011. – 328 с.
17. *Приказ* Ставки Верховного Главного Командования Красной Армии № 270 16 августа 1941 г. // Военно-исторический журнал. – 1988. – № 9. – С. 26 – 28.
18. *Рунов В. А.* 1941. Победный парад Гитлера. Правда об Уманском побоище. – М.: Яуза: Эксмо, 2010. – 416 с.
19. *Рунов В. А.* Удар по Украине. Вермахт против Красной Армии. – М.: Вече, 2011. – 384 с.
20. *Сборник* лиц награжденных орденом Красного знамени и почетным революционным оружием. – М.: Госвоениздат, 1926. – 303 с.
21. *Симонов К.* Уроки правды // Наука и жизнь. – 1988. – № 4. – С. 16 – 25.
22. *Судьбы* генеральские ... // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 10. – С. 25 – 32.
23. *Тюленев И. В.* Через три войны. – М.: Воениздат МО СССР, 1960. – 256 с.
24. *Register forms for recovered allied prisoners of War.* Ponodelin Paul G. – Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. Р-9526. – Оп. 6. – Ед. хр. 1156. – Л. 23.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Чорний Олександр Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми військової історії XVIII – XX століть.

УДК 94 (477.65), „1914/1915”:050

ГАЗЕТНИЙ ФОНД ДЕРЖАРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ АКЦІЙ СОЛІДАРНОСТІ ІЗ СЕРБІЄЮ 1914 – 1915 рр.

Сергій ШЕВЧЕНКО (Кіровоград)

У Держархіві Кіровоградської області зберігається комплекс періодичних видань часів Першої світової війни. Аналізуються публікації 1914 – 1915 рр. про акції солідарності із Сербією.

Ключові слова: газети, війна, солідарність, Сербія.

В Госархиве Кировоградской области хранится комплекс периодических изданий времён Первой мировой войны. Анализируются публикации 1914 – 1915 гг. об акциях солидарности с Сербией.

Ключевые слова: газеты, война, солидарность, Сербия.

The complex of periodicals of times of the First world war is stored in State archive of the Kirovograd area. Publications 1914 – 1915 years about actions of solidarity with Serbia are analyzed.

Keywords: newspapers, war, solidarity, Serbia.

Події Першої світової війни, революцій, інтервенцій, кількарязова зміна влади не сприяли збереженню документів дорадянського періоду, а отже, й повноти фондів державних архівів. За цих умов суттєво заповнити прогалини, гадаємо, можна за рахунок друкованих матеріалів, зокрема, газет. При всій своїй суб'єктивності й кон'юнктурності вони, все ж, оперативно відображали тодішні події. А якщо обійти політичні явища, ідеологічні оцінки, звернувшись до конкретних фактів щоденного життя, економічної ситуації, становища в регіонах, то засоби масової інформації з ряду проблем залишилися чи не єдиними джерелами подій тих часів. При критичному осмисленні друкованого матеріалу вони можуть

бути залучені до наукових досліджень маловідомих фактів періоду Першої світової війни. Це добре ілюструє приклад газетної збірки Державного архіву Кіровоградської області (ДАКО). Часописи, які відносно добре збереглися, дають можливість, певним чином, вивчати славистичну тематику. При цьому важливою особливістю складу друкованого фонду архіву є наявність не лише елісаветградських (Елісаветград – стара назва Кіровограда) газет, а й видань Санкт-Петербурга, Москви, Херсона, Олександрії.

Із початком воєнних дій газети були практично єдиним джерелом інформації про події у світі й державі. Друкований фонд Держархіву Кіровоградської області дає можливість проаналізувати масив повідомлень, який доходив до цього краю з центру. При цьому зауважимо, що частина видань могла не зберегтися до початку III тис., загинувши в роки революцій і воєн.

Елісаветградці, які отримували петербурзькі газети, дізнавалися про перші військові сутички між чорногорцями й австрійцями, бомбардування Белграда, маніфестації в Росії на честь царя, армії, Франції, Англії, Сербії [1], виступи сербів в австрійській армії [2], скорботу в столиці Сербії за великим князем Олегом Романовим (його брат був одружений на Олені, доньці Петра I Карагеоргієвича, який помер від рани, отриманої в бойових діях [3]), одноденний кухольний збір грошей на користь чорногорських воїнів та їхніх сімей. Останній організувався за ініціативою російсько-чорногорського товариства в Петрограді під керівництвом спеціального комітету, до якого входили столичний голова, голова товариства (граф М. Перовський-Петрово-Соловово) та його заступники (священик М. Ускокович і граф Н. Гейден [4]). Отримували в Елісаветграді й Санкт-Петербурзьке “Вечернее Время”, яке інформувало про діяльність слов’янського комітету допомоги Сербії [5].

Помітним центром слов’янської солідарності в цей час була Москва. У благодійницьких акціях брали участь вихідці з України. До правління товариства слов’янської культури, про діяльність якого регулярно інформувала московська преса, у цей час обирається майбутній керівник Української Народної Республіки Симон Петлюра. Товариство вирішило провести ряд публічних засідань з польської, української, болгаро-сербської проблематики [6]. А Петроградська міська дума виділила 50 тис. крб. допомоги сербському населенню, надала одному з міських лазаретів ім’я короля Сербії Петра й просила його доньку велику княгиню Олену, яка жила в Петрограді, прийняти заклад під свою опіку. У Києві ж влаштовувався день зборів коштів на користь Сербії та Чорногорії [7]. Київське повітове зібрання асигнувало по 500 крб. населенню Бельгії, Сербії і Чорногорії [8]. За почином групи громадських діячів Одеси тут теж створювалися комітети допомоги жертвам війни в Сербії [9].

У цей час з’являється інформація про біженців. Посол Росії у Сербії Г.М. Трубецької сповіщав у листі, що Ніш наповнений біженцями. Мирне населення, втікаючи із території, зайнятої ворогом, йшло широким потоком вглиб країни. Усі ці люди, поранені, хворі, старі, жінки та діти, були напіводягнені й напівузуті, голодні й викликали співчуття в очевидців [10].

Найпопулярнішою із елісаветградських газет був “Голос Півдня”. Із його шпальт стало відомо, що донька сербського короля Олена Петрівна взяла участь у похоронах під Москвою померлого від рани великого князя Олега Романовича (брата свого чоловіка) [11]. А до Одеси на пароплаві “Микола Другий” прибуло більше 350 громадян Росії, яких війна застала за кордоном. Вони добиралися через Сербію і Болгарію [12]. Невдовзі було повідомлено факт переходу під час бою кулеметника австрійської армії, яка відступала в Галичині, до росіян. Він їм заявив: “Живіо! Я серб! А то були мадяри” [13]. До Києва проїздом на Москву прибула група боснійських сербів, які емігрували з Австрії внаслідок терору [14]. Він розпочався практично одразу ж після вбивства австрійського спадкоємця престолу напередодні війни в Сараєво. Зокрема, у цьому місті натовп вщент зруйнував готель “Європа”, який належав зятю сербського посла в Росії М. Спалайковича Г. Єфтанову (70 років). Останнього ж ув’язнили [15, с. 41].

А “Елісаветградський день” повідомляв про бої у Сербії, полонення австрійцями 60 сербів [16], вітальну телеграму сербської університетської молоді,

яка служила в армії, своїм російським ровесникам-військовослужбовцям [17], відновлення рейсів Російсько-Дунайського пароплавства до дунайських портів [18].

Іншим повітовим центром краю була Олександрія. Мешканці повіту зі шпальт місцевих “Ізвестій” дізналися, що до Скопле, Феризовичів та Митровиці на початку вересня відправили 600 австрійських військовополонених, більшість із яких були слов’янами. У лікарнях перебувало 400 поранених громадян Австрії. Вони були розчулені добрим ставленням сербів. Діяльну участь у догляді за пораненими сербами брала дружина російського консула. За даними газети, велике враження у Сербії справило нагородження російським царем головнокомандувача сербського війська, регента, престолонаслідника Олександра Карагеоргієвича Георгіївським хрестом [19]. “Ізвестія” передрукували з “Нового Часу” інформацію про те, що дочка Карагеоргієвича Олена Петрівна працювала в госпіталі поруч із сестрами милосердя, перев’язуючи поранених [20]. Отримувана мешканцями Єлисаветградщини та Олександрійщини інформація з газет мала стимулювати традиційні ідеї слов’янської солідарності, формувати ідеологію потреби моральної й особливо матеріальної допомоги балканським єдиновірцям, насамперед сербам та чорногорцям.

З ініціативи міської управи в Москві було створено комітет із надання допомоги російським підданам, які поверталися з-за кордону на початку війни. Його увага переважно спрямовувалася на тих, хто виїжджав із Австро-Угорщини й Німеччини північним шляхом, зокрема через нейтральні Данію та Швецію. Інформацію про це отримували і в Єлисаветградській міській управі [21, арк. 9]. Іншою була ситуація в районі Середземномор’я та Адріатики. Посильну допомогу громадянам Росії тут надавала Сербія. Зокрема, до редакції “Голосу Півдня” звернувся директор Єлисаветградського 2-го комерційного училища Л. Кейль з проханням передрукувати із московських “Руських Відомостей” листа “Вдячна допомога Сербії” представника колишнього комітету допомоги в Генуї та пароплава “Катеринослав” В. Павлова. У ньому йшлося про безкоштовний проїзд через цю державу тисяч громадян Росії при поверненні на батьківщину. Обов’язок честі вимагав від них не лише компенсувати сербам гроші за квитки, а й допомогти більше. В. Павлов закликав перераховувати кошти сербському Червоному Хресту й збирати гроші на організацію летючого санітарного загону, який міг би відправитися в Сербію на бойові позиції, від “вдячних російських гостей” (пасажирів). Л. Кейль також після оголошення війни повертався в Україну територією Сербії й просив “передрукувати листа з твердою упевненістю, що й інші елисаветградці, які проїхали через Сербію, побажають повернути свій борг героїчному народу, який був розорений війною. У сподіванні, що редакція не відмовиться відкрити передплату на користь поранених сербів, додаю до цього 25 карбованців”. “Голос Півдня” передрукував матеріал [22]. Гласний почин викликав активний ентузіазм городян. Звідтоді ця газета постійно інформує про пожертви елисаветградців. Першим були М. Філіпок (для героїв Сербії – 1 крб.) і Н.К. Висоцька (за безкоштовний проїзд залізницею – 10 крб.) [23].

У перші місяці війни інгульчани могли допомагати союзникам із Балкан і через різні центральні й губернські фонди, благодійні організації. Влітку опікунша Херсонської общини сестер милосердя Російського товариства Червоного Хреста адресувала листа Єлисаветградському міському голові Г. Волохіну, де, крім іншого, говорилося: “Росії оголошено війну! Волею Державного Вождя Землі Руської армія і флот наші переводяться на військовий стан. Небезпека загрожує не лише одноплемінній і єдиновірній нам Сербії, але й дорогій нашій Батьківщині!”. Єлисаветградців просили організувати збір пожертв і для мобілізації лікувальних закладів [24, арк. 9]. У російських лікарнях, лазаретах згодом лікуватимуться й серби. А 1 серпня в місті отримали листа і від голови комітету з надання допомоги пораненим російським, чорногорським, сербським воїнам, їхнім сім’ям та сім’ям убитих воїнів. Цей комітет був під опікою великої княгині Мілиці Миколаївни. Він просив зібрати кошти за передплатним листом № 44645 і переказати їх до Москви на Зубовський бульвар, 27 (адреса комітету) з метою фінансування обладнання будинку для увічних солдат [25, арк. 10].

Пропаганду ідей солідарності із союзними державами вели й заклади

культури. 26 листопада в Єлисаветградському театрі Елькінда відкрилися гастролі російської опери. Перед першою постановкою “Життя за Царя” було показано картину “Велика Росія і союзні держави”. Актори зображали Росію, російського воїна, Францію, Англію, Бельгію, Сербію (автор Слав’янов), Чорногорію (Гельмі) та Японію. Усією трупкою було виконано національні гімни союзників [26]. Через кілька днів “Голос Півдня” вміщує статтю Н. Давидова “Бельгія й Сербія”, де йдеться про героїзм чисельно маленьких народів у боротьбі за свою незалежність [27].

Це викликало нову хвилю пожертвувань. У грудні правління Єлисаветградського товариства споживачів на виконання рішення загальних зборів асигнувало на допомогу Сербії 50 крб. [28]. 89 крб. 60 коп. виділили для населення балканської країни робітники заводу Ельворті [29]. Цей великий у Східній Європі виробник сільськогосподарських машин і знарядь зазнавав від війни великих збитків, зокрема, від порушення транспортних зв’язків. Приміром, було втрачено можливість використовувати дунайську артерію. Востаннє за послуги Російсько-Дунайському пароплавству розраховувалися у вересні 1914 р. [30, арк. 130]. Єлисаветградське міщанське товариство пожертвувало 5400 крб. сім’ям запасних, призваних на службу, на закупівлю теплих речей солдатам і на користь Польщі, Бельгії та Сербії [31].

Продовжували надходити й індивідуальні пожертви сербам від елисаветградців (А. Диков – 10 крб., Г. Макрюхов – 9 крб., А. Соколович – 5 крб., Зубков, В. Косовський, Л. Лук’янов, А. Де-Тилонт – по 3 крб., М.П. Дворецька, Г. Мишакова, З. Бур’янова, С. Грибанова, Г. Слабченко, Ануров (ще 1 крб. – чорногорцям), Л.Б., М. Крижановський – по 1 крб. та ін.) [32]. Як видно з цього, деякі з городян жертвували Сербії гроші анонімно, не заради озвучення власного прізвища зі шпальт газети. Причому в умовах війни виділити гроші із власного бюджету було нелегко. У грудні, скажімо, лантух цукру коштував 4 крб. 55 коп., а річна передплата “Голосу Півдня” – 8 крб. [33]. Разом до редакції останньої за середину листопада – грудень було адресовано від окремих громадян близько 200 крб.

Посол Сербії в Росії М. Спалайкович повідомляв свій уряд про регулярне отримання десятків тисяч грошових переказів від приватних осіб та організацій Росії. У свою чергу посол Росії в Сербії Г. Трубецької інформував: “Надходження пожертвувань грошима й речами було настільки великим, що нам удалося в Белграді відкрити такі ж їдальні, як і в Ніші... У Белграді було видано більше 230 тисяч обідів. Крім цього, ми послали вагон речей і гроші нашим консулам у Скоплі й Бітолі” [15, с. 156–157]. У цій допомозі була й частка центральноукраїнців.

Наступного року елисаветградці мали можливість безпосередньо спілкуватися з вихідцями із Балкан. 11.06.1915 р. 25 сербів (у т. ч. студент і лікар) проїхали місцевою залізницею. У вагоні вони співали слов’янських пісень. Під час зупинки на станції це привернуло увагу місцевих пасажирів. Підійшовши до сербів останні дізналися, що пасажирів їхали з Галичини, були жителями Боснії і вважалися в австрійському громадянстві. У зв’язку з цим їх змусили воювати проти російської армії. Як заявив один із сербів журналісту: “Ми, дізнавшись із ким нас послали воювати, вирішили перейти на бік рідних нам по духу слов’ян, що й зробили”. Вони поїхали далі в Сербію через Румунію [34].

Восени “Голос Півдня” друкує виклад розмови кореспондента “Одесских Новостей” із сербським консулом в Одесі Марком Цемовичем. У ній йшлося про готовність сербської армії хоробро захищати своє королівство. Консул висловив сподівання на допомогу з боку Греції, Англії і Франції [35]. Усе ж арабська армія під тиском переважних сил противника відступала. За нею покидали батьківщину біженці. Із “Голосу Півдня” елисаветградці дізнаються, що за інформацією із Солунь, під головуванням дружини російського консула Каля створено комітет допомоги сербським біженцям, сконцентрованих у Гевгелі (понад 10 тис. осіб) [36]. Частина біженців потрапляє до Росії. Зокрема, у листопаді через Київ до Москви направлялася група сербів, яка їхала з Румунії [37].

Наприкінці року для сербів надходили кошти від елисаветградців. 13 грудня 1915 р. загальні збори елисаветградського товариства споживачів постановили

виділити постраждалим від війни: населенню Сербії – 100 крб., військовополоненим у Німеччині й Австрії – 100 крб. [38, с. 20].

Отже, зміст газет початкового періоду Першої світової війни розкриває ідеї панслов'янської солідарності. Передусім, це стосувалося традиційного балканського союзника імперії – Сербії. В акціях моральної й матеріальної підтримки брали участь організації й громадяни, у т. ч. центральноукраїнці. Ці процеси висвітлювали місцеві та центральні газети. Показували вони й ситуацію в самій Сербії. Добре зберігшись у Держархіві Кіровоградської області, преса Єлисаветграда, Олександрії, Москви, Санкт-Петербурга є важливим джерелом періоду війни, зокрема, з проблем міжнародних, у т. ч. міжслов'янських, союзницьких зв'язків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Петербургский курьер. – 1914. – 22 июля.
2. Там же. – 31 августа.
3. Там же. – 3 октября.
4. Там же. – 9 ноября.
5. Вечернее Время (Санкт-Петербургъ). – 1914. – 28 июля.
6. Русскія Ведомости (Москва). – 1914. – 15 октября.
7. Там же. – 30 ноября.
8. Там же. – 1 декабря.
9. Там же. – 26 декабря.
10. Там же. – 17 декабря.
11. Голосъ Юга (Елисаветградъ). – 1914. – 4 октября.
12. Там же. – 10 октября.
13. Там же. – 22 октября.
14. Там же. – 31 октября.
15. Писарев Ю.А. Тайны первой мировой войны. Россия и Сербия в 1914 – 1915 гг. – М.: Наука, 1990. – 218 с.
16. Елисаветградский день. – 1914. – 19 августа.
17. Там же. – 23 октября.
18. Там же. – 4 ноября.
19. Известія Александрійского Уездного Земства. – 1914. – 9 сентября.
20. Там же. – 26 сентября.
21. Державний архів Кіровоградської області (Далі – ДАКО). – Ф. 78. – Оп. 3. – Спр. 889.
22. Голосъ Юга. – 1914. – 12 ноября.
23. Там же. – 15, 20 ноября.
24. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 570.
25. Там само. – Спр. 578.
26. Голосъ Юга. – 1914. – 26 ноября.
27. Там же. – 30 ноября.
28. Там же. – 11 декабря.
29. Там же. – 17 декабря.
30. ДАКО. – Ф. 331. – Оп. 1. – Спр. 254.
31. Голосъ Юга. – 1914. – 18 декабря.
32. Там же. – 11, 19, 21–23, 29, 30 декабря.
33. Там же. – 21 декабря.
34. Голосъ Юга. – 1915. – 12 июня.
35. Там же. – 1915. – 4 октября.
36. Там же. – 4 ноября.
37. Там же. – 15 ноября.
38. Отчётъ Елисаветградского Общества Потребителей за пятнадцатый операционный годъ (с 1-го іюля 1915 года по 1-е іюля 1916 года). – Елисаветградъ: Типографія Елисаветградского Уездного Земства. – 1916. – 33 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Шевченко Сергій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всевітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: міжнародні зв'язки України, регіональна історія ХХ ст.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА МЕТОДИ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 39; 572.9

ГРОМАДЯНСЬКІ ТА ПОЗАШКІЛЬНІ ФОРМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА МИКОЛАЇВЩИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст. В СИСТЕМІ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ І НАВЧАЛЬНИХ ГАЛУЗЕВИХ ЗАКЛАДІВ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Галина БАБІЙЧУК (Миколаїв)

У статті досліджені моделі громадських та позашкільних форм краєзнавчої діяльності в комплексній системі науково-дослідних і навчальних галузевих закладів Миколаївського краю та історію їхнього створення на основі історіографічних джерел.

Ключові слова: Громадська та позашкільна форми, краєзнавство Миколаївщини, система навчальних галузевих закладів, історіографія.

В статье исследованы модели общественных и внешкольных форм краеведческой деятельности в комплексной системе научно-исследовательских и учебных отраслевых учреждений Николаевского края и историю их создания на основе историографических источников.

Ключевые слова: Общественная и внешкольная формы, краеведение Николаевщины, система учебных отраслевых учреждений, историография.

In the article the model of public-curricular forms of local history in the complex system of research and education sector institutions Nicholas land and history of their creation on the basis of historiographical sources.

Keywords: Civic and extracurricular forms Nandigram Nikolayev, system training branch institutions, historiography.

Наче в калейдоскопі змінювалися десятиріччя для українських краєзнавців: від глибоких наукових досліджень до повного ігнорування історії “малої батьківщини”, від всесвітнього визнання їхніх пошуків до замовчування цілих пластів минувшини. Проте, доводиться визнати, що багато дослідників забували про різні траєкторії краєзнавчого руху як самодостатнього об’єкта наукових рефлексій, розкритих у громадських та позашкільних формах організації краєзнавчих досліджень Миколаївщини.

Актуальність проблеми очевидна й потребує як окремих краєзнавчих монографічних досліджень, так і досліджень краєзнавчого руху в системі науково-дослідних і навчальних галузевих закладів, що займали непропорційно мало місця в масиві історіографічної продукції.

Комплекс громадських та позашкільних організаційних форм діяльності спілок та осередків минувшини й аналіз динаміки їхнього фінансового стану, незаперечно вказують на чималу роль місцевих органів самоврядування, як одного з основних чинників розвитку громадсько-наукових товариств. Комплекс може бути спроектований на сучасність, ураховуючи своєрідність формування суспільних відносин на початку ХХ ст. в нинішньому Миколаївському регіоні. Товариства стали яскравим прикладом широкого громадсько-наукового руху на

Миколаївщині XIX – початку XXI ст., котрі відіграли особливу роль у розвитку історичного краєзнавства Миколаївщини як у просторово-часовому вимірі, так й у сфері особистісно-індивідуального континууму.

Предметом дослідження є історіографічні та документальні джерела, наукові праці, періодичні видання про громадські та позашкільні форми організації історичного краєзнавства Миколаївщини в діяльності й науково-дослідних і навчальних галузевих закладів.

Об'єктом дослідження є комплексна система різновекторних моделей циклічних організаційних форм краєзнавчого громадського руху, а також краєзнавців-любителів, членів різних громадських товариств, організацій, спілок, комітетів, асоціацій.

Мета статті – дослідити емпіричні моделі громадських і позашкільних форм циклічної краєзнавчої діяльності в комплексній системі науково-дослідних і навчальних галузевих закладів Миколаївського краю через історіографію проблеми.

Зародження громадських форми монографічних досліджень, які реалізувалися у двох принципових напрямках: характеристика та з'ясування одиничного краєзнавчого явища, що з дослідно-пізнавального погляду мало великий інтерес і можливість використання результатів досліджень для характеристики подібних йому явищ, а також опис і з'ясування історіографії явищ, які відбувалися в Миколаївському краї для відкриття його основних закономірностей, рис і тенденцій.

Поряд з літописцями Тит Лівій шукав в історії краєзнавства “моделі для нас і нашої країни”. Моделі громадського краєзнавства засновані на таких **концептуальних положеннях**: у центрі дослідно-просвітницької діяльності – літописці, географи-краєзнавці, історики, етнографи, мудреці, поети, мандрівники. У системі досліджень – людина, як сила що заклала фундамент народного господарства, та ефект дії людини на природу, котра ефективно використала територіальні природні ресурси, освітньо-культурні традиції, базуючись на полі культурності. В основі – літописи, старогрецька хронологія, історико-філософські твори, збиральницькі матеріали. Дослідники відігравали *активну роль* у громадсько-наукових дослідженнях історичного краєзнавства Миколаївського регіону. *Суть* та специфіка громадської форми дослідження – зародження теорії філософських суджень на основі мотиваційних компонентів як рушійної сили процесу пізнання закономірностей об'єктивного світу.

На Миколаївщині склалися 4 організаційні форми краєзнавства: державне, громадське, шкільне і позашкільне. (Додаток 1. система).

У перших десятиліттях XIX ст. в Миколаєві почали формуватися місцеві культурно-просвітницькі та етнографічні центри й товариства. Початок народознавчих досліджень Півдня України, зокрема Миколаївського краю, поклато у квітні 1839 року Одеське Товариство історії та старожитностей, яке поставило за мету дослідження історії Північного Причорномор'я та створення археологічного музею. До Товариства історії та старожитностей входили не лише відомі науковці, але й впливові особи, зокрема професори, градоначальники, архімандрит, єпископ, консул та інші. 23 квітня 1839 року дійсними членами Товариства були прийняті: начальник Чорноморського гідрографічного депо М. М. Кумані, таємний радник О. С. Стурдза, дійсний статський радник Д. М. Княжевич, колезький асесор М. М. Кир'яков, дійсний статський радник А. Я. Фабр, ад'юнкт Рішельєвського ліцею Н. М. Мурзакевич та академік П. С. Палас, який відкрив Ольвію ще у XVIII ст., а її описи залишив видатний урядовець та юрист П. І. Сумароков.

Оскільки розвитку історичного краєзнавства сприяли громадські організації, які діяли в Миколаєві з кінця XIX – на початку XX ст., то класифікацію та доцільність використання їхнього досвіду сучасними організаціями подібного виду розглянула **О. В. Кульчицька** у творчому доробку “*Діяльність громадських організацій Миколаєва в кінці XIX – на початку XX ст.*” [10 с. 81]. Названу проблему також побіжно розглянув сучасний дослідник Ю. С. Крючков у дослідницькій праці “История Николаева”, **Ю. І. Гузенко** у творчій розвідці “*Діяльність благодійних товариств Миколаєва наприкінці XIX – на початку XX ст.*” детальніше про це говорять **О. Ф. Ковальова та В. П. Чистов** у

публіцистичних виданнях *“Очерки истории культуры Южного Прибужья”* [4 с. 42].

О. В. Кульчицька вважає, що всі товариства, які діяли в названій період, можна об'єднати в три групи: першу групу становлять товариства, котрі сприяли економічному розвитку міста та його благоустрою: *“Миколаївське відділення Імператорського Російського Технічного товариства”*, *«Миколаївське відділення Імператорського Російського товариства Садівництва»*, *«Миколаївського товариства взаємного кредиту»*; другу групу становлять товариства, що займалися культурно-просвітницькою діяльністю: *“Комітет народних читань”*, *“Просвіта”*; третю групу утворюють благодійні товариства: *“Благодійне товариство”*, *“Товариство по влаштуванню нічліжних будинків і дешевих їдалень”*, *“Товариство допомоги недостатнім особам, що прагнуть до освіти”*, *“Трудової допомоги”*.

Спільною ознакою названих товариств було те, що вони утворилися на принципах добровільності, діяли на підставі статутів, мали певні кошти для існування, але способи реалізації поставленої мети в кожній організації були різні.

Громадські організації, такі, як *“Комітет народних читань”*, *“Просвіта”* та частково *“Миколаївське відділення Імператорського Російського Технічного (ІРТ) товариства”*, поставили за мету підняти освітній та культурний рівні розвитку населення Миколаєва. Наприклад, *“Комітет народних читань”* проводив народні читання в декількох напрямках з історії: *“Падіння Плевни”*, *“Підкорення Сибіру”*, *“Свято-Троїцька-Сергіївська Лавра”*, з літератури: *“Тарас Бульба”*, *“Кавказький полонений”*, *“Князь Михайло Тверський і кавказький погром”*, з географії: *“Про Малоросію і малоросів”*, з природознавства: *“Про гарну і погану воду”*.

Поряд з цим одним із напрямків діяльності *“Миколаївського відділення Імператорського Російського Технічного товариства”* був розвиток і поширення технічної освіти серед робітників і ремісників (від 15 до 40 років).

Громадське товариство *“Просвіта”*, засноване 25 лютого 1907 року відомим українським композитором, істориком, громадським діячем М. М. Аркасом, мало на меті допомогти розвою української культури й просвітити український народ його рідною мовою. Товариство складалося з чотирьох відділів: літературно-наукового, артистично-музичного, відділу книгарні та книгозбірні й господарчого відділу. Про один із щосуботніх літературно-музичних вечорів писалося в газеті *“Миколаївський кур'єр”*.

Громадські організації різних напрямків, що діяли в Миколаєві з кінця ХІХ – початку ХХ ст., довели свою працездатність високим рівнем культурно-просвітницької діяльності, пробуджуючи в мешканців Миколаєва самосвідомість та активну громадську позицію.

1904 р. в Миколаєві працювали іноземні консульства та віце-консульства з Туреччини, Греції, Німеччини, Нідерландів, Австро-Угорщини, Сербії, Великої Британії, Португалії, Швеції та Норвегії, Бразилії, Італії та Франції, які сприяли ефективному розвитку промисловості та сільського господарства, залученню іноземного капіталу та зростанню престижу Миколаївського регіону і всього Півдня України, – зазначала О. М. Караульна у науковій праці *“Південь України кінця ХІХ – початку ХХ століття в контексті українського культурно-національного відродження”* [13 с. 20]. Аналізуючи стан народногосподарського комплексу, автором доведено модернізацію науково-технічного, культурного прогресу Миколаївського регіону на основі фундаментальних новітніх перетворень,

Діяльність Миколаївського товариства аматорів природи (1908 – 1917) найповніше повно розкрито місцевим науковцем Н. Д. Колосовською в публікації *“Миколаївське товариство аматорів природи (МТАМП)”*, яке репрезентує модель діяльності громадсько-наукових об'єднань природничого напрямку в Україні на початку ХХ ст. Активне введення членів Миколаївського товариства аматорів природи в систему наукових комунікацій передбачало участь у міжнародних та російських наукових конференціях і з'їздах, підвищення кваліфікації, видавничу діяльність та обмін досвідом з науковими центрами [8, с. 45].

Модель діяльності громадсько-наукових об'єднань зазначеного періоду заснована на таких *концептуальних положеннях*: у центрі дослідно-

просвітницької діяльності – інтелігенція та пересічні громадяни. У системі організації – Товариство, яке виконувало завдання міської адміністрації, земств, встановлювало інформаційні й наукові контакти, залучало до наукової діяльності широкі верстви інтелігенції, що й стало підґрунтям формування нових наукових напрямків, розширило коло науковців і сприяло розв'язанню місцевих потреб краю. В основі функціональної спрямованості Товариства – *співробітництво*, спрямоване на об'єднання з ініціативними діями місцевої наукової громадськості. Аматорські Товариства відігравали *активну роль* у місцевих органах самоврядування як один з основних чинників розвитку громадсько-наукових досліджень історичного краєзнавства. *Суть* і специфіка цієї форми товариства, на відміну від природничих товариств при університетах, полягала в тому, що вона поєднувала дослідну роботу із широкою просвітницькою діяльністю, причому остання переважала у функціональній спрямованості Товариства на *розвиток* історичної думки.

Досвід культурно-просвітницької діяльності й науковий пошук Товариств спонукали до сучасних досліджень і вивчення їхньої діяльності й історії просвітницького руху на Миколаївщині, створення і впровадження спеціальних міждисциплінарних курсів соціокультурного і соціотехнічного характеру, які інтегруються в єдиний культурологічний цикл, що відтворює історію культури нашого краю та держави в цілому.

Про роль наукових товариств у дослідженні історії краєзнавства Миколаївського краю зазначали І. В. Гаврилова та І. В. Гаврилов у творчому доробку *“Сторінки історії краєзнавства Миколаївщини в 1918 – 1930 роках”* [3, с. 104], а про лінгвістичний напрямок краєзнавчої роботи Миколаївським науковим товариством розповідає О. І. Мельниченко в статті *“Лінгвістичний напрямок краєзнавчої роботи на Миколаївщині в 1920 – 1930 роках”* [11, с.49].

Автори зазначали, що 27 лютого 1923 року Всеукраїнська академія наук в Києві затвердила Статут Миколаївського наукового товариства при Всеукраїнській академії наук, текст якого зберігається у фондах Миколаївського краєзнавчого музею та Державному архіві Миколаївської області. У роботі Товариства брали участь викладачі інституту народної освіти наукові співробітники музеїв міста й області, учителі, студенти, тобто всі, хто прагнув налагодити всебічне наукове вивчення рідного краю. До складу товариства увійшло 10 наукових секцій: археологічна, етнографічна, історична, економічна, юридична, музейна, природнича, мистецька, мови й літератури, педагогічна. Коло завдань і теми досліджень визначалися програмою товариства. Мовні секції Товариства досліджували українські, болгарські, польські, єврейські та інші мови в межах Миколаєва, ретельно фіксували нові слова, термінологію сільськогосподарських і технічних ремесел, топонімічні матеріали, побутовий словник, дитячу мову. До того ж у *“Віснику Одеської комісії краєзнавства”* друкувалися статті миколаївців. Так, 1924 року побачила світ перша наукова робота щодо краєзнавства Миколаївщини *С. І. Цветко* з тезами *“Хайдунські болгарські пісні села Тернівки біля Миколаєва”* [18, с. 12].

У Миколаївському обласному архіві та фонді І.О. Коренева зберігаються відповіді на розроблену й розповсюджену Товариством анкету з історії, географії і мови регіону. Цікавим є те, що в першій частині анкети фіксувалося питання стосовно топоніміки й відповідь на нього, у другій – лексика певної місцевості. Такий лінгвоматеріал переконливо ілюстрував мовний напрямок краєзнавчих досліджень 20 – 30-х років на Миколаївщині. На думку автора, їхній аналіз має велику цінність для сучасників, оскільки в кожному слові захована маленька часточка історії кожного народу.

Отже, товариствами використовувалася модель діагностичних досліджень, спрямованих на визначення дійсного стану теорії і практики краєзнавчого руху та формування на цій основі відповідних рекомендацій для внесення до них певних змін. Дослідження цього виду дають можливість отримати відповідь на такі запитання: “Чому так?”, “Які причини цього явища?” Оскільки діагностичні дослідження проводяться для опису фактичного стану історіографії краєзнавства, то їх можна назвати також описовими. (Щербанюк Богдана

Анатоліївна “Емпірична модель дослідження процесу самовизначення особистості”).

Про динаміку розвитку музичного мистецтва та створення 1924 року філії “Всеукраїнського музичного товариства ім. М. Д. Леонтовича” в Миколаївському регіоні зазначалося у творчому доробку *Л. О. Іванової “Музичне товариство ім. М. Д. Леонтовича в Миколаєві”*. Філія проіснувала до 1928 року, а в лютому на II з’їзді Всеукраїнського музичного товариства ім. М. Д. Леонтовича була реорганізована у “Всеукраїнське товариство революційних музикантів”. Тогочасна періодика на шпальтах газети “*Красний Николаев*” залишила численні відгуки на виступи інструменталістів, вокалістів, оркестрів, хорів, рецензії на нові твори, публікації про естетичне виховання трудящих і молоді. Своім співацьким мистецтвом особливо виділялись українська хорова капела ім. Лисенка, співочий колектив заводу “*Андре Марті*”, студентська капела Інституту народної освіти. Девізом їхніх виступів було популярне гасло “Хай живе Жовтень в музиці”.

Вагому роль відіграли комітети краєзнавства та краєзнавчі конференції у поширенні ідей краєзнавства серед робітників та селян. Так, 25 – 28 травня 1925 р. до тимчасового комітету краєзнавства Першої Всеукраїнської конференції в Харкові було обрано академіка Д. І. Багалія, професорів М. І. Яворського, О. В. Янату й інших, які сприяли проведенню краєзнавчої конференції в січні 1926 року в будинку “*Просвіти*” м. Миколаєва для дослідження історії регіону. А результатом концентрації та активізації краєзнавчих сил стали видання викладачів Миколаївського інституту народної освіти Л. П. Гармашова, Ф. К. Гейст, І. А. Коренева, М. Д. Лагути, А. П. Сапожнікова. Наступного року вийшла окремим виданням книга про історію Миколаївського інституту народної освіти й збірка “*Николаевщина*”, в якій вміщені географічні нариси про флору й фауну Миколаївського регіону, зроблено історичний опис та екологічний огляд краю, підкріплений мапою Миколаївської округи з показом напрямку річки Інгул і планом міста Миколаєва.

1927 року вийшла з друку стаття Ф. Т. Камінського, голови Миколаївського наукового товариства при ВУАН “*Охорона пам’ятників на Миколаївщині*” й довідкове видання “*Вся Николаевщина*”, до якого увійшли нові неопубліковані матеріали С. Фрейденберга та хронологія М. Лагути. А 23 жовтня цього ж року вийшов другий номер музейного збірника з надрукованим звітом Миколаївського історико-археологічного музею за часів радянського будівництва.

1929 року вийшла з друку третя, остання книга “*Вся Николаевщина*” з повними статистичними та історичними даними по Миколаївщині, описами каталогів Миколаївських музеїв. На думку авторів, одночасно з музеями у розвиток краєзнавства зробили свій внесок інші науково-дослідні установи та організації: обсерваторія, секція наукових працівників, природно-історичне наукове товариство, Миколаївська філія інженерів, наукове товариство лікарів, Акваріум.

1930 року до наукової збірки “*Вісник Одеської комісії краєзнавства*” увійшли рукописні статті (1925 – 1930 років) про історію Миколаївщини: *В. О. Пора-Леонівича “Розкопування Ольвії 1926”*, *В. П. Харлаповича “Матеріали з археології та історії Первомайщини”* [15 с. 66], “*Розкопки курганів в околицях міста Первомайська*” [16 с. 147], *Ю. Г. Цветасєва “Гелкністичне поховання з розкопок некрополя Ольвія 1928.”* [17], “*Монетні знахідки на Первомайщині*”, в яких прослідковується вимірювальна і концептуальна моделі дослідження. Вимірювальна модель встановлює адекватність представлення основних конструктів дослідження за допомогою системи індикаторів та кореляційних зв’язків між ними, які визначаються спільними чинниками. А концептуальні моделі відтворюють систему співвідношень між теоретичними конструктами, кожен з яких має власну вимірювальну модель.

На печатці і Статуті Миколаївського краєзнавчого товариства у 1930 році красувався напис: “*Культурна змичка робітника з селянином допоможе вивчити свій край та зберегти його*”. До складу товариства увійшли етнографічна та культурна секції – це працівники музеїв, викладачі, службовці, які були лекторами. Проте у 1930-і роки, через масовий сталінський терор і репресії було знищено

краєзнавство, а всі друковані наукові та краєзнавчі видання були оголошені ідеологічно шкідливими.

Нині при краєзнавчому музеї створено клуб історико-етнографічної реконструкції “Грифон”, який було репрезентовано на II Всеукраїнському музейному фестивалі. Значний внесок у розвиток краєзнавства на Миколаївщині робить й історико-краєзнавче товариство “Золота Ладдя”.

У Миколаївській області, як геополітичній і соціокультурній частині України, проживає велика кількість етносів, котрі створюють яскраву мозаїчну картину взаємодії різноманітних національних культур, – зазначалося **Л. Каймаразовою, І. Гармашовим, О. Гриневич, А. Шиловой** у творчому доробку **“Миколаївщина багатонаціональна: з історії етнічних спільнот регіону”** [6, с. 167], де представники шести національно-культурних товариств: польського, німецького, єврейського, дагестанського, вірменського, ассирійського, а також Пушкінського клубу створили на Миколаївщині представницький орган – Раду національних товариств Миколаївської області. Ця Рада опікується проблемами збереження мови й культури національних груп нашого краю. Сьогодні до її складу входять 18 національно-культурних товариств, а також Миколаївське обласне відділення товариства дружби й культурних зв’язків з Німеччиною “Україна – Німеччина”, Центр тюркомовних та інших східних народів, російський Пушкінський клуб. У діяльності Ради пріоритетною є робота в трьох напрямках: розвиток освіти, розвиток культури національних груп Миколаївщини разом і з дослідженнями рідного краю, соціальна й правова підтримка людей різних національностей.

Краєзнавча освітньо-виховна діяльність на Миколаївщині здійснюється в шести недільних школах (єврейська, грузинська, корейська, азербайджанська, курдська, арабська); на курсах і факультативах з вивчення німецької, польської, болгарської, турецької мов, у початковій школі з чеською мовою навчання (с. Богемка). Крім того, створені ансамблі: німецький хор “Відергебурт”, вірменський гурт “Гарун”, єврейський танцювальний колектив “Штілім”, грузинське тріо “Нарінджі”, корейський танцювальний ансамбль “Пробудження”, курдський гурт “Зілан”, чеський фольклорний колектив, танцювальний ансамбль месхетинських турків “Умуд”.

У діяльності зазначених Товариств простежується модель експериментальних досліджень, призначених для перевірки причинних гіпотез, які в теорії дослідження краєзнавства можуть використовуватися для відкриття нових явищ і залежностей, а також для постановки нових гіпотез. Цей вид досліджень можна ефективно застосовувати з діагностичною метою. Вони можуть бути й методологічними під час вивчення, уточнення або конструювання нових дослідних моделей.

На підтримку розвитку історичного та географічного краєзнавства Кабінетом Міністрів України була затверджена **Міжгалузева програма “Пізнай свою країну”** на 2007 – 2012 рр. Серед основних завдань програми передбачалося залучення дітей і молоді до активної діяльності з вивчення історії рідного краю та довкілля, географічних, етнографічних, історичних об’єктів і явищ соціального життя, проведення краєзнавчих наукових досліджень: участь у Всеукраїнській історико-географічній експедиції “Історія міст і сіл України”; участь у Всеукраїнській історико-етнографічній експедиції “Україна Вишивана”. Оpubліковані збірки кращих робіт переможців і лауреатів Всеукраїнських експедицій учнівської молоді: “Краса і біль України”, “Сто чудес України”, “Історія міст і сіл України”, “Україна Вишивана” тощо. Реалізація міжгалузевої програми будувалася на вивченні історіографії регіонального краєзнавства з використанням сучасних цифрових засобів пізнання, інтерактивних діалогів, дослідницьких і творчих проектів та їхньої презентацій [12].

Позашкільне краєзнавство займається вивченням свого краю з учнями у гуртках, які функціонують при різноманітних клубах, центрах, комплексах, закладах та установах.

Важливу роль відіграють факультативні заняття з історичного краєзнавства, які посідають проміжне місце між курсом історії, що вивчається в середній школі,

та різноманітними видами й формами позакласної та позашкільної роботи, яку детально описує *М. Ю. Варшавська* у творчому доробку *“Красназавчий музей і юридичний лицей. Основи музейної педагогіки”* [2, с. 184]. На думку автора, красназавчий музей має стати музеєм етносу й починатися зі школи. А спроба осмислення й трактування терміна “шкільний музей”, зроблена *В. Є. Тумановим* у книзі *“Шкільний музей”*, де автор знайомить читачів з проблемами й методами організації красназавства та діяльності шкільних музеїв. Проблемам упровадження нових музейних технологій, інтерактивних занять присвячують свої дослідження *Є. Г. Артемов*, *Л. А. Васильєва*, *М. В. Куликова*, *Т. М. Казанцева*. Наукові праці *Є. Л. Галкіної* – кандидата педагогічних наук, *Г. Б. Денисової* – кандидата історичних наук висвітлюють проблеми роботи з Радою музею [14].

Педагоги, музеєзнавці відводять велику роль у цьому пошуку музеям як зберігачам соціальної пам’яті поколінь. Наприклад, *Т. Ю. Юрєнева* в монографії *“Музей у світовій культурі”* вперше комплексно дослідила музей як феномен світової цивілізації, аналізує причини та обставини виникнення музеїв, простежує еволюцію музейних установ [19, с. 156].

У статті *Щ. Грін* *“Жити – значить мандрувати”* зазначалося, що Миколаївський обласний центр туризму, красназавства та екскурсій учнівської молоді – єдиний профільний позашкільний навчальний заклад туристично-красназавчого спрямування Миколаївської області, який розпочав свою діяльність в 1947 року з відкриття дитячої туристсько-екскурсійної станції. Уже в 1951 – 1952 навчальному році при обласній дитячо-екскурсійній туристичній станції працювали 10 гуртків, у яких навчалося 240 юних миколаївців. Своєрідною сторінкою в історії станції стало 17 травня 1959 року в Лісках, на березі Бузького лиману, зібралось на Перший міський зліт 600 піонерів Миколаєва. 1960 року створено товариство юних археологів, яким керував учитель історії школи-інтернату № 5 м. Миколаєва *М. М. Малютін*. Юні археологи більше 10 років входили до складу Ольвійської експедиції АН УРСР під керівництвом член-кореспондента *Л. М. Славина* й три сезони працювали в експедиції на озері Донузлав.

З 1979 року для розвитку в учнів інтересу до геології, знайомства із новими методами пошуків корисних копалин обласна станція юних туристів проводить обласні зльоти юних геологів. До програми зльоту входили змагання з мінералогії і петрографії, гідрологічних і радіометричних досліджень, шляхового апробування.

Для якісного розвитку туризму в школах області, підвищення практичних знань педагогічних кадрів з 1980 року починають проводитися змагання учителів загальноосвітніх шкіл з туристичного багатоборства. А

1995 року при Центрі створено наукове товариство МАН учнівської молоді “Промінь”, яке успішно працює й понині, охоплюючи талановиту та обдаровану молодь, що бажає займатися науковою діяльністю в секціях історико-географічного відділення Малої академії наук України.

З 1997 року при Центрі туризму створений історичний музей, що розповідає про історію закладу, який 2005 року отримав звання “Зразкового”.

2006 року започатковано проведення Міжрегіональної конференції учнівської молоді “Мій рідний край, моя земля очима сучасників”, що збирає юних дослідників-красназавців не лише області, а й загалом України.

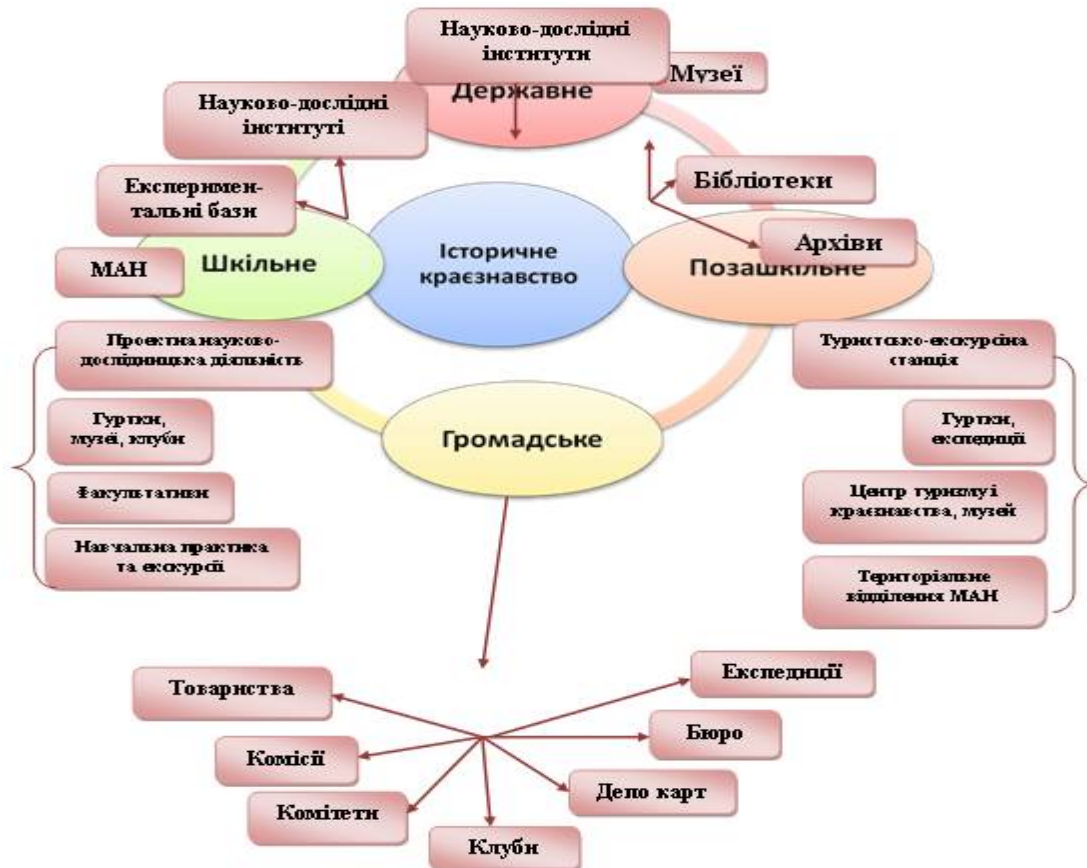
На базі Миколаївського обласного Центру туризму, красназавства та екскурсій учнівської молоді працюють відділення історико-географічного напрямку Миколаївського територіального відділення МАН, які нараховують більше 400 учнів, які є її слухачами, кандидатами та дійсними членами.

М. Ф. Димитров у своїй праці *“Красназавство в культурологічному просторі сучасної Миколаївщини”* [5, с. 8] зазначає, що сьогодні глибина соціального запиту та взаємопроникнення історичних часів настільки велика, що усталена формула “минуле-сучасному” легко трансформується в іншу “сучасне-минулому”. Саме обертаючись у такій ціннісній двоєдності, сучасна людина відшукує свої горизонти пам’яті, свою стежку від суєти до суті. Цьому сприяють емпіричні моделі громадських і позашкільних форм циклічної красназавчої діяльності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бойченко В. П. Миколаївщина в історії України: (книга для читання з краєзнавства). Ч. 1 / ред. Н. М. Огренич; упор. В. П. Бойченко. – Миколаїв : МОІППО, 2009. – с.43 – 46.
2. Варшавська М. Ю. Краєзнавчий музей і юридичний ліцей. Основи музейної педагогіки // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. IV Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв, 2002. – С. 184 – 185.
3. Гаврилова І. В. Сторінки історії краєзнавства Миколаївщини у 1918 – 1930-х рр. / І. В. Гаврилова, В. І. Гаврилов // Наукові праці : науково-методичний журнал. – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2002. – Вип. 2. Історичні науки. – С. 104 – 108.
4. Гузенко Ю.І. Діяльність благодійних товариств Миколаєва наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Наукові праці. – Т.5. – Миколаїв: МФ НаУКМА, 2000. – С.42 – 47.
5. Димитров М.Ф. Краєзнавство в культурологічному просторі сучасної Миколаївщини // VII Миколаївська обласна краєзнавча конференція “Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження”. – Миколаїв: МПП “Можливості Кіммерії”, 2008. – С. 8-9.
6. Каймаразова Л., Гармашов І. О. Гриневич, А. Шилова. Миколаївщина багатонаціональна: з історії етнічних спільнот регіону. – Миколаїв: Атол, 2005. – 330 с. / С.Бойчук. «Краєзнавчий альманах», №1.2004, МОІППО.
7. Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Очерки истории культуры Южного Прибужья. (От истоков до начала ХХ века) Кн.1. Из прошлого культурной жизни на Николаевщине / Ковалева О.Ф., Чистов В.П. – Николаев : Тетра, 2000. – С.6 – 8.
8. Колосовська Н.Д. Миколаївське товариство аматорів природи (МТАМП)/ Історичні, економічні, педагогічні науки. Том 4, 1999.
9. Крючков Ю. С. История Николаева: от основания до наших дней / Ю. С. Крючков. — Николаев : Возможности Киммерии, 1996. – С. 80 – 92.
10. Кульчицька О.В. Діяльність громадських організацій Миколаєва в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Миколаївська філія Національного університету “Кієво-Могилянська академія”. Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2002. – Вип. 2: Історичні науки. – С. 81 – 86.
11. Мельніченко О.І. Лінгвістичний напрямок краєзнавчої роботи на Миколаївщині в 1920 – 1930 роках. Миколаїв.
12. Міжгалузева програма “Пізнай свою країну” на 2007 – 2012 рр. (Наказ № 49/765/3027/308 від 27.08.2007 р.).
13. Південь України кінця ХІХ – початку ХХ століття в контексті українського культурно-національного відродження: Автореф. дис... канд. іст. наук: 17.00.01 / О.М. Караульна; Київ. нац. ун-т культури і мистец. – К., 2005. – 20 с.
14. Туманов В.Є. Шкільний музей.// В.Є. Туманов. – М., 2002.
15. Харлампович П.В. Матеріали з археології та історії Первомайщини. – С. 66 – 87.
16. Харлампович П.В. Розкопки курганів в околицях м. Первомайська // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. – Одеса, 1930. – Ч.4 – 5 (Секція археологічна). – С. 147 – 151.
17. Цветаев Ю. Г. Гелкністичне поховання з розкопок некрополя Ольвія 1928. К., 2000.
18. Цветко С.І. Хайдунські болгарські пісні села Тернівки біля Миколаєва.
19. Юрєнева Т. Ю. Музей у світовій культурі.// Т. Ю. Юрєнева М., Російське слово 2003.

Комплексна система науково-дослідних і навчальних галузевих закладів Миколаївського краю XIX – початку XXI ст., в яких організована діяльність з проблем історичного краєзнавства

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бабійчук Галина Валеріївна – аспірантка кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

Наукові інтереси: методи й методологія краєзнавчих досліджень.

УДК 930.2:94(477-25)“18/19”

**ДО ПИТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ АДЕПТІВ КИЇВСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ:
М.П. ДАШКЕВИЧ**

Наталія БОСЕНКО (Кіровоград)

На прикладі українознавчих досліджень М.П. Дашкевича виділено критерії національної самоідентифікації в межах наукового осередку Київської історичної школи.

Ключові слова: історична школа, національна історіографія, національна самоідентифікація, національний гранд-наратив.

На примере украиноведческих исследований Н.П. Дашкевича определены критерии национальной самоидентификации в пределах научной среды Киевской исторической школы.

Ключевые слова: историческая школа, национальная историография, национальная самоидентификация, национальный гранд-нарратив.

On the example of the Ukrainian-study researches of M.P. Dashkevich the criteria of national authentication are probed within the limits of scientific cell of Kievan historical school.

Keywords: historical school, national historiography, national authentication, national grand-narativ.

Процес українського націотворення відбувався під багатовекторним впливом найрізноманітніших чинників. Особливе місце серед них посідала взаємодія розвитку історичної науки та фактора національного самоусвідомлення її найбільш яскравих виразників. Оскільки концепт національного гранд-нарративу переважно формувався в межах Київської історичної школи на рубежі XIX – поч. XX ст., то постає цілком закономірне питання про міру й характер національної самоідентифікації виразників магістральної лінії цієї національної організації дослідників історії України.

Потреба аналізу цієї проблематики зумовлена також тим, що сучасна історіографія практично не охоплює міру впливу національно-ментального й свідомісного факторів на підбір тематичного діапазону творчості й ідейну мотивацію написання українознавчих досліджень. Маємо лише в більшості аксіоматичні твердження щодо ролі історичних студій у процесі формування національної свідомості українців у сфері етнополітики (І. Кресін, Г. Касьянов, Л. Нагорна, Ю. Левенець) [1] та опосередковано в історіографії (О. Реєнт, В. Масненко, З. Зайцева, А. Чуткий) [2].

Мета цієї статті полягає в прагненні залучити спектр українознавчих досліджень М. Дашкевича, одного з перших представників Київської історичної школи В. Антоновича, для визначення характеру й змісту його національних переконань та інтерполювати отримані результати на процес еволюції української історичної думки цього періоду.

Характер розвитку української національної історіографії, що проходив в умовах імперського загальноросійського офіціозу сприймався в межах тогочасного наукового світу як вияв регіонального маргіналізму. Отже, самотутня українська історична думка знаходила своїх шанувальників переважно серед нечисленних діячів українського громадського руху та частково зросійщеної інтелігенції, яка зберегла своє генетичне коріння й симпатії до історії рідного краю. Але на рубежі XIX – поч. XX ст. ситуація докорінно змінилася, свідченням чого виступає поступове формування українського національного життя. У цей проміжок часу навіть запеклі русофоби (С. Щоголев та ін.) змушені розглядати українську історичну науку як самостійну галузь [3, с. 72 – 75].

Доцільно звернути увагу на ту обставину, що формування національної української історіографії визначалося не тільки мірою й кількістю виникнення організаційних структур, на кшталт Київської історичної школи, але й безпосередньо свідчить про особистий національний вибір багатьох істориків або науковців, які тривалий час мешкали й працювали в наукових установах на теренах України.

Показовим прикладом для демонстрації парадоксів національної самоідентифікації слугує яскрава особистість Київської історичної школи, представник старшої її генерації М. П. Дашкевич.

Виходець із сім'ї сільського священика на Житомирщині М. П. Дашкевич усе життя перебував у полоні своєї “малої” батьківщини, Волинського Полісся, де мешкало кілька поколінь його родичів [4, с. 1–1 зв.]. Специфіка етнічної ситуації в цьому регіоні передбачала два головні напрямки етнічної самосвідомості: польський та український. Сам характер походження й належність до родини православного священика вже сама собою унеможливила для М. Дашкевича

перший напрямок етнічної самоідентифікації. А тому, залишалося сприймати український вимір. Але, при усій безальтернативності вибору, варто констатувати, що коли перший напрям етнічної приналежності був позбавлений конформізму (мати пропольські симпатії означало просто бути поляком), то для другого, українського, конформізм (у контексті етнічної самовизначеності особи) міг бути як “проукраїнським”, так і “проросійським”. З огляду на національні мотиви, присутні у творчості М. Дашкевича на вияви його українських симпатій та любов до своєї “рідної Волині” як мікроекономічного виміру української етнічної території є усі підстави вважати історика не лише українцем за етнічною ознакою, але й за самоідентифікацією. Разом з тим, якщо спостерігати тільки за науковою й академічною діяльністю М. Дашкевича, то можливо також припустити наявність й елементів “проросійського” конформізму в етнічній самосвідомості вченого. Але доцільно при цьому враховувати й специфіку діяльності історика на теренах України, у Київському університеті, де “російськість” була обов’язковим атрибутом будь-якої праці, своєрідною протиположністю “польськості”, що найчастіше й приховувало її справжній зміст.

Сам М. Дашкевич ніколи відкрито не позначував власні національні симпатії та свою національну самоідентифікацію. Лише аналіз і зіставлення осібних його думок, дотичних до теми “національного”, висловлених у контексті осібних епізодів української історії, виявив громадівського життя, дає змогу здійснити “реконструкцію” поглядів М. Дашкевича в цій царині.

Першим етапом для реконструкції цілком міг бути час навчання в Київському університеті Св. Володимира (1869 – 1873 рр.), де його українське походження, безперечно, допомогло зблизитися з ідеологом тогочасного національного руху В. Антоновичем. Саме під його керівництвом він написав дипломну роботу про одного з героїв української минувшини Данила Галицького, яке по праву вважається “однією з найліпше опрацьованих тем з історії Галицької Русі” [5, с. 47]. Не випадково, що не лише тема цієї студії присвячена українській історії, але й концептуальне завдання, яке зводилося до магістральної лінії (очевидно, надиктованої В. Антоновичем) показати історію Галицько-Волинського князівства у формі повнонаціонального державного утворення, створення за зразком сусідніх польського та угорського королівств. Усе це ніяк не вписувалося в схему російського великодержавного офіціозу, за яким роль державного центру відводилася Володимиро-Суздальському князівству та його ідейно-політичному спадкоємцю – Москві [6, с. 9–10].

Загалом М. Дашкевич повторює в цій роботі ключові положення Київської історичної школи щодо історії Галичини. У них є також досить очевидна національна залежність від лекційного курсу його наставника В. Антоновича, який він протягом кількох семестрів викладав під назвою “История Галицкой Русі” [7].

Серед праць адептів Київської історичної школи з історії Галицько-Волинської держави ця розвідка виділяється насамперед джерелознавчою евристиккою, критичним ставленням до фактів, що допомогло досліднику зробити широкомасштабну реконструкцію різних сфер тогочасного українського буття, охопивши як власне саму історію, так і проблему західноукраїнської ментальності. Спираючись на доводи насамперед українських дослідників (В. Антонович, М. Максимович та ін.), Дашкевич спростовує традиційну схему російської історії (В. Татищев, М. Карамзін, С. Соловйов та ін.).

Проукраїнський характер дипломної роботи очевидний у загальній оцінці діяльності Данила Галицького, який визнається найталановитішим серед тогочасних руських князів, відсуваючи на задній план навіть канонізовану російським державницьким офіціозом постать Олександра Невського.

Підтвердженням проукраїнської орієнтації цієї розвідки слугує і її перевидання за межами Російської імперії, на теренах Австро-Угорщини, українською мовою. Варто зазначити, що публікації в “Руській історичній бібліотеці” О. Барвінським М. Дашкевича завдячує В. В. Антоновичу, який рекомендував її однією з найважливіших праць з історії України [8, с. 7].

Особливо чітко українську орієнтацію М. Дашкевича засвідчують його праці з історії “Болоховської землі”. Першим її виявом став реферат з цієї теми, з яким

учений виступив на Всеукраїнському археологічному з'їзді в Києві 1874 року [9]. У цьому рефераті обстоювалася теза, що болоховці – це насамперед українці, які зуміли в умовах татарської окупації зберегти унікальні громадські принципи самоврядування. “Болоховська земля”, – констатує М. Дашкевич, – прагне поновити у наших предків громадський лад, що поділяв на общини з виборними князями на чолі все суспільство...” [9, с. 126]. Саме з цього руху М. Дашкевич виводив й українське козацтво, яке, на його переконання, сформувалося на тих же засадничих принципах, які спостерігалися в історії болоховців.

Варто констатувати, що ці народницько-українські положення М. Дашкевича стали не просто історичним, але й ідеологічним нормативом Київської історичної школи, оскільки вони свідчили на користь теорії українського (“праруського”) демократизму в давньоруський період історії. Можливо, тому тема викликала різноманітну оцінку в історичній літературі, від апологетичної (М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський та ін.) до негативної (російський історик М. Любавський). З певними зауваженнями щодо змісту “болоховської теорії” виступив і представник “молодшої генерації” Київської історичної школи Н. Молчановський, який, сприймаючи її ідейну основу, водночас указав на фактор ізоляваності явища та критично поставився до прагнення пов'язати його події з виникненням українського козацтва [10, с. 78–79].

Відповідаючи своїм опонентам як з російського, так і українського табору, М. П. Дашкевич протягом 1884 і 1899 років опублікував дві важливі оглядові розвідки, які стали підсумковими в системі його загальних оцінок проблеми [11; 12].

Наприкінці XIX – поч. XX ст. М. Дашкевич перетворився на провідного українського дослідника історії Болоховської землі. Погляди Дашкевича на розміщення Болоховської землі був підтриманий М. Грушевським і по суті перетворився на аксіому в межах Київської історичної школи. Прикладом може послугувати лист одного з adeptів школи І. Каманіна від 31 липня 1895 року, в якому він, розбираючи критичний виступ М. Любавського щодо теорії походження українського козацтва, дорікав йому “за нерозуміння суті українського порубіжного життя” [12, арк. 1].

Загалом творчий доробок М. Дашкевича з проблеми не лише не підлягає сумніву, але й визначив весь спектр розробки теми в новітній національній історіографії.

Важливе місце за презентативністю української історичної проблематики посідали й дослідження М. Дашкевича в царині литовсько-польської доби. У межах Київської історичної школи він розпочав її опрацювання розлогою рецензією на монографію В. Антоновича з історії Литовсько-Руської держави. Ця праця засвідчує М. Дашкевича водночас як послідовника, так і критика свого попередника [13, с. 334–335]. 1885 року побачила світ монументальна розвідка М. Дашкевича “Записки по истории Литовско-Русского государства”, яка демонструє по суті національно-український погляд на проблему. Автор дійшов думки про еволюційність змін у межах колишньої Київської Русі й створив фактографічно-доказову базу для концептуальної ідеї, що Литовська держава за своїм характером і внутрішнім змістом була литовсько-українським утворенням. Подібні висновки були підхоплені в осередку Київської історичної школи (ними послуговувався насамперед М. Грушевський) і викликали, як пише Д. Багалій, “глибокий резонанс серед істориків українського національного спрямування” [14, с. 280].

Ще одним важливим українознавчим напрямом досліджень М. Дашкевича став пошук і публікація джерел “південно-руської” історії. Першою такою працею історика був переклад надзвичайно важливого для дослідження історії середньовічної України щоденника Павла Алепського [15, с. 56 – 91]. Під час закордонного відрядження 1890 – 1891 рр. Дашкевич переклав та надіслав для публікації в Київ опис Причорномор'я, складений у XVII ст. домініканським ченцем Емідієм д'Аксом, котрий мешкав деякий час у Кафі [16, с. 1 – 46].

Таким чином, уся діяльність М.П. Дашкевича в контексті історичної науки проходила в руслі дослідження саме української історії. У своїх працях учений акцентував увагу на найбільш проблемних аспектах національного минулого.

Студії М. Дашкевича дають можливість не тільки ідентифікувати національну позицію, пронизану українською спрямованістю, але й установити певну спільність щодо методів і принципів історичних досліджень, властивих Київській історичній школі, слугувати важливим доказом його належності до числа проукраїнських adeptів цієї національної інституції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (Етнополітичний аналіз). – К., 1998; Касьянов Г.В. Українська інтелігенція і національне питання: початок ХХ ст. // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. статей. – К., 1993. – С. 6–21; Нагорна Л. Категорія “національна ідентичність” у сучасній етнополітології // Наукові записки інституту політ. і етнонаціональних досліджень. – К., 1998. – Вип. 6. – С. 3–11; Левенець Ю.А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки. Проблеми ставлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 2001.
2. Реснт О. Проблема формування національної свідомості українського народу // Третій міжнародний конгрес українців. Тези та повідомлення. – Харків, 1996. – Ч. II. – С. 3–9; Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). – К.–Черкаси, 2001. – С. 105–153; Зайцева З. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К.: КНЕУ, 2006. – 368 с.; Чуткий А. Релігійний контекст у науковій діяльності та приватному житті М.П. Дашкевича // Київська Старовина. – К., 201. – № 2. – С. 127–137.
3. Щеголев С. Современное украинство, его происхождение, рост и задачи. – К., 1913. – 104 с.
4. Дашкевич Н.П. Автобиография // ІР УНБУВ. – Ф. 65. – Спр. 120. – Арк. 1–20.
5. Памяти почетного члена Исторического Общества Нестора Летописца Н.П. Дашкевича // Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца. – К., 1908. – Кн. 20. – Вып. 20. – С. 47.
6. Дашкевич Н.П. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. – К.: Университетская типография, 1873. – С. 9–10.
7. ІР НБУВ. – Ф. I. – Спр. 8093. История Галицкой Руси. Курс лекций В. Антоновича.
8. Барвінський О. Заснування катедри історії України в Львівському університеті // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1925. – Т. СХLIII. – С. 1–18.
9. Дашкевич Н.П. Болоховская земля и её значение в русской истории // Труды Третьего Археологического съезда в России. – К.: Тип. Императорского университета Св. Владимира, 1878. – Т. 2. – С. 69–129.
10. Молчановский Н.В. Очерк известий о Болохове и Болоховцах // Университетские известия. – К., 1884. – № 6. – С. 155–186; Дашкевич Н.П. Еще разыскания о Болохове и Болоховцах. – К.: Универс. тип., 1899. – 63 с.
11. ІР НБУВ НАН України. – Ф. 65. – Спр. 321. – Арк. 1–2 зв.
12. Дашкевич Н.П. Литовско-Русское государство, условия его возникновения и причины упадка // Университетские известия. – К., 1882. – № 8. – С. 334–335.
13. З іменем Святого Володимира. – К.: Заповіт, 1994. – Кн. 1. – С. 280.
14. Дашкевич Н.П. Павел Алепский, архидиякон патриарха Макария // Сборник материалов для исторической топографии Киева. – К.: Тип. Е.Я. Федорова, 1874. – Отд. II. – С. 56–91.
15. Дашкевич Н.П. Описание Черноморья, составленное Эмидием д'Аском в 1634 году // ЧІОНЛ. – К., 1891. – Кн. 5. – Отд. II. – С. 172–182.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Босенко Наталія Петрівна – викладач кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми національної історіографії другої половини ХІХ – поч. ХХ ст.

УДК 37(09) (477)

“МЕМУАРИ” В. Б. АНТОНОВИЧА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ СЕРЕДИНИ ХІХ ст.

Олександр БРОЯКОВСЬКИЙ (Кіровоград)

На основі автобіографічних споминів видатного громадського й наукового діяча В. Б. Антоновича показано стан розвитку освіти в Україні середини ХІХ століття.

Ключові слова: історія педагогіки, автобіографія, історичне джерело.

На основаних автобиографических воспоминаний выдающегося общественного и научного деятеля В.Б. Антоновича показано состояние развития просвещения в Украине середины ХІХ столетия.

Ключевые слова: история педагогики, автобиография, исторический источник.

On the basis of the autobiographical reminds of the outstanding public and scientific researcher V.B. Antonovych is shown the state of the development of the education in Ukraine in the middle of ХІХ century.

Keywords: history of pedagogics, the autobiography, historical source.

Для того, щоб персоніфіковано, системно окреслити розвиток національної педагогічної думки України як нелінійний, багатомірний процес якісних змін через творчі біографії педагогів, чії погляди, переконання, ідеї стали рушійною силою загального процесу розвитку педагогічної науки, необхідно мати не лише методологічний інструментарій, але й відповідну джерельну базу. Зокрема, непересічний інтерес становить комплекс автобіографічних свідчень, що вийшов з-під пера видатних представників вітчизняної педагогіки. Саме вони засвідчують не тільки доробок того чи іншого педагога як індивідуального творця, але й показують його передусім як виразника думки й практика своєї епохи. Джерелознавчий підхід через призму аналітичної герменевтики (мистецтво розуміння, коментування, пояснення текстів) допомагає замінити традиційний, формалізований персоналістський підхід на конкретизований, полідіалогічний аналізи.

У контексті засвідченого особливо важливими видаються автобіографічні “Спомини” ідеолога громадського та національно-визвольного руху в Україні, одного з основоположників національної педагогіки В. Б. Антоновича (1834 – 1908 рр.). В останні роки спадщина вченого, який позиціонувався в науковій літературі переважно як історик, отримала більш повномасштабну реконструкцію й у сфері історії педагогіки [1]. **Мета** цієї статті полягає в розширенні джерельної основи дослідження педагогічного спектра діяльності вченого через призму його власних спостережень та оцінку характеру розвитку освіти на українських теренах.

Історія виникнення автобіографічних записок В. Б. Антоновича досить цікава й вимагає коментарів. За спогадами близьких до нього людей (Б. Багалій, К. Мельник-Антонович та ін.), він розпочав працювати над ними з 1897 року, на 63-му році життя [2, с. 5 – 14]. Саме цього року він отримав відрядження до Рима для наукової праці у Ватиканському архіві, де, власне, і написав перший уривок про антропологію свого походження. Писати далі свої спомини (про дитячі роки та початок навчання й виховання) він продовжив лише 1900 року. Третій уривок, що має назву “Наука домашня 1840 – 1844 рр.”, зберігся, але вже без указівок часу й місця його написання. Нарешті, уже не автентичні, а надиктовані Д. І. Дорошенку фрагменти “Споминів” В. Б. Антоновича з’явилися уже напередодні його смерті 1908 року. Їхні публікація здійснювалася поетапно у “Літературно-науковому віснику” [3], доповнення в журналі “Україна” [4] і в завершальному вигляді українським правописом з коментарем та додатком К. Мельник-Антонович, у зібранні творів В. Антоновича [5]. У пострадянський час “Мемуари” були

передруковані В. Ульяновським та В. Коротким у збірнику “Син України” без будь-яких змін з видання 30-х років [6]. Водночас, потрібно зауважити, що оригінал рукопису автобіографічних споминів, який зберігається у фонді В. Антоновича в Інституті рукописів Наукової бібліотеки ім. В. Вернадського, має деякі відмінності, насамперед у плані компоновки викладу [7, арк. 1 – 40 зв.].

Автобіографічні уривки В. Антоновича торкаються дитячих та юнацьких літ, коли він захоплювався народолюбством, котре повстало було серед польської молоді, а далі – українським рухом, до якого він пристав на початку 60-х років XIX століття. У першому фрагменті, який називається “Антропология”, В. Антонович розвиває теорію ролі спадковості та генетичного фактора у вихованні. “Генеалогія, – констатує він, – це не лише прославлення роду, а інформація, скільки кожний чоловік отримав морального наслідку від своїх предків і як скористувався з цього наслідку – чи причислився до його збільшення чи до його поменшання” [6, с. 157]. Розповідаючи з іронією про своє шляхетське походження, Антонович наголошує на факторі впливу навколишнього середовища й тих цінностей, які йому постійно намагалися прищепити [6, с. 159].

З погляду загальної оцінки системи початкової освіти в середовищі дрібноі, безземельної шляхти на Правобережній Україні, яка ще не встигла зросійщитися, більш насиченою видається друга частина споминів, присвячена його вихованню й навчанню. Антонович перераховує дисципліни, з якими він уперше ознайомився. Це була польська граматики й польська історія, загальна географія, катехізис і французька мова. Усі вони були традиційними атрибутами навчання в сім'ях польської шляхти. Цікаво, що ні про Україну, ні про Росію тут не було й згадки. Щодо самої педагогічної атмосфери, в якій опинився юнак, то вона була надзвичайно поверхова. “Учитель мій, – пише Антонович, – по правилам тодішньої педагогії, ніколи нічого не пояснював, а тільки зазначав в підручнику від – до – і віддавав мені книгу, яку я починав зубрити... Іноді пам'ять витримувала завдання, але часто й не ставало сил;... тоді учитель казав мені строгу нотацію за те, що я не хочу учитись...” [6, с. 9].

Менш інформативно насиченим видається опис часів навчання Антоновича в Одеській (Рішельєвській) гімназії. Він лише зазначає своє захоплення читанням та виділяє улюблені дисципліни, серед яких на першому місці значаться природничі (географія) та математичні (геометрія). Сильною стороною гімназійного навчання було вивчення іноземних мов, зокрема французької та німецької, а також латині. Саме завдяки їхньому засвоєнню й вільному володінню Антонович ознайомився з цілим пластом західноєвропейської раціоналістичної літератури, яка зрештою й визначила його світогляд.

Варто також зазначити, що суттєвим доповненням до спогадів слугують також гімназійні твори Антоновича, які зберігаються в його архівному фонді (ІР НБУВ). Вони містять 8 творів з різної тематики: “Как я провожу день свой”, “Любовь к Отечеству”, “Одесса”, “Утро – лучшее время для занятий”, “Деревенская жизнь во время весны”, “Дерево” [8]. Їхній аналіз дає змогу оцінити весь спектр гуманістичних та патріотичних настанов, які викристалізувалися в часи гімназичного навчання [9, с. 89].

У плані інформативно-педагогічної насиченості надзвичайно важливими видаються спогади Антоновича щодо організації першої в Києві “Української семирічної школи”, яка стала прелюдією для розгортання недільних шкіл. Українська семирічна школа, про яку оповідає автор споминів, мала завдання дорівнювати гімназійному курсові, була заснована 1859 року як цілком приватна, навіть конспіративна, без ніякого офіційного дозволу, організація. Товариство на чолі з Антоновичем утримувало школи своїм власним коштом, розподіливши між собою викладання усіх предметів. Вони ж самостійно склали програму навчання й відповідні підручники. Симптоматично, що вони писались тільки українською мовою. Рідною мовою велося також і викладання предметів. Антонович у мемуарах підкреслює, що саме цю школу не потрібно ототожнювати з недільною “новостроєнською”, яка виникла майже одночасно з “українською”, але вже в іншому районі Києва – на Подолі. Українська школа була щоденною, і до того ж значна частина учнів мешкала разом із своїми учителями, переважно з числа

студентів [6, с. 189].

Члени Київської Старої Громади вербували та постачали до неї учнів, вибираючи здібніших хлопців із селян українського походження, офіційно оформляючи їх наче для своєї послуги, а насправді вчили як своїх вихованців. У цій школі навчалися двоє родичів Т. Шевченка та ін. У такому вигляді школа проіснувала три роки, аж доки гімназія не звернула на неї увагу, коли 1862 року надійшло урядове скасування всіх недільних шкіл у Росії.

Доповненням інформації в мемуарах стосовно організації першої україномовної школи слугує лист Антоновича від 16 лютого 1889 року до священника Гната Немировського, з яким він мав дуже близькі стосунки. У листі повідомлялося, що студенти створили “маленьку компанію”, яка має намір видавати українською мовою різні з популярним викладом книжки для сільських шкіл. Саме Антонович визначав їхню спеціалізацію: “Рід цих книг має бути написаним доступно, без будь-якого педантизму і складатися: 1) з азбуки для первинного читання; 2) з хрестоматії українських письменників; 3) з української граматики; 4) з арифметики; 5) з географії; 6) з історії загальної; 7) історії України; 8) з історії біблейських заповідей” [10, с. 21].

Відомо, що по закінченні історико-філологічного факультету Київського університету В. Антонович уже офіційно займався викладацькою діяльністю. Протягом трьох місяців працював кандидатом-педагогом у Першій київській гімназії, де навчав латини, а в 1862 – 1863 і 1864 – 1865 роках викладав загальну історію в Київському кадетському корпусі. Але обставини й характер його офіційної педагогічної праці в “Споминах” не висвітлюється. Автор лише зазначає русифікаторські тенденції тогочасної системи гімназійного навчання.

Отже, не зважаючи на фрагментарність викладу, мемуари В. Антоновича слугують важливим збірником свідчень з історії зародження національної української школи та вказують на його роль у цьому процесі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Василюк О. До педагогічної діяльності Володимира Антоновича (приватні виклади) // Третя академія пам'яті професора В.Б. Антоновича. – К., 1996. – С. 90–101; Побірченко Н.С. Антонович В.Б. // Українська педагогіка в персоналіях. За ред. О.В. Сухомлинської. – Кн. I. – К.: Либідь, 2005. – С. 421–432; Кіян М.О. Національний контекст педагогічної діяльності В.Б. Антоновича // Рідна школа. – № 6. – С. 121–128.
2. Багалій Д. Матеріали для біографії В.Б. Антоновича. – К., 1929. – С. 5–14.
3. Літературно-науковий вісник. – 1908. – Кн. VII. – С. 1–17; Кн. VIII. – С. 193–204; Кн. IX. – С. 387–407.
4. Україна. – 1924. – №№ 1–2. – С. 151 – 166.
5. Антонович В.Б. Твори. – К., 1932. – Т. 1. – С. 3 – 61.
6. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. – К.: Заповіт, 2007. – Т. 1. – С. 157 – 180.
7. Антонович В.Б. Спогади про дитинство і молоді роки // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (далі ІР НБУВ). – Ф. I. – Спр. 7908. – Арк. 1–40 зв.
8. ІР НБУВ. – Ф. I. – Спр. 7907. – Арк. 1–14 зв.
9. Ващенко В. З рукописної спадщини В. Антоновича (до питання наукової цінності гімназичних творів В.Б. Антоновича) // Третя академія пам'яті професора В.Б. Антоновича. – К., 1996. – С. 86–89.
10. Левицький О. Сторінка життя В.Б. Антоновича // Літературно-науковий вісник. – 1913. – Кн. 4. – С. 19 – 21.

ВІДОМОСТЬ ПРО АВТОРА

Брояковський Олександр Вікторович – викладач кафедри педагогіки КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історія педагогічної освіти в Україні XIX ст.

УДК 930.1:[061.2:51+54](477)“18/19”

МАТЕМАТИЧНІ ТА ХІМІЧНІ НАУКОВІ ТОВАРИСТВА УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: РАДЯНСЬКИЙ ДОСВІД ІСТОРІОГРАФІЧНИХ НАПРАЦЮВАНЬ

Інна ДЕМУЗ (Переяслав-Хмельницький)

У статті здійснено огляд окремих публікацій радянського періоду, що висвітлюють питання діяльності математичних і хімічних товариств України кінця ХІХ – початку ХХ ст.; виділено особливості підходів до проблематики та перспективні напрямки подальших досліджень.

Ключові слова: математичні та хімічні наукові товариства, точні науки, науково-технічна інтелігенція, радянська історіографія, діалектичний матеріалізм, марксистсько-ленінська методологія.

В статье осуществлён обзор отдельных публикаций советского периода, которые освещают вопросы деятельности математических и химических обществ Украины конца ХІХ – начала ХХ ст.; выделено особенности подходов к проблематике и перспективные направления последующих исследований.

Ключевые слова: математические и химические научные общества, точные науки, научно-техническая интеллигенция, советская историография, диалектический материализм, марксистско-ленинская методология.

The article presents an overview of special publications of Soviet period, deal with the questions of mathematical and chemical societies of Ukraine in the late ХІХth - early ХХ centuries; approaching features to the problems and perspectives for future researches are highlighted.

Keywords: mathematical and chemical scientific societies, exact sciences, scientific-technical intellectuals, Soviet historiography, dialectical materialism, Marxist-Leninist methodology.

Дослідження творчої діяльності вчених та їхніх колективів, виникнення і розвиток наукових товариств останнім часом привертають увагу істориків науки та соціологів, що пояснюється необхідністю вивчення не лише генези ідей, теорій, історії створення окремих наукових напрямів, але й характерних рис людини науки, закономірностей колективної наукової роботи, пошуку оптимальних форм організації наукових досліджень і механізмів управління наукою. Виникає проблема дослідження науки як форми діяльності певних груп. Вивчивши природу наукових товариств, їхнє зародження й еволюцію, можна за допомогою розробленого комплексу заходів і рекомендацій сприяти створенню оптимального для наукових співтовариств мікроклімату.

Вищезазначене обумовлює важливість вивчення проблеми діяльності наукових товариств, у тому числі й вітчизняних, що діяли в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., для вироблення науково обґрунтованих критеріїв до особистості вченого та наукових співтовариств, а також рекомендацій щодо управління наукою і дослідницькими колективами. Окрім того, актуальність проблеми пояснюється потребою об'єктивного відтворення особливостей розвитку науки в наукових товариствах математичного та хімічного напрямів, переосмислення їхньої ролі та значення. У цьому контексті вагомий інтерес становить не лише вивчення діяльності конкретних угруповань, але й актуалізація відповідної історіографічної спадщини.

Метою статті є аналіз окремих досліджень радянського періоду, у яких висвітлюються окремі аспекти діяльності математичних і хімічних наукових

товариств України кінця XIX – початку XX ст. Ми не ставили за мету охопити увесь масив праць із проблематики, нами проаналізовані тільки найбільш характерні розвідки, що дало змогу виділити особливості історіописання та методологію досліджень відповідного періоду, акцентувати увагу на невирішених, тому перспективних напрямках тематики.

Відомо, що в 1920-х (особливо в 1930-х рр.) тривала боротьба марксистсько-ленінської методології з “буржуазною”. Були зроблені перші кроки для того, щоб впровадити точні науки в соціалістичне практичне середовище під керівництвом дослідників-марксистів для досягнення перелому в рядах науковців, більшість із яких зберігали на той час “святу чистоту “божественної” науки”. Як відзначали дослідники, тогочасна математика була необхідною для реконструкції математичних наук на основі матеріалістичної діалектики, єдності теорії з практикою соціалістичного будівництва. Зокрема, Е. Кольман уважав, що соціалістичне суспільство, на відміну від інших, побудоване на основі планових підвалин; наука повинна розвиватися тим самим способом, щоб і самій перетворитися на планову. “Те, що відрізняло до цього часу науку, а особливо наші науки – математику та фізику, – це її відірваність від практики, стихійний характер зв’язків між теорією і практикою... Усі спроби звести роль науки лише до підсобної, технічно-допоміжної, технологічно-дослідницької, якими б “лівими” фразами не прикривалися, по суті є реакційними” [1, с. 10 – 12]. Автор переконаний, що точні науки можна перебудувати тільки за тієї умови, коли “єдино наукова” методологія марксизму-ленізму, методологія діалектичного матеріалізму проникне в саме ядро цих наук. Лише в тому разі, коли буде здійснено систематичний перегляд усіх методологічних підходів наук з погляду діалектичного матеріалізму, можна буде звільнити ці науки з тієї відірваності від практики, в якій вони перебування [1, с. 13].

М. Вигодський доповнював, що до 1930-х рр. історія математики не вийшла зі стадії вивчення одиничних явищ, а це унеможливило дослідження закономірних зв’язків окремих подій; історики математики не користувалися цілісним історичним методом, “... який дозволяв би в складному клубку одиничних фактів віднайти обумовлені закономірності. Таким цілісним історичним методом володіє марксизм” [1, с. 143]. У ході вивчення питання історії математики радянський дослідник повинен був цікавитися насамперед перспективами її розвитку, що обумовлені причинами, силами, які визначають лінію розвитку науки; “для ідеаліста ця лінія визначається законами саморозвитку духу й під прямим чи опосередкованим впливом ідеалістичного світосприйняття в тих чи інших його відтінках перебувають і найвизначніші історики математики. Для них пошук історичної закономірності зводиться до констатації тих чи інших особливостей “духу народу” [1, с. 144].

Саме на підставі такої теоретико-методологічної лінії створювалися праці з конкретних питань історії математики та хімії, зокрема й тематики профільних наукових товариств дорадянського часу. Так, А. П. Юшкевич у фундаментальному виданні з історії математики в Росії значну увагу приділив висвітленню суспільних факторів становлення науки, проаналізував математичну освіту середньої та вищої ланок, діяльність наукових математичних товариств (Московського, Харківського, Казанського, Петербурзького осередків, Математичного відділення Новоросійського товариства природодослідників, проте робота Київського фізико-математичного товариства чомусь залишилася поза увагою дослідника), наукових з’їздів, охарактеризував галузеві журнали та інші друковані видання, означив внесок багатьох математиків як Росії, так й України в розвиток математичних теорій і концепцій, розробку практичних наукових питань. Автор тим часом стверджував, що увесь попередній розвиток математики (до XX ст.) був міцним підґрунтям для математичних злетів радянського періоду: “успіхи, досягнуті протягом перших років після 1917 р., були неможливими в інших суспільних умовах... За розмахом, якістю і знанням математичних досліджень Радянський Союз наразі не поступається жодній країні” [2, с. 7].

Розвиток природознавства в цілому та математики зокрема в Росії з початку XVIII ст. до 1917 р., простежено в розвідці за редакцією С. Р. Микулинського й

А. П. Юшкевича [3]. Автори акцентували увагу на тому, що наукова діяльність у Росії була одним із виявів соціальної активності, а напрями й темпи її розвитку визначалися соціально-економічними, політичними та культурно-історичними умовами. Наука в Росії розвивалася як складова світової науки, проте царське самодержавство разом із церквою пригнічувало все прогресивне в науці та культурі [3, с. 3-4], а це дало підстави дослідникам стверджувати, як у цілому й усім історикам науки радянського періоду, що “справжній простір для розвитку науки і культури в Росії створила лише Велика Жовтнева соціалістична революція. Вона вперше відкрила шлях у науку масам трудящих, докорінним чином змінила організацію дослідної роботи й створила матеріальні та духовні умови для небаченого, та й неможливого раніше, прогресу науки й культури...” [3, с. 6].

Автори відмітили особливості розвитку природознавства й точних наук у Росії в кінці XIX – на початку XX ст., на які впливали швидке економічне піднесення пореформеної країни та зростання революційно-визвольного руху; під впливом суспільно-політичних і філософських ідей багато представників російської інтелігенції звернулися до природничих наук, “де ...учень зливався із суспільно-політичною боротьбою проти самодержавства та кріпосництва” [3, с. 248]. Так, дослідники побіжно охарактеризували та узагальнили становлення вищої природничої й технічної освіти в кінці XIX – на початку XX ст., видавничу справу, а також роботу наукових товариств природничо-технічного спрямування, визначивши останні вагомими та необхідними осередками науки в країні. Науковцями простежено розвиток математики, механіки, астрономії (у Російському астрономічному товаристві, гуртку любителів фізики й астрономії в Нижньому Новгороді, гуртку любителів астрономії в Москві), фізики, хімії (у Харківському товаристві дослідних наук із фізико-хімічною секцією), геології (в Російському географічному товаристві та його відділеннях, Гірничому департаменті, а також у добровільних наукових товариств), географії, біології (у Російському географічному товаристві та ряді товариств природодослідників) тощо.

Розвиток математичної освіти й математичної думки в Російській імперії у XIX – на початку XX ст. проаналізовано в ґрунтовному виданні, створеному науковцями Академії наук УРСР [4]. Автори дослідили внесок відомих математиків у розвиток галузі, викладацьку та наукову діяльність професорів навчальних закладів України (Харківського, Київського, Новоросійського, Львівського, Чернівецького університетів, Львівської технічної академії), не оминули увагою роботу найбільших наукових товариств (у Харкові, Києві, Львові та інших українських містах), які розробляли математичні питання. Однак відомості були загального характеру й обмежувалися лише фактологічними даними, вказівками на те, що члени товариств проводили засідання, де обговорювали різноманітні галузеві питання, виступали з публічними лекціями, курсами, брали участь у з'їздах природознавців і лікарів; детального аналізу діяльності товариств математичного спрямування не здійснено, хоча їхня робота й оцінена досить високо.

Діяльність хімічних товариств, які функціонували на рубежі XIX – XX ст., почала ґрунтовно вивчатися також лише з кінця 1950-х – на початку 1960-х рр. Слід відзначити фундаментальні напрацювання В.В. Козлова, у яких висвітлено основні напрями роботи Російського хімічного товариства, що виникло 1868 р. при Петербурзькому університеті, а також участь хіміків в інших наукових товариствах Російської імперії [5 – 6]. Видання 1958 р. було першим науковим досвідом ґрунтовного висвітлення основних етапів розвитку наукової хімічної громадськості. Дослідник доводив, що хоча Російське хімічне товариство (пізніше – Російське фізико-хімічне товариство) і не змогло “в силу обмежень і труднощів, які чинив царський уряд, формально об'єднати хіміків Росії, проте воно залучило до своїх рядів передових і творчих осіб, внаслідок чого набуло великого авторитету не лише в країні, а й за кордоном” [5, с. 3]. В.В. Козлов відстоював погляд радянських дослідників про те, що до складу природничих наукових товариств входили “справжні ентузіасти, істинні прихильники науки й освіти, які прагнули до прогресу природничих наук у Росії, воліли викликати інтерес до природничих наук у молоді, головним чином студентської” [5, с. 7].

Дослідник досить детально, використовуючи численні офіційні документи, приватне листування, архівні матеріали тощо, проаналізував статут Російського хімічного товариства, представив персональний склад осередку; висвітлив основні напрями діяльності й фінансові потоки товариства; охарактеризував громадську та науково-технічну діяльність окремих видатних хіміків, їхні напрацювання і світоглядні переконання; окреслив співпрацю осередку з іншими подібними інституціями та громадськими організаціями. Окрім того, у контексті розвитку хімічної науки й освіти в Російській імперії В.В. Козловим визначено внесок хіміків у роботу товариств природознавців ці товариства виникли в кінці XIX ст. і в Україні (при університетах Києва, Харкова, Одеси), проаналізовано роботу всіх 13-ти з'їздів природознавців. Від'їзди відбувалися з 1867 до 1913 рр. Загалом досить розрізнена інформація, що міститься у працях В.В. Козлова, дає змогу уявити загальну картину розвитку хімії та простежити діяльність наукових товариств хімічного спрямування Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст. Однак, слід відмітити, що як і в усіх інших радянських виданнях загальносоюзного характеру, надрукованих у Москві, наукові товариства України визначаються лише “регіональними придатками” імперських.

У публікаціях з історії науково-технічних товариств СРСР, які охоплюють також дорадянський період становлення і функціонування наукових осередків, увага приділялася й хімічним товариствам, зокрема Російському хімічному товариству та його місцевим відділенням, а також внеску хіміків у роботу інших науково-технічних товариств, котрі розробляли питання текстильної, харчової, гірничодобувної, енергетичної, лісової галузей промисловості, залізничного та водного транспорту [7 – 10]. Упорядники переконані, що науково-технічні товариства відіграли важливу роль в економічному піднесенні країни та її соціальному розвитку; своєю колективною працею учені залишили глибокий слід у науці й техніці та визначили їхній подальший прогрес. Хоча спеціалізовані наукові товариства в кінці XIX ст. почали тільки зароджуватися й не відразу були організаційно оформлені, “...єдність професійних і творчих інтересів була сильнішою формального членства” [8, с. 85]. Автори зосереджувалися на тому, що високий рівень науково-технічних досліджень членів товариств, зростання й демократизація науково-технічної громадськості поступово зумовлювали соціальні зрушення і в середовищі товариств, появу різкого антагонізму між його адміністративно-бюрократичним прошарком, пов'язаним із “буржуазно-поміщицьким середовищем”, і передовими представниками науки й техніки, які чітко усвідомлювали неможливість здійснення прогресивних науково-технічних заходів при панівному на той час устрої.

Роль і значення наукових центрів Російської імперії, у яких активно розроблялися хімічні питання в XIX – XX ст., висвітлено в дослідженні Ю.І. Соловйова [11].

Окрім того, поява спеціальних розвідок про математичні та хімічні наукові товариства Російської імперії загалом й України, зокрема стимулювали вихід у світ узагальнювальних теоретичних напрацювань О.В. Соболевої [12], О.Д. Степанського [13 – 14], які розглядали наукові товариства як особливу форму дослідницької діяльності в Російській імперії. Уважаючи їхнім елементом надбудови самодержавної імперії, дослідники ґрунтовно аналізували процес їхньої диференціації та класифікації, розглядали їхні соціально-економічні позиції та взаємостосунки з владою тощо.

Таким чином, радянські дослідження з історії наукового середовища України кінця XIX – початку XX ст. ґрунтувалися передусім на марксистсько-ленінській методології з її матеріалістичною діалектикою, що передбачало практичність наукових підходів і звільнення науки від будь-яких ідеалістичних, “божественних” міркувань. Власне кажучи, такі підходи знайшли відображення у ході вивчення діяльності наукових товариств математичного та хімічного спрямування означеного періоду, які, хоча й вважалися істориками міцним підґрунтям для розвитку та зміцнення радянської математики і хімії, проте перебували на дослідницькому марґінесі. На думку радянських науковців, саме соціально-економічні та політичні умови імперської держави не дали змоги новій на той час науково-технічній

інтелігенції розширювати сферу впливу власних дослідницьких колективів та об'єднувати в них достатню кількість фахівців.

Діяльність наукових товариств вивчалася переважно в контексті становлення вищої освіти в Україні в ХІХ – на початку ХХ ст., функціонування університетів, а також внеску окремих математиків і хіміків у розвиток науки, проте й ці відомості були досить загальними й поверховими. У радянський час публікувалися фундаментальні, великі за обсягом розвідки, які охоплювали (і хронологічно, і тематично) великий фронт проблем (технічна освіта, діяльність науково-технічної інтелігенції, історія математики або хімії в цілому), без глибшого вивчення окремих аспектів, що зумовило відсутність у радянській літературі спеціальних досліджень, присвячених аналізу різнобічної діяльності математичних і хімічних наукових товариств дорадянського часу. Окрім того, наукові осередки, що функціонували в Україні в ХІХ – на початку ХХ ст., часто залишалися поза увагою дослідників, отримуючи другорядні ролі порівняно з загальноімперськими товариствами, а їхня робота вивчалася зрідка й поверхово.

Виходячи з цього, на окреме спеціальне дослідження заслуговує кожне математичне й хімічне наукове товариство або загально технічні осередки, що мали у своїй структурі секції (відділи), члени яких займалися розробкою галузевих питань. Подальшого вивчення потребує внесок членів даних угруповань у становлення освіти (як вищої, так і початкової та середньої), опрацювання педагогічних проблем, створення навчальної літератури, підготовка учительських кадрів тощо. Сучасним дослідникам варто було б детально проаналізувати установчі документи наукових товариств (їхні статuti, розпорядчу й діловодну документацію), здійснити компаративний розгляд діяльності осередків (не лише в межах Російської імперії, але й за кордоном, де також функціонували аналогічні об'єднання), простежити механізми формування товариств, динаміку змін протягом усього періоду існування, вивчити багатогранну діяльність їхніх членів, яка полягала у влаштуванні засідань, читань, відкритті бібліотек, музеїв, участі в суспільному житті (конгреси та з'їзди фахівців, курси та виставки). Наразі недостатньо вивченими залишаються питання фінансового становища товариств (членські внески, урядові й університетські субсидії, формування бюджету тощо), видавнича діяльність осередків, перекладацька та редакторська робота, співпраця з іншими науковими товариствами й установами. Вартими уваги залишаються погляди й напрацювання відомих математиків і хіміків, які входили до складу наукових товариств, для складання біографічних словників, довідників тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. На борьбу за материалистическую диалектику в математике. Сборник статей по методологии истории и методике математических наук. – М.; Л.: Гос. научно-техническое изд-во, 1931. – 342 с.
2. Юшкевич А.П. История математики в России до 1917 года / А.П. Юшкевич. – М.: Наука, 1968. – 591 с. – (АН СССР. Институт истории естествознания и техники).
3. Развитие естествознания в России (XVIII – начало XX в.) / Под ред. С.Р. Микулинского, А.П. Юшкевича. – М.: Наука, 1977. – 353 с.
4. История отечественной математики: в 4 т. / Гл. ред. И.З. Штокало (отв. ред.) и др.; АН СССР, Ин-т истории естествознания и техники; АН УССР, Сектор истории техники и естествознания Ин-та истории. – К.: б.и., 1966. – Т. 2: 1801 – 1917 / И.З. Штокало (отв. ред.) и др. – К., 1967. – 616 с.
5. Козлов В.В. Очерки истории химических обществ в СССР / В.В. Козлов; под ред. акад. С.И. Вольфовича. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1958. – 610 с.
6. Козлов В.В. Всесоюзное химическое общество имени Д.И. Менделеева (1868-1968) / В.В. Козлов; под ред. акад. С.И. Вольфовича. – М.: Наука, 1971. – 563 с.
7. К столетию научно-технических обществ (Материалы для докладов и бесед). – М., 1966. – 29 с. – (Всесоюзный совет научно-технических обществ).
8. Научно-технические общества СССР. Исторический очерк. – М.: Профиздат, 1968. – 455 с.
9. Филиппов Н.Г. Научно-технические общества России (1866 – 1917): учебн. пособ. / Н.Г. Филиппов; отв. ред. А.А. Кузин. – М., 1976. – 214 с.

10. Филиппов Н.Г. Научно-технические общества дореволюционной России / Н.Г. Филиппов // Вопросы истории, 1985. – № 3. – С. 31 – 45.
11. Соловьёв Ю.И. История химии в России: научные центры и основные направления в исследовании / Ю.И. Соловьёв. – М.: Наука, 1985. – 415 с.
12. Соболева Е.В. Организация науки в пореформенной России / Е.В. Соболева. – Ленинград: Наука, 1983. – 260 с.
13. Степанский А.Д. Материалы легальных общественных организаций царской России (середина XVIII – февраль 1917 г.) / А.Д. Степанский // Археографический ежегодник за 1978 г. – М., 1979. – С. 69 – 80.
14. Степанский А.Д. История научных учреждений и организаций дореволюционной России / А.Д. Степанский. – М., 1987. – 345 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Демуз Інна Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”.

Наукові інтереси: проблеми історії та історіографії різногалузевих наукових товариств Російської імперії кінця XIX – початку XX ст.

УДК 94(477),,1917/1918”

ПРОБЛЕМИ ВІЙСЬКОГО БУДІВНИЦТВА 1917 – 1918 рр. В ОЦІНКАХ ПРОВІДНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Олександр ЖИТКОВ (Кіровоград),

Борис ШЕВЧЕНКО (Кіровоград)

У статті зроблена спроба проаналізувати погляди учасників революційних подій на проблеми військового будівництва за доби Центральної ради та Української держави П. Скоропадського.

Ключові слова: Українська революція, Центральна рада, Українська держава, військове будівництво, історіографічний аналіз.

В статье сделана попытка проанализировать взгляды участников революционных событий на проблемы военного строительства во время правления Центральной рады и Украинского государства П. Скоропадского.

Ключевые слова: Украинская революция, Центральная рада, Украинское государство, военное строительство, историографический анализ.

The authors of the article tried to analyse the points of view of some revolutionaries concerning the problems of military construction during the ruling of the Ukrainian Government under P. Skoropadskiyi and Central Rada.

Keywords: Ukrainian revolution, Central Rada, Ukrainian state, military construction.

Значення військового питання в сучасній історіографії висвітлювалося як складова частина концепції Української революції [14], історії державності, зокрема формування національних військових підрозділів та збройних сил УНР доби Центральної ради, Гетьманату та Директорії [9]. При цьому, автори численних досліджень неодноразово зверталися до вивчення досвіду військового будівництва, узагальненого в щоденниках, спогадах та працях провідників національно-визвольних змагань: Михайла Грушевського [4; 5; 6], Володимира Винниченка [2], Дмитра Дорошенка [7; 8], Ісака Мазепи [10], Павла Христюка [18], Микити Шаповала [19; 20].

На нашу думку, проблеми військового будівництва в різні періоди розвитку Української революції – за доби Центральної ради та Української держави П.Скоропадського, Директорії УНР заслуговують на окремішній аналіз у контексті еволюції поглядів учасників тих подій із урахуванням складних умов формування ідеологічної бази української політичної еміграції 1920 – 30-х років [12, с. 329 – 403].

Насамперед слід відзначити, що процес творення українських збройних сил під час національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. гальмували серйозні протиріччя, які існували в тогочасному українському політикумі. У вирішенні питань щодо майбутнього українського війська у владних колах сформувалося два політичні угруповання: перше було презентовано прихильниками негайного проголошення самостійності України, котрі виступали за необхідність створення українського війська як запоруки майбутньої незалежності (М. Міхновський), друге – політиками, котрі сповідували автономістські погляди щодо майбутнього України й відповідно виступали проти регулярного війська, вважаючи його в умовах автономії просто не потрібним (М. Грушевський, В. Винниченко). Осібне місце займали такі політики, як С. Петлюра, Д. Дорошенко, І. Мазепа, М. Шаповал та П. Христюк, котрі виступали за необхідність формування регулярного війська, але водночас у політичному плані сповідували менш радикальні погляди, ніж самостійники на чолі з М. Міхновським. Тобто вони займали так би мовити серединну лінію між самостійницькими і соціалістичними (автономістськими) силами стосовно військового питання, що уможливило стверджувати про їхню приналежність до окремого, третього угруповання.

В умовах загальної революційної атмосфери періоду 1917 – першої чверті 1918 рр. рух військовиків, за визначенням вітчизняних дослідників, завдяки своїй масовості, радикалізму й організованості зайняв чільне місце в державному відродженні України й став каталізатором усього революційного процесу [11, с. 107].

Особливістю розбудови підвалин української національної армії стає ініціювання цього процесу, з середовища представників солдатських мас та їхнього громадського об'єднання – Українського Військового Клубу ім. П. Полуботка, заснованого самостійником М. Міхновським. Виходячи з ідеї відновлення незалежності України через неминучу збройну боротьбу самостійники відразу ж від початку революції звернули головну свою увагу на армію, яка в їхній уяві мала б стати основним фактором здобуття й захисту незалежності Української держави. М. Міхновський з перших днів революції усією своєю поведінкою демонстрував переконання, що майбутнє України значною мірою залежить від того, чи зуміє вона створити власні збройні сили. У цілому самостійники на чолі з М. Міхновським виступали за революційний спосіб творення української армії, а здійснення українізації вважали початковим етапом цього процесу. Зокрема, за словами М. Єремєєва, Микола Міхновський план створення українського війська вбачав у тому, "...що кожний вояк російської армії, який є родом українець, мусить вважати себе вояком майбутньої української армії" [1, с. 132].

Активність самостійників та дедалі зростаючий національний рух у військових частинах змусили керівників Центральної ради переглянути своє ставлення до українізації російської армії. Оскільки подальше ігнорування військового руху загрожувало раді втратою впливу в народних масах, то було прийнято рішення взяти українізацію під свій контроль. 12 квітня 1917 року В. Винниченко опублікував статтю, в якій було сформульоване завдання Центральної ради у військовому питанні в наступному вигляді: "Не українську регулярну армію нам треба організувати, а всіх українців-солдатів освідомити, згуртувати, організувати, українізувати ті частини всеросійської армії, які складаються з українців..." [Цит. за 7, с. 352].

На нараді виконавчого комітету Київської ради солдатських і офіцерських депутатів М. Грушевський у своєму виступі наголошував, що "...тепер українці з фронту вимагають прояву нашої активності в справі формування українських частин, загрожуючи прийти сюди. І ми повинні це зробити, зробити не через бажання забігати вперед, не через бажання наложити на все національний відбиток,

але тому, що умови тепер поза нами, тому, що зараз на карті стоїть захист Батьківщини. Коли армія дізнається про сформування українських частин, вона піде за нами, у протилежному випадку буде незгода!” [Цит. за 17, с. 92].

Варто наголосити, що керівники Центральної ради не очікували значного розвитку національного руху в армії. Так, М. Грушевський з цього приводу писав: “Організаційні завдання, поставлені Українською Центральною Радою, програма українізації життя і суспільного люду в Україні несподівано для багатьох викликали найпотужніший рух у військах, який послужив у найближчі місяці чудовою закваскою для українського відродження... Несподіваним було якраз, те що це піднесення вилилося у боротьбу за формування нових українських військових частин, реорганізацію особливих армій” [3, с. 400].

Причину цього М. Грушевський убачав у тому, що приводом для створення українізованих військових частин було “формування польських легіонів, розпочате при старому режимі, що найдивовижніше, саме в Україні: в Києві і на його околицях, де подібний факт не міг не зачепити почуттів місцевого населення” [3, с. 400].

По-іншому прагнення військовослужбовців до самоорганізації на українському ґрунті пояснював у першому томі “Заміток і матеріалів до історії Української революції” її активний учасник П. Христюк: “Щоб зрозуміти цілком цей надзвичайно сильний процес національного пробудження в широких сірих салдатських масах, треба мати на увазі те, що в складі нижчого старшинського персоналу російської армії було багацько бувших учителів, переважно сільських народних шкіл. Українське народне вчительство було тим свідомим національно і демократичним елементом армії, який допоміг прокинутись і розвинути на національному почуттю в українських салдатських масах”, – зазначав він [18, с. 22].

Володимир Винниченко розглядає процес українізації війська, як цілком природне й закономірне прагнення українського народу до самореалізації, котре не могло обмежитися конкретною галуззю життєдіяльності й тому охопило всі аспекти громадсько-політичного життя. “В кожній сфері були українці й у кожній сфері вони хотіли, вони мусіли виявляти себе, як українці, затверджуючи своє “я”, поширювати його, закріплювати певними нормами. Фабричні робітники, учителі, кооператори, студенти, прикащики, урядовці, всі гуртувались національно, всі домагались свою галузь діяльності українізувати, себто принатурити до об’єкту свого існування, – українського народу...”, – писав з цього приводу В. Винниченко [2, с. 128].

Отже, на думку Винниченка, було цілком закономірно, що у всій діючій та резервній російській армії “українець-солдат заворушився, загомонів і став домагатись затвердження й узаконення своєї вибухової свідомості в певних організаційних формах” [2, с. 126].

Слід відзначити, що Центральна рада в цілому позитивно ставилася до процесу українізації військових частин російської армії, а наслідки, до яких остання мала привести, керівники української революції оцінювали через концепцію національно-державної автономії України. Підтвердженням цієї думки є, зокрема, вияв керівниками Центральної ради рішучого протесту самостійницьким спробам М. Міхновського очолити український військовий рух. Оскільки Центральна рада побоювалася прямолінійних дій і самовільних акцій з боку М. Міхновського, які могли бути, на думку М. Грушевського, придушені російською владою “прямо із садистичною жорстокістю і при сій нагоді були б роздавлені початки національної організації”. Саме ці побоювання “змусили, - продовжує далі відомий історик, - наших товаришів з Ц. ради пильно слідити за його (М. Міхновського – авт.) діяльністю і старатись протиставити впливам і зв’язкам впливи Ц. ради” [4, с. 110].

Центральна рада виявила рішучий протест спробам М. Міхновського очолити український військовий рух. Завдяки зусиллям В. Винниченка лідера самостійників було усунуто від керівництва військовим рухом, а його місце зайняв С. Петлюра [13, с. 22]. Тут необхідно відзначити, що С. Петлюра так само, як і М. Міхновський, був послідовним прихильником необхідності проведення українізації війська, однак, на відміну від останнього, у питанні майбутнього статусу української держави мислив у фарватері автономіської політики Центральної ради.

Таким чином, будучи єдиним у розумінні необхідності українізації військових частин, тогочасні політичні лідери неоднаково бачили майбутнє українських збройних сил. На відміну від М. Міхновського, котрий розглядав українізацію, як перший етап у створенні власного війська, керівники Центральної ради, в своїй більшості виступала проти регулярної армії. Зазначена позиція Центральної ради у військовому питанні багато в чому визначалася ставленням до формування української армії двох політиків – М. Грушевського та В. Винниченка.

Відомий історик, громадсько-політичний діяч, незмінний лідер Центральної ради М. Грушевський був головним ідеологом української революції. У своїх працях “Хто такі українці і чого вони хочуть”, “Вільна Україна”, “Якої ми хочемо автономії та федерації” він обґрунтував власне бачення подальших способів розвитку української державності, визначив найперспективніші варіанти спрямування визвольного руху, його стратегію, форми й методи боротьби. Вплив М. Грушевського на політику Центральної ради був надзвичайно великий. На думку сучасних дослідників, для осягнення концепції української революції за доби Центральної ради немає потреби аналізувати, усі без винятку, політичні документи того часу тому, що в них лише в той чи інший спосіб оформилися ідеї, висновки й настанови вироблені М. Грушевським [15, с. 5 – 6].

Як відомо, в основу концепції розвитку української державності голова Центральної ради поклав ідею широкої національно-територіальної автономії України в складі федеративної Росії. “Широка автономія України в її етнографічних межах в федеративнім зв’язку з демократичною Російською республікою. Се наша платформа...”, – пише з приводу цього М. Грушевський у 1917 році [6, с. 100]. На першому етапі розвитку Українських визвольних змагань М. Грушевський не бачив державну потребу у створенні постійного війська. На його думку, нормальною формою охорони держави була б “всенародна міліція” [6, с. 174]. Ті ж вимоги, що їх висував військовий рух, не вмщувалися в рамки планованої автономії й викликали побоювання лідерів Центральної ради, зокрема й М. Грушевського, у тому, що Тимчасовий уряд звинуватить їх у націоналізмі й сепаратизмі [11, с. 107].

Проте, активність самостійників та організований ними 3-тисячний солдатський мітинг з вимогою надати їм статус окремої української частини змусив керівників Центральної ради визнати необхідність українізації збройних сил та організації першого Всеукраїнського військового з’їзду, на якому, як згадував М. Грушевський, вирішувалося питання про військову справу – “чи вестиме її Центральна Рада, її соціалістичні і демократичні круги, чи наші фашисти (так він характеризував М. Міхновського – авт.)” [4, с. 133]. Отже, М. Грушевський визнавав необхідність українізації російської армії, однак, на його думку, вона мала б привести не до створення постійної української армії, як того вимагали самостійники, а до утворення замість неї “народної міліції”.

Однак, після важких і доленосних випробувань, які випали на долю молодій Українській народній республіці після захоплення влади більшовиками і перед агресією Радянської Росії, М. Грушевський змушений був змінити свої погляди щодо військового питання. Голова Центральної ради доходить висновку, що в період становлення української державності “при тій дезорганізації, яку ми маємо всередині, і при тих небезпеках, які чигають на нас з усіх сторін навколо, міліційна служба нас не забезпечить від спекуляцій на нашу слабкість, і нам якийсь час буде доконче потрібна хоч невелика, але добра, тверда, дисциплінована армія” [5, с. 49].

М. Грушевський також визначив своєрідний спосіб формування цієї армії, який повинен бути спрямований на те, щоб вона не була “чужородним наростом на демократичній тілі держави” й не спотворювала її демократичну та соціальну політику. Для цього, за словами М. Грушевського, під час формування української армії треба забезпечити її національно-патріотичними, ідейно-свідомими, культурними та інтелектуальними силами, які мали б своєю службою надавати армії демократичного характеру.

Водночас, незважаючи на визнання М. Грушевським необхідності творення постійного війська, концептуально він розглядав його лише, як тимчасове явище, або перехідний етап до формування “народної міліції”. “План вироблений нашим військовим міністерством, - пише голова Центральної Ради, - побудований на

принципах територіального устрою, так що без труднощів кожної хвили можна перейти від армейської до міліційної системи” [5, с. 49].

Таким чином, погляди М. Грушевського на військове питання пройшли певну еволюцію. Будучи на початку української революції переконаним антимілітаристом, Грушевський під впливом наслідків, спричинених агресією більшовицької Росії, визнав необхідність створення для захисту молодій українській державності, постійного війська, яке, на його думку, мало б стати тимчасовим атрибутом державності на шляху формування “народної міліції”.

Одним із найбільших противників створення в Україні регулярного війська був відомий громадсько-політичний діяч, голова Генерального секретаріату Володимир Винниченко, який через призму своїх автономістських і соціалістичних поглядів уважав творення власної армії справою непотрібною, почасти навіть шкідливою. Свої погляди щодо військового питання В. Винниченко під час революції висвітлював в усних виступах та численних публікаціях, які друкувала “Робітнича газета”. Так, Д. Дорошенко, характеризуючи український військовий рух, наводить витяг з такої публікації, де голова першого національного уряду відзначав: “Не своїй армії нам соціал-демократам і всім щирим демократам треба, а знищення всяких постійних армій” [Цит. за 7, с. 351 – 352].

Негативне ставлення В. Винниченка до постійної армії пояснюється тим, що він розглядав її як засіб для панування окремих класів суспільства над народом. Від самого початку Української революції В. Винниченко поділяв погляди М. Грушевського стосовно того, що на шляху України до нового ладу функції регулярної армії успішно візьме на себе “народна міліція”. Відстоюючи соціалістичні погляди, лідер Центральної ради вважав, що українське військо повинне бути передусім “свідоме своїх народних, а не солдатських інтересів” [Цит. за 7, с. 352].

Одним із перших, хто оприлюднив тезу про нездатність лідерів Центральної ради (передусім В. Винниченка й М. Грушевського) адекватно оцінити й використати український військовий рух був саме Д. Дорошенко. Власне бачення розвитку подій української революції він як професійний історик виклав у фундаментальному двотомному дослідженні “Історія України 1917 – 1923 рр.” [7], а як учасник революційних подій у своїх мемуарах “Мої спогади про недавнє минуле” [8]. Д. Дорошенко, будучи прихильником створення української армії, негативно ставився до військової політики Центральної ради, зосереджуючи свою критику на двох аспектах: українізації військових частин російської армії та пануванню вузькопартійних інтересів у її формуванні.

Однією із головних перешкод успішному розвитку українізації армії та в цілому українському військовому будівництві була відсутність досвідчених військових фахівців. На цей факт звертають увагу у своїх працях практично всі учасники подій української революції, у тому числі й Д. Дорошенко. На його думку, “Справа формування українських військових частин відразу була поставлена на фальшивому фундаменті: за неї взяли люди не фахові, або малодосвідчені й малотямущі, котрі з особистої пихи й амбіцій не допускали до неї людей фахових...” [8, с. 199]. У цьому читача мав наочно переконати аналіз Д. Дорошенком складу Українського генерального військового комітету, який, на думку автора, виявив, що в останньому “не має жодної особистості, якості якої відповідали б надзвичайно важливій посаді члена УГВК” [15, с. 268].

Дмитро Дорошенко наголошував, що у військовій справі для лідерів соціалістичних партій основним критерієм добору кадрів був не професіоналізм чи відданість українській державі, а партійна належність. Звертаючи увагу на цей факт, він говорить про неспроможність керівників Центральної ради відійти від своїх партійних інтересів і використати в боротьбі з більшовиками добре озброєний і боєздатний Перший український корпус, “який уявляв з своїми ще слухняними й дисциплінованими 6000 людей прекрасне ядро майбутньої української армії” [8, с. 204].

Як на масштаб українсько-більшовицької війни, зауважував Д. Дорошенко, це вже була готова армія, “але її в колах Центральної Ради боялись не менше, як большевиків, боячись, що спираючись на неї, ген. Скоропадський зробить

переворот... Отже, замість того, щоб використати український корпус, постаралися швидше його розкласти й знищити” [8, с. 204].

На думку Д. Дорошенка, також було змарновано й не використано для оборони української державності й другу військову силу – Українське Вільне козацтво, котре автор оцінює, як позитивне явище того часу, відмічаючи його національний, суто народний характер [8, с. 204 – 205].

Перемогу соціал-демократичного підходу до проблем подальшого військового будівництва Д. Дорошенко називає згубною не лише для творення збройних сил, а й у цілому для української революції. Оскільки Центральна рада узявши керівництво українським військовим рухом у свої руки, “штовхнула його на шлях соціалістичної демагогії, яка розкладала здорові національні елементи військового руху, позбавляла його ідеалізму, ідейного пориву, викликала серед одних кар’єризм і авантюризм (серед офіцерства), серед других розпалила соціальні апетити і вкінці спричинила охолодження до самої ідеї збудування самостійної української держави” [7, с. 267].

По-іншому, ніж за часів Центральної ради, Д. Дорошенко оцінює військове будівництво в період Української держави П. Скоропадського. Займаючи в гетьманському уряді посаду міністра закордонних справ,

Дорошенко деякою мірою був причетний до створення українського війська, оскільки з огляду на австро-німецьку присутність військового питання набуло в українсько-німецьких зовнішньополітичних стосунках важливого значення.

У своїх працях Д. Дорошенко досить змістовно проаналізував внутрішню та зовнішню політику гетьманського уряду, наголошуючи, що його діяльність була спрямована на так звану “емансипацію” Української держави, передусім, від Німеччини. Одним із способів досягнення такої “емансипації” було створення сильної української армії. Але водночас як політик-реаліст Д. Дорошенко тверезо оцінював важливість австро-німецької військової присутності в Україні, необхідної для збереження гетьманського режиму. Саме тому восени 1918 р., коли виснажені війною Німеччина та Австро-Угорщина запросили миру, Д. Дорошенко як міністр закордонних справ був змушений здійснити дипломатичну поїздку до Берліна з метою переконати німецьке командування залишити окупаційні війська в Україні [15, с. 84].

Найболючішим питанням у процесі творення українського війська за часів Гетьманату було забезпечення його командним складом. Відмічаючи, що гетьманська армія могла стати політично надійною лише в тому разі, коли б нею керували політично надійні офіцери, виховані у дусі відданості українській самостійній державі, Д. Дорошенко у своїх “Спогадах” писав: “Офіцерів українців, що служили в старій російській армії, було багато, але свідомих національно і перейнятих національним духом було дуже небагато” [8, с. 335]. Д. Дорошенко цю ситуацію пояснює тим, що старе українське офіцерство було виховане на інших традиціях: або в дусі російського централістичного світогляду, або “вільної отаманщини” й тому було ненадійним у захисті гетьманської держави. Особливо складна ситуація з кадровим забезпеченням склалась у Чорноморському флоті, де, за словами Д. Дорошенка “...треба було просто брати на службу офіцерів царського часу, бо дождити, поки виховаються нові свіжі кадри довелось би дуже довго” [8, с. 336].

Невдало наслідки процесу українізації війська оцінював відомий діяч українських визвольних змагань, член УСДРП, міністр і голова уряду УНР Ісак Мазепа. При цьому, на відміну від Дмитра Дорошенка, який, нагадаємо, невдалу українізацію пояснював відсутністю досвідчених військових фахівців, він основну причину вбачав у тому, що Центральна рада не звертала належної уваги на проблему національної свідомості військових частин, які внаслідок цього досить легко піддавалися руйнівним впливам ззовні [10, с. 49].

На думку І. Мазепа, створювати українське військо потрібно було лише з людей національно свідомих і надійних, а “не так, як це робилося під час т. зв. “українізації” російської армії: хто народився на Україні, той автоматично йшов до українського війська” [10, с. 49].

Цілком оригінальним було бачення І. Мазепою причин відмови Центральної ради від створення регулярної української армії. На його думку, велику роль у психології тогочасного суспільства відігравали антивоєнні настрої. За словами І. Мазепа, "...ніхто не хотів війни, всі були проти регулярної армії і проти обов'язкових мобілізацій" [10, с. 48]. Саме керуючись цими факторами, відзначає І. Мазепа, Центральна рада в IV Універсалі проголошувала: "після затвердження мирних переговорів – розпустити армію зовсім; потім, замість постійної армії, завести народню міліцію, щоб військо наше служило обороні робочого народу, а не бажанням пануючих верств" [10, с. 48].

Негативно І. Мазепа оцінював військове будівництво періоду Української держави П. Скоропадського. Характеризуючи добу Гетьманату як штучне призупинення демократичного революційного процесу, він уважав, що після приходу до влади П. Скоропадського влада в Україні опинилася в руках російських реакційних кіл [10, с. 60]. Останні, стверджує І. Мазепа, виступали проти формування повноцінного українського війська, оскільки вбачали в ньому перешкоду на шляху використання "гетьманської України" як бази для відновлення єдиної монархічної Росії [10, с. 62].

Внаслідок цього формування української армії від самого початку було поставлене в "протиукраїнський бік". Характеризуючи військову політику гетьманського уряду, І. Мазепа відзначає, що, з одного боку, проводилася ліквідація українських частин, які вже існували, з іншого – почалося формування нових восьми корпусів під керівництвом тільки російського офіцера. Для прикладу, І. Мазепа наводить восьмий корпус, який формувалася на Катеринославщині й був начебто цілком російською військовою частиною [10, с. 62].

Багато в чому погляди І. Мазепа поділяв також відомий державний діяч української революції Микита Шаповал, який своє бачення військового питання виклав у дослідженнях "Військо української республіки" [19] та "Військо і революція" [20]. У цих працях М. Шаповал розглянув проблему участі війська в революційних подіях, проаналізував процес військового будівництва в період Центральної ради, Гетьманату й Директорії.

Характерною особливістю творів М. Шаповала є соціологічний підхід до аналізу військового питання в революції. "Щоб в'яснити природу війська і його роль та завдання в революції, ми мусимо кинути загально-теоретичний погляд на само суспільство", – писав він [20, с. 1]. Керуючись соціологічними принципами, М. Шаповал визначає військо, як специфічну організацію, котра в мирний час відіграє роль технічного апарату в руках держави, а в період революції стає технічним апаратом партії або партій, які перебувають при владі.

Оцінюючи значення збройних сил для розвитку революції, М. Шаповал відзначав, що "перехід війська на бік опозиційної партії вирішує долю даного режиму – він розбивається і уступає своє місце іншому" [20, с. 9]. З огляду на це М. Шаповал виступає проти залучення війська до політичного життя держави: "Військо не повинно займатися політикою, навіть не приймає участі у виборах, військові люде фактично перестають бути громадянином, хоч і мають всякі інші привілеї" [20, с. 14].

При цьому, на думку політика, військо виступає складовою будь-якої революції, у тому числі й українських визвольних змагань. На відміну від керівників Центральної ради, М. Шаповал виступав за збройний спосіб творення української державності, відмічаючи, що "Хто не признав революції, цеб-то насильства над ворогом, той не признав і українського війська" [20, с. 23].

Узагалі М. Шаповал критично підходив до оцінки військової політики Центральної ради, відстоюючи твердження, що правильною вона була лише в період українзації частин російської армії. Проте, угодницька політика керівників української революції щодо Тимчасового уряду, на його думку, негативно вплинула на подальший розвиток військового руху.

Різко критикує М. Шаповал і процес створення української армії в період гетьманату П. Скоропадського, коли керівництво українським військом перебувало в руках російського генерального штабу, що, на його думку, на практиці привело до русифікації українського військового міністерства [20, с. 17 – 18]. За словами М.

Шаповала, у період гетьманської держави українська армія виразно складалася з двох частин: “малосвідомого національного, соціально-революційного козацтва і реакційно-російського з малою домішкою українського (поступового) старшинства” [20, с. 18].

М. Шаповал, прекрасно розуміючи важливе значення збройних сил для захисту української держави, у лютому 1919 р. подав на розсуд влади власний проект організації так званої “земельної” армії. На його думку, створення останньої мало відбуватися на таких принципах: організація армії територіально (по селах, волостях, повітах), формування офіцерського складу тільки з представників українських партій, селянської спілки, учительства і дрібних селян-козаків, розпуск російського старшинства, яке, за словами Шаповала, “пасивно волоклося за українською владою і чекало “Антанти” і добровольців з Одеси” [20, с.19].

Цей проект побудови української армії, за свідченням його автора, був прихильно сприйнятий у владних колах, але залишився не реалізованим через те, що керівництво Директорії замість того, щоб створювати власну армію, орієнтувалося на військову допомогу Антанти.

Таким чином, аналіз оцінок діяльності національних урядів і пропонувані до реалізації проєктів військового будівництва доби Української революції виявив тісний зв'язок концептуальних положень авторів з програмними положеннями партій, до котрих вони належали. Лідери Центральної ради, які за політичними переконаннями репрезентували автономістський державницький курс, відкидали ідею створення регулярної армії та виступали за формування “народної міліції”.

У свою чергу, відмінний погляд сповідували прихильники створення українського війська, підґрунтям якого мав, на їхню думку, стати національний елемент – свідоме козацтво та старшина. Загалом, позиції дослідників зближують автентичні висновки з незначними варіативними відмінностями: відмова від створення регулярного війська була одним із головних прорахунків лідерів Української революції, що в кінцевому результаті привело до її поразки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Верстюк В.Ф., Осташко Т.С. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник / В.Ф.Верстюк, Т.С. Осташко. – К., 1998. – 256 с.
2. Винниченко В.К. Відродження нації: У 3-х частинах / В.К. Винниченко. – К.; Відень: Вид-во “Дзвін”, 1920. – Ч. 1. – 348 с.
3. Грушевський М.С. Історія України з ілюстраціями і доповненнями / М.С. Грушевський. – Донецьк, 2009. – 528 с.
4. Грушевський М.С. Спомини / М.С. Грушевський // Київ: літературно-художній та громадсько-політичний журнал. – 1989. – № 9. – С. 108 – 149.
5. Грушевський М.С. На порозі нової України: гадки і мрії / М.С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1991. – 128 с.
6. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть / М.С. Грушевський. – К.: Т-во “Знання” України, 1991. – 240 с.
7. Дорошенко Д.І. Історія України. 1917 – 1923 рр.: У 2-х т. / Д.І. Дорошенко. – Ужгород, 1923. – Т. 1. – 458 с.
8. Дорошенко Д.І. Мої спомини про недавнє-минуле (1914 –1920) / Д.І. Дорошенко. – Мюнхен: Українське вид-во, 1969. – 543 с.
9. Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.) / В.П. Капелюшний. – К.: Олан, 2003. – 608 с.
10. Мазепа І.П. Україна в огні й бурі революції / І.П. Мазепа. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.
11. Матяшук В.П. Помилки військової політики М. Грушевського як голови Центральної Ради / В.П. Матяшук // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Держава та армія. / Ред. Л.С. Дещинський. – Львів, 2007. – С. 107- 112.
12. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ ст.) / В. Піскун. – Київ- Нью-Йорк, 2006. – 672 с.
13. Солдатенко В.Ф. Еволюція суспільно-політичних поглядів В.К. Винниченка в добу української революції / В.Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 15-26.

14. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис / В.Ф. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 975 с.
15. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія / В.Ф. Солдатенко. – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам’яті України”, 1997. – 416 с.
16. Тищик Б.Й. Українська Центральна Рада: воєнна політика та військове будівництво (1917-1918 рр.) / Б.Й. Тищик // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Випуск 37. – С. 126-133.
17. Ткачук П.П. Еволюція поглядів М. Грушевського щодо процесу військового будівництва УНР / П.П. Ткачук // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Держава та армія. / Ред. Л.Є. Дешинський. – Львів, 2007. – С. 89-93.
18. Христюк П.О. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917 – 1920 рр.: У 4-х т. / П.О. Христюк. – Прага, 1921. – Т. 1. – 152 с.
19. Шаповал М.Ю. Військо української республіки / М.Ю. Шаповал // Відродження. – Київ, 1918. – Ч. 3. – 29 (16) березня.
20. Шаповал М.Ю. Військо і революція (Соціологічний нарис) / М.Ю. Шаповал. – Прага; Львів, 1923. – 24 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Житков Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історія та історіографія соціальних рухів доби Української революції.

Шевченко Борис Леонідович – молодший науковий співробітник відділу історії Кіровоградського обласного краєзнавчого музею.

Наукові інтереси: історія та історіографія військового будівництва в Україні 1917 – 1921 рр.

УДК 930.1(477–25) (18/19)

М. П. ДРАГОМАНОВ ЯК КРИТИК НАРОДНИЦЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ

Олександр КІЯН (Кіровоград)

У статті на основі впровадження джерельних свідчень архівного походження, висвітлено оцінку Михайлом Драгомановим стану розвитку української історичної науки 60 – 70-х років XIX століття.

Ключові слова: українська історіографія, М. Драгоманов, народознавство, історія України.

В статье, на основе использования источниковых свидетельств архивного происхождения, отражена оценка Михаилом Драгомановым состояния развития украинской исторической науки 60 – 70-х годов XIX столетия.

Ключевые слова: историография, М. П. Драгоманов, народничество, история Украины.

In the article, on the basis of the use of source certificates of the archived origin, an estimation is reflected by Mikhail Dragomanov development of Ukrainian historical science of 60 – 70-th years of XIX century.

Keywords. historiography, M. P. Dragomanov, populism, history of Ukraine.

Для розуміння мотивів і характеру розвитку української історичної науки другої половини XIX століття непересічну роль мають аналітичні праці її класиків. В історіографічному контексті особливо важливими для визначення оцінки творчості В. Антоновича сучасниками є спостереження М. Драгоманова, людини,

що не лише читала його твори, але й співпрацювала з ним науково. На жаль, виняткова більшість дослідників буде свої висновки на основі “Чудацьких думок про українську національну справу”, опублікованих на початку 90-х років XIX століття, коли між Драгомановим та Антоновичем виникли певні непорозуміння, зумовлені розходженнями політичного характеру [1, с. 98–99]. Тим часом, наприкінці 60-х – на початку 70-х років, коли Драгоманов, за власним свідченням, “поділяв багато бажань та ідей українських націоналістів” [2, с. 10], він дає значно зваженішу і менш емоційну характеристику Антоновичу як історику. Йдеться насамперед про об’ємний історіографічний синтез Драгоманова “Новые исследования в южнорусской истории”, написаний ним у зазначений проміжок часу безпосередньо під враженням змісту тогочасних видань з української історії. Автентичний рукопис цього незавершеного твору Драгоманова відшуканий нами в архівному фонді Інституту рукописів Наукової бібліотеки ім. В. Вернадського дає дещо іншу інтерпретацію принаймні ранніх студій Антоновича. Передусім, Драгоманов підкреслює, що в умовах тогочасної Росії вже сама постановка проблеми “южнорусской” історії є досить сміливим кроком, оскільки навіть чимало “горячих украинских патриотов, боясь навлечь на себя упреки и подозрения, которые ведут за собою многие и практические неудобства”, уважають за краще не чіпати цю дражливу тему й ухиляються “объективно освещать жизнь и историю малороссийского народа” [3, арк. 15 зв.).

А тим часом, підкреслює далі Драгоманов, український народ “должен выработать себе совершенно самостоятельную культуру и литературу, как чешский, польский, сербский...”, і без ґрунтовної розробки історії ця ідея “обречена в своей основе” [3, арк. 16]. Саме через цю призму Драгоманов оцінює твори Антоновича, якого він поряд з Костомаровим називає “піонерами” наукового дослідження українського історичного минулого, а ранні праці кваліфікує як “выдающиеся, которые вносят много нового в историю Южной Руси” [3, арк. 46 зв.]. Для ствердження цієї тези Драгоманов піддає аналізу джерельну базу його дослідження, зокрема такі праці Антоновича, як “Исследование о казачестве по актам с 1500 по 1648 г.г.”, “Об окольной шляхте” і “Последние времена казачества на Правой стороне Днепра по актам с 1671 по 1716 г.г.”. На думку Драгоманова, “провинциальное происхождение названных исследований имеет выгодные стороны. Все они составлены по архивным источникам Киева. Провинциальные же архивы почти вовсе не заключают фактов внешней, государственной истории народа, но зато имеют груды материалов для социальной стороны истории, материалов, которые ведут в самую глубь народной жизни” [3, арк. 47]. Очевидно, що Драгоманов досить схвально поставився до уподобуваної Антоновичем соціальної тематики, закидаючи зауваження тільки в тому, що використані ним методичні принципи в зазначених дослідженнях “отличаются излишней краткостью общих выводов, излишней изолированностью задач и отсутствием сравнительного обобщения” [3, арк. 47 зв.]. Аналізуючи історичні дослідження Антоновича, Драгоманов також підкреслює, що всі вони “имеют внутреннюю связь между собой и видимо проникнуты одной идеей”, яка стверджується “искусной группировкой фактов” [3, арк. 48]. Що стосується змісту самої домінуючої ідеї в історичній концепції Антоновича, то вона, на думку Драгоманова, розкривається в прагненні історика показати “стремление южнорусского народа к личной свободе и самоутверждению, которое проходит через всю южнорусскую историю и обнимает собою все сословия” [3, арк. 50].

До найбільших здобутків Антоновича в царині української історії Драгоманов відносить його принципову критику польсько-російської теорії про обезлюднення простору України в часи монгольського наїзду, під час аналізу якої він стверджує думку, що підхід історика до проблеми “составляет полную противоположность мнениям, по которым южнорусская Украина является опустевшей после татарского погрома и потом заселена под гетманами литовскими” [125, арк. 52 зв.]. Драгоманов також схвально сприйняв загальну концепцію Антоновича стосовно суспільного розвитку України після Люблінської унії. Говорячи про спостереження Антоновича з приводу недосконалості громадських засад українського життя, він особливо виділяє думку історика про

негативний вплив фактора денационалізації на українське історичне буття. “Если главная причина отставания общественного развития Юго-Западной России есть ополчение и окатоличивание аристократии, – констатует Драгоманов, – то главнейшая вина этого лежит, как справедливо полагает г. Антонович, в сравнительно слабом умственном развитии народа, который не мог удержать за своей народностью и верой высшие свои слои, и, конечно, в тех географических и международных условиях, в которых находился этот народ в XVI веке, которые не дали ему развить прочную и широкую народную культуру” [3, арк. 53].

Увагу Драгоманова привернула також теорія походження українського козацтва в історичній схемі Антоновича, яку він схвалює в плані постановки проблеми, і широта джерельної бази для її наукового пояснення, але критикує головне ідейне положення Антоновича, згідно з яким українське козацтво постало з давньослов'янського віча, і вся подальша його історія є “протест в обороні вільної громади”. “Антонович, – уважає Драгоманов, – напрасно полагает, что казацкое ополчение составлялось исключительно из общин” [3, арк. 60]. Сам він дотримувався думки, що козаччина зумовлена протестом проти соціальних порядків і колонізаційним процесом, а цей процес увібрав у себе не лише “вільні громади”, але й усі прошарки українського населення [3, арк. 51 зв.].

Тільки із середини 80-х років оцінки Драгоманова щодо діяльності Антоновича на ниві історичної науки видозмінюються. Вони зростають у міру політичного “полівіння” Драгоманова й знайомства з новітніми здобутками так званого “соціологічного” напрямку західноєвропейської історичної думки. Ця переоцінка простежується спочатку в епістолярних матеріалах, де він, не заперечуючи талант Антоновича як науковця і його заслуг у дослідження української історії, робить йому перші закиди методологічного характеру. В одному з листів до М. Павлика Драгоманов, тим часом, писав: “Київська компанія завжди була не дуже міцна з боку теорії. А, власне, розумний і скільки-небудь освітлений чоловік у них був і єсть тільки В.Б. Антонович. Так то чоловік в останні роки зовсім одставший од Європи навіть науково (він все стоїть на теорії “національних духів” і “фактів” і нинішні методи соціологічного порівняння зве “плаванням по безбрежному морю...” [4, с. 96]. Подібні думки Драгоманова знаходимо також у листі до І.Франка, де він констатує, що “наукова вартість Антоновича в останні часи стала понижуватись, бо він зостався при старій “прагматичній” історії та при філософії “національних духів” [5, с. 227]. Критичні зауваги Драгоманова стосовно наукових досліджень Антоновича були в концентрованому вигляді сформульовані ним в одному з найважливіших для його спадщини політико-історичному трактаті “Чудацькі думки: листи на увагу всім мудрим людям через редакцію “Народу”, опублікованих у 17-ти номерах львівського часопису “Народ”, редактованого І. Франком та М. Павликом, а наступного 1892 року випущеного особним виданням під назвою “Чудацькі думки про українську національну справу”. У цій праці Драгоманов дав убивчо лаконічну характеристику сучасної йому української історіографії, котру він загалом оцінив як таку, що “рухливістю не виблискує” [6, с. 481].

Драгоманов указує, що подібна ситуація в українській історичній думці не є винятком в європейській історіографії й зумовлена станом еволюції історичної науки в Західній Європі, “де тепер нема цільних світоглядів, як наприклад, гегелівська філософія, а наукові погляди роздрібнені і їх нелегко звести до купи, і де в писаннях одних і тих же великих розумів нашого часу можна побачити немало противомовного” [6, с. 483]. Ці методологічні негаразди, на думку Драгоманова, в Україні ще більше підсилюються урядовими утисками на українську національність, що негативно впливають на характер науки, бо вони “примушують українських дослідників “переоцінювати вартість національності в історії й житті” [339, с. 484]. Відштовхуючись від цих узагальнень, чомусь не врахованих інтерпретаторами творчості Драгоманова, він і дає характеристику найвидатнішим adeptам української народницької історіографії, у тому числі й Антоновичу, який посідає серед них перше місце й праці якого “дають хороший матеріал для історії України” [6, с. 488]. Як і в попередніх розвідках, Драгоманов підкреслює сильні сторони Антоновича як історика-аналітика насамперед у джерельно-евристичній

сфері, у доборі фактів, але робить йому закид у недостатньому нахилі до синтезу, у тому, що він “мов навмисне обходить усі ідейні боки історії, виводи з фактів, порівняння з історією других народів...” [339, с. 488]. Такий методологічний підхід, на думку Драгоманова, є суттєвою слабкістю історичних праць Антоновича, оскільки факти без ідейних узагальнень можуть інтерпретуватись як завгодно, у тому числі й “обрусителями” українського народу.

В одному із своїх найблискуліших творів “Історична Польща і великоруська демократія” він стверджує, що “українські історики не жаліють своїх предків, виставляють аристократичні ідеї в козацьких лібералів і федералістів від Виговських до Мазепи, але не врівноважують (завдяки цензурі) ці недоліки антимосковських партій яскравим зображенням “прелести московской политики и ее предательства относительно Запорожья и черни, поддержавших Москву из ненависти к панству, хотя бы и либеральному. Московские же историки с удовольствием подхватывают обличение украинских демократов против “изменников” Москвы...” [6, с. 18]. Як приклад, Драгоманов дає оцінку одній, як уважає, з “ліпших і найстаранніше оброблених праць Антоновича “Останні роки козацтва на правій стороні Дніпра”. “Там, – констатує Драгоманов, – прекрасно показано, коли й де був Палій, кого коли побили його козаки й ін. Не видно тільки які, власне, порядки були в “Паліївській державі”, що там робили люди щодня, як господарювали й ін., не натякнуто на те, яке місце займала та “Паліївська держава” по своїм внутрішнім порядкам і культурі в ряді других форм громадського життя європейських народів” [6, с. 489]. Ці критичні зауваження Драгоманова розцінюються в сучасній історіографії дещо однобічно, як несприйняття буцімто ним рецепції Антоновича стосовно українського історичного процесу, що у своїй основі є складником “національного міфу” й не більше [7, с. 302–306]. Але такого виду коментарі не враховують повною мірою зміст і характер праць Антоновича, який не лише не виступає в них “миротворцем”, а є надзвичайно суворим критиком в оцінці українського історичного життя, закидаючи українцям “брак культури”, “історичної інтуїції”, зараховуючи їх у розряд “бездержавних народів”, а отже, “неісторичних народів” [8, с. 30]. Мало в’яжуться також з реальним змістом наукової спадщини Антоновича думки Драгоманова стосовно відсутності належної уваги до внутрішньої, соціальної історії. Неупереджений перегляд творів Антоновича якраз переконливо показує, що основа його науково-історичних уподобань лежить у царині соціальних стосунків. Козацтво як суспільна сила, селянство, шляхта як стани, міська громада, соціальні рухи, колонізаційні процеси, – ось ті процеси, на яких концентрувалася дослідницька увага історика. Один лише перелік опрацьованих ним тем соціального гатунку чітко показує, що не тільки зовнішня історія, як стверджує Драгоманов, була основним предметом досліджень Антоновича, а навпаки, уперше в українській історичній науці, напровагу, скажімо, Костомарову, в якого внутрішня історія грає у викладі підпорядковувальну роль щодо історії політичної, в Антоновича історія фактична якраз слугує ілюстрацією й поясненням до аналізу процесів соціальних [8, с. 30]. Важко також погодитися з драгоманівською тезою стосовно бездейності історичних праць Антоновича, оскільки саме він, услід за Костомаровим, окреслив провідні ідеї українського буття, а саме – громадську рівність і демократизм та, відшуковуючи їх у давньоруському суспільному устрої, з послідовністю переконаного в правоті справи вченого проводить їх через усю українську історію і навіть прагне довести їх практично через свою безпосередню громадську діяльність. Тому доцільніше було б говорити про незавершеність тверджень Антоновича чи слабкість його окремої аргументації, як, скажімо, при постановці проблеми походження козацьких ватаг із староруської общинної організації, але не забувати при цьому, що це все-таки є спроба конструювати поняття української історії, а отже, етап у розвитку нових історико-національних ідей. Цікаво, що, критикуючи Антоновича за нехтування соціологічних мотивів в українській історії та правильно сформулювавши потребу загально-історичного синтезу, Драгоманов приводить і власну періодизацію української історії, котру сучасна дослідниця В.Смілянська кваліфікує як “програму історичних досліджень” [9, с. 192]. Не вдаючись у детальний розгляд цієї періодизації, де Драгоманов поділяє історію

України на добу княжо-городську, феодально-литовську, пансько-польську, козацьку, царсько-російську (з виділенням цісарсько- і конституційно-австрійської) [6, с. 490], усе-таки зауважимо, що вона збудована переважно на ознаках зовнішньополітичної еволюції (те, за що Драгоманов дорікає Антоновичу як історику); і “соціологічний принцип”, про який так багато веде мову опонент Антоновича, не витриманий навіть декларативно. Тому й не дивно, що драгоманівська періодизація української історії не справила особливого враження в подальшому процесі розвитку української історичної науки та навіть дисонує з дійсно соціологічною схемою історії України-Руси М. Грушевського.

Звичайно, деякі критичні зауваження Драгоманова стосовно Антоновича й української історичної науки цілком слушні, зокрема в тій частині, де говорить про слабкий зв'язок національних досліджень із загальноєвропейською історією, ігнорування порівняльно-історичної методи й особливо переоцінку ролі козацтва як альфи та омеги українського історичного процесу. Але ця критика не відзначається особливою ясністю і конструктивністю та більшою мірою свідчить про еволюцію історичних уявлень самого Драгоманова. Тому можна погодитись із думкою Юліана Бачинського, що, критикуючи Костомарова, Антоновича та інших сучасних йому українських істориків, Драгоманов “критикує почасти сам свої молодечі, доемігрантські погляди на українство і відповідно український історичний процес” [10, с. 115].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ненадруковані листи В. Антоновича до Ф. К. Вовка // Український історик. – 1989. – 1–3 (101–103). – С. 98–100.
2. Драгоманов М. П. Автобіографія. – К., 1917. – 57 с.
3. Драгоманов М. П. Новые исследования южнорусской истории (60-е гг. XIX ст.) – Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 172. – Спр. 2. – Арк. 1–137.
4. Павлик М. Листування М. Драгоманова. – Варшава, 1932. – Т. 1. – С. 92–110.
5. Матеріали для культурної і громадської історії Західної України. – К., 1928. – Т. 1. – 227 с.
6. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. П. Вибране. – К.: Либідь. – 1991. – 682 с.
7. Скульчик С. О. Національний міф чи історія. М. П. Драгоманов як критик сучасної йому історіографії // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 302–307.
8. Антонович Володимир. Бесіди про часи козацькі на Україні. – Коломия, 1912. – 112 с.
9. Смілянська В. Л. Батьки і діти (Микола Костомаров очима Михайла Драгоманова) // Штрихи до наукового портрети Михайла Драгоманова. – К., 1991. – С. 184–199.
10. Бачинський Ю. Україна irredenta. – Берлін, 1924. – 218 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кіян Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: історіографія, методологія історії та методи історичних досліджень.

УДК 327 (477) "1720"

СЕНАТСЬКИЙ УКАЗ 1720 РОКУ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

Олександр ЛУКАШЕВИЧ (Кіровоград)

Стаття присвячена питанню про правовий статус української мови в Російській імперії I чверті ХVІІІ ст. Історіографічний аналіз допоміг автору зробити висновок про те, що тема потребує розгляду в контексті

українсько-російських стосунків того часу. Дослідження Сенатського указу 1720 р. дає змогу стверджувати, що це адміністративне розпорядження не містить антиукраїнського змісту, а має на меті встановлення цензури релігійних книг.

Ключові слова: книгодрукування, історія української мови, церковна цензура, указ Петра I 1720 р., Сенатський указ 1720 р., богослужбові книги, богословські книги, адміністративний указ, Сенат, державна цензура, церковнослов'янська мова, друкарня Києво-Печерської Лаври, російське право періоду імперії XVIII ст.

Статья посвящена вопросу правового статуса украинского языка в Российской империи I четверти XVIII ст. Historiографический анализ позволил автору сделать вывод о том, что тема требует рассмотрения в контексте украинско-российских отношений того времени. Изучение Сенатского указа 1720 г. дает возможность утверждать, что это административное распоряжение не имеет антиукраинского содержания, а его целью является установление цензуры религиозных книг.

Ключевые слова: книгопечатание, история украинского языка, церковная цензура, указ Петра I 1720 г., Сенатский указ 1720 г., богослужбные книги, богословские книги, административный указ, Сенат, государственная цензура, церковнославянский язык, типография Киево-Печерской Лавры, российское право периода империи XVIII века.

The article is dedicated to question about juridical status ukrainian language in Russian empire of XVIII century. Historiography analysis has allowed the author to draw a conclusion - a subject necessary to study in context ukrainian-russian relations of that time. On base of the senate edict 1720, he came to conclusion-administrative dictation has not an anti-ukrainian to directivity, but has a purpose to install the religious censorship.

Keywords: book-printing, ukrainian language history, church censorship, edict 1720 year of the Peter the Great, senate edict 1720 year, divine service books, theological books, administrative edict, Senate, state censorship, church slavonic language, Kiev Pechersk Lavra printing-house, russian legislation of the period to empires XVIII age.

Рідко яке дослідження з історії української мови не звертає увагу на “Указ Петра I” 1720 року “Про заборону книгодрукування українською мовою”, визначаючи його як один з “визначальних кроків” у процесі витіснення її російською мовою на периферію суспільного життя України [1, с. 4]. Мотиви його видання та наслідки реалізації вважаються настільки очевидними, що дотепер не поставлено питання про спеціальний науковий аналіз документа. Разом з тим невідповідність між значенням, яке надається указові, та межею його осмислення і вивчення може свідчити не тільки про те, що трактування джерела не викликає труднощів. Ймовірніше, на наш погляд, автори, що зверталися до джерела, використовували його для ілюстрації висновків, які були заздалегідь передбачені ще до початку аналізу документа.

Співіснування рівнозначних української та російської культур несе в собі небезпеку міжкультурних та конфесійних конфліктів. Щоб запобігти їхньому вияву, важливо вміти прогнозувати розвиток мовної проблеми. Для цього варто звернутися до джерел, прилучитися до історичного досвіду. І якщо “Указ Петра I” в літературі визнається першим кроком російського уряду в напрямку витіснення української мови, то буде цікавим здійснити нову спробу незаангажованого дослідження цього документа.

Відмінність нашого трактування змісту указу краще зрозуміти на тлі джерелознавчих розвідок, що були запропоновані широкому загалові раніше.

Відомий історик права А.І. Яковлів писав, що 6 жовтня 1720 року “було видано знаменитий сенатський указ про заборону друкувати на Україні нові книги й про справляння українських стародруків за московськими книгами такого змісту”.

Отож, цей указ заборонив зовсім друк на Україні нецерковних книг, а церковні книги наказано позбавити місцевих українських особливостей (слів, наголосів тощо), щоб “особого наречия в оных не было”. [2, с. 151].

Така коротка, але водночас змістовна характеристика указу важлива для нас тому, що, по-перше, належить досліднику, котрий його читав і знає, що він виданий був не царем, а Сенатом. По-друге, висновки А. Яковліва співголосні загальноприйнятим в українській літературі.

Зміст документа був відомий і вченому-культурологу, досліднику історії української мови та церкви митрополиту І.Огієнку, який назвав його “жорстким наказом”. Петра І [3, с. 120 – 121], посилаючись на преамбулу: “*Великому государю, его царскому величеству известно учинилось...*” та на формулювання резолюції: “*Того ради его царское величество указал...*”. [4, с. 244]. Як пояснив учений: “Муляла йому (тобто Петру І — О.Л.) очі українська літературна мова” [3, с. 120 – 121] та “давно вже мав зуба проти українських друкарень...”. [5, с. 298 – 299].

Дослідник історії української церкви І. Власовський появу указу пов’язував з політикою російського уряду, яка була спрямована на підпорядкування церкви державному контролю. У зв’язку з цим київській та чернігівській друкарням заборонялося друкувати “надалі нових книг, а тільки попередні церковні”, а “ці попередні видання було наперед встановлено повну однозгідність їх з такими ж церковними книгами” російськими [6, с. 57]. Як вияв “політичної антиукраїнської сваволі”, оцінює Н.Д. Бабич заходи царського уряду того часу стосовно української мови та культури загалом [7, с. 6].

Оскільки в указі йшлося про регламентацію видання богослужбних книг, то для всіх названих авторів він став одним із свідчень поступового процесу, започаткованого ще в XVII столітті, обмеження, а в подальшому й ліквідації державної та церковної автономії України. Зауважимо, що жоден автор не вважав за необхідне проаналізувати політику царського уряду, виходячи із ситуації, що склалася в першій чверті XVIII ст. в суспільно-політичному та церковному житті самої Росії.

Видається, що вже тільки з цієї позиції їхні висновки не позбавлені однобічності та значної долі суб’єктивізму. Насамперед цей докір можна закинути праці А. Яковліва, для якого російська проблематика логічно пов’язана із темою його дослідження: “Українсько-Московські договори в XVII-XVIII віках”. Проте навіть у назві твору виявилася недооцінка значення російської історії для розуміння української: Росія XVIII ст., на відміну від Русі XVII ст., не московська, а петербурзька, не царська, а імперська. А. Яковлів звертає увагу на те, що Петро І називав Україну “навіть не Малою Росією”, а “Малоросійським краєм” [2, с. 151], сам же дослідник досить таки рідко звертається до історично достовірної назви російської держави.

Навівши типові оцінки сенатського указу від 5 жовтня 1720 року, надалі пропонуємо власне прочитання та розуміння його змісту, мети й завдань, що покладалися на нього.

Указ – казусна реакція російського уряду на видання та обіг українських церковних книг, адміністративна за своїм правовим характером. Він був виданий у контексті встановлення централізованого, разом із церквою, управління друком, здійснення духовної цензури.

Появу указу спричинили видання ставропігійськими друкарнями (тобто тими, що безпосередньо підпорядковувалися московському патріарху) Києво-Печерського та Свято-Троїцького монастирями богослужбних книг, які містили “*многая лютерская противность*”, або ж друкованих “*по желанию раскольническому*”, що “*несогласно с великороссийскими печатями*”. Крім того, на титульних аркушах київських книг зазначалося, що вони опубліковані “*Ставропігією Вселенського Константинопольського патріарха*”, хоч до того часу Лавра йому вже не підпорядковувалась. Очевидно, видавці не бажали звертатися до московського патріарха за дозволом друкувати книги й водночас змушені були зважати на можливі сумніви в читачів відносно стосовно використання такої літератури під час церковної відправи. Повернення до архаїчної форми титульного аркуша було порушенням встановленого порядку посвідчення світською та

духовною владами відповідності змісту перекладу книги канонічним зразкам. Практика вимагала друкувати повеління царя на видання книги та благословення московського патріарха. Саме тому в сенатському указі було зазначено, що цар *“указал именоваться Киевскому и Черниговскому монастырям, во всех книгах, ставропигиею всероссийских патриархов, а не константинопольских”*. Зауважимо, що Києво-Печерська лавра вийшла із під юрисдикції Константинопольського патріархату 1684 р. З цього часу архімандритів затверджував московський патріарх. Із 1685 р. вся Київська митрополія перейшла під управління Московської патріархії. 1688 р. ставропігійські права отримала Чернігівська єпархія. Що ж стосується подальшої видавничої діяльності друкарні, то їм наказувалося *“книг никаких, кроме церковных, прежних изданий, не печатают”*. Причому перед їхнім опублікуванням вимагалось звірити їхній текст із такими ж *“великороссийскими”*, щоб *“никакой розни и особого наречия во оных не было”*. Такий порядок було встановлено для *“церковных старых книг”*. *“А других никаких книг, ни прежних, ни новых изданий, не объявля об оных в Духовной коллегии, и не взяв от оной позволения, в тех монастырях не печатают”* - таким чином друкарні позбавлялися права свободи друку, усі їхні видання підлягали цензурі Духовної колегії. Мета указу полягала в тому, щоб *“не могло в таких книгах никакой в церкви восточной противности и с великороссийскою печатью несогласия произойти”*. Як бачимо, турбота про збереження істинності віри тісно пов'язувалася із формою її вираження.

Після загальної характеристики указу спробуємо конкретизувати висновки.

Насамперед варто відзначити, що опублікування документа в *“Повному зібранні законів Російської імперії”* ще не означає, що він мав силу закону. Поява цього явища зумовлена кількома причинами, у тому числі – відсутністю в російському праві чіткої межі між законом та адміністративним розпорядженням вищої влади. Тому видавцям *“Повного зібрання...”* не завжди вдавалося з'ясувати, що перед ними: закон чи підзаконний нормативний акт. Розпорядження від закону відрізнялося тим, що предмет регулювання першого – особливий, окремий випадок, другого – визначення загального правила, за яким треба йти в усіх подібних випадках [8, с. 83 – 84]. Розпорядження мали тимчасовий характер, виходили від верховної влади безпосередньо, або ж за допомогою установ, інститутів влади, нею ж заснованих. Закони вступали в силу безпосередньо за волею государя незалежно від форми її вираження. Проте на практиці відмінностей між ними не робили, якщо адміністративне розпорядження виходило безпосередньо від верховної влади. За своєю вагомістю вони вважалися рівнозначними [9, с. 3 – 6].

У Російській імперії першої чверті XVIII ст. закони видавалися у формі уставів, регламентів та сепаратних указів (іменних указів та їхніх різновидів). Досліджуваний указ був виданий Сенатом, як видно із тексту, за розпорядженням царя. Цим документ уподібнюється до одного з різновидів іменних указів – *“именной указ объявленный из Сената”*. Проте не маючи у своєму розпорядженні додаткових відомостей, будемо користуватися тим найменуванням джерела, — *“сенатський указ”*, — яке йому дали видавці *“Повного зібрання...”*.

У першій чверті XVIII ст. Сенат очолював ієрархію державних установ Росії. У літературі не має єдиного погляду на його функції, нормативно-визначену компетенцію та обсяг реальних повноважень у той період. Історик права А.Н. Філіппов уважав, що Сенат – центральна судово-військово-фінансова установа, яка здійснювала верховний нагляд за державним управлінням у зазначених галузях [10, с. 68]. Його компетенція законодавчо не була вичерпно визначена, були лише встановлені пріоритети в певних сферах діяльності. Сенат виконував укази й розпорядження Петра I, нормотворча ж діяльність не виходила за межі видання управлінських (виконавчих) підзаконних нормативно-правових актів. Являючи собою вищий орган загальної компетенції, він у період підготовки церковної реформи міг бути задіяний для вирішення поточних справ церкви. Така практика перебували в контексті політики Петра I, що була спрямована на підпорядкування церкви державі, наслідком якої стало заснування 25 січня 1721 року Духовної колегії.

Очевидно, що описаний в указі випадок не був визначальною причиною, а

тільки актуалізував наміри царя регламентувати видання церковної літератури. І справа не тільки в тому, що на часі було проведення церковної реформи. Важливою віхою у зв'язках світської та духовної влади стало вінчання московського князя Івана IV на царство 1547 року, що остаточно утвердив на Русі державно-правовий погляд на царя як на правонаступника візантійських імператорів, котрі традиційно вважалися захисниками та заступниками вселенського православ'я [11, с. 234]. Тому російські самодержці як "християнські государи" не усувалися від участі у вирішенні важливих церковних справ, захищали церкву від ересей та розколів. Підтримка православ'я була необхідним кроком, оскільки воно виконувало функції державної ідеології та володіло значним потенціалом соціальної консолідації та мобілізації. Проте здатність релігії примушувати людей переходити до політичних дій може зробити її джерелом конфліктів. Конфліктогенність властива будь-якому поліконфесійному суспільству, до якого належало й російське. Вона зростає, якщо відбувається розкол всередині самої конфесії. Історичний досвід свідчить, що амбівалентність релігії уможливорює використовувати її різним політичним силам [12, с. 8]. Отже, держава, яка намагається забезпечити політичну стабільність у суспільстві, не повинна ігнорувати церковні проблеми. Такий підхід означає неминучість перетину релігійних та політичних інтересів. І тут багато що залежить від того, які взаємини склалися між державою та церквою. Зі скиненням патріарха Никона 1667 року рівновага між ними порушилася на користь держави. А ліквідація патріаршества та насадження синодальної форми правління з 1721 року остаточно підкорило церковне керівництво світській верхній владі. Влада зробила зміцнення авторитету церкви, релігійного догматизму, обрядовості одним із головних своїх обов'язків, зафіксувавши його російським законодавством.

У Соборному Укладені 1649 року, яке зберігало своє правове значення понад 200 років, йшлося: царська влада бере під свій захист християнське (православне) віровчення. У світському кодексі права перший розділ присвячений злочинам проти церкви, тим самим підкреслювалася їхня першорядна значущість для уряду. Одночасно ст. 1 (розділ I) узаконила право держави втручатися в судові справи церкви [13, с. 19]. Обмеження компетенції церкви передусім у загальногромадянських справах здійснене в XVII ст., стало ще рішучим, починаючи з першої чверті XVIII ст.

У Духовному регламенті 1721 р. Петро I своє завдання в галузі церковних перетворень сформулював таким чином: будучи церкві "благочиния блюститель", він мав намір зайнятися "исправлением чина духовного" [14, с. 540], що передбачало поряд з іншими заходами уніфікацію православного церковного обряду, богослужбних книг.

У зв'язку з цим духовним і світським чинам наказувалося розшукувати "вновь сложенные и слагаемые акафисты и иные службы и молебны, которые наипаче в наша времена в Малой России сложены суть не малое число, суть ли оная сложенія писанию священному согласные и неимеют ли нечто в себе слову Божию противные, или хотя нечто непристойное и празднословное" [14, с. 547].

"Исправление чина церковного" означало законодавче оформлення духовної цензури, боротьбу з католицизмом, протестантизмом, ерессю, розколом. Для священнослужителів відступ від офіційного віровчення, не підпорядкування церкві були найтяжчими злочинами. Світська влада враховувала насамперед політичний зміст і наслідки тієї чи іншої ересі, не забуваючи при цьому інтересів державної релігії. Так, у першій чверті XVIII ст. політика уряду щодо розкольників не була однозначною, часто вона керувалася прагматичними інтересами. Разом з тим до них виявлялося ставлення як до фанатичних апологетів старовини, що не приймали реформи, а значить були бунтарями. Особливо жорстокі покарання передбачалися за "совращение" до розколу, тобто за передачу старообрядницького віровчення іншим особам. Заборонялися громадські богослужіння, переховування розкольницьких книг "под опасением жестокой казни" [15, с. 347; 16, с. 97].

Категорично заборонялася пропаганда іновірства серед православних. Намагаючись берегти офіційну релігію від конкуренції інших віросповідань, уряд заборонив увіз до країни богословських книг, які друкувалися російською мовою за кордоном, і перекладати іноземні богословські твори російською мовою без

дозволу Синоду [17, с. 406 – 411]. До сказаного варто додати, що в першій чверті XVIII століття в середовищі російської церковної ієрархії посилювалася ворожнеча щодо духовних осіб, які були вихідцями з України й посідали більшість архієрейських кафедр. Їх сприймали за еретиків, ненависних “латин” (католиків). Звідси упереджено-критичне ставлення й до церковної літератури, що друкувалася в Україні. Так, патріарх Іоаким заборонив українським друкарням випускати книги без його попереднього “*досмотрения и благословения*”, він обурювався публікацією “Четьї-Мінеї” Дмитра Туптала, оскільки вона “*приложисте некая словеса церкви... необычная*” [18, с. 307; 19, с. 3].

Отже, борючись проти інакомислення, яке роздмухувало російське суспільство особливо після реформ патріарха Никона, “регулярна” держава Петра I вживала найрізноманітніших заходів проти нерегламентованих і не контрольованих офіційною церквою релігійних ініціатив. Серед них і ті, що визначалися сенатським указом 1720 року. Але оскільки вони були викликані фактами українського релігійного життя, то тепер слід розглянути, як склалися стосунки між українською та російською церквами щодо питання видання та розповсюдження православної літератури, перекладу її церковнослов’янською мовою.

Довгий час, відстоюючи тезу про перевагу російського православ’я, російська церква навіювала підозру, а інколи й вороже ставлення до інших православних церков – української, грецької – як до таких, що заражені “латинством”. Ще у 20-х роках XVII століття книги “литовського друку”, тобто видані в Україні і в Білорусії, зазнавали переслідування, їх заборонялося читати і зберігати, оскільки вони містили в собі “*латинские ереси*” [20, с. 301]. Ситуація особливо загострилася після приєднання України до Росії, коли виявилися обрядові розбіжності в процесі богослужіння української та російської церков.

Тут необхідно зауважити, що в релігійній народній свідомості і навіть свідомості самих церковних служителів на перший план проступила обрядова сторона релігії.

В обрядах та релігійних текстах розкривається сутність й зміст віровчення, тому ритуал та релігійне розуміння нерозривно пов’язані між собою. За допомогою “обряду чи тексту, у який він (*моральний момент – О. Л.*) заховався від людського забуття, ми в міру бажання відтворюємо його і в міру свого морального сприйняття переживаємо його дію” [21, с. 270]. Відповідно для відтворення, освоєння і поширення християнського віровчення вимагалось дотримуватись однотипного справляння обрядів з використанням уніфікованої богослужбової літератури. Для дотримання цих умов був необхідний авторитетний контроль та арбітр. У православної церкви таку функцію здійснював Вселенський собор. Але після падіння Візантії на Русі утвердилася думка, що саме російська церква – єдиний хранитель істинного православ’я. Місцева релігійна свідомість – помісна, стала мірилом християнської істини, витіснивши свідомість вселенську. У результаті виявилось, що російська церква вже не могла допустити перевірки своїх вірувань, обрядів, запозичень зі сторони. Залишалось тільки зберігати те, що було сприйнятним, а мірилом християнської істини стала “національна церковна старовина”. Вона визнавалася недоторканною святинею, нормою. У той же час про Україну XVII ст. у російських церковників склалася думка: там “*быша мало не все униаты – редции остахся во православии*” [21, с. 291, 294]. Подібний консерватизм стримував розвиток богословської думки, заважав їй пристосуватися до нових явищ суспільного життя, сприймати західноєвропейську культуру. Це, у свою чергу, зумовило посилення церковного індиферентизму, критики релігійних догм і культу, зростання скептицизму стосовно офіційно-релігійної обрядовості, розкол церкви, проникнення ідей католицизму й протестантизму. На часі було зміцнення авторитету церкви, причому не тільки за рахунок попередніх насильницьких засобів, але й через ідейний вплив, книги.

У XVII ст. друкарство в Росії перебувало під контролем держави та церкви. Весь процес, починаючи від вибору книги для публікації й до виходу її у світ, підпорядковувався цензурі.

У 40 роки XVII ст. на Друкарському дворі в Москві розгорнулася інтенсивна робота з виправлення й уточнення текстів друкованих книг. Завдання коректорів

полягало у відстеженні чистоти мови, правильному конструюванні речень, точному дотриманню граматичних форм.

На початку 50-их років ситуація змінюється: як тільки виникає питання про необхідність виправлення книг за змістом, а не тільки за стилем і мовою, духовенство бере ці виправлення під свій контроль. З 1653 року Друкарський двір переходить під управління патріарха.

З часу підпорядкування української православної церкви російській увагу московського патріарха привертає видавнича діяльність Києво-Печерської лаври, що розпочалася на початку XVII ст. Лавра отримала дозвіл від константинопольського патріарха мати свою друкарню і вільно друкувати потрібні їй книги. Це право було підтверджено царським наказом 1685 року: *“Печатание книг невозбранно имети повелеваем...”* [22, с. 227]. Лаврські книги розходилися далеко за межі України, охоче розкуповувались у Росії. Але невдовзі Лаврі було наказано звертатися за дозволом на видання чергової книги до московського патріарха. Проте ця вимога не виконувалася. 1692 року в лаврській друкарні була надрукована *“Літургія”*, на титульному аркуші якої не згадувалися ні цар, ні патріарх, а тільки архімандрит [22, с. 229], на що московський патріарх Адріан 8 листопада 1692 року писав архімандриту Києво-Печерської лаври Мелетію Вояховичу: *“А тако бы не подобало творити... Точию за твоим велением книги издаются... Еще же предъ сего к вам в монастырь – чтобы без ведома каковых церковных книги не печатано – писано...”* [22, с. 229]. У відповідь 17 грудня 1692 року архімандрит зазначив: *“...если для разрешения всякой книжицы”* звертатися до патріарха, то *“препятствие будет строению”* і *“безхлебни будем”*. Достаток *“братии и служебником пища и одежда, и всякое строение монастырское, то все от печатанья книг”* [22, с. 230].

Узявши до уваги такі *“буденні”* аргументи, патріарх у лютому 1693 року прийняв рішення: *“Не возбраняется же вам в типографии вашей Киево-Печерской обычных книг в чине церковном печатати, еже бы было в пользу, аще и по той страны наречию. А которые имате печатати большие книги... на таковые книги и благословение от нас принимать и присылать к нам должно, да во известии имеем, ради общего согласия без всякого усумления и прикословия”*. Далі у своєму листі до Лаври він писав: *“И аще которые книги явятся у вас имут и всякие церковные здешним наречием (тобто російською — О.Л.) и чином нынешних переводов, и те без всякого извета взымати будут от вас ценою везде, и возити к Москве будет невозбранно, аще вашим тамо наречием (тобто українською — О.Л.) и прежних переводов речинями издавати имате, таковые в тамошние страны отпускайте, а к Москве их не присылайте, повеления же великих государей царей наших и нашего благословения в них не полагайте”*. У березні 1697 року московський патріарх Адріан дозволив друкувати книги в друкарні Чернігівського Свято-Троїцького монастиря [5, с. 230 – 231; 6, с. 56].

Звідси можна зробити висновок, що московський патріарх припускав можливим компроміс. Розуміючи, що *“по-московскому, то не обыкоша сии людие (тобто українці — О.Л.) тако читати и не имуть куповати”* (Із листа архімандрита Ясинського – московському патріарху, 1689 р.) [22, с. 229], він дозволив Лаврі друкувати церковні книги, але за умови, що не вся книжкова продукція буде продаватися в Росії. Для російського ринку пропонувалося видавати книги за новим перекладом, звірені за сучасними російськими зразками. Для українського ж – звірені за старими богослужбними книгами, причому дозволялося використання української лексики. Щоб мало знайомі з православною догматикою прихожани та місцеве духовенство не помилилися, та книги, призначені для України, не опинилися в Росії, на їхніх титульних аркушах заборонялося друкувати благословення патріарха та дозвіл царя. Варто відзначити, що в документах другої половини XVII ст. термін *“наріччя”* вживався як для позначення російської, так і української мов (*“Белорусское письмо”* — так означали українську мову в російській офіційній документації II пол. XVII ст.) [2, с. 115–116], отож він не містить у собі принизливої оцінки.

Через недостатню кількість джерел доводиться лише припускати, що Петро I та Сенат не знали про розпорядження патріарха. Інакше звинувачення на адресу

українських монастирів були б сформульовані по-іншому. Наприклад, указівка на те, що книги, надруковані “ставропігією вселенського константинопольського патріарха”, можна розтлумачити таким чином, що в Києво-Печерській друкарні була перевидана література часів підпорядкування української православної церкви константинопольському патріархатові. Саме такі книги можна було продавати в Україні. Крім того, у листі московського патріарха нічого не сказано про те, як оформляти титульну сторінку таких книг. Але, як би там не було, привілейований статус друкарні в першій чверті XVIII століття став суперечити петровській церковній політиці. Не виправдовуючи її, варто відзначити, що надана свобода друку Києво-Печерській та Чернігівській друкарням (нехай навіть обмежена) сприяла розумінню богослужбової богословської літератури українським населенням. У той же час, як це впливає із сенатського указу, відкриваються можливості для проникнення в Росію виданої в Україні як розкольницької літератури, так і такої, що містить лютеранські ідеї. Об’єктивно така література слугувала розпалюванню релігійних та соціальних конфліктів у середині російського суспільства.

З 1700 року, після смерті патріарха Адріана, до 1720 року місцеблюстителем патріаршого престолу був українець, митрополит Стефан Яворський. Він не вживав жодних заходів щодо обмеження прав української церкви. Із часом почалася церковна реформа.

Історія встановлення контролю за українськими друкарнями стала ще одним свідченням того, що російська традиція регулювання друку розвивалася в умовах боротьби із ересями, розколом, що формувало уявлення про видавничу діяльність як носія суспільного розбрату. Це зумовило розвиток законодавства про друк у рамках адміністративно-поліцейських приписів на захист інтересів держави, на шкоду суспільству [23, с. 160 – 173]. Якщо до початку XVIII ст. регламентація видання та розповсюдження книг здійснювала церква, оскільки література мала релігійно-церковний зміст, то з 1720 року зі змінами пріоритетів регулювання видання церковної літератури стає централізованим. Запроваджувалася попередня цензура Духовної колегії. Ця цензура закріплена на публічно-правовому рівні “Духовним регламентом” 1721 року із завданням ідейно-духовного виховання підданих, оборони цінностей православ’я.

Після всього сказаного залишається розглянути таке важливе питання церковних та світських розпорядчих документів, як переклад богослужбових книг.

Єдиною мовою православних церков того часу (болгарської, сербської, російської, української, білоруської), яка використовувалася в богослужінні, була церковнослов’янська. Вона не збігалася з жодною із живих слов’янських мов. Сфера її застосування була обмежена тільки богослужінням. Літургійний характер мови, як відомо, забезпечує їй стійкість у часі [24, с. 182].

Історія залучення російського православ’я до Священного писання незмінно поєднувала в собі дві тенденції: намагання повно й достовірно відтворити оригінал священних книг і прагнення зробити їх зрозумілими для російської людини. Тому перекладацька робота над текстом Біблії завжди була складовою церковного життя, що перебувало в постійному розвитку.

У богослужбовій практиці Московської Русі утвердився вид церковнослов’янської мови Острозької Біблії (видрукувана 1581 року в Острозі). Така мова синтезувала латинську перекладну традицію з виправленнями, що були зроблені на основі грецького тексту [25, с. 4 – 5]. У XVIII ст. слов’янська Біблія була повернена в предвічне русло грецької традиції. До початку XIX ст. в наслідок розвитку російської мови церковнослов’янська Біблія перестала бути загальнозрозумілою. Якщо в попередні століття для збереження її доступності для народу було достатньо часткових оновлень її лексики, то в XIX ст. з усією гостротою постало питання про новий повний переклад Біблії.

Проблема адаптації мови Святого Письма до народної була важливою і в Україні, хоча вона не стояла так гостро, як, наприклад, у віруючих Західної Європи. Історик української літератури М. Возняк, характеризуючи переклади Біблії XVI ст., писав: “Чистої української мови не маємо ні в одному тодішньому перекладі Святого Письма. Мова більшості перекладів – це конгломерат різних мовних елементів: церковнослов’янських,

українських, білоруських, польських, деколи ще й інших” [26, с. 243]. У цілому українська писемність XVI – XVIII ст. являла собою суміш “аж надто незграбного жаргону, де неорганічно зливалися до купи” елементи церковнослов’янської, польської та інших мов.

Як бачимо, вимоги Петра I, щоб у церковних книгах “никакой розни и особого наречия в оных не было”, не позбавлені підстав, адже книги Києво-Печерської друкарні розповсюджувалися по всій Росії. До того ж не всі віруючі росіяни “умеют честь книги, и от книжных не многие могут вся собрать от писания яже суть нужнейшая ко спасению” [27, с. 36]. Але, як уважав І. Власовський, уніфікація текстів богослужбних книг, до чого прагнули цар і Синод, не так стосувалися мови (лексики, стилю), як літургійного обряду [14, с. 549], хоча зазначав, що в процесі асиміляції церковнослов’янської мови на національному ґрунті кожного слов’янського народу при вимові, переписуванні виявлялися риси народної мови. Так виникали види церковнослов’янської мови, а в середині однієї з них – східнослов’янської, її український та російський різновиди. Ставити питання, яка з них правильна, не можна, оскільки церковнослов’янська мова не розмовна [6, с. 59]. Після приєднання України до Росії українська православно-богословська література була приречена на вимирання. З початку XVIII ст. і до його кінця змістом і мовою вона злилася з російською богословською літературою [6, с. 61]. У такий спосіб було ліквідовано протиріччя між необхідністю наближення мови богослужбних книг до народної, зрозумілої українцям, і дотриманням традиції – важливою умовою утримання православного смислу віри. Складність полягала в тому, що розмаїття мов виказувала розмаїття світобачення, різні види знань. Як видається, у поліетнічній Росії першої чверті XVIII ст. не вдалося знайти спосіб осягнення християнського врівнення з релігійно-культурних позицій усіх православних народів держави. Єдиною для всіх віруючих країни мала стати церковнослов’янська мова в її російському різновиді. Очевидно, за тих історичних умов іншого способу розв’язання проблеми не було.

Отже, дослідження Сенатського указу 1720 р. уможливило стверджувати, що цей адміністративний припис не містив антиукраїнського змісту, а мав на меті встановлення цензури релігійних книг.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лучик В. Ретроспективний і перспективний погляд на статус української мови як державної // Наукові записки. – Випуск 30. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. Винниченка, 2000. – С. 4.
2. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках // Український історичний журнал. – 1995. – №2. – С. 151.
3. Огієнко І. Історія української літературної мови. – К., 1995. – С. 120 – 121.
4. Сенатский указ. 5 октября 1720 г. // Полное собрание законов Российской империи - I (надалі ПСЗ-I). – Т. VI. – №3653. – С. 244.
5. Огієнко І. Історія українського друкарства. – К., 1994. – С. 298 – 299.
6. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – К., 1998. – Т. III. – С. 57.
7. Бабич Н. Д. Історія української літературної мови. – Львів., 1993. – С. 6.
8. Руководство к познанию законов. Сочинение графа Сперанского. – СПб, 1845. – С. 83 – 84.
9. Латкин В. Н. Учебник истории русского права периода империи (XVIII и XIX ст). – СПб., 1899. – С. 3 – 6.
10. Сизиков М. И. Сенат // Законодательство Петра I. – М., 1997. – С. 68.
11. Цыпин В. А. Церковное право. – М., 1996. – С. 234.
12. Малашенко А. Религия – дело не частное // Независимая газета. – 16.03.2001. – С. 8.
13. Соборное Уложение 1649 г. – Л., 1987. – С. 19.
14. Духовный регламент. 4 февраля 1721 г. // Законодательство Петра I. – М., 1997. – С. 540.
15. Анисимов Е. Время петровских реформ. – Л., 1989. – С. 347.
16. Тим не менше, старообрядцям вітківсько-стародубських слобід вдалося зібрати значну кількість друкованих та рукописних богослужбних книг. – Поздеева И. В.

Древнерусское наследие в истории традиционной книжной культуры старообрядчества (первый период) // История СССР.— 1988. — №1. — С. 97.

17. Протестантизм в России // Христианство. Энциклопедический словарь. — М., 1995. — Т.2. — С. 406 — 411.

18. Краснобаев Б.И., Черная Л.А. Книжное дело // Очерки русской культуры XVIII века. — МГУ., 1987. — Ч.2. — С. 307.

19. Вплив протестантизму на духовне життя української церковної еліти було помічено ще в XVI столітті. — Див.: Потульніцький В. Інтелектуальні впливи заходу на українське духовне життя української еліти в XVI — XVIII ст. // Київська старовина. — 2001. — №2. — С. 3.

20. Шульгин В.С. Религия и церковь // Очерки русской культуры XVII века. — МГУ., 1979. — С. 301.

21. Ключевский В.О. Курс русской истории // Ключевский В.О. Сочинения. — М., 1988. — Т.3. — С. 270.

22. Огієнко І.І. Українська церква. — Київ, 1993. — Т.1-2. — С. 227.

23. Омельченко О.А. Закон и печать в дооктябрьской России (Историческая традиция правового регулирования) // Советское государство и право. — 1991. — №3. — С.160 — 173.

24. Курс церковнославянского языка // Литературная учеба. — 1991. — №1. — С. 182.

25. Е.Н. Бирукова и И.Н. Бируков Предисловие // Псалтырь. Новый перевод. — Литературная учеба. — 1994. — №1. — С.4 — 5.

26. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. — К., 1998. — Т.І. — С. 243.

27. Кримський А. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася // Історія української мови: Хрестоматія / Упорядники С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсієнко. — К., 1996. — С. 36.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Лукашевич Олександр Анатолійович — кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету.

Наукові інтереси: проблеми історії та історіографії України й Росії XVIII століття, методологія й теорія історії.

УДК 930.1:94(477) «166/168» (045)

ВИСВІТЛЕННЯ ПОСТАТІ КОШОВОГО ОТАМАНА ІВАНА СІРКА В УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ XVIII ст.

Олена ЛУКАШОВА (Маріуполь)

У статті досліджуються особливості поглядів істориків XVIII ст.: Самовидця, Григорія Грабянки, Самійла Величка, О.І. Рігельмана, В.Г. Рубана, П. Симоновського, С. Мишецького та автора "Історії Русів" щодо постаті кошового отамана Війська Запорозького Івана Сірка. Аналізується ставлення цих авторів до політичної та військової діяльності видатного козака. Акцентується увага на тому, що праці істориків XVIII ст. є важливим внеском у подальшому дослідженні особистості І. Сірка в історіографії.

Ключові слова: кошовий отаман, Запорозька Січ, історіографія, концепції істориків.

В статье исследуются особенности взглядов историков XVIII ст.: Самовидца, Г. Грабянки, С. Величко, О.И. Ригельмана, В.Г. Рубана, П. Симоновского, С. Мышецкого и автора "Истории Руссов" на личность кошевого атамана Войска Запорожского Ивана Сирка. Анализируется отношение этих авторов к политической и военной деятельности

выдающегося казака. Акцентируется внимание на том, что работы историков XVIII ст. являются важным взносом в дальнейшее исследование личности Ивана Сирко в историографии.

Ключевые слова: кошевой атаман, Запорожская Сечь, историография, концепции историков.

Views peculiarities of XVII century historians such as Samovidits, G. Grabyanka, S. Velichko, O.I. Rigelman, V.G. Ruban, P. Simonovsky, S. Mushetsky and the author of "Russov History" in regard to Cossack's ataman of Zaporozhian Armi Ivan Sirko are investigated in the article. The authors' attitude to political and military activities of the prominent Cossack is also analysed. The attention is accented to the fact that works of XVIII c. historians are an important contribution in the further investigation of I. Sirko as personality in historiography.

Keywords: Cossacks' ataman Zaporozhskaya Sech, historiography, historians' conceptions

В українській та російській історіографії важливе місце посідає постать кошового Івана Сірка. Його життя і боротьба проти турецько-татарських загарбників певною мірою висловлювалася істориками XVIII ст. Це був дуже важливий період становлення української та російської історичної науки. Він багатий рядом нових літописно-історичних творів, які започаткували способи до осмислення історичних подій і явищ і які часто ґрунтувалися на хроніках, щоденниках, літописах, свідченнях очевидців подій Хмельниччини та Руїни.

Оцінки щодо діяльності Івана Сірка, дані істориками цього періоду становлять великий науковий інтерес. Це питання недостатньо досліджене в історичній літературі. Загальні наукові розвідки присвячені проблемам історіографії України XVIII ст. належать таким ученим, як В. Іконніков [6], Д. Дорошенко [5], М. Марченко [14], Я. Калакура [9], І. Колесник [10]. Існує багато досліджень, присвячених саме творчій діяльності істориків XVIII ст. Необхідно визначити таких учених, як О. Левицький [11], О. Прицак [19], П. Сас [23], С. Заремба [7]. Певною мірою питання висвітлення постаті кошового отамана Івана Сірка в контексті подій в Україні в період війни Богдана Хмельницького та Руїни в українській і російській історіографії XVIII ст. розглядали такі дослідники козаччини, як О. Апанович [1], Я. Дзира [3;4], В. Соболев [25], В. Шевчук [26;27]. Спеціальні дослідження, які присвячені постаті Івана Сірка і в яких аналізуються дослідження істориків XVIII ст. щодо постаті знаменитого кошового належать Д. Яворницькому [28], Ю. Мицику [16], В. Маслійчуку [15].

Метою статті є вивчення особистості кошового, отамана Івана Сірка на основі аналізу праць українських і російських істориків XVIII ст. З цією метою розглянуто наукову спадщину Самовидця [13], Григорія Грабянки [12], Самійла Величка [22], П. Симоновського [24], В. Рубана [21], "Історії Русів" [8], Ф. Міллера [17], О. Рігельмана [20], С. Мишецького [18]. Кожен із зазначених дослідників намагався дати свою оцінку постаті кошового Івана Сірка.

Доба Хмельниччини й викликане нею небувале піднесення національної енергії й духового життя знайшла розкриття в особливій категорії історичних творів – козацьких літописах, які йдуть від другої половини XVII ст. [5, с. 23]. Найбільш характерними зразками "козацького літописання", а разом із тим дуже важливими працями з обсягу старої української історіографії є літописи Самовидця, Самійла Величка та Григорія Грабянки, в яких приділяється увага висвітленню життя й діяльності славетного кошового Івана Сірка.

У літописі Самовидця згадується, насамперед, військова діяльність Івана Сірка, але в контексті міжусобних війн, які велися у той час в Україні. За словами автора, Іван Сірко – сильний воїн. Самовидець симпатизував Івану Сірку, підкреслював його хоробрість: "На Запорожжю кошовий Іван Сірко, ватаг сильний, помер". Дослідник О. Левицький у своїй вступній статті до літопису писав, що: "Самовидець у судженнях про історичних осіб, діяльності яких він стосується в своєму літописі, надзвичайно скупий на похвали. Можна вказати тільки двох осіб,

про яких літописець висловлюється з деякою похвалою – це Сомко й Запорізький кошовий Іван Сірко. Обоє він хвалить за особисті відвагу й військову доблесть. Останнього він нагороджує почесним ім'ям “ватаг сильний” [11, с. 71]. Характеризуючи військову нещадність кошового, Самовидець писав: “Где прийшовши Іван Сірко усе тоє пожаковали с козаками”. Автор неодноразово згадував, що Сірко дуже любив татар поганяти, повоювати з ними. Це підтверджується такими висловлюваннями літописця: “Сірко з козаками на татар ходив, где давши бой, казаки орду зламали, и мусіл хан уступати”. Самовидець не дає власної оцінки Сірку, він лише згадує про нього, описуючи деякі його військові походи.

Як і Самовидець, Григорій Грабянка у своєму літописі теж тільки описує дії кошового отамана й не дає власної оцінки його вчинкам. Але ж у його творі з'являються деякі інші факти діяльності кошового. Так, наприклад, він констатує, що 1673 року “кошовий запорізький Сірко з козаками та калмиками несподівано напав на Крим, а потім на Білгородщину і наробив там чимало шкоди”, а 1675 року, “Дорошенко замирився із запорожцями та з їхнім кошовим Сірком і вони обоє присягли на підданство царській величності”.

Як Самовидець і Григорій Грабянка, Самійло Величко теж визначне місце відводив подіям визвольної війни українського народу в часи Богдана Хмельницького та Руїни. У літописі автором наведено багато цікавих фактів, які характеризують життя й діяльність кошового Івана Сірка. Так, приділено увагу політичній та військовій діяльності кошового отамана в період Руїни, який став часом серйозних випробувань для українського народу. С. Величко показував І. Сірка далекоглядним, досвідченим, авторитетним козаком, який мав особисте бачення на політичне становище в Україні, яке дуже часто суперечило політиці гетьманів, хоч і виражало настрої і бажання більшості запорожців. Можна сказати, що С. Величко створив ідеальний образ видатного запорізького воєначальника, відважного воїна, який заслужено прославився перемогами над турками й татарами.

У літописі Самійло Величко навів багато листів кошового, які адресовані гетьманам. У цих листах кошовий отаман явно висловлював невдоволення політикою наступників Б. Хмельницького. На підставі наведеного листування І. Сірка з гетьманами і досить яскраво описаних подій і походів кошового ми можемо скласти достатню картину того, як уявляв постать кошового отамана автор літопису. Ці уявлення літописця не завжди групувалися на реальних історичних фактах.

У своєму творі С. Величко акцентував увагу на авторитетності кошового отамана, на тому, що думки й наміри кошового розділяло все Запорозьке військо й не тільки розділяло, а й готове було відстоювати. С. Величко характеризував Івана Сірка як людину, котра не визнавала незаслужене гетьманство та гетьманство, одержане за спорідненістю, вважаючи, що таку посаду треба отримати, якщо не військовим авторитетом, так повагою серед народу, виділяв далекоглядність і досвідченість кошового як політика й військового діяча. Уперше саме в С. Величка описаний історичний факт зустрічі Івана Сірка з майбутнім гетьманом Мазепою і яким у своїх працях користувалися й користуються багато істориків.

Велику увагу літописець приділяв висвітленню питань щодо зв'язків кошового отамана з Туреччиною, його походів проти бусурманів. Отже, він першим з літописців описав найбільш кровопролитний напад турків на Запорозьку Січ 1675 р., де показав талант Сірка як полководця, досвідченого воєначальника, козацького ватажка, просто сміливу людину, одержиму ідеєю помсти за вітчизну й народ. Як справедливого воїна, справжнього лицаря, характеризують І. Сірка такі слова, подані в літописі: “Не гадали ми, низове Запорозьке військо, заходити у велику неприязнь і війну з вашою ханською милістю і з усією Кримською державою, коли б не побачили до того початку від вас, що його учинив минулої зими ваша ханська милість. Ми ніколи не сподівалися від вас такого злого замислу й неповаги, як від людей, які займаються рицарським промислом і люблять заховати в собі правду, через це й не мали належної обережності й готовності дати відсіч тож і ми, прикладом давніх предків і братів наших, мусили подбати, око за око віддячити і помститися вашій ханській милості і всій Кримській державі за свою зневагу й

образу, але явно, не таємно, по-рицарському, і не так, як ви вчинили з нами” [13, с. 193]. Як і Самовидець, С. Величко у своєму творі наводив дату смерті славетного отамана. Але, крім того, із літопису ми дізнаємося про місце поховання кошового. Так, С. Величко писав: “Того ж літа, 1 серпня, приставився від цього життя в своїй пасіці Грушовці, похворівши певний час, славетний кошовий отаман Іван Сірко” [22, с. 265].

Петро Симоновський у своїй праці “Короткий опис про козацький малоросійський народ” згадував про Івана Сірка, коли той ворогував з гетьманом І. Виговським. Він писав, що Ю. Хмельницький з Кошовим Запорозьким Іваном Сірком благополучно опанували Чигирин. Новим фактом, наданим П. Симоновським до біографії кошового було те, що, в Чигирині перебувала на той момент жінка І. Виговського, яку Ю. Хмельницький і Іван Сірко заслали до чоловіка, котрий утік до Польщі. Потім автор згадував про кошового вже в стосунках з гетьманом І. Брюховецьким. У цей час, писав П. Симоновський, Сірко ходив із Запорожцями, калмиками під Белгород “для розорення татарських сіл, але там його сильно атакували Махновський з поляками й татарами” [24], після чого він вимушений був повернутися в Малоросію. Тобто П. Симоновський указував на невдалий сірковий похід, яких були одиниці. Взагалі Івану Сірку даний не позитивний, а ймовірніше негативний образ кошового.

Увага легендарному кошовому приділена і в праці історика Василя Григоровича Рубана. 1777 р. видана “Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1776 год, с изгнанием настоящего образа тамошняго правления и с приобщением списка прежде бывших гетьманов, генеральных старшин, полковников и иерархов”. У своїй праці В.Г. Рубан констатував, що в 1664 року “кошовий Запорожської Січі Сірко малоросійське місто Чигирин доставав, але не взяв” [21, с. 86]. А 1673 року, за свідченням В.Г. Рубана, Іван Сірко воював проти Кримського ханства. У цьому творі ми вперше дізнаємося про те, що поряд із запорожцями воювали калмики: “Сірко із запорожцями й калмиками вперше в Криму, а потім у Білгородщині великі пограбування зробив” [21, с. 115].

У традиціях так званих козацьких літописів, користуючись ними, доповнюючи переказ власними спогадами, а подекуди – документами, працював автор “Історії Русів”. У своїй праці він із захопленням розповідав про початки козацтва, його боротьбу із зовнішніми агресорами. У цьому контексті постаті Івана Сірка приділяється ціла оповідь. Не можна не помітити того захоплення легендарним героєм, яке відчував сам літописець: “Сірко був людиною дивовижною і рідких прикмет щодо хоробрості, запевняти та всіх військових успіхів; і при достатньому числі війська легко міг зробитися Тамерланом або Чингизханом, себто великим завойовником” [8, с. 225]. Він характеризував Івана Сірка як відважного воїна, охоронця рідної землі, котрий не спускав татарам образ і завжди відповідав їм за нашістю. Зазначав, що татари вважали його за великого чарівника й називали руським шайтаном. Так автор “Історії Русів” описував його військовий хист: “Він з малочисельним військом своїм завше щасливо воював і був переможцем, не зводячи, однак, ні з ким неправедної війни. Баталії в нього вважалися за іграшку, і жодної з них він не програв” [8, с. 226]. Літописець обходив багато моментів з біографії Сірка, описаних, наприклад, у Самійла Величка, як-от: напад яничарів на Січ, відповідь кошового на підступну акцію султана війною на Крим, вирублення ясиру й смерть славетного отамана. Проте в нього є розповідь про справедливість Сірка, який був такий не лише до співвітчизників.

Певною мірою постать Івана Сірка розглядалася і в працях російських істориків XVIII ст., які поряд з викладом історії Росії приділяли значну увагу історії Малоросії. Так, відомий російський історіограф німецького походження Ф. Міллер у своїй праці “Історичний твір про Малоросію і малоросіян” указував на деякі епізоди з біографії кошового, які теж дають можливість проаналізувати діяльність цієї непересічної особистості: отже, про похід на Аккерман 1673 р., де запорожці “многое разорение чинили, и собрав довольно добычи, возвратились” [17], про те, що на початку 70-х років 17 ст. Іван Сірко “в самое то время от Короля Гетманом наречен был” [17]; про співпрацю гетьмана П. Дорошенка та кошового й про їхню присягу на підданство російському государю; про зустріч кошового Сірка з

майбутнім гетьмана Мазепою, коли Мазепа, виконуючи доручення Дорошенка “послан был от Дорошенка в Турцию для призыву их в помощь” [17]. Ці дрібні, здавалося б епізоди, указують на активну політичну позицію невтомого отамана.

Свої оцінки щодо постаті кошового висловив російський історик Олександр Іванович Рігельман. Він не приділяв особливої уваги питанням щодо життя й діяльності кошового, але згадав про нього тоді, коли досліджував обставини смерті Юрія Хмельницького. О.І. Рігельман піддавав сумніву твердження про причетність Івана Сірка до загибелі Ю. Хмельницького. Автор говорив, що І. Сірко не міг бути причетним до загибелі Ю. Хмельницького, оскільки помер 1680 р., а гетьмана було страчено в Кам'янці-Подільському 1685 р. за наказом турецького уряду [20].

Нові цікаві факти подав нам у своїй праці князь Семен Іванович Мишецький, який перебував з 1736 по 1740 рр. на Запорозькій Січі, та записував від запорожців різні відомості про їхнє життя й побут. Не оминув увагою він й особистість Івана Сірка. Так, запорожці розповідали, що той 1697 року (помилка в даті: Сірко на цей час помер), коли турки хотіли місто Київ атакувати, зі своїми силами стояв на сторожі нижче порогів. Ще Мишецький писав, що Сірко в них “из всех славный был кошевой; уже и по смерти оного по морю мертвого его пять лет для славы и счастья запорожцы важивали, понеже был славен и турки весьма имени его баивались. Когда на войну и с мертвым еживали, то всегда им счастье бывало” [18]. Цей новий, досі ніким не визначений факт в біографії кошового, свідчить про великий авторитет запорозького отамана, про повагу до нього як досвідченого талановитого полководця.

Отже, як ми бачимо, уже на початку становлення української та російської історіографії постать Івана Сірка привертала до себе увагу істориків XVIII ст. Вони зробили вагомий внесок у дослідження постаті кошового Івана Сірка. Незважаючи на те, що Сірко з'являвся в працях істориків цього періоду лише епізодично, але кожен з них однаковою мірою (від простої констатації дій кошового до аналізу характеру та вчинків отамана) розкривали образ легендарного козака, інтерпретуючи його вчинки не лише з позиції власного світобачення, а й у контексті внутрішньої та зовнішньої політичної ситуації в країні. Передусім, історики XVIII ст. назавжди утвердили героїчний образ кошового отамана, визначили його місце в історії України. Дослідникам цього періоду вдалося залишити цінний спадок щодо дослідження постаті Івана Сірка. Вони збагатили наукову думку першим фактичним матеріалом стосовно життя й діяльності легендарного кошового. Їхній творчий доробок спонукав подальших дослідників до критичного аналізу набутих знань. Тому висвітленню постаті кошового отамана Івана Сірка в історіографії XIX ст. і буде присвячена наступна стаття автора.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків / О. Апанович. – К.: Дніпро, 1991. – 335 с.
2. Бантиш-Каменський Д.Н. История Малой России / Д.Н. Бантиш-Каменский. – К., 1993. – С. 238.
3. Дзира І.Я. Величкове оповідання про Івана Сірка в українській літературі / І.Я. Дзира // УІЖ 1966.–№ 6. –С. 155–159.
4. Дзира І.Я. Козацьке літописання 30–80-х років XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти / І.Я. Дзира. – К.: Ін-т історії НАН України, 2006. – 567 с.
5. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії / Дорошенко Д. І. – К.: Вища школа, 1996 – 323 с.
6. Иконников В.С. Опыт русской историографии /В.С. Иконников. – К.: Типография императорского университета св. Владимира, 1892–1908.
7. Заремба С.З. Хронологічні системи літописів Самовидця, Г. Грабянки, С. Величко / С.З. Заремба // Український історичний журнал. – 1974. –№ 8. –С. 98–104.
8. Історія русів. – К.: Рад. письменник, 1991. – 318 с.
9. Калакура Я.С. Українська історіографія. Курс лекцій / Я.С. Калакура. – К.: Генеза, 2004–496 с.
10. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX ст.) / І.І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 256 с.

11. Левицкий О.И. Опыт исследования о летописи Самовидца / О.И. Левицкий // Летопись Самовидца. – К., 1878.
12. Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К.: Знання, 1992. – 192 с.
13. Літопис Самовидця. – Київ: “Наукова думка”, 1971. — 208 с.
14. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.) / М.І. Марченко. – К.: Київський ун-т, 1959. – 256 с.
15. Маслійчук В.Л. Altera patria: Нотатки про діяльність Івана Сірка на Слобідській Україні / В.Л. Маслійчук. – Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2004. – 60 с.
16. Мицик Ю. А. Іван Сірко / Ю.А. Мицик. – К.: Видавний дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 160 с.
17. Миллер Ф. Историческое сочинение о Малороссии и малороссиянах. – М., 1846 / Ф. Миллер // <http://litopys.org.ua/>
18. Мышецкий С.И. История о казаках запорожских, как оные издревле зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся / С.И. Мышецкий. – Одесса, 1852 // <http://litopys.org.ua/>
19. Прицак О. Доба військових канцеляристів / О. Прицак // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 62–66.
20. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О.І. Рігельман. – К.: Либідь, 1994. — 768 с.
21. Рубан В. Краткая летопись Малыя России / В. Рубан. – СПб.: Тип. Х.Ф. Клена, 1977
22. Самійло Величко. Літопис. У 2-х т., Т. 2 / За ред. В.О. Шевчука. – К.: Дніпро, 1991. – 642 с.
23. Сас П.М. Історія України у висвітленні О.І. Рігельмана / П.М. Сас В.О. Щербак // Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К.: Либідь, 1994. — 768 с.
24. Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах / П. Симоновский. – М.: Университетская типография 1847 // <http://litopys.org.ua/symon/sym.htm>
25. Соболев В. А. Літопис Самійло Величка як явище українського літературного бароко / В.А. Соболев. – Донецьк: МП Отечество, 1996. – 336 с.
26. Шевчук В. О. Самійло Величко та його літопис / В.О. Шевчук // Самійло Величко. Літопис. – К.: Дніпро, 1991. – 642 с.
27. Шевчук В. О. Нерозгадані таємниці “Історії Русів” / В.О. Шевчук // Історія Русів. – К., 1991.
28. Яворницький Д. І. Іван Сірко, славетний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків / Д.І. Яворницький. – Дніпро: Промінь, 1990. – 190 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Лукашова Олена Василівна – аспірантка кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

Наукові інтереси: висвітлення постаті кошового отамана війська Запорізького Івана Сірка в історіографії.

УДК 930.1(477) “1941–1944”

РУХ ОПОРУ В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ (1941 – 1944 рр.) В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 50-х – 60-х рр.

Дмитро НЕФЬОДОВ (Миколаїв)

В статті досліджується радянська історіографія рух Опору в Південній Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1944 рр.) крізь призму аналізу праць другої половини 50-х – 60-х рр.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, рух Опору, радянська історіографія, “відлига”, історіографічне джерело

В статье исследуется советская историография движения Сопротивления в Южной Украине в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1944 гг.) через призму анализа работ второй половины 50-х – 60-х гг.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, движение Сопротивления, советская историография, “оттепель”, историографический источник.

In the article soviet historiography is probed motion of Resistance movement in the Southern Ukraine in the years of the Great Patriotic war (1941 – 1944) through the prism of analysis of labours of the second half 50th-60th years.

Keywords: Great Patriotic war, Resistance movement, soviet historiography, “vidliga”, historiography source

Смерть Й. Сталіна, фактичний переворот у партійній верхівці та, як наслідок, прихід до влади М. Хрущова суттєво вплинули на подальший розвиток першої країни рад. Основними характерними рисами другої половини 50-х – 60-х років стали так звана “відлига” та часткова демократизація. Знаковим у цьому плані став загальновідомий XX з’їзд партії, а саме події, які відбулись в останній день роботи з’їзду 25 лютого 1956 р. на ранковому засіданні. Цього дня М. Хрущов виступив із закритою доповіддю “Про культ особи та його наслідки”, яка й дала поштовх для деякої лібералізації та демократизації всіх сторін суспільно-політичного життя. Вітчизняна історична наука виявилась особливо чутливою до цих змін, що визначилось у розумінні радянськими істориками необхідності глибоких оновлень та змін.

Саме в цей період у радянській історіографії руху Опору остаточно виокремились основні напрямки, над якими працювали історики: по-перше, це висвітлення “керівної та спрямовуючої” ролі комуністичної партії в організації та розвитку руху Опору; по-друге, безпосередньо сама діяльність радянських партизанів і підпільників; по-третє, боротьба з “буржуазними фальсифікаціями” та викриття “злочинної суті українських буржуазних націоналістів”. Згідно з негласним розподілом ролей між центром та периферією, боротьбою з “буржуазними фальсифікаціями” займалися переважно російські радянські історики, а колеги з УРСР повинні “більш глибоко” викривати “злочинну діяльність” ОУН.

Значною подією в цей час стала поява великої кількості збірників документів і матеріалів. Наслідком величезної та кропіткої роботи археографів стало те, що з 1956 по 1969 рр. побачили світ 8 збірників. Їхній загальнонауковий рівень значно вищий, ніж у збірників кінця 40-х – першої половини 50-х років. Це виявилось в охопленні величезної кількості архівних матеріалів, які на сторінках цих збірників уперше введені до наукового обігу.

1963 р. вийшов збірник документів “Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів” [1]. Він є одним з перших тематичних збірників, виданих у республіці в згадуваний період. Матеріал збірника розкриває становлення та функціонування “нового порядку” – умов, у яких довелося розгортати свою діяльність учасникам руху Опору. Значну частину збірника становлять офіційні документи окупаційної влади, за якими можна дослідити боротьбу німецько-румунської адміністрації з партизанами й підпільниками. Певне коло матеріалів свідчить про масовий саботаж жителів міст південного регіону, ряд документів висвітлюють акти комісій із установаження і розслідування злочинів окупантів у Севастополі, Керчі та ін. Підібрані документи

свідчать не тільки про злочини окупаційної адміністрації, але й про те, що представники німецько-румунської влади були майже безсилі перед опором місцевого населення, діями партизанів і підпільників.

Частина документів, у яких зображена участь комсомольців у русі Опору, міститься в збірнику “Огненные годы” [2], який побачив світ 1965 р. Це перший збірник першоджерел присвячений показу ролі радянської молоді та комсомолу у війні. Упорядниками збірника стали працівники Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР та відділу історії Великої Вітчизняної війни Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Однак, незважаючи на такий високий статус, упорядникам збірника вдалося подати лише фрагментарний матеріал, у якому зображено боротьбу в тилу ворога в Південній Україні. Переважно це звіти підпільних комсомольських груп та обкомів ЛКСМУ. До того ж більшість документів опубліковано не в перше. 1967 р. побачив світ збірник “Совершенно секретно! Только для командования” [3]. Джерельну базу збірника склали документи вищих військових та політичних органів влади нацистської Німеччини, вищого військового керівництва вермахту. Вони дають змогу комплексно проаналізувати стратегію Німеччини у війні із СРСР. Яскраво простежується явна недооцінка німецькими військовими стратегами можливості загрози з боку партизанів і підпільників. Навіть уже під час самої німецько-радянської війни ні окупаційна адміністрація, ні військово командування не змогли протиставити партизанам більш-менш суттєвих заходів. Це розкрито в поданих документах збірника. Протягом другої половини 50-х – 60-х рр. емпірична база досліджень руху Опору значно збільшилася за рахунок видання перших збірників, які висвітлювали історію окремих областей УРСР в добу війни. В цих збірниках велику кількість документів (як завжди – окремий розділ) присвячено руху Опору. Знаменною подією став вихід 1964 року збірника “Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. Документи і матеріали” [4]. Найбільший інтерес для дослідників підпільно-партизанської боротьби являють собою накази, оголошення й повідомлення німецько-румунської окупаційної адміністрації. Велика увага приділена висвітленню змісту листівок, які виготовлялися партизанами й підпільниками Миколаєва. Це – документи № 112, 117, 137, 139, 140, 142, 146 – 151. Зверненням до партизанів і доповідям про їхню діяльність політуправління Південного фронту присвячені документи № 86, 93, 103, 115. У цілому необхідно відзначити, що над створенням збірника працював цілий ряд миколаївських істориків і краєзнавців, і незважаючи на деяку тенденційність у доборі документів, поява цієї праці стала знаковою подією для історіографії, насамперед на рівні Південної України.

1968 року вийшов збірник того ж напрямку на матеріалах Херсонщини [5], підготовлений партійним архівом Херсонського обкому компартії України й Херсонським обласним державним архівом. При його складанні використовувалися матеріали десяти архівів (архів Міністерства оборони СРСР, Центральний військово-морський архів та ін.), Херсонського краєзнавчого музею, повідомлення Радінформбюро, матеріали інших збірників. Другий розділ збірника повністю присвячений темі підпільно-партизанської боротьби патріотів області в тилу ворога [5, с. 89 – 166]. Ця праця продовжила тематичний ряд робіт подібного роду в нашому регіоні в зазначений період. Подібний за структурою та наповненням і збірник “Запорожская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.)” [6]. Отже, протягом цього періоду світ побачила достатня кількість збірників документів і матеріалів, у яких містилися сотні першоджерел з історії руху Опору. Більшість з них уведено до наукового обігу вперше. Цей процес значно розширив можливості істориків та надав змогу цілісніше та ґрунтовніше дослідити рух Опору в Південній Україні.

Завдяки цим процесам у досліджуваній період з'явилася велика кількість монографічних досліджень та статей у наукових періодичних виданнях, присвячених руху Опору. Своєрідною межею між “старою” сталінською історіографією війни і руху Опору та “новою” доби “відлиги” стала узагальнювальна монографія М. Супруненка [7]. Залучивши велику джерельну базу (більшу частину якої склали архівні матеріали), автор одним з перших виділив у “всенародній боротьбі в тилу ворога” три форми: бойові дії партизанських загонів, боротьбу підпільників (під цим дослідник мав на увазі партійне підпілля або будь-які дії безпартійних скеровані членами партії) та незбройну боротьбу народних мас. Докладно описав автор процес посилення партійного підпілля в південних областях через направлення комуністів з “Великої землі”, їхнє закидання в тил ворога для об'єднання підпільних груп та партизанських загонів, проаналізував діяльність одеського, миколаївського, запорізького підпілля, акцентуючи увагу на таких заходах підпільників, як створення та розповсюдження листівок, організація колективного прослуховування повідомлень Радінформбюро, відтворив картину масового спротиву цивільного населення, робітників промислових підприємств, одеського порту, запорізьких та миколаївських заводів. Збройну боротьбу партизанських загонів науковець визначив найвищою формою боротьби в тилу, акцентував увагу на збройних діях у завершальний період окупації в майже усіх районах Одещини, Херсонщини, Запоріжжя та Миколаївської області, навів узагальнювальні дані по регіону.

Саме в цей період у вітчизняній історіографії війни почали з'являтися академічні фундаментальні колективні монографії на кшталт “История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945” в шести томах [8] та “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941 – 1945 рр” в трьох томах [9]. Ці праці відзначилися наявністю великого фактичного матеріалу, розкриттям особливостей руху Опору в південному регіоні УРСР, врахуванням особливостей Півдня. Однак неспроможність зосередитися більш конкретно на змалюванні підпільно-партизанської боротьби та незбройного Опору народних мас у південних областях та акцент на тільки історико-партійному напрямі знизили наукову цінність цих праць.

Однією з перших наукових монографій, присвячених безпосередньо історії руху Опору на території України, є праця В. Клокова, І. Кулика, І. Слинька [10]. У книзі йдеться про створення і дії перших підпільних партійних і комсомольських організацій, виникнення партизанського руху, основні етапи його розвитку. Особливу увагу в праці приділено показу “керівної та спрямувальної” ролі ЦК КП(б)У та його представників у партизанських загонах і з'єднаннях, змалювана картина основних бойових операцій партизанів, їх агітаційно-пропагандистська, диверсійна робота. Автори проаналізували процес перетворення винищувальних батальйонів Одеси, Запоріжжя та інших міст Півдня на головні бойові групи, навколо яких організовувалися партизанські загони, створення в Миколаївській області в районі плавнів великої кількості складів та землянок для партизанів, широку агітаційну роботу підпільних організацій Одеси та області вже в перші місяці окупації. Подаючи приклади диверсій, які провели підпільники Херсонщини, Одещини, дослідивши створення в Миколаївській області підпільного центру, який спрямовував діяльність 16 підпільних груп, дослідники не розділили боротьбу партизанів і підпільний рух, вважаючи, що останній еволюціонував з партизанського в підпільний. Проте це твердження є помилковим, адже партизанський рух на Півдні УРСР на весні 1942 р. був фактично розгромлений, і діяльність підпільників велася окремо. Відтворили науковці й масовий саботаж на підприємствах Запоріжжя, Миколаєва, Одеси, у сільському господарстві Херсонщини, указавши на те, що він став основною формою Опору населення економічним та господарським заходам окупантів [10, с. 124 – 128], висвітлили

активну масово-політичну роботу підпільників Півдня. Незважаючи на “класичні” висновки щодо ролі комуністів у підпільно-партизанському русі, значну критику оунівців майже в усіх розділах монографії та деякі теоретико-методологічні помилки, праця В. Клокова, І. Кулика, І. Слинька є першою відносно вдалою спробою дати узагальнювальне дослідження боротьби в тилу ворога на території УРСР, у тому числі в південному регіоні.

Дослідник Г. Горобець 1969 р. захистив дисертацію з історії партійного підпілля на території всієї УРСР [11], яка згодом побачила світ у вигляді монографії [12]. Використавши достатньо широку джерельну базу, архівні матеріали, збірники вже опублікованих документів та узагальнивши напрацювання попередніх дослідників, Г. Горобець показав умови формування партійного підпілля, його структуру, діяльність підпільних груп, форми та методи їхньої роботи. Науковець критично оцінив процес формування підпілля, указав на ряд помилок та упущень, спричинених, на його думку, неймовірним поспіхом, постійною зміною ситуації на фронтах та “втратою деякими членами партії самовладання і самоконтролю” [12, с. 7]. Учений відмітив особливу складність діяльності партійного підпілля Одеської, Запорізької та інших областей Півдня. Історик прийшов до висновків, що диверсійно-підривна робота підпільників на миколаївських, одеських, херсонських підприємствах Півдня набула для загарбників украї загрозовий розмах та завадила організувати роботу промисловості. У цілому, автору вдалося в загальних рисах відтворити діяльність партійного підпілля в Україні, частково висвітлити діяльність підпільних організацій та груп у південних областях.

Дисертаційне дослідження миколаївського історика В. Нем’ятого [13] присвячено висвітленню діяльності партійного підпілля Півдня України на території сучасних Миколаївської та Херсонських областей. За оцінкою дослідника, специфіка умов степової України позначилася в тому, що, на відміну від північних районів, тут переважали такі форми Опору, як дії підпільних партійних організацій і диверсійних груп [13, с. 4]. Більш глибоко діяльність партійного підпілля висвітлена В. Нем’ятим у його наступних працях [14; 15; 16]. Особливо багато уваги дослідник звернув на показ організаторської та керівної ролі комуністів у підпільній боротьбі. Джерельна база досліджень В. Нем’ятого широко презентована документальними матеріалами Партійного архіву Інституту історії партії при ЦК КП(б)У, Миколаївського, Херсонського, Одеського, Запорізького та інших обкомів КП(б)У, архівів Міністерства оборони СРСР, ГРУ ГШ Радянської армії та обласних державних архівів. На основі матеріалів з поданих архівів науковцю вдалося детально змалювати процес створення та діяльності численних підпільних організацій та груп, установити організаційну структуру партійного підпілля, узагальнити форми та методи роботи, характерні саме в умовах Півдня України, висвітлити створення єдиного центру з керівництва діями підпільників. Учений установив, що до кінця липня 1941 р. на Миколаївщині та Херсонщині створено 16 підпільних райкомів партії, з числа партійних керівників Херсона створений партизанський загін у складі 34 осіб. У той же час В. Нем’ятий зазначив, що підпільний обком створений лише в другій половині серпня 1941 р. на лівому березі Дніпра й практично не мав ніякого зв’язку з підпільними райкомаами та групами, які вже на той час перебували на окупованій території [14, с. 35]. Історик наголосив на тому, що з самого початку окупації підпільна боротьба на Півдні найбільш масово подана зривом економічних заходів окупантів із використання промисловості й грабунку сільського господарства [14, с. 60]. На підтвердження цієї тези дослідник навів велику кількість прикладів саботажу та диверсій на підприємствах та в сільському господарстві, акцентуючи увагу на тому, що основою для створення партійного підпілля та проведення диверсійної роботи стали промислові підприємства міст Півдня. У подальшому В. Нем’ятий продовжив глибшу розробку підпільно-партизанської тематики, захистив докторську дисертацію, ухпив до

редакційних колегій ґрунтовних узагальнювальних праць з історії “всенародної боротьби” на території республіки та проблемної групи з вивчення історії Великої Вітчизняної війни.

1967 р. дисертацію, присвячену партійному підпіллю та партизанському руху на Одещині, захистив одеський дослідник М. Зотов [17]. Наукова цінність дисертації та виданої на її основі монографії [18] у тому, що в ній уперше подаються узагальнені відомості про кількість підпільних організацій, партизанських загонів і груп, які діяли в тилу ворога, висвітлюються численні факти незбройного Опору, масового саботажу заходів окупантів місцевим населенням Одеси та області. Цінність наукового доробку М. Зотова підкреслюється розкриттям ролі Одеського підпільного обкому в організації партійного керівництва підпільно-партизанським рухом у зв’язку з нововідкритими на той час обставинами його діяльності. Також автор спрямував свою увагу на змалювання дій партизанських загонів, які дислокувалися в катакомбах, диверсійних груп під командуванням А. Солдатенка, А. Дворецького, В. Молодцова, діяльності комсомольсько-молодіжних груп Л. Бачинського, Л. Кацапова та ін. Трохи згодом у співавторстві з В. Єгоровим та О. Рогожиним світ побачили ще ряд праць науковця з тематики руху Опору на території Одеської області [19; 20; 21]. На сторінках монографії “907 днів в тилу врага” [20] до наукового обігу введено велику кількість документів і матеріалів Одеського обласного партійного архіву й архіву Інституту історії партії при ЦК КП(б)У. Науковці глибоко проаналізували підпільно-партизанський рух на території Одеської та Ізмаїльської областей, докладно змалювали умови, в яких готувалася діяльність партійного підпілля та партизанських загонів ще під час оборони Одеси. Учені чітко виділили три напрями боротьби: партизанська війна, підпілля та саботаж. Що стосується підпільної боротьби, то історики детально проаналізували діяльність обкому, райкомів партії, але та, на жаль, практично не приділили уваги діяльності непартійного підпілля. Відзначаючи велику кількість помилок у роботі підпільного обкому на чолі з А. Петровським, автори в цілому загалом позитивно оцінили його діяльність. Серед усіх заходів підпільного обкому автори особливу увагу приділили підбору кадрів, спрямуванню діяльності підпільних організацій на збройну боротьбу, розвитку масово-політичної та пропагандистської роботи. Посилаючись на архівні матеріали, учені констатували, що учасники радянського руху Опору за час боротьби в тилу знищили 5 тисяч солдатів і офіцерів противника, організували 27 диверсій на комунікаціях, урятували від відправки до Німеччини близько 20 тисяч цивільного населення, партизанські загони “Буревісник”, “Південний” та інші надали допомогу військам Червоної армії в звільненні Одеси та області. Своїми діями партизани і підпільники Одещини сковували сили близько трьох румунських дивізій, що спеціально призначалися для придушення партизанів на території Трансністрії [20, с. 237]. У науково-популярних нарисах [19; 21] ці автори змалювали виникнення підпільних груп та організацій у районах Побужжя, які стали згодом основою партизанських загонів “Прибужець” та “Буревісник”. У книзі “Пароль – бессмертие” показаний процес формування “Буревісника”, окремі епізоди бойової діяльності загону.

Значного поширення набули в цей період праці про участь комсомолу та молоді в русі Опору, особливо слід відзначити праці І. Стафійчука [22], П. Тронька [23; 24], Г. Башичева [25], В. Мольченка [26]. У праці І. Стафійчука зосереджується увага на формах та методах ідеологічної та політичної роботи комсомольських організацій, в тилу ворога. Відзначаючи важливість політичної роботи комсомольських організацій, дослідник детально торкнувся опису проблем, які постали перед підпільниками Одеси, Миколаєва, Херсона, Запоріжжя, а саме – створення радіоприймачів, прослуховування повідомлень Радінформбюро, поширення їх серед населення, необхідність розгортання контрпропаганди [22, с.

55]. Серед молодіжних підпільних організацій, які найбільш активно займалися розповсюдженням листівок, історик називає комсомольську організацію “Партизанська іскра”. Також автор відмітив активну участь комсомольських підпільних організацій в організації саботажу й диверсій, висвітлив саботаж працівників заводу “Південна верф”, унаслідок якого окупантам так і не вдалося налагодити роботу підприємства. На жаль, окремі дані про участь комсомольського підпілля на Півдні УРСР відсутні, автор охопив всю територію республіки загалом.

Найвідоміший дослідник історії комсомолу у Великій Вітчизняній війні П. Тронько у своїх працях [23; 24] значну увагу приділив участі комсомольців у підпільній боротьбі та партизанських загонах у тилу ворога. Науковцем здійснена спроба комплексного аналізу цього питання. Особливо це стосується монографії “Подвиг твоїх батьків” [24], у якій один з розділів присвячено цій проблемі. Дослідник відвів найважливішу роль у всьому підпільному русі саме партійним осередкам, указавши на те, що, навіть виникнувши самостійно, молодіжні організації наполегливо шукали зв’язків з партійним підпіллям, “розуміючи, що під партійним керівництвом їх боротьба проте окупантів буде значно успішнішою” [24, с. 174]. Загалом праці П. Тронька, як і всі інші дослідження про участь молоді в підпільно-партизанському русі, не позбавлені надмірного історико-партійного ухилу, некритичного підходу до висвітлення проблеми та абсолютизації дій комсомольців у тилу ворога. Історик докладно розглянув діяльність комсомольських підпільних груп, які діяли на Запорізькому паровозоремонтному заводі, діяльність підпільної партійно-комсомольської організації міста Запоріжжя “Ревком”, “Партизанської іскри”, наголосив на підготовці її учасників до активної збройної боротьби, здобуття для цієї мети зброї та боєприпасів, розширення підпільниками звернень Радінформбюро й листівок, скинутих радянськими літаками. Дослідником здійснена спроба аналізу причин знищення румунською жандармерією цієї комсомольської організації. Відзначив науковець і бойові дії комсомольської організації Херсона на чолі із 17-річним секретарем комсомольського комітету 27-ї херсонської школи Іллею Куликом, змалював ряд диверсій та аварій, які здійснили члени організації. Серед молодіжного підпілля Одеси П. Тронько особливо виділив підпільні групи під керівництвом М. Вінницької, Ж. Дюбакіна та ін., відзначив діяльність керченського піонера В. Дунікіна, миколаївців В. Хоменка та О. Кобера, феодосійського розвідника В. Коробкова [24, с. 211 – 231], відмітив тісну співпрацю комсомольців з партизанами на території Кримського півострова, ведення розвідки, стеження за ворогом, вивчення настроїв населення і передачу даної інформації партизанам. Отже, П. Тронько акцентував увагу на багатогранній діяльності комсомольського підпілля в Україні [24, с. 215], наголосив на тому, що комсомольці і молодь склали близько 60% загальної кількості партизанів України й відіграли значну роль у підпільно-партизанському русі на території республіки.

Заслужують на значну увагу праці дослідниці К. Шамко – безпосередньої учасниці руху Опору на території Криму [27; 28; 29]. 1959 р. у Сімферополі вийшла друком її праця “Партизанское движение в Крыму в 1941 – 1944 гг.” [28]. Науковець підкреслила специфічність і складність умов, у яких зароджувався та розвивався партизанський рух, а саме – невелика площа лісових масивів, обмеженість території, значна щільність ворожих гарнізонів. Проте автор переконливо констатує, що всі намагання окупантів ізолювати партизанів від населення Криму зазнали поразки. У контексті цієї думки науковець звертає увагу на те, що партизани постійно здійснювали зв’язок з народними масами через підпільні організації та групи, розвідників і агітаторів [28, с. 25]. За оцінкою дослідниці, у роки війни на Кримському півострові діяло до тридцяти партизанських загонів, у яких нараховувалося майже 11 тис. осіб. Ученою встановлено, що з листопада 1941 р. по 16 квітня 1944 р. партизани Криму провели

252 бої з частинами й підрозділами німецько-румунських військ, здійснили 1632 бойові операції на комунікаціях ворога, знищили близько 30 тис. окупантів. Науковець прийшла до висновку, що партизанський рух мав украй важливе значення для перебігу військових дій на Кримському півострові в роки війни, дала йому високу оцінку. Праця К. Шамко є фактично першим дослідженням історії партизанського руху на території Криму. 1964 р. побачила світ ще одна праця – “Подвиги кримських партизан” [29]. У науково-популярній формі на основі особистих спогадів та архівних матеріалів автор відтворила картину зародження партизанського руху в Криму, змалювала найбільш характерні операції партизанів, відтворила процес еволюції партизанського руху в дієву силу. Науковець запропонувала розподіляти всю діяльність партизанів Криму на три періоди, залежно від виконуваних завдань. У центрі дослідження – бойові дії кримських партизанів. Особливо ґрунтовному аналізу підданий і такий важливий аспект бойової діяльності партизанів, як диверсії на залізницях. Дослідницею визначена загальна кількість диверсій, які здійснили кримські партизани – 81 операція, у ході якої знищено 48 паровозів, 947 вагонів, два бронепоезда. Постійна дезорганізація роботи залізничного транспорту, на думку К. Шамко, особливо в період визволення Криму, серйозно порушувала постачання фронтів і тилу ворога. Звернула увагу науковець й на таку важливу форму боротьби як розгром гарнізонів противника, указавши на те, що за два з половиною роки партизани Криму розгромили 98 ворожих гарнізонів, знищили при цьому більш ніж 7 тис. солдатів та офіцерів [29, с. 53]. У праці “Партизанськими тропами” [27] К. Шамко знову повертається до розкриття діяльності кримських партизанів. Книга складена як путівник партизанськими “маршрутами”, дослідниця коротко описала діяльність “народних месників” у кожному населеному пункті. Недоліком праці є відсутність посилань на джерела. Необхідно зробити висновок, що в працях К. Шамко [27; 28; 29] доволі детально описана діяльність кримських партизанів, автор на широкому джерельному матеріалі зуміла ґрунтовно проаналізувати багатогранну діяльність представників радянського руху Опору в Криму. Серед недоліків необхідно відзначити деякий описовий характер та публіцистичний стиль, однак це не зменшує великого фактографічного наповнення праць.

Про діяльність комуністичної підпільної організації в Севастополі під керівництвом В. Ревякіна йдеться в дослідженні В. Удода [30]. Ученим проведений ретельний аналіз діяльності підпільників, констатується розгортання організації активної роботи в місті, яка містила в себе прийом повідомлень Радінформбюро, розповсюдження листівок, газет. Крім цього, науковець торкнувся і бойової, диверсійної діяльності підпільників, зауваживши, що через диверсії окупанти не змогли налагодити роботу водопроводу та електростанції в місті.

У монографіях І. Дем’янчука [31; 32] вперше в історико-партійній літературі узагальнено роль преси партійного підпілля і партизанських формувань у роки війни на всій території СРСР, у тому числі й у Південній Україні. Дослідник звернув увагу на те, що газети відігравали важливе значення в діях партизанів і підпільників, закликали до боротьби, у газетах узагальнювався бойовий досвід кращих бійців і підрозділів, друкована пропаганда мала особливий вплив на населення. Автор констатує той факт, що, незважаючи на складні географічні умови Півдня, партизанським з’єднанням і загонам удалося проникнути в південні області України, розповсюджуючи на цих територіях велику кількість газет, листівок і звернень, у яких вони закликали населення до рішучої боротьби проти загарбників [32, с. 60]. Історик наголосив на розв’язанні пресою таких завдань, як викриття злочинів окупаційної адміністрації, ідеологічна боротьба проти “нового порядку”, висвітлення бойових дій партизанських загонів, участь у розкладі ворожих військових частин, агітація та пропаганда.

Велике значення для історіографії руху Опору мала поява на початку 60-х років збірників наукових публікацій. Про боротьбу комсомольського підпілля на території Херсонщини йдеться в статті М. Бізера та М. Давидова [33]. Особливу цінність у збірнику “Радянські партизани” [34] для нас є праці Л. Кизи і В. Клокова, П. Тронька, К. Шамко. Публікація Л. Кизи і В. Клокова дає панорамне бачення організації боротьби в тилу ворога на території УРСР. Характеризуючи розвиток Опору на Півдні, автори підкреслюють, що в цьому регіоні умови для партизанських дій були вкрай несприятливими, партизанські загони не мали тут природних укриттів для маневрування. У той же час, наголошують автори, тільки за один тиждень у період оборони Одеси партизани зробили 120 нальотів на транспорт противника, захопили значну кількість озброєння та ін. Детальніше про дії комсомольців і молоді в тилу ворога доповів П. Тронько, відзначивши створення Запорізьким обкомом комсомолу 31 партизанської групи в складі 412 бійців, розглянувши діяльність “Партизанської іскри”. У цілому цього даного збірника – значна подія для вітчизняної історіографії. Відсутність посилань на джерела дещо знизиланауковий рівень цієї праці.

1963 р. побачив світ збірник нарисів “Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг.” [35]. Найбільшу цінність мають публікації М. Лугового про партизанський рух у Криму та І. Чірви про діяльність підпілля на території півострова. Розглядаючи організацію партизанського руху в Криму, М. Луговий охарактеризував не тільки позитивні, але й негативні аспекти, указав на порушення режиму конспірації, не встановлення своєчасного зв’язку з частинами Червоної армії, з підпільними центрами. Автор детально описав допомогу партизанів у період оборони Севастополя, під час Керченської операції, розглянув діяльність кримських партизанів після взяття німецькими військами Севастополя, під час боїв за звільнення Криму. Партизанський рух у Криму М. Луговий порівнює з діями партизанів на решті території СРСР і приходять до висновків, що активна участь партизанів у звільненні Криму “явилася вінцем всієї партизанської війни на півострові” [35, с. 199]. У публікації І. Чірви розглядається діяльність кримського підпілля [35, с. 204 – 261]. Автор відзначив той факт, що на початку окупації підпільники діяли розрізнено, оскільки було відсутнє керівництво обласним партійним центром. У подальшому дослідник докладно описав його створення і діяльність під керівництвом І. Козлова, вказав на ряд помилок, здійснених підпільниками і подальший розвиток підпілля під керівництвом І. Генова. Вченим зосереджена особлива увага на діяльності підпілля в переломному 1943 р., роботі великої кількості підпільних груп, створенні В. Ревякіним партійного підпілля в Севастополі.

Важливими історіографічними джерелами з поданої проблеми в цей період є статті у фахових виданнях “Український історичний журнал”, “Вопросы истории”, “Военно-исторический журнал” та ін. У статті М. Паламарчука [36] досліджено питання тактики підпільно-партизанської боротьби в степових і лісостепових районах України. Автор зазначив, що в степових районах Півдня УРСР, особливо на початку війни, за шаблоном створювалися великі партизанські формування без урахування природних і географічних умов. Проаналізувавши велику кількість документів партійних архівів південних областей, автор прийшов до висновку, що в цьому регіоні найбільш доцільною й ефективною формою організації Опору стали невеликі підпільно-партизанські групи, які почали діяти вже наприкінці окупації.

Участі жінок Севастополя в підпільно-партизанському русі присвячена стаття Н. Долматової [37], бойовій взаємодії партизанів з частинами Червоної армії під час визволення Кримського півострова приурочена стаття П. Гуляй [38]. У статті В. Нем’ятого [39] порушується питання створення та діяльності партійного підпілля на Півдні України. В. Єгоров та П. Кундаров дослідили перехід 1944 р. вояків 1-ї Словацької запасної дивізії на бік одеських партизанів [40]. Автори

прийшли до висновку, що в цей період унаслідок ефективної агітаційно-пропагандистської роботи партизанських груп майже ціла військова частина словаків припинила своє існування [40, с. 121]. Окремі сюжети, присвячені руху Опору в Південній Україні, знайшли своє розкриття на сторінках публікацій Л. Горева [41], П. Дишлевого [42], М. Дятленка [43], М. Ковалю [44], І. Слинська [45; 46], В. Яценка [47] та інших [48; 49; 50; 51].

У досліджуваній період видано величезну кількість мемуарної літератури, спогадів учасників руху Опору в Південній Україні. Про дії пілотів, що літали в роки війни до партизанів Криму та інших партизанських загонів, на широкому документальному матеріалі доповіли М. Осипов [52] і О. Верховин [53], навели масу прикладів взаємодії партизанів з представниками “Великої землі”, описали побут партизанів, неоціненну допомогу, надану льотчиками з доставки зброї, боєприпасів, продовольства, медикаментів, із вивозення в тил поранених і хворих партизанів. Головна увага в праці М. Сироти [54] приділена показу діяльності керченської партійної організації в 1941 – 1944 рр., зокрема участі комуністів у формуванні й діяльності підпілля та партизанських загонів. Мемуари одного з колишніх керівників партизанського руху в Криму М. Лугового [55] – документальне оповідання про боротьбу кримських партизанів і підпільників за звільнення півострова. Велику увагу автор приділив докладному опису масового переходу румунів на сторону партизанів, діяльності іспанських антифашистів, особливо детально описав перехід до партизанів великої кількості солдатів зі словацької “Рихла дивізії”. Мемуари М. Лугового мають дуже широку документальну базу – матеріали архівів, особисті спогади, спогади бойових друзів, зарубіжних антифашистів. Інтерес має щоденник колишнього командира з’єднання партизанських загонів Криму І. Генова [56], спогади колишнього командира Південного з’єднання М. Македонського [57]. Ще одну книгу спогадів опублікував у цей період колишній начальник штабу партизанського з’єднання і командир об’єднаного партизанського району в Криму І. Вергасов [58]. Автор змалював безліч картин побуту партизанів, їхньої боротьби, яскраво передав образи відомих кримських партизанів М. Кривошти, М. Македонського, М. Зінченка, М. Чуба та ін.

У праці колишнього командира групи військових розвідників Ф. Ілюхіна [59] розповідається про велику кількість бойових операцій розвідгрупи, якою командував сам автор, описується тісна бойова співпраця з кримськими партизанами й підпільниками. Про боротьбу ще однієї групи кримських розвідників повідав її колишній командир С. Становський [60]. Про бойові подвиги моряків-розвідників, що діяли у ворожому тилу в період оборони Севастополя, а також у подальші роки війни, розповів учасник оборони Севастополя і колишній партизан Ф. Волончук [61]. Також автор повідав про те, як розвідники під його командуванням розгромили в Євпаторії поліцейське управління, описав безліч диверсій на шосейних дорогах Криму та ін. 1961 р. вийшла книга “Партизанська іскра” [62], а згодом – “Герої Кримки” [63], автором яких став І. Герасименко. Якщо до цього існувало декілька версій історії “Партизанської іскри”, які претендували на звання офіційної, то спогади І. Герасименка дещо розставили крапки по своїх місцях. У поданих працях більш повно висвітлюється процес створення підпільної комсомольської організації, діяльність та загибель її членів. Та все ж “завдяки” цензурі автор не зміг об’єктивно подати всю правду. Про боротьбу в одеських катакомбах партизанського загону під командуванням В. Молодцова (Бадаєва) розповіла колишня зв’язкова загону Г. Марцишек [64]. Через об’єктивні причини (сувора конспірація, неможливість володіти всією інформацією, часткове знищення документів) авторка не зуміла комплексно відтворити діяльність партизанів-бадаєвців, проте, ненезважаючи на це, Г. Марцишек навела велику кількість фактів з діяльності загону.

У публіцистичній праці “Ещё одна страница” [65], написаній на документальному матеріалі, Л. Лохманов провів аналіз діяльності підпільних організацій с. ім. Марфовка та Марієнталь, що поблизу Керчі. У роботі Н. Андрієвського змальовується боротьба партизанів Південної Бессарабії [66].

Окрім І. Герасименка, про історію діяльності “Партизанської іскри” писали журналісти й публіцисти, адже тематика боротьби молодіжного підпілля продовжувала залишатись актуальною. 1956 р. в Київському видавництві ЦК ЛКСМУ вийшла друком книга-розповідь про учасників “Партизанської іскри” [67]. Автор книги О. Зінкевич, окрім самого оповідання, вмістив на сторінках книги розповіді очевидців та родичів юних підпільників: дружини В. Моргуненка, матері П. Гречаного, сестри Д. Попика, матері П. Попик, брата В. Вайсмана. Журналісти С. Гуськов та Л. Почивалов спробували написати свою історію молодіжного підпілля. Праця створювалася як твір патріотично-виховного значення, довгий час уходила до числа найбільш популярних творів, призначених для масового читача. Ще одним художнім твором про “Партизанську іскру” є книга Б. Дружиніна [68]. Автор розповів про створення підпільної молодіжної організації, показав, як зростало й міцніло комсомольське підпілля в невеликому селі. Ці художні твори мають ряд особливостей: усі вони дуже сильно зазнали впливу крайньої заполітизованості й заангажованості. Праця В. Анастасьєва та Д. Лимарева “Безстрашна юність” [69] присвячена змалюванню дій одеської підпільної молодіжної диверсійної групи. До її складу входили М. Тишков, О. Сивухін, В. Сверщук, Б. Паршутю та ін. У невеличкій брошурі на основі архівних документів та свідчень учасників диверсійної групи, що залишилися живими, автори змогли показати діяльність цієї організації, висвітлити зрив молодими патріотами багатьох заходів окупантів, серед яких відправка ешелонів з матеріальними цінностями, розповсюдження листівок [69, с. 42 – 46] та ін. Окремим епізодам діяльності підпільних груп, що діяли під керівництвом “Центру” – великої підпільної комуністичної організації Миколаївщини та Херсонщини, присвячена науково-популярна праця “Адреса “Центру” невідома” [70]. Джерельною базою дослідження є архівні матеріали, розповіді й спогади учасників підпілля, щоденник одного з керівників “Центру” – П. Комкова.

Таким чином, у перше десятиріччя після ХХ з’їзду КПРС посилюється вивчення руху Опору радянськими істориками. Окрім часткової демократизації та “відлиги”, цьому сприяло видання збірників документів і матеріалів, створення Комісії в справах колишніх партизанів. Захищені в цей час дисертації мають уже достатню джерельну базу, презентували архівними документами та матеріалами й тематично спрямовані на вивчення дій партійного підпілля. Окрім аналізу боротьби підпільників і партизанів, в індивідуальних та колективних монографіях починають з’являтися дослідження пасивного спротиву населення Південного регіону, саботажу заходів окупаційної влади. У працях цього періоду на рівні з позитивними оцінками діяльності комуністів у тилу, в організації та участі в підпіллі та партизанських загонах присутнє зображення і великої кількості помилок, прорахунків і невинуватих утрат, ще не трапляються абсолютизація та суцільна героїзація членів партії, що боролись у тилу ворога. Порушується проблема підпільно-партизанського руху й на сторінках узагальнювальних академічних видань, присвячених історії республіки та СРСР періоду війни. На шпальтах цих фундаментальних монографій знайшла часткове висвітлення й історія руху Опору в південному регіоні УРСР. Масово починають виходити спогади колишніх партизанів і підпільників, науково-популярні, художні, публіцистичні твори. Однак з приходом до влади Л. Брежнєва відбувається згортання наукових ініціатив, і без того незначна свобода наукового пошуку зникає, історична наука входить разом з країною в епоху “застою” зі своїми “плюсами” і “мінусами”. Для тематики руху Опору це означало канонізацію офіційних постулатів про “всенародний характер”

та “організаційну й керівну роль партії”, постійні “пошуки” нових членів Опору та частковий відхід від об’єктивності й наукової істини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів / [упоряд. Л.І. Бутич (кер.) та ін. ; Ін-т іст. партії ЦК КПУ; Архівне управління при Раді Міністрів УРСР]. – К.: Держполітвидав, 1963. – 488 с.
2. Огненные годы. Молодёжь в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945 годов. Сборник документов / [сост. Ларин Г.Д., Лобанихина И.М., Силаева З.А.]. – М.: Молодая гвардия, 1965. – 527 с.
3. “Совершенно секретно! Только для командования!”. Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы / [сост. Дашичев В.И. ; ред. Павленко Н.Г.]. – М.: Наука, 1967. – 753 с.
4. Николаевщина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Документы и материалы / [ред. кол.: Гусева А. И. (отв. ред.) и др.]. – Одесса: Маяк, 1964. – 359 с.
5. Херсонская область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). Сборник документов и материалов / [ред. кол.: Даниленко Н. А. (отв. ред.) и др.]. – Одесса: Маяк, 1968. – 296 с.
6. Запорожская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941-1945 гг.). Сборник документов и материалов. – Запорожье: Кн. изд-во, 1959. – 363 с.
7. Супруненко Н.И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941 – 1945 гг.) / Н.И. Супруненко. – К.: Госполитиздат УССР, 1956. – 472 с История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941-1945. В 6-ти т. / [ред. кол.: Пospelов П. Н. (пред.) и др.]. – М.: Воениздат, 1960-1965. – . –
- Т.2. Отражение советским народом вероломного нападения фашистской Германии на СССР. Создание условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. – ноябрь 1942 г.). – 636 с.;
- Т.3. Коренный перелом в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 г. – декабрь 1943 г.). – 662 с.;
- Т.4. Изгнание врага из пределов Советского Союза и начало освобождения народов Европы от фашистского ига (1944 г.). – 735 с.
8. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941 – 1945 рр. : в 3 т. / [ред. кол.: Назаренко І.Д. (голова) та ін.]. – К.: Політвидав України, 1967.
- Т. 1. Радянська Україна в період відбиття віроломного нападу фашистської Німеччини на СРСР і підготовки умов для корінного перелому в війні (черв. 1941 р. – лист. 1942 р.) / [ред. кол.: Тронько П.Т. (голова) та ін.]. – 1967. – 553 с.
- Т. 2. Радянська Україна в період корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни (лист. 1942 р. – 1943 р.) / [ред. кол.: Шевель Г.Г. (голова) та ін.]. – 1968. – 519 с.
- Т. 3. Радянська Україна в завершальний період Великої Вітчизняної війни (1944 – 1945 рр.) / [ред. кол.: Мултих Г.М. (голова) та ін.]. – 1969. – 85 с.
9. Клоков В. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни / В. Клоков, І. Кулик, І. Слинко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 219 с.
10. Горобец Г.Т. Партийное подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны (1841 – 1944 гг.) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук : 07.00.01 / Григорий Трофимович Горобец. – М., 1969. – 429 с.
11. Горобец Г. Т. Партийное подполье на Украине (1941-1944 гг.) / Григорий Трофимович Горобец. – М.: Мысль, 1969. – 92 с.
12. Немятый В.Н. Партийное подполье Юга Украины в годы Великой Отечественной войны. (На материалах Николаевской и Херсонской обл.) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук : 07.00.01 / Василий Николаевич Немятый. – К., 1965. – 29 с.
13. Нем’ятий В.М. Вірність: 3 історії боротьби трудящих Миколаївської області проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни / Василь Миколайович Нем’ятий. – Одеса: Маяк, 1973. – 204 с.
14. Немятый В.Н. Дела бессмертные / Василий Николаевич Немятый. – Одесса: Маяк, 1967. – 52 с.
15. Немятый В. Н. Коммунистическая партия – вдохновитель и организатор Великой Победы / Василий Николаевич Немятый. – К: Знание, 1984. – 48 с.

16. Зотов Н.И. Партийное подполье и партизанское движение на Одешине в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1944 гг.) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук : 07.00.01 / Николай Иванович Зотов. – К., 1967. – 247 с.
17. Зотов М.І. Наперекір смерті / Микола Іванович Зотов. – Одеса: Маяк, 1966. – 135 с.
18. Єгоров В. Фронт у кожному серці / В. Єгоров, М. Зотов, О. Рогожин. – Київ: Політвидав України, 1966. – 296 с.
19. Егоров В.Ф. 907 дней в тылу врага / В.Ф. Егоров, Н.И. Зотов. – Одесса: Маяк, 1969. – 244 с.
20. Егоров В.Ф. Пароль – бессмертие / В.Ф. Егоров, Н.И. Зотов, А.Н. Рогожин. – Одесса: Маяк, 1968. – 202 с.
21. Стафийчук И.П. Комсомол Украины в партизанском движении 1941-1944 гг. / Иван Павлович Стафийчук. – М.: Мысль, 1968. – 95 с.
22. Тронько П. Т. Безсмертя юних / Петро Тимофійович Тронько. – К.: Молодь, 1957. – 176 с.
23. Тронько П.Т. Подвиг твоїх батьків (3 історії боротьби комсомольців і молоді Радянської України проти німецьких загарбників у період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.) / Петро Тимофійович Тронько. – К. - Молодь, 1968. – 433 с.
24. Башычев Г. Поколение отважных. Комсомольцы Крыма – активные помощники в Великой Отечественной войне / Г. Башычев. – Симферополь, 1958. – 187 с.
25. Мольченко В. Героїчні подвиги молоді України в тилу ворога в роки Великої Вітчизняної війни / В. Мольченко, М. Петров. – К., 1958. – 96 с.
26. Шамко Е.Н. Партизанскими тропами / Екатерина Николаевна Шамко. – Симферополь: Крым, 1969. – 134 с.
27. Шамко Е. Н. Партизанское движение в Крыму в 1941-1944 гг. / Екатерина Николаевна Шамко. – Симферополь : Крымиздат, 1959. – 159 с.
28. Шамко Е.Н. Подвиги крымских партизан / Екатерина Николаевна Шамко. – М.: Воениздат, 1964. – 156 с.
29. Удод В.П. Дом-музей севастопольских подпольщиков: Путеводитель / Василий Петрович Удод. – Симферополь: Крым, 1959. – 287 с.
30. Дем'янчук І.Л. Зброєю слова. Преса партійного підпілля і партизанських формувань періоду Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. / Іван Лук'янович Дем'янчук. – К.: Вид-во Київського університету, 1966. – 239 с.
31. Дем'янчук І.Л. Партизанська преса України (1941 – 1944 рр.) / Іван Лук'янович Дем'янчук. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1956. – 108 с.
32. Бізер М. Ілля Кулик та його бойові товариші / М. Бізер, М. Давидов // Комсомольська слава: зб. нарисів із історії комсомолу Херсонщини. – Херсон, 1958. – С. 33–42.
33. Советские партизаны. Из истории партизанского движения в годы Великой Отечественной войны / [сост.: В.Е. Быстров]. – М.: Госполитиздат, 1963. – 799 с.
34. Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. / [ред. кол.: Чирва И. С. (отв. ред.) и др.]. – Симферополь: Крымиздат, 1963. – 342 с.
35. Паламарчук М. Г. Про деякі питання тактики підпільно-партизанської боротьби в степових і лісостепових районах України / М. Г. Паламарчук // Український історичний журнал. – 1968. – № 8. – С. 81–86.
36. Долматова Н. М. Участь жінок Севастополя в боротьбі з гітлерівськими загарбниками в 1941-1944 рр. / Н. М. Долматова // Український історичний журнал. – 1968. – № 3. – С. 106–110.
37. Гуляй П.І. Бойова взаємодія партизанів з армією в період розгрому німецько-фашистських військ у Криму / П.І. Гуляй // Український історичний журнал. – 1969. – № 5. – С. 117 – 121.
38. Нем'ятий В.М. Створення та діяльність партійного підпілля на Півдні України (1941 – 1944 рр.) / В.М. Нем'ятий // Український історичний журнал. – 1964. – № 3. – С. 34–40.
39. Єгоров В. Ф. Про перехід військовослужбовців 1-ї Словацької запасної дивізії на бік одеських партизанів у 1944 р. / В. Ф. Єгоров, П. О. Кундаров // Український історичний журнал. – 1965. – № 5. – С. 119–122.

40. Горев Л. Из истории партизанской борьбы на Украине (1941-1944 гг.) / Л. Горев // Военно-исторический журнал. – 1960. – № 2. – С. 44–57.
41. Дишлевий П. С. Роль партизанського руху в зриві німецько-фашистської економічної політики на Україні / П. С. Дишлевий // Український історичний журнал. – 1968. – № 3. – С. 55–62.
42. Дятленко М. Д. Україна, рік 1941...(Опір фашистським загарбникам на окупованій території УРСР у світлі нових документів) / М. Д. Дятленко // Український історичний журнал. – 1966. – № 6. – С. 116–123.
43. Коваль М. В. Основні риси бойових дій партизанів України (1941-1944 рр.) / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 1969. – № 7. – С. 32–41.
44. Слинько І. І. Джерела сили партизанського руху / І. І. Слинько // Український історичний журнал. – 1962. – № 3. – С. 40–47.
45. Слинько І. І. Непохитна єдність українського народу в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників / І. І. Слинько // Український історичний журнал. – 1959. – № 4. – С. 53–64.
46. Яценко В. Д. До питання про роль десантних груп у розвитку партизанського руху на Україні / В. Д. Яценко // Український історичний журнал. – 1962. – № 6. – С. 95–98.
47. Еремін В.Г. Партийное руководство всенародной борьбой на оккупированной врагом советской территории (1941-1944 гг.) / В. Г. Еремін, А. Ф. Юденков // Вопросы истории – 1969. – № 3. – С. 121–127.
48. Мазило В. М. Боротьба Комуністичної партії України за створення партизанських загонів і підпілля на початку війни / В. М. Мазило // Український історичний журнал. – 1962. – № 3. – С. 32–39.
49. Тронько П. Т. З історії боротьби комсомолу України проти гітлерівських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни / П. Т. Тронько // Український історичний журнал. – 1958. – № 5. – С. 82-98.
50. Ющенко М. Д. Боротьба підпільних партійних організацій України проти фашистської ідеології в умовах тимчасової окупації в роки Великої Вітчизняної війни / М. Д. Ющенко // Український історичний журнал. – 1959. – № 6. – С. 22–34.
51. Осипов Н.И. Самолёт стартует ночью / Николай Иванович Осипов. – Симферополь: Крым, 1967. – 142 с
52. Верховин А.М. Самолёты летят к партизанам. Записки начальника штаба / Александр Михайлович Верховин. – М.: Политиздат, 1964. – 207 с.
53. Сирота Н.Н. Так сражалась Керчь / Н. Н. Сирота. – Симферополь: Крымиздат, 1965. – 168 с.
54. Луговой Н.Д. Побратимы / Николай Дмитриевич Луговой. – К.: Политиздат Украины, 1965. – 541 с.
55. Генов И.Г. Четыре времени года. Дневник партизана / Иван Гаврилович Генов. – М.: Воениздат, 1969. – 176 с.
56. Македонский М.А. Пламя над Крымом. Воспоминания командира Южного соединения партизанских отрядов Крыма / Михаил Андреевич Македонский. – Симферополь: Крым, 1960. – 304 с.
57. Вергасов И. З. Крымские тетради / Илья Захарович Вергасов. – М.: Советский писатель, 1969. – 535 с.
58. Илюхин Ф.Т. Двести двадцать дней в тылу врага. Записки разведчика / Фёдор Тимофеевич Илюхин ; лит. запись Ю. Черницына. – Симферополь: Крым, 1967. – 239 с.
59. Становский С. И. Партизаны / С. И. Становский. – Симферополь: Крымиздат, 1959. – 214 с.
60. Волончук Ф.Ф. По тылам врага. / Фёдор Фёдорович Волончук ; лит. запись П.И. Прошина. – М.: Воениздат, 1961. – 143 с.
61. Герасименко І.П. Партизанська іскра / Іван Павлович Герасименко. – К.: Молодь, 1961. – 148 с.
62. Герасименко І. П. Герої Кримки / Іван Павлович Герасименко. – Одеса: Маяк, 1971. – 10 с.
63. Марцишек Г.П. Мы на своей земле. Воспоминания о партизанском отряде Героя Советского Союза В.А. Молодцова (Бадаева) / Г. П. Марцишек. – Одесса: Кн. изд., 1959. – 171 с.

64. Лохманов Л. М. Еще одна страница / Леонид Макарович Лохманов. – Симферополь: Крым, 1964. – 132 с.
65. Андриевский Н. Ю. Дунай в огне / Николай Юлианович Андриевский. – Одесса: Кн. изд., 1959. – 43 с.
66. Зінкевич О. Партизанська іскра / О. Зінкевич. – К. : Молодь, 1956. – 109 с.
67. Дружинин Б. В. Партизанская искра / Б. В. Дружинин. – М.: ДОСААФ, 1956. – 117 с.
68. Анастасьєв В.Ф. Безстрашна юність / В.Ф. Анастасьєв, Д.І. Лимарєв. – Одеса: Маяк, 1968. – 72 с.
69. Адреса “Центру” невідома. З історії Миколаївського і Херсонського підпілля. / Авт. кол. Н. Ладичук, Є. Камінська та ін. – Одесса: Маяк, 1967. – 48 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Нефьодов Дмитро Валерійович – аспірант кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського.

Наукові інтереси: історіографія історії України, соціально-економічні процеси України другої половини ХХ ст., проблеми історичної регіоналістики.

УДК 930.2.(477) «1919»

ДИРЕКТОРІЯ УНР В ОСТАННІ МІСЯЦІ СВОГО ІСНУВАННЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МЕМУАРИСТИКИ)

Владислав ПАРХОМЕНКО (Миколаїв)

У статті автор на матеріалах мемуаристики висвітлює останні місяці існування Директорії у квітні – грудні 1919 р. Аналізує зовнішні та внутрішні чинники які призвели до поразки УНР.

Ключові слова: Директорія, отаманищина, повстання, мемуаристика.

В статье автор на материалах мемуаристики освещает последние месяцы существования Директории в апреле – декабре 1919 г. Анализирует внешние и внутренние факторы, которые привели к поражению УНР.

Ключевые слова: Директория, отаманищина, восстание, мемуаристика.

In the article an author on materials of memoirs lights up the last months of existence of Directory in April – December 1919 Analyses external and internal factors that resulted in the defeat of UPR

Keywords: Directory, ataman, revolt, memoirs.

Одним з ключових масивів джерельного матеріалу періоду Української революції 1917 – 1921 рр. виступають мемуари та спогади учасників подій. Викладена в них інформація, хоч і просякнута авторським суб'єктивізмом, часто є унікальною, адже вона містить не лише фактаж, а й ставлення конкретної особи до того чи іншого явища. До того ж мемуарні твори значною мірою містять не тільки особисту думку, а й розкривають певні ідеї, настрої та прагнення цілих соціальних верств з притаманним тільки їм світоглядом. Сама собою мемуарна література природно поєднує суб'єктивне і об'єктивне в історії, уможливорює порівнювати наукові дослідження з настроями епохи, враженням від них, котрі закарбувалися у пам'яті автора.

Останній період діяльності Директорії (квітень – грудень 1919 р.), у часи якого відбулося ряд важливих історичних подій, значно менше розкритий у мемуарній літературі. Це пояснюється передусім тим, що його учасники, перебуваючи на межі неминучої поразки, значно менше уваги приділяли опису

поточних справ, більше апелюючи до переможного минулого. Однак це не зменшує його значущість й історичний інтерес.

Початком цього періоду є підставою вважати фактичний розкол Директорії на Рівненську та Станіславську групи після її від'їзду з Вінниці. Уряд, а також С. Петлюра та А. Макаренко переїхали до Рівного, інші ж – до Станіслава. Як зазначає у спогадах І. Мазепа, такі дії С. Петлюри були зумовлені необхідністю продовжувати опір більшовикам на півночі країни, хоча реально всі розуміли: переїхавши в Галичину, він міг утратити залишки популярності серед військових, а отже, владу. Тому, не рахуючись з думкою більшості, він і відбув на Волинь де фактично монополізував владу в своїх руках [1, с. 230].

Відставка уряду С. Остапенка і призначення меншістю в Директорії уряду Б. Мартоса стало початком нової політичної доби в історії досліджуваного періоду, адже формально колегіальний орган перетворився фактично в допоміжний осередок при Петлюрі.

На відміну від попереднього, уряд Б. Мартоса значно “полівішав”. У своїй декларації, текст якої вміщено у спогадах І. Мазепа, було зазначено, що завданням діяльності нового уряду є, зокрема, практичне втілення в життя Акта “Злуки” 22 січня. Селянам обіцялися демократична земельна реформа, а робітникам – відновлення повноцінної роботи підприємств. Будучи змушеним боротися за впливовість з більшовиками, Б. Мартос уніс у Декларацію ідею трудових рад, котрі мали здійснювати контроль над усіма державними органами. Це мало не допустити зловживання влади й допомогти подолати ту анархію і беззладдя, які відбувалися в країні. Однак, на думку автора мемуарів, такий проект було легше проголосити, аніж навіть реально спланувати, чи тим більше впровадити в життя [1, с. 234 – 236]. Значно реалістичнішою, відповідно до наявних умов, була зовнішньополітична доктрина нової влади, а саме боротьба за незалежність власними силами, без залучення допомоги військової сили будь-якої іноземної держави.

Гасла нового уряду зорієнтувалися насамперед на селянство і його метою було “перетягування” на свій бік тих селянських отаманів, що раніше перейшли на бік більшовиків, а потім розчарувалися в радянській владі. Взагалі в середовищі членів уряду на той час не було традиції показувати свою недовіру до нового плану дій, хоча реальних сподівань на його успішність по всій Україні майже не було.

Про нестабільність становища Директорії в той час повідомляє в мемуарах і Є. Коновалець, який однозначно говорить про те, що всі сподівання влади в цей час були пов'язані з тим, що отамани “схаменуться”, а також з послабленням наступу більшовиків через війну з А. Денікіним [2, с. 314].

У квітні 1919 р. Директорія пережила одну з найбільш небезпечних для себе подій – “Оскілковщину”. Отаман В. Оскілко, колишній царський прапорщик, що за перших місяців Директорії став ледь не самовладним правителем Волині, після встановлення “лівого” кабінету Б. Мартоса спробував здійснити державний переворот та заарештувати всю Директорію та її уряд. Причини цього виступу досить докладно подає у своїх споминах сам Б. Мартос, який, зокрема указує, що найбільшу зацікавленість у цьому перевороті відігравали праві українські партії, які втратили владу, і планували цим кроком позбавитися і від Директорії, і від її уряду. Визнаючи, що цей переворот був одним з найнеприємніших явищ для національного престижу, колишній голова уряду намагається дати йому максимально об'єктивну оцінку. Він зазначає, що вина людей, які з колишніх сотників опинилися на чолі багатотисячних армій не менша, ніж у тих, хто їх туди призначав [3]. Схожу думку висловлює у своїх спогадах і Є. Коновалець, наголошуючи на тому, що основна вина заколоту лежить на галичанах, відомих своїми правими поглядами [2, с. 328].

Прямим винуватцем заколоту Б. Мартос називає начальника штабу Північного угруповання військ УНР генерала В. Агапієва, що вів переговори як з правими партіями, так і з денікінцями, і відповідно до цього був зацікавлений у перевороті. Початком же самого повстання вважається відмова Оскілка виступити з військом на схід проти більшовиків. 28 квітня 1919 р. Петлюра видав наказ про зняття В. Оскілка, і як відповідь 29-го зранку вірні отаманові війська зайняли Рівне й узяли під варту весь уряд. Проте члени Директорії на чолі з Петлюрою тоді

перебували в Здолбунові, що й урятувало їх від арешту [4, с. 292]. Сил захопити Здолбунів у В. Оскілка не було, і саме це дало можливість Петлюрі придушити бунт наступного дня. Як зазначає Б. Мартос, більшість козаків В. Оскілка не розуміли всієї ситуації, і сам похід на Здолбунів їм було подано як спроба звільнити С. Петлюру, котрий потрапив до рук більшовиків. У подальшому відозви самого Петлюри, що закликав не коритися заколотникові Оскілку, відіграли вирішальну роль, і вже 30 квітня Рівне було зайняте військами Головного Отамана, а весь уряд звільнено з-під варти [3].

Цей заколот уміло використали поляки, які практично без опору зайняли Луцьк. Сам же Оскілка разом з Агапівим утекли до Польщі. Для самої Директорії цей заколот мав ще більш шкідливі наслідки – він настільки послабив армію, що уряд 5 квітня змушений був залишити Рівне й згодом перебратися на Галичину. Війська УНР у цей час спиралися на Збруч, утримуючи лише декілька повітів на схід від річки [3].

Подальшу сторінку історії Директорії В. Винниченко у своїх мемуарах іронічно називає “вагонним циганським табором”, коли під владою українського уряду лишалися тільки кілька кілометрів залізничного полотна, на яких розташовувалися вагони з владою, партіями та військом [4, с. 293]. Таку ж оцінку, тільки в менш категоричних висловах, дають цьому періоду також І. Мазепа та Б. Мартос, наголошуючи, що уряд весь час пересувався на лінії Броди- Золочів – Тернопіль. У цей час за урядом їздило кілька тисяч людей, які погано розумілися в тогочасній політичній ситуації. Частина з них до 1917 р. навіть не вважали себе українцями й відповідно були далекими до справ українства. Так само й військова старшина, більшість якої походила з царської армії, лише чекала моменту, щоб перейти до Денікіна. Отамани ж в цей час узагалі не визнавали будь-якої влади й діяли за власним розсудом. По Україні поширився звичайний грабіж, що прикривався назвою “реквізиції” [1, с. 244; 3]. Однак і перебування на території Галичини не могло тривати довго, адже 14 травня 1919 р. армія польського генерала Галлера розпочала широкомасштабний наступ з Волині, а 2 червня зайняла столицю ЗУНР Тернопіль. Волочиськ на той момент контролювали вже більшовики, яких з поляками розділяла смуга шириною 20 км.

Не менш значущим для долі Директорії цього часу виявився заколот П. Болбочана, організований ним у Проскурові 9 червня 1919 р. Сам цей заколот В. Винниченко іронічно назвав виступом “другого національного героя проти першого”, показуючи що він став наслідком того самовладдя, яке Петлюра дозволяв своїм отаманам і яке стало однією з причин падіння Директорії [4, с. 295 – 296]. Приводом же до цього виступу Б. Мартос називає запровадження Державного Інспекторату, що мав виявляти контрреволюційні елементи в армії та боротися з ними. Це викликало зворотну реакцію правих сил, що після придушення виступу Оскілка й надалі працювали в уряді. Саме вони вирішили використати полковника П. Болбочана як подальшу заміну С. Петлюрі. Головою Директорії мав стати Є. Петрушевич. Справжнім організатором цієї змови став С. Шемет, що зумів умовити Болбочана розпочати виступ, хоча останнього вже було призначено посланником до Італії й виділено на це гроші [3]. Були спроби залучити до заколоту проти Петлюри також Є. Коновальця чи принаймні заручитися його підтримкою, однак керівник Січових Стрільців указав, що підтримає призначення Болбочана лише тоді, коли це буде проведено легально, але це мало ймовірно [2, с. 329]. Цим він фактично відмовив заколотникам і підштовхнув їх до рішучих дій.

Основною ударною силою, на котру планували спертися заколотники, був Запорізький корпус, який на той час передислокувався з Румунії. Саме ним 1918 р. командував Болбочан, і тому були сподівання на підтримку козаками свого колишнього керівника. С. Шемет організував агітацію серед солдатів, щоб вони вимагали призначення комендантом корпусу саме свого колишнього командира. 9 червня П. Болбочан з гуртом прихильників прибув у штаб Запорізького корпусу й оголосив себе командувачем. Проте досить швидка реакція уряду не дозволила заколотникам отримати реальну владу в корпусі, частини якого в цей час тримали фронт проти більшовиків під Шепетівкою. Отже, до Проскурова було направлено спочатку Державного Інспектора Кедровського для вирішення ситуації на місці.

Однак після провалу переговорів проти заколотників було відправлено агентів петлюрівської контррозвідки, підтриманих полком ім. Дорошенка, які заарештували П. Болбочана. С. Шемету вдалося втекти до Польщі. 10 червня відбувся суд над заколотником, а 24 числа його було розстріляно [4, с. 297].

Обидва ці заколоти, досить детально описані мемуаристами, наочно продемонстрували ту слабкість та ненадійність позицій Директорії, яка не могла спертися навіть на свою армію. Перехід до “лівої” орієнтації після призначення кабінету Б. Мартоса не лише посилив розкол між соціалістами та самостійниками, а й розкол між політиками УНР та ЗУНР, які відповідно підтримували “ліву” та “праву” лінії орієнтації в майбутній політиці Української держави. Реакцією на цей розрив і стали організовані правими два військових виступи. Але остаточному розриву зв’язків між галичанами та східними українцями на той час завадили зовнішні умови, а саме наступ польських та більшовицьких військ, який поставив під сумнів узагалі факт існування української влади. Для організації подальшого опору необхідно було об’єднання всіх збройних сил УНР проти єдиного ворога. Однак цьому заважала одна важлива обставина, а саме призначення Є. Петрушевича диктатором. Це відразу зустріло опір з боку “лівого” уряду Директорії. Як зазначає у своїх мемуарах І. Мазепа, члени уряду не могли зрозуміти й прийняти таку зміну в політиці представників галицького громадянства. Через це було вирішено, що акт передачі влади Петрушевичу від 9 червня 1919 р. є незаконним, а тому “диктатура” не є правовою. Це значною мірою посилює конфронтацію між галичанами та УНР.

Тим часом, як згадує у своїх спогадах генерал М. Омелянович-Павленко, УГА здійснювала останню спробу здобути перевагу над поляками та змінити перебіг війни. Але наступ під Дрогобичем у травні 1919 р. завершився поразкою, у тому числі й через нестачу озброєння, і зокрема боєприпасів. За цих умов на нараді в Бережанах було прийнято рішення про об’єднання східної та західної армій під єдиним командуванням генерала О. Грекова та “закриття” польського фронту. Всі сили було вирішено спрямувати проти більшовиків. Проте й остання акція УГА в Галичині – наступ під Чортківим для виведення з оточення частин української армії та збереження її майна завершився невдало – більша половина спорядження, приготованого для відправки за Збруч, потрапила до поляків [5, с. 183 – 188].

Інакше факт об’єднання обох армій та перехід УГА за Збруч оцінив В. Винниченко. Він назвав дії галицьких політиків боягузством, що вони відкинувши пропозиції більшовиків про антипольський союз, зрадили свій народ. “Буржуазні” прагнення галицьких політиків, що не наважувалися спертися на народні маси, а сподівалися лише на власну армію, виявилися утопічними, адже Польща мала значно більший військовий потенціал. Тож останні дії Народної Ради, і зокрема надання Є. Петрушевичу статусу диктатора, призвели до втрати Галичини, однак урятували Петлюру та “отаманщину” [4, с. 402 – 404].

Центром нової, об’єднаної влади після відступу за Збруч УГА, став Кам’янець-Подільський, який удалося відстояти від більшовиків. Так 6 червня 1919 р. розпочався останній етап Директорії – Кам’янецький, який остаточно довів неспроможність української влади у форматі Директорії відстояти свою незалежність. Спогади про цей час нам залишили І. Мазепа, що дав опис та власний аналіз політичних подій літа 1919 р., та М. Омелянович-Павленко, який досить детально охарактеризував ситуацію в армії й перебіг війни проти більшовиків та денікінців. Саме Омелянович-Павленко вказує, що відразу після об’єднання УГА з армією Директорії розпочалася її уніфікація, перетворення у справжню, регулярну бойову силу. За зразок було взято УГА, яка й стала головною ударною силою в цей час [5, с. 230 – 231].

У політичному житті української влади такої уніфікації не було досягнуто. Як зазначає І. Мазепа, у цей час у Кам’янці – Подільському існувало дві влади: “ліва” у вагонах та “права” (галичани) у самому місті. Таке “двовладдя” й змусило Петлюру на початку серпня 1919 р. відійти від революційних ідей і розпочати більш тісну співпрацю з правими силами [1, с. 247]. Результатом цієї співпраці стала відставка Б. Мартоса та формування нового уряду, який очолив І. Мазепа. Однак він також не зміг подолати протиріччя між С. Петлюрою та Є. Петрушевичем, які

особливо загострилися з початком наступу армії А. Денікіна на Україну. Ставлення до цієї нової загрози було неоднозначним – якщо для східних політиків біла армія була природним ворогом, адже її лідери ніяким чином не визнавали можливостей існування незалежної української держави, то для галичан порозуміння з Денікіним означало можливість порозуміння з Антантою й відповідно отримання її підтримки проти польських зазіхань.

У військовому середовищі довгий час обговорювалися плани майбутнього наступу, серед яких розглядалися 2 напрямки: Одеський для з'єднання з Антантою та Київський. Більшість галицьких командирів виступали за Одеський напрямок, вважаючи його більш перспективним. Але в підсумку головним напрямком було визначено саме Київський, на якому наполягав С. Петлюра [5, с. 192]. У військовому плані об'єднання армій дало Директорії суттєву перевагу. Відтепер під командуванням С. Петлюри було майже 80 тис. воїнів, які були озброєні та мали досвід війни з поляками й більшовиками. Подальша реорганізація армії, про яку згадує М. Омелянович-Павленко, перетворили її на контрольовану та боєздатну одиницю. Єдиним командувачем було призначено генерала Дієвої (Наддніпрянської) армії Юнакова. Проте в самій армії, як у Галицькій, так і в Дієвій частинах, серед офіцерів, як згадує у своїх “Спогадах” М. Омелянович-Павленко, переважали песимістичні настрої, викликані значною перевагою Добровольчої армії, що здійснювала наступ по Україні у двох напрямках: на Київ та на Одесу [5, с. 193].

Проте не зважаючи на все це, у серпні наступ республіканських військ проти більшовиків тривав. Вирішальним моментом наступу української армії стало заняття Києва. 30 серпня галицька група генерала А. Кравса увійшла до столиці, однак того ж дня до Києва увійшли й передові загони денікінців, що змусили галичан залишити місто. Саме ця подія мала значний відгук у мемуарах сучасників, адже вона фактично поклала край сподіванням Директорії на відновлення своєї влади над Україною [6, с. 51].

Так, сам М. Омелянович-Павленко, посилаючись на спогади А. Кравса, пояснює здачу Києва: наказом Петлюри не вступати в сутички з Добровольчою армією [5, с. 197].

Інакше пояснюють причини відступу з Києва інші мемуаристи. Так, Ю.Тютюнник відкрито звинувачує А. Кравса в зраді, наголошуючи на тому, що він вів таємні переговори з денікінцями й навмисне не виконав наказу підірвати мости, що могло б зупинити наступ білогвардійців і таким чином утримати Київ.

І. Мазепа називає причиною таких дій галицьких воїнів їхню недостатню політичну підготовленість та незнання реалій життя Великої України. На його думку, висловлену в спогадах, шанси укріпитися в Києві були, урахувавши незначну кількість загону білогвардійців, що увійшов до міста. Однак А. Кравс не прийняв бою через те, що не вбачав у денікінцях ворогів, а розглядав їх імовірніше як союзника проти більшовиків [1, с. 253].

У характерній для себе манері дав відгук і В. Винниченко, який один з небагатьох, хто не покладав всю вину виключно на Кравса. На його думку, “Отаманщина” була приречена самим заграванням з Денікіним, і тому була нездатною обороняти Київ [4, с. 448 – 449].

Не зважаючи на такий “пошук винного” у мемуарній літературі, більшість авторів реально вказує, що відступ з Києва став початком кінця союзу УГА та військ УНР і кінця Директорії як політичного проекту.

Варто зазначити, що сам генерал А. Денікін у своїх спогадах однозначно вказує, що він і не розраховував на союз з Директорією, адже вважав, що йти разом з людиною, яка прагне розпаду Росії (С. Петлюрою), є недопустимим. Командувач Добровольчої армії писав, що не збирався визнавати ніякої самостійної України; петлюрівці могли залишатися або нейтральними, або приєднатися до Білого руху без будь-яких умов [7, с. 282 – 289]. Отже, Директорія та Добровольча армія опинилися в стані війни.

Подальші дії Директорії нагадують справжню агонію. Використовуючи в черговий раз зміну політики від “лівої” до “правої”, уряд Директорії звернувся по допомогу до Антанти. І. Мазепа пояснює цей крок останньою можливістю зберегти

державність, адже на цей раз головним виступало не політичне питання, а питання національної державності, у свій час покладене в основу розв'язання територіальних питань у Парижі. Хоча особливих надій на цей документ сам І. Мазепа не висловлює, але дає зрозуміти, що нічого іншого йому як главі уряду не лишалося. Не дуже сподівався на успіх і Петлюра, який поступово розпочав таємні переговори з поляками, що як спостерігачі були присутні в Кам'янці – Подільському [1, с. 260].

Реакцію на це звернення до Антанти найкраще за всіх, на нашу думку, оцінив В. Винниченко, порівнявши “кам'янецький уряд” з віслюком, якому в черговий раз показали клопоть сіна, щоб він заспокоївся. Адже результати роботи спеціальної європейської місії, що мала розібратися в українських реаліях, була суто показовою і ніяким чином не могла вплинути на дії А. Денікіна [4, с. 456].

Описи подальших бойових дій між денікінцями та українською армією ми знаходимо в мемуарах їхніх безпосередніх учасників як з боку українців, так і білогвардійців. Цій проблемі автором статті була присвячена окрема публікація [8]. І якщо перші більшу увагу акцентують на тих несприятливих умовах, котрі супроводжували бойові дії (відсутність ліків, перевагу ворога в кінноті та артилерії, відсутність боєздатних резервів), то офіцери Добровольчої армії більше звертаються до проблем, побічно викликаних війною, а саме активізацію селянського повстанського руху в тилах та уповільнення наступу на Москву. Як військову загрозу, вони розглядають українську армію тільки у світлі можливого її з'єднання з повстанцями, що може допомогти більшовикам.

Завершення доби існування Директорії у світлі поразок її армії було очевидним. Прискорила його епідемія тифу, що поширилась у війську, зробивши його практично небоєздатним. За цих умов, прагнучи врятувати своїх солдатів, керівництво Галицької армії підписало сепаратну угоду з білогвардійським командуванням. Ця подія досить яскраво висвітлена в спогадах ад'ютанта генерала М. Тарнавського Д. Паліва, який описує ті складні умови, за яких було укладено перемир'я з денікінцями. На його думку, це була остання можливість урятувати від загибелі 15 тисяч хворих за досить вигідних умов: збереження автономії армії, надання їй медичної допомоги й перепочинку [9, с. 15 – 16]. І хоча політики, зокрема Є. Петрушевський відразу цю угоду скасував, врятувати ситуацію це не могло. УГА практично повністю втратила боєздатність, через тиждень ця угода була поновлена з уточненням, що бійців галицької армії, які переходять під командування Денікіна, не будуть використовувати для війни з Петлюрою [10, с. 100 – 101].

Після розпаду армії відбувся й остаточний розпад політичної сили уряду УНР. 16 листопада 1919 р. після загальної наради уряд ЗОУНР на чолі з Є. Петрушевичем залишив Кам'янець-Подільський і відбув до Відня. Того ж дня польські війська зайняли цю останню столицю УНР, змусивши Петлюру, котрий отримав фактично диктаторські повноваження, однак не знав, як їх використати, виїхати до Проскурова. Інші члени Директорії, А. Макаренко та Ф. Швець, остаточно склавши свої повноваження також відбули за кордон. З усіх членів Директорії, яка майже рік до того успішно розпочала анти гетьманське повстання, зостався сам С. Петлюра, котрий перейняв на себе всю повноту влади, але реально втратив залишки державної території. Відступ на підконтрольні полякам землі був останньою спробою врятувати від знищення і хвороб залишки української армії, командування над якою знову перейшло до М. Омеляновича-Павленка. Сам С. Петлюра незабаром відбув до Варшави. 24 грудня 1919 р. постановою спільного засідання центральних комітетів партій соціал-демократів та соціалістів-революціонерів вся повнота влади в Україні передавалась Уряду на чолі з І. Мазепою, причому ні про Головного Отамана, ні про Директорію вже не згадувалося [4, с. 474]. Це стало не лише фактичним, а й юридичним завершенням доби Директорії в Україні.

Отже, найменш інформативним за мемуарною літературою видається останній період історії Директорії – період її перебування в Рівному та Кам'янці-Подільському. І це, не зважаючи на такі інформативні джерела, як спогади двох прем'єр-міністрів: Б. Мартоса та І. Мазепа. Їхні мемуари, містячи значний

документальний матеріал, дуже стисло дають авторське бачення самих подій, що є зрозумілим з погляду на їхні тогочасний статус. Адже будь-який коментар у цьому разі був би оцінкою результатів власної політики, які були далеко не втішними. Тому автори найчастіше або просто викладають факти, як це роблять Б. Мартос і М. Омелянович-Павленко, або намагаються приховати свої особисті враження за документами, як І. Мазепа. Інша група мемуарів щодо останнього періоду також не викликає достатньої довіри через надмірну емоційність чи політичну заангажованість, як у В. Винниченка, представників ЗУНР та діячів Білого руху. Однак усі вони в комплексі створюють цілісну картину подій, яка зображає ту безвихідь, у якій опинився уряд УНР та його армія влітку – восени 1919 р. Відсутність союзників чи навіть нейтральних сил зумовило необхідність ведення боротьби на 3 фронтах: проти Польщі, більшовиків та Добровольчої армії. Таке становище, посилене відсутністю достатньої кількості матеріальних ресурсів, епідемією тифу та розбратом між східними і західними українцями, врешті-решт, і призвело до остаточного падіння Директорії та її фактичного саморозпуску. Щодо цього мемуаристи не стільки намагаються знайти істинні причини поразки, оскільки підтверджують свої попередні тези про вину тієї чи іншої сторони.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921/ І.Мазепа – Прага: Український Соціологічний Інститут, 1942. – Ч.2. – 232 с.
2. Коновалець Є. Причинки до історії української революції / Є. Коновалець / Історія січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. – К.: Україна, 1992. – С. 287 – 346.
3. Мартос Б. Оскілко і Болбочан. Спогади./ Б.Мартос [Електронний ресурс]. – Режим доступу до книги: <http://lib.rus.ec/b/357977>
4. Винниченко В. Відродження нації / В.Винниченко / репринтне відтворення видання 1920 р. – К.: Вид-во політичної літератури, 1990 – Ч.3. – 542 с.
5. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920) / М. Омелянович-Павленко.- К.: Темпора, 2007. – 608 с.
6. Дяченко П. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР/ П.Дяченко. – К.: Стікс, 2010. – 448 с.
7. Деникин А. Очерки русской смуты. / А.Деникин. Минск: Харвест, 2002. – Т.5. – 464 с.
8. Пархоменко В.А. Війна УНР з білогвардійською Добровольчою армією 1919 р. у світлі мемуаристики // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О.Сухомлинського. Серія: Історичні науки.-Вип. 3.32.- Миколаїв, 2012. – С. 270 – 279.
9. Паліїв Д. На чисту воду. З моїх спогадів./Д. Паліїв // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч.6. – С.15 – 17.
10. Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого / Ю.Тютюнник.- К.: Книга Роду, 2008. – 312 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Пархоменко Владислав Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Миколаївського національного університету ім. В.О.Сухомлинського.

Наукові інтереси: історіографія, джерелознавство та методи історичного дослідження

УДК 94(477,51),18.../...19”

ВИСВІТЛЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ В ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАННЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Галина ПОЛІЄНКО (Чернігів)

У статті розглядається питання інформаційного забезпечення діяльності Православної церкви в розв'язанні соціальних проблем у другій

половині XIX – на початку XX ст. Аналізується система висвітлення на сторінках церковних і світських періодичних видань церковних ініціатив та практичних дій церкви у сфері благодійності, матеріальної підтримки різних верств населення.

Ключові слова: Православна церква, соціальні практики, соціальна діяльність, періодична преса, інформація.

В статье рассматривается вопрос информационного обеспечения деятельности Православной церкви в решении социальных проблем во второй половине XIX – в начале XX вв. Анализируется система освещения на страницах церковных и светских периодических изданий церковных инициатив и практических действий церкви в сфере благотворительности, социального воспитания, материальной поддержки разных слоев населения.

Ключевые слова: Православная церковь, социальные практики, социальная деятельность, периодическая пресса, информация.

In the article the problem of the information support of the Orthodox Church in social problems solving in the second half of XIX - early XX century is discussed. The system of highlighting at the pages of ecclesiastical and secular periodicals of church initiatives and practical actions of the Church in charity, social education, material support to a diverse population is analyzed.

Keywords: Orthodox church, social practices, social activities, periodicals, information

У другій половині XIX – на початку XX ст. помітно активізується участь Православної церкви в громадському житті, у розв'язанні гострих соціальних проблем. Значною мірою це обумовлено збільшенням в українському суспільстві верств населення, яке потребувало соціальної підтримки. В умовах соціальних й економічних реформ, переходу до ринкової економіки й вільної конкуренції в Україні широкого розмаху набула різні форми благодійної підтримки бідних, залучення їх до праці. Крім того, поживавлення громадсько-політичного життя, революційних рухів і протестів вимагали від церковних інститутів внесення коректив у свою соціальну доктрину й практичну діяльність. Одним із її напрямків стає розгортання благодійності й підтримки знедолених, урізноманітнення соціальних практик. Разом з тим така сфера церковних ініціатив і практичних дій потребувала широкого інформаційного супроводу, висвітлення їх на сторінках як церковних, так і світських засобів масової інформації.

В історичній літературі головна увага зосереджена на висвітленні церковної благодійності, її форм і напрямків. Окремі аспекти соціального служіння Православної церкви на регіональному рівні знайшли своє розкриття в дослідженнях та розвідках, присвячених історії Чернігівської єпархії, закладам, установам єпархіального підпорядкування [1]. Водночас в останні десятиліття побачили світ ґрунтовні дослідження з історії церковної преси та періодики цього періоду, в яких висвітлюються питання інформаційного забезпечення різних напрямків церковної діяльності [2]. Натомість інформаційна активність церковних інститутів у реалізації різних соціальних ініціатив, проектів і практик залишається поза увагою дослідників.

У пропонованій статті ставиться завдання висвітлити основні напрямки й функції інформаційного забезпечення соціальних практик, благодійності, підтримки освіти, утвердження здорового способу життя, соціального виховання різних верств населення. Основу дослідження становлять матеріали, пов'язані із діяльністю Православної церкви в Чернігівській єпархії в зазначений період.

Для розв'язання поставлених завдань у статті використано поняття соціальних практик – різних системних і сталих форм та видів діяльності, спрямованих на реалізацію певних програмних завдань та доктрин [3]. У цьому разі йдеться про заходи церковних інститутів у соціальній сфері, розв'язання конкретних проблем її матеріального забезпечення, залучення до реалізації освітніх

проектів духовенства і різних верств населення. Соціальні практики церкви мали на меті зберігати її провідну роль у формуванні світоглядних засад суспільства, посилити участь у соціалізації молоді за умов розкладу традиційного станового устрою. Водночас їхнє інформаційне забезпечення стає самостійною, автономною функцією, яка реалізовувалася через численні періодичні видання й мала на меті показати важливу роль церкви та її інститутів у розв'язанні соціальних проблем.

Численні публікації з питань благодійності, заснування різноманітних закладів соціальної підтримки, соціального виховання на сторінках церковної періодики розкривають, прагнення церковних інститутів широко інформувати суспільство про соціальний напрямок своєї діяльності. Насамперед, єпархіальні дячі намагалися інформувати про досвід благодійної роботи на шпальтах загальноросійських церковних видань – “Православное обозрение”, “Церковные ведомости” з додатком до них “Прибавления к Церковным ведомостям”, “Вера и церковь”. Така зацікавленість була викликана намаганнями утвердити авторитет парафії як церковної адміністративної одиниці на загальноросійському рівні, показати її участь у розв'язанні гострих соціальних проблем. Подібну роль відігравали також публікації на сторінках світських видань, які опікувалися проблемами соціальної підтримки населення. Зокрема, інформація про церковні ініціативи в Чернігівській єпархії періодично публікувалася у “Вестнику благотворительности”, “Трудовой помощи” тощо.

Однак, головну інформативну роль виконували офіційні церковні єпархіальні періодичні видання, передусім, “Епархиальные ведомости”. На шпальтах подібних видань висвітлювались етичні, соціальні, світоглядні проблеми та питання. Значна частина публікацій мала православно-місіонерський характер, проповідь християнських релігійно-етичних принципів у різних сферах життя. Центральним органом Чернігівської єпархії виступали “Черниговские епархиальные известия”, засновані в липні 1861 р. Цей друкований орган складався з офіційної частини (урядові та синодальні накази, розпорядження, інша офіційна інформація) та неофіційної (більшої за обсягом, яка висвітлювала минуле й сучасне життя Чернігівщини). 1911 р. часопис припинив своє існування, натомість почав видаватися журнал “Вера и жизнь” (видавець – Братство св. Михайла, князя Чернігівського). Важливі матеріали публікувалися також у “Черниговском Церковно-общественном вестнике”.

Поряд із різноманітними відомостями і повідомленнями одне із ключових місць у ньому посідала інформація про соціальну діяльність церкви на регіональному й загальноросійському рівнях. На шпальтах періодичних видань публікувалися статті, присвячені різносторонній діяльності Чернігівської єпархії: про відкриття церковнопарафіяльних шкіл, лазаретів, братств, лікарень. Також тут містилися матеріали про відкриття благодійних закладів цивільного підпорядкування, у функціонуванні яких активну участь брало духовенство Чернігівської єпархії. Значна частина такої інформації публікувалася також на сторінках світських видань (“Черниговские губернские ведомости”, “Земский сборник”). Головне завдання цих публікацій не тільки інформувати громадськість про соціальну активність церкви, а й подати приклад світським інституціям, указати їм на християнську відповідальність у розв'язанні соціальних проблем.

Єпархія намагалася інформувати паству й громадськість про засідання церковних установ (комітетів навчальних закладів, окружних та загальноєпархіальних з'їздів, опікунств, братства тощо). Зміст постанов публікувався в скороченому вигляді в часописах, а також виходили додатки, де інформація подавалася в повному обсязі. При цьому особлива увага приділялася публікації документів, які розкривали соціальну діяльність церкви. Зокрема, деякі річні звіти про роботу благодійних організацій Чернігівської єпархії виходили окремими збірками [4].

На сторінках церковних видань публікувалися щорічні звіти про духовно-навчальні заклади, звіти опікунства про бідних духовного звання єпархії, емеритальної каси духовенства, комітету православного місіонерського товариства, статуту й звіти Братства святого Михайла, князя Чернігівського, звіти братств взаємодопомоги при духовних училищах, журнали єпархіальних та окружних

з'їздів духовенства, котрі вирішували багато поточних питань, пов'язаних з фінансуванням духовних навчальних закладів у єпархії.

У "Черниговских єпархиальных известиях" у скороченому вигляді друкувалися щорічні звіти Чернігівської єпархії обер-прокурору Синоду. Звертає на увагу те, що в публікаціях такого виду не підлягали скороченню відомості про обсяги благодійницької допомоги окремим особам, закладам (притулкам, школам, богадільням тощо) та іншим єпархіям. Тут же публікувалася узагальнена інформація про кількість церковно-парафіяльних опікунств та благодійних установ при храмах і монастирях. Без скорочень оприлюднювалися також відомості про суми, виділені на утримання духовно-навчальних закладів, заснування бідним учням стипендій, спрямованих на забезпечення функціонування благодійних установ та закладів у єпархії. Такий підхід до публікації звітних матеріалів свідчить про намагання офіційних установ широко інформувати про найбільш "вигідні" напрямки церковної діяльності. Порівняння інформації, що не передбачалася для публікації (внутрішня діяльність парафій, моральний стан духівництва, господарські питання) й опублікованої, дає підстави стверджувати те, що єпархія намагалася надати відомостям про свою соціальну діяльність найширшого розголосу.

Єпархіальні заклади та інститути широко використовували як важливий інформаційний засіб календарі, що видавалися як духовними, так і цивільними відомствами. Вони являли собою щорічники, у яких оприлюднювалася інформація про події в єпархії та її парафіях. Зміст публікацій у них часто мав характер полемічних статей та нотаток на актуальні теми. Особлива увага на сторінках таких видань приділялася публікації статистичних відомостей про соціальну активність церковних парафій. Крім того, у біографіях визначних представників духовного відомства акцентувалася увага на їхній добродійності. Широкого висвітлення набували матеріали про благодійність окремих священників.

Спроби церкви на початку ХХ ст. розширити соціальні практики, модернізувати їх відповідно до нових умов життя суспільства поставили питання необхідності активізації парафіяльного життя. Ця проблема турбувала духовенство та активних мирян і жваво обговорювалася в духовних виданнях того часу. Автори ділилися своїми думками, пропонували засновувати релігійно-церковні союзи, товариства та гуртки, що мали б підтримувати парафіян. Червоною ниткою в публіцистиці того часу проходить думка про залучення широких верств населення до соціальної діяльності церковних інститутів для послаблення напруження в суспільстві [5].

Визначальною віхою на цьому шляху стало розпорядження Синоду від 18 листопада 1908 р. про створення парафіяльних рад у єпархіях – у такий спосіб синодальне правління робило спробу поживити активність парафіян. У реалізації цього задуму Синоду ключову роль було відведено парафіяльній пресі. У церковних виданнях Чернігівської єпархії рекламувався досвід Орловської єпархії, у якій із 889 самостійних парафій близько 700 заснували ради, й разом з наявними опікунствами ті виявили енергійну благодійницьку й просвітницьку діяльність. Було оприлюднено також досвід Тамбовської єпархії [6]. Така "рекламна кампанія" сприяла активізації різних видів благодійництва та соціальної допомоги. Новозаснованим радам удалося зібрати на благодійні, просвітницькі й церковно-впорядкувальні справи більше 80 000 руб., із яких близько 7 000 руб. витратили на допомогу парафіянам, а 70 000 руб. – на ремонтні роботи в храмах [7]. Крім того, ради влаштовували хори для церковного співу, бібліотеки-читальні, богадільні, притулки, обзаводилися аптечками для надання першочергової допомоги парафіянам. При тому, що така діяльність широко висвітлювалася на шпальтах періодичних видань, публікації мали на меті засвідчити реалізацію указу Синоду й показати зростання активності парафіян у здійсненні соціальних практик.

Преса виконувала також організаційні функції в проведенні соціально-економічних ініціатив вищих церковних органів. Прикладом цього може бути ініціатива залучення духовенства до заснування та участі в кредитних спілках і товариствах. У січні 1909 року Синодом оприлюднено указ про участь духовенства в заснуванні дрібного кредиту. Консисторія негайно сповістила Чернігівське

духовенство про зміст документа й про необхідність організації роботи із його реалізації через місцеві друковані органи [8]. За офіційним оголошенням невдовзі побачили світ перші публікації з роз'ясненнями важливості такої роботи в парафіях. Невдовзі, коли почали діяти перші кредитні товариства та спілки, цей досвід підтримувався силами місцевої преси. Так, учитель земського училища с. Денисовичі І. Гапеєнко так писав до місцевої газети: “Силами священиків відкривалися кредитні та сільськогосподарські товариства. А з відкриттям братств у парафіях виявлялась уперше громадська благодійність та почали відкриватися споживчі товариства, винаходилися місця й кошти під школи” [9].

Одним із центральних напрямків діяльності церкви була боротьба за підвищення моральності населення, утвердження здорового способу життя. Органи церковного управління докладали зусиль для боротьби із пияцтвом. У цьому контексті слід зазначити дві важливі складові. Перша містила конкретні заходи й організаційні зусилля для залучення людей до тверезого способу життя. Друга складова мала пропагандистський характер. При чому вона помітно переважала й мала елементи проведення кампаній, пов'язаних із певними світськими ініціативами. У парафіях було ініційовано заснування Товариств тверезості, що мали на меті об'єднати всіх непитущих і таким чином сприяти, якщо не викоріненню, то хоча б не поширенню пияцтва. Уже в 1890-х рр. такі товариства діяли в селах Тур'я Городнянського та Редьківка Чернігівського повітів [10]. Як свідчать джерела, ці організації були малодійовими, однак церковна преса намагалася представити їх активними поборниками за тверезий спосіб життя та як приклад для інших сіл і містечок. Така пропагандистська діяльність церкви мала свої позитивні наслідки. Зокрема, соціальні ініціативи і їхнє широке розголошення сприяли створенню 1894 року Всеросійського опікунства про народну тверезість, котре увійшло до відання Міністерства фінансів як установа напівофіційного, напівгромадського характеру. Це був один із прикладів того, коли ініціатива йшла “знизу” й у вигляді відповідних постанов чи ухвал затверджувалася на державному рівні.

Пожвавленню цієї роботи сприяло оприлюднення чергового циркуляра Синоду від 12 червня 1909 р., який рекомендував керівникам усіх епархій ужити невідкладних заходів до зменшення пияцтва серед населення [11]. На заклик Синоду епархія ініційовала створення Товариства тверезості імені Олександра Невського при Покровській церкві села Плоского в Остерському повіті. У епархіальній пресі така суто організаційна подія була представлена як “Торжество тверезості”, як приклад для наслідування [12]. Як наслідок, у різних парафіях епархії збільшилася кількість товариств тверезості. Вступаючи до товариства, члени давали обіцянку не вживати спиртних напоїв не менше року та записувалися в спеціальну “Книгу тверезості”. Щоб подати приклад парафіянам, причт записувався першим, до них приєднувалися представники волосного правління та інші особи.

Однак відносно скромні організаційні заходи, про які обов'язково повідомлялося в пресі, супроводжувалися масштабною пропагандистською кампанією, яка була складовою підготовки до першого Всеросійського з'їзду практичних діячів боротьби з алкоголізмом. Проте публіцистичного запалу місцевих авторів не вистачало, тому “Черниговские епархиальные известия” перепечатували статті из Архангельських, Полтавських, Вятських епархіальних “Ведомостей”, “Церковного вестника”. Крім того, у чернігівських церковних виданнях автором низки статей на тему боротьби із пияцтвом виступив відомий публіцист, автор книг з цієї тематики Д. Булгаковський. Така публіцистична кампанія була викликана підготовкою до створення 1909 року Першого Всеросійського Союзу з боротьби із пияцтвом. Але після створення Союзу вона зазнає певного спаду. Впродовж наступних двох років статті на цю тематику були поодинокими. Пізніше, 1911 року, починається нова хвиля організаційних і пропагандистсько-просвітницьких заходів у боротьбі проти пияцтва й за утвердження здорового способу життя, пов'язана на цей раз із підготовкою до Першого Всеросійського з'їзду з боротьби із пияцтвом та алкоголізмом. У публіцистиці цього часу наголошувалося на особливій відповідальності церкви в утвердженні тверезого способу життя. Застереження церкви в цьому випадку

грунтувалися на традиційній християнській обрядовості, відповідно до якої численні церковні свята, події, пов'язані із хрестинами, поминками, ставали приводом для вживання спиртних напоїв. За таких умов досить часто звучала критика на адресу церкви з боку товариств тверезості. У відповідь на такі звинувачення церковні автори доклали чимало зусиль для роз'яснення недопустимості вживання спиртних напоїв як елемента гостинності під час церковних свят та релігійних подій [13]. Натомість виправити ментальність і подолати повсякденні звичаї виявилось досить складно.

Преса досить широко висвітлювала участь чернігівського духовенства в з'їзді практичних діячів у боротьбі з пияцтвом та алкоголізмом, їхні виступи та думки, які стосувалися викорінення причин цього явища [14]. Таким чином, церква та духівництво у своїх намаганнях підвищити моральність населення надавали перевагу не стільки конкретним організаційним заходам, скільки проповідницькій, роз'яснювальній роботі серед населення.

За часів Першої світової війни церковна преса того часу переносить центр ваги на висвітлення ініціативи парафіян в організації збору пожертвувань для поранених воїнів. До цієї роботи були широко залучені учні церковних шкіл єпархії [15]. Крім матеріальних пожертв, кращі учні церковних шкіл у недільні та святкові дні читали на селянських сходах газетні повідомлення про війну. Інформація такого виду також висвітлювалася в періодичних виданнях.

Таким чином, православна церква на єпархіальному рівні прагнула надати широку інформаційну підтримку своїм соціальним ініціативам та практикам. Така політика мала на меті пропагувати свою безпосередню участь у розв'язанні гострих соціальних проблем, підвищувати авторитет духовенства, своїх інститутів та закладів. Крім того, висвітлення соціальної діяльності церкви в періодичних та інших виданнях було спрямовано на залучення широких верст мирян та парафіян до участі в різних благодійницьких заходах та кампаніях. Однак поряд із "рекламними" завданнями, прагненням показати свою активну соціальну роль інформаційно-пропагандистська діяльність парафії стає самостійною, дійовою практикою в соціальному вихованні населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Травкіна О. Меценати Чернігівського колегіуму / О. Травкіна Чернігівщина incognita. – Чернігів. – 2004. – С. 72 – 81; Ципляк Н. Благодійники Чернігівської духовної семінарії / Н. Ципляк // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 8. – Чернігів. – 2007. – С. 298 – 299.
2. Бойко А. А. Преса православної церкви в Україні 1900 -1917 рр. Культура, суспільство, мораль. – Дніпропетровськ, Дніпропетровський університет, 2002. – 308 с.; Бойко А. А. Преса православної церкви в Україні кінця ХІХ – початку ХХ століття: тематика і проблематика. Автореферат на здобуття наук. ступеня доктора філологічних наук. Спеціальність 10.01.08 – журналістика. – Київ, 2002.
3. Волков В., Хархордин О. Теория практик /В. Волков, О. Хархордин. – СПб: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. – 298 с.
4. Тупатилов А. Отчет о состоянии начальной образцовой школы при Черниговском епархиальном женском училище за 1906 – 1907 учеб. год. / А. Тупатилов. – Чернигов, 1908. – 6 с.
5. Что такое православный приход, и как нужно жить приходу // Прибавления к ЧЕИ. – 1910. – № 23. – С. 816 – 823.
6. Начало большого дела ("Тамбовские епархиальные ведомости") // ЧЕИ. – 1908. – № 4. – С. 124 – 133.
7. Там само.
8. Распоряжение Епархиального Начальства // ЧЕИ. — 1909. – № 8. – С. 240 – 241.
9. Из приходской жизни с. Денисович // Черниговский церковно-общественный вестник – 1915, – № 18. – С. 1.
10. Пригоровский А. Общество трезвости в селе Турье Городнянского уезда / А. Пригоровский // Прибавления к ЧЕИ. – 1893. – № 8. – С. 264 – 267; Корсакевич П. «Общество трезвости» в селе Редьковке Черниговского у. / П. Корсакевич // Прибавления к ЧЕИ. – 1891. – № 5. – С. 217 – 219.

11. Определение Черниговского Епархиального начальства от 26 – 30 октября 1909 года // ЧЕИ. – 1910. – № 15. – С. 528 – 535.
12. Устав Александро-Невского приходского Общества трезвости при Покровской церкви села Плоского, Остерского уезда, Черниговской епархии // Прибавления к ЧЕИ. – 1909. – № 6. – С. 242 – 247; Торжество трезво сти. – 1909. – № 11. – С. 432–433.
13. Красногорский Д. Обязательность угощения спиртными напитками при гостеприимстве не похвальный обычай вообще, а при поминовении усопших в особенности. – 1911. – № 3. – С. 78 – 88.
14. Чернявский В. Всероссийский Съезд практических деятелей по борьбе с алкоголизмом в Москве / В. Чернявский // Вера и жизнь. – 1912. – № 22. – С. 41 – 49.
15. Выписка из журнала Епархиального Совета Братства Святого Михаила князя Черниговского, № 11, 7 декабря 1915 г. // Черниговский церковно-общественный вестник. – 1916. – № 6. – С. 1 – 2.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Полієнко Галина Олексіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шеченка.

Наукові інтереси: релігійні та конфесійні відносини в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

УДК 001.8:159.9.016.1

ТРАНСДИСЦИПЛІНАРНА ВЗАЄМОДІЯ ЯК ГНОСЕОЛОГІЧНЕ Й МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДГРУНТЯ ІСТОРІЇ ТІЛА

Ярослав ПОТАПЕНКО (Переяслав-Хмельницький)

Досліджується специфіка міждисциплінарної взаємодії історії тіла з іншими соціогуманітарними дисциплінами та напрямками. Особлива увага приділяється тілесним аспектам феміністичних, постколоніальних та посттоталітарних студій, дискурс-аналізу та семіотики.

Ключові слова: історія тіла, тілесність, інтердисциплінарність, постколоніальні студії, дискурс.

Исследуется специфика междисциплинарного взаимодействия истории тела с другими социогуманитарными дисциплинами и направлениями. Особенное внимание уделяется телесным аспектам феминистических, постколониальных и посттоталитарных исследований, дискурс-анализу и семиотики.

Ключевые слова: история тела, телесность, интердисциплинарность, постколониальные студии, дискурс.

The peculiarities of interdisciplinary integration of the history of the body with other social and humanitarian studies and trends are explored. Special attention are given to the somatical aspects of feministic, postcolonial and posttotalitarian studies, discourse-analysis and semiotics.

Keywords: history of the body, bodiness, interdisciplinarity, postcolonial studies, discourse.

Кожній історичній епісі властиві специфічні форми виявів тілесності, головні образи, метафори й канони тіла, що накладають певну “сітку значень” на соціокультурні практики і владно-політичні дискурси (і самі, у той же час, є проєкціями цих практик і дискурсів, їхнього візуалізацією й семіотичною редукцією). Тому надзвичайно важливою ділянкою сучасної соціогуманітаристики є встановлення зв’язку між соціальними й тілесними практиками, у ширшому сенсі

– осмислення онтогенезу, у процесі якого тіло людини трансформується в комунікативно-репрезентативний текст, перетворюється на “продукт споживання” й елемент “культурної індустрії” (залишаючись при цьому “згустком” як генетичної, так і соціальної пам’яті).

У ситуації глибокої кризи, якої нині зазнав і принцип раціональності, і постмодерністський сумнів у його гносеологічній спроможності, з новою силою звучить вимога щодо необхідності віднайдення нових методологічних засад наукового пізнання, нових систем опису й когнітивних моделей. У подібному розрізі аналітика “тілесної свідомості”, тілесних технік і канонів здатна суттєво активізувати й актуалізувати історіографічні студії, стимулювати становлення й генезу “нових перспектив історіописання”.

Дослідженням історичної специфіки виявів, статусів і репрезентацій людського тіла в різні часи займалися такі вчені, як Н. Еліас, Ж. Моссе, М. Мосс, К. Узборн, Р. Сеннет, Р. Еванс, М. Фуко, Ж. Ле Гофф, Н. Трюон, А. Поттс, К. Банум, С. Гілман, Р. Флорйд, А. Грегорі, К. Вачтер, Г. Пастер, Е. Канторович та багато інших авторів, відкриваючи дуже цікаві й часом абсолютно неочікувані аспекти історичного буття.

Р. Портер, М. Дженнер, А. Соколов, С. Сланічка висловлюють переконання в тому, що історія тіла має велике майбутнє, а категорія “тілесності” набуває (дедалі активніше) поважного статусу нового структурного принципу й ключової категорії історичного пізнання, ґрунтованого, насамперед, на інтер- та трансдисциплінарних стратегіях. Від перших своїх витоків історія тіла поставала як комплексний міждисциплінарний напрямок постпозитивістської соціогуманітаристики, для якого вимога долаття кордонів між науковими галузями й напрямками була не просто гносеологічною підставою, а складовою умовою існування. Взагалі слід зазначити, що в сучасній соціогуманітаристичній теоретично обґрунтованого й практично реалізованого досить варіативний і розгалужений діапазон можливих різновидів взаємодії наукових напрямків, дисциплін, дискурсів та наративів.

Історію тіла неможливо уявити без інтелектуального діалогу з феміністичними й гендерними дослідженнями. Представниці феміністичного напрямку (С. де Бовуар, Ю. Крістева, С. Хардінг, Л. Ніксон та ін.) виходять з твердого переконання: соматична тематика завжди набуває політичного характеру, оскільки саме навколо тіла розгортаються владні стосунки в патріархальних суспільствах. Тілесний дискурс, на думку Л. Ірігарей та Е. Сісу, має на меті приховати страх Заходу перед фемінізмом і спрямованість до збереження контролю над тілом жінки [5, с. 200]. Коли С. Кофман здійснює аналіз фрейдистських текстів з метою виявлення репресивної концепції жінки чи коли Л. Малві вивчає специфіку кінематографічної продукції Голівуду задля виділення дискримінаційно-маскулінних візуальних стратегій, – ці інтелектуальні пошуки завжди реалізуються з виразним акцентом на проблематизації соціокультурних стереотипів щодо “виробництва жіночого” в “чоловічій”, тілесно зорієнтованій “фало-логоцентричній” традиції Заходу.

Історичні дослідження, проведені “на стику” історії тілесності й сексуальності й гендерного підходу, іноді дають доволі цікаві й неординарні результати. Зокрема, С. Жеребкін, вивчаючи сексуальну поведінку та “гендерні політики ідентичності” в Україні козацької доби, приходять до висновків про “гомосексуальну природу Січі”, де гармонія “найвищої духовної близькості воїнів-козаків” вимагала вбивства й зґвалтування жінки (як ритуального взірця мужньої поведінки), а також наявності соціального прошарку “опущених” (євреї, поляки, мусульмани та інші “чужі”) [2].

Збагнути специфіку, логіку, сенс і перебіг глобальних цивілізаційних катастроф ХХ ст. – Голокост, Голодомор, ГУЛАГ, вибух на Чорнобильській АЕС – видається абсолютно неможливим, не вписавши ці явища в тілесний контекст болю, жорстокості й насилля як універсальних категорій та фундаментальних “концептуальних полів” Західної цивілізації. Так, О. Івашина, розмірковуючи про сутність культури, приходять до висновку, що всі її найважливіші сфери пронизують садизм і мазохізм, без яких існування культури ніяк неможливе. “Для обдарованого та вразливого інтелекту, що живе в посттоталітарній культурі,

тортури (в їхньому широкому розумінні) можуть стати єдиною формою мистецтва та єдиною інтелектуальною дисципліною, що перебуває в його розпорядженні. Мета тортурів – самі тортури” [3]. Думку про перетворення трагедії споглядання болю, тортур і смерті на “комедію культури як шоу-бізнесу” знаходимо в працях Ж. Батая, Ж. Бодріяра, С. Жижека, У. Еко, М. Рикліна, І. Смірнова, С. Зонтаг, Р. Рорті.

Значний інтерес як науковців, так і представників широких кіл позанаукової громадськості в останні два десятиліття привертають дослідження соціальної пам’яті (social memory studies), зосереджені, здебільшого, навколо методологічно визначального запитання, сформульованого П. Коннертоном: як суспільства пам’ятають? (в який спосіб реалізується становлення суспільних “ритуалів пам’яті”; як пам’ять “інтер’єризується”, стаючи підґрунтям культурно-політичного безсвідомого; як ієрархія влади обумовлює контроль над пам’яттю соціуму). Розв’язання цих проблем неможливе поза аналізом травматичного соціобіологічного досвіду й “постпам’яті”, спричиненої цим досвідом, феномена “пам’яті тіла” в контексті зв’язку між пам’яттю й ідентичністю. Так, у праці М. Хальбвакса “Легендарна євангельська топографія Святої Землі” історична інтерпретація тілесних алегорій дає змогу автору позиціонувати Святу Землю як уявлений ландшафт, у якому локалізовано колективну пам’ять паломників і хрестоносців про життя Ісуса. Поняття “рамок пам’яті” як своєрідних “технік розуму” (мнемотехнік), запроваджене М. Хальбваксом, могло бути сформоване під впливом праці іншого видатного французького соціолога – М. Мосса – про “техніки тіла”. Ключові тези обох учених, сформованих інтелектуально в руслі конструктивістської традиції школи Е. Дюркгейма, дуже близькі: те, що вважали індивідуальним або природним, насправді виявляється соціально зумовленим і вмотивованим, може регулюватися методами соціальної інженерії [7 с. 9]. Зв’язок тілесних мотивів з процедурами “виробництва пам’яті”, її медикалізацією або маргіналізацією в результаті застосування репресивних технологій “політики пам’яті” знаходимо в працях П. Нори, Е. Хеккінґса, Я. Ассмана, М. Вінока тощо.

Важливу роль історія тіла займає і в популярних у постмодерному історіографічному дискурсі постколоніальних студіях (postcolonial studies). Деконструктивістське розвінчування Заходу як “суб’єкта імперського дискурсу”, аргументоване викриття нав’язуваних “незахідному” світу західних моделей ідентичності й способів світоуявлення в дослідженнях Е. Саїда, Г. Співак, Е. Сезара, М. Баля, Ф. Фенона, Г. Бгабха, Г. Тіффіна, Б. Ешкрофта осмислюється в прямому зв’язку із соматичною проблематикою. Як колонізатор утвердив і нав’язав уявлення про “ідеальне тіло” колонізованого (запрограмував його)? Які тілесні практики толерувалися й пропагувалися для “упокорених” (subaltern), а які, навпаки, викорінювалися й репресувалися колонізаторами? – адекватні відповіді на ці питання допомагають глибше збагнути, в який спосіб насаджувався колоніальний контроль над способами виробництва знань, колективних та індивідуальних репрезентацій (аби сформувати науково виважені антиколоніальні стратегії для подолання політико-економічної та інтелектуальної залежності “третього світу” від колишніх метрополій). Семантичне нівелювання шовіністичних маскулінно-імперіалістичних ідеологем реалізується способом наукової нейтралізації й оприявлення численних дегуманізувальних міфологем щодо “ущербності”, “потворності” чи “монструозності” тіл, упокорених колонізаторами. Ці тіла мали наочно демонструвати, що колонізовані є “втіленням зла”, “абсолютним злом” і “ворогом традиційних цінностей”, “невиправним інструментом сліпих сил” хаосу. Тілесність підкорених – хтонічно-демонічна, стихійна, дика й некерована, тому порятунком від неї (для її ж блага!) полягає в жорсткому контролі через тяжкі тортури, котрі відіграють роль стримульовального чинника (символічного тавра, “міти” або “стигми”).

Ф. Фанон, обґрунтовуючи необхідність викорінення рабських комплексів пригнічених народів, удається до тілесних метафор і порівнянь: місто колонізованого – це “скоцюрблене місто”, яке “стоїть навколішки, розпростерте”,

місто колонізатора – це “сите місто, ліниве, його черево завжди переповнене гарними речами”; “товсті, безформні тіла” підкорених в очах колонізаторів зливаються в “орди чорних, коричневих та жовтих”, для опису яких більш придатна “мова зоолога”; справжнє життя для колонізованого може вирости тільки з “гнилого трупа колонізатора” [6]. Одна з ключових тез постколоніального дискурсу полягає в тому, що ера імперіалістичної експансії спричинила суттєві трансформації в самоідентифікації як колонізаторів, так і колонізованих (месіанська культуросна зверхність перших – і низькопоклонство, закомплексованість і “меншовартість” других). І ця обставина значною мірою позначилася й на тілесному рівні (в сенсі психофізичної єдності індивіда).

Класичним прикладом експлуатації демонізованого “незахідного” типу тілесності є випадок з т. зв. “гогтентотською Венерою” (Сарою Бартман), привезеною з Південної Африки до Європи 1810 р. задля прилюдної демонстрації як “монстра” і “потвори”. Після смерті жінки лікар, що здійснював розтин, “дегуманізував її, порівнював з орангутангом і тим робив внесок у формування уявлення про те, що африканці ближчі до тварин, аніж до людей” [5, с. 204]. Візуальними засобами і способом потрактування окремого випадку як типової норми утверджувався стереотип перверсивної та примітивної “негритянської” сексуальності, розбещеної та сексуально невгамовної, як повної антитези до “цивілізованої” європейської чуттєвості. Подібні маніпулятивні репрезентації колоніально-імперського ідеологічного нарративу мали на меті зафіксувати в масовій свідомості погляд на “чорну” жінку як на проститутку [5, с. 205].

Доволі близькими до постколоніальних: за змістом і методологічними засадами є т. зв. постсоціалістичні посткомуністичні студії, котрі займають вагоме місце в науковому історико-політологічному дискурсі 2000-х років. Об’єктивний аналіз економічних, соціальних та культурних трансформацій у суспільствах перехідного типу (від псевдосоціалізму до квазікапіталізму) передбачає й ґрунтовне вивчення “культурних травм” та способів їх подолання, дослідження змісту й ступеня формалізації та регламентації соціальної поведінки через контроль над “тілом соціальним”. А це апоріє неможливо без з’ясування базових “політичних технологій тіла”, що їх продукувала й репродукувала тоталітарна система, та способів, у які влада створювала “слухняні тіла” через їхнє авторитарно-унормоване позиціонування в соціокультурному просторі. Необхідно враховувати й ту обставину, що в тоталітарних державах, зокрема СРСР та гітлерівській Німеччині, владоможці ефектно демонстрували потужність і життєву снагу політичної системи через масові спортивні змагання, паради, військові огляди як ритуально-церемоніальних виявів масового дисциплінованого й “всеєдиного” тоталітарного тіла нації (держави-нації). Останнє мислилося як незнищенне, серійно відтворюване за будь-яких військових чи природних катаклізмів під “мудрим керівництвом” партії як уособлення еталона, всіх найкращих чеснот класу (або раси). Для концептуалізації “радянськості” (sovietness) не лише як базового ідеологічного, але й буттєво-екзистенційного та ціннісно-аксіологічного ідентифікаційного конструкту, обов’язковим ґносеологічним етапом (або, принаймні, фрагментом) стає аналіз ідеологізації повсякдення та політизації побуту, пов’язаного з тілесним виміром буття індивіда. Вивчення “політекономії соцреалізму”, зреалізоване Е. Добренко, “повсякденного сталінізму”, проведене Ш. Фіцпатріком, та “генеалогії російської особистості” (О. Хархордін) тісно пов’язані з “роботою над тілом” і моделями “біополітики” (термін М. Фуко), що їх запроваджувала й легітимізувала російсько-радянська авторитарна система. У цій системі тілу як важливій соціокультурній (а не біологічній) категорії було відмовлено в праві на існування у просторі офіційно толерованого академічного дискурсу, навіть попри матеріалістичну зорієнтованість марксистської науки.

Тому, як бачимо, т. зв. soviet studies (вивчення “радянської цивілізації”), презентовані працями Ш. Плаггенборга, С. Коткіна, Е. Наймана, В. Паперного, Н. Козлова, Є. Добренко та ін., розвиваються паралельно до “історії тіла” й в активному взаємозв’язку з нею. Як приклади, можна навести дослідження

А. Блюмом радянської статистики й механізмів політизації знання та вивчення “тілесно-просторової співмірності” радянської паркової скульптури як “технології влади” М. Золотоносовим [1].

Принагідно зазначимо, що дослідження української історії ХХ ст. варто реалізувати з обов’язковим урахуванням постколоніальної та посткомуністичної перспектив і систем опису, адже нинішнє становище української нації – посттоталітарне, постколоніальне й постгеноцидне (ще й “постлюдське”, за словами Л. Костенко).

До переліку міждисциплінарних напрямків, тісно пов’язаних з соматичною тематикою, треба долучити й т. зв. дослідження націоналізмів (nationalism studies), методологія яких ґрунтується на інтенсивній взаємодії здобутків політології, соціології, етнології, історії ідей та, власне, етнічної історії. Очевидним є той факт, що специфіка національних ідентичностей та націй, осмислених через концепт “уявлених спільнот” (сконструйованих значною мірою на підставі “винайдення традицій”), суттєво корелюється відповідно до специфіки тілесних репрезентацій, тілесних символів та метафор, характерних для нації традиційно або “нав’язаних” елітою з міркувань політико-ідеологічної доцільності (відповідні процеси гарно описані Б. Андерсоном та Е. Гобсбаумом).

Від кінця ХХ ст. суттєво активізувалися такі напрямки інтердисциплінарних студій, як візуальні та медіа-дослідження, дослідження простору (space studies), навколишнього середовища (environmental studies), семіотика, історія метафор, історія речей, дискурс-аналіз.

Усі ці напрямки при ретельному підході мають досить багато спільних тем, проблем, методологічних підходів, концептуальних полів і гносеологічних стратегій, котрі пов’язують їх з “історією тіла”. Зокрема, семіотика досліджує структуру, семантику й морфологію знаків, їхню будову й те, як вони функціонують у різних культурних контекстах. При цьому важливо з’ясувати специфіку комунікативних систем, у яких знаки використовуються (за якими принципами і на яких підставах). Рецепція тіла людини як семіотично-репрезентативної системи є сьогодні дуже поширеною методологічною стратегією в культурологічних працях.

Сфера інтересів семіотики – семантичний аналіз міфів, архаїчних світоглядних моделей, образів масової культури, систем репрезентації, взаємодія-співвідношення тексту із соціокультурним контекстом тощо – прямо пов’язана із соматичною проблематикою, осмисленою в розрізі концепції Р. Барта про “тіло-як-текст”. Без дослідження тілесності неможливо вивчати моду та способи її репрезентації у сфері “порногламуру” (головний дискурс сучасної індустрії розваг – динамічна знакова система, підживлювана елементами інших дискурсів та систем опису). Звернення до соціокультурних вимірів віктимізованого, маргіналізованого й девіантного тіла допомагає Дж. Таггу простежити, як винайдення фотографування вплинуло на способи систематизації інформації про злочинців. Доречно тут навести тезу І. Кучми про важливість “тілесного канону”, що є “ключем до будь-якого символізму”, адже відображає тіло людини, трансформоване в знаки, створює механізм соціальної комунікації, наділяє індивіда “символічним виміром” через систему фіксованих ритуальних норм тілесної поведінки [4, с. 41 – 42]. Ефективний аналіз подібних ритуальних норм можливий тільки з використанням кращих здобутків зі сфери семіотики.

У популярній нині галузі дискурс-аналізу (вивчення дискурсивних практик, репертуару інтерпретацій метаструктур, “метаповідей” і гіпертекстів; деконструктивістське декодування інтертекстів, критичний аналіз “влади-знання”), також дуже часто присутня тілесна проблематика. Мабуть, найкращим прикладом у цьому контексті є вивчення тілесних покарань і способів контролю над тілом як особливого способу “виробництва знань” про суб’єкта (М. Фуко). Після публікації революційних (у науковому сенсі) праць М. Фуко поняття “дискурс” і “тілесність” багатьма дослідниками сприймаються як взаємопов’язані та взаємоопосередковані концепти. Варто зауважити, що саме завдяки працям видатного французького

мислителя тіло стало провідною категорією історичних досліджень у західній історіографії, а пов'язані з тілесністю проблеми (хвороби, сексуальність, повсякденність, історія медицини, тортури тощо) здобули поважний науковий статус й академічне визнання. Ретельна аналітика тотально-всеохопної гетерогенності влади в М. Фуко нерозривно пов'язана з типологізацією й дискурсивізацією історично визначених тілесних практик, тіл психіатризованих, покараних, ув'язнених, медикалізованих, сексуалізованих, упокорених тощо. За висновками вченого, європейська індивідуальність стала можливою саме завдяки технологіям владного впливу, сфокусованим на тілі людини від XVII ст.

Крім того, як справедливо зазначає А. Соколов, тенденція бачити в тілах лише символи, метафори або об'єкти владного впливу (типовий для інтелектуалів постмодернізму конструктивістський підхід), має й негативні наслідки, адже веде до ігнорування ролі безпосереднього фізичного досвіду “власників” тіл.

Висновки. Хоча інтерес до соматичної проблематики в сучасній соціогуманітаристиці надзвичайно високий, цілісно-концептуальне, комплексно-інтегративне уявлення про тілесність як базовий соціокультурний феномен (системоутворювальний у царині знань про людину) все ще не сформовано. Необхідність вироблення уявлення про тіло як неподільно-“соборну” фізично-духовно-соціально-екзистенційну єдність буття індивіда й соціуму стає цілком очевидною завдяки активізації в останні роки транс- та інтердисциплінарних студій, пов'язаних з аналітикою тілесності через призму соціального досвіду.

З іншого боку, саме значні успіхи в царині міждисциплінарних наукових галузей та напрямків, пов'язаних з історією тіла (або окремими його аспектами), активізують потребу вироблення теоретико-методологічного та світоглядного консенсусу щодо розуміння тілесності як синтезного соціо-біологічного феномена, детермінованого, значною мірою, культурно-історичними, політико-ідеологічними та знаково-метафоричними чинниками. Тому немає жодних підстав говорити про універсальність “мови тіла” чи “природність” тілесних або сексуальних практик, ба навіть досить поширених у тих чи інших соціумах або культурах.

Прогнозованим є зростання наукового інтересу до тілесної проблематики, котра має потужний гносеологічно-евристичний та глобально-комунікативний характер і тому повинна досліджуватися максимально широким колом фахівців-гуманітаріїв та суспільствознавців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Введение в гибридные исследования: (hybrid/mixed studies) / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://migo.stedu.ru/gibrid.ppt>.
2. Жеребкин С. Сексуальность в Украине: гендерные “политики идентификации” в эпоху казачества / С. Жеребкин // О муже(Н)ственности: Сб. статей. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – С. 224 – 242.
3. Івашина О. Біль та насилля сучасної культури / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://terroristica.info/node/159>.
4. Кучма І.Л. Канон тіла в Західноєвропейській культурі / І.Л. Кучма // Магістеріум. – Вип. 5. – Культурологія. – К.: Стилос, 2000. – С. 41 – 49.
5. Соколов А.Б. Концепт “тело” в современных исторических исследованиях / А.Б. Соколов / Ярославский педагогический вестник. – 2009. – № 3 (60). – С. 202 – 207.
6. Фанон Ф. Чорна шкіра, білі маски / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vpered.wordpress.com/2010/11/22/fanon>.
7. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / М. Хальбвакс. – М.: Новое издательство, 2007. – 348 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Потапенко Ярослав Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди”.

Наукові інтереси: проблеми історії антропології, методології історії, методи історичного дослідження.

УДК: [930.253+929+78](47) "1955/1976"

ДІЛОВИЙ ХАРАКТЕР ТА ДІЛОВИЙ РІВЕНЬ ЗВ'ЯЗКІВ МІЖ СУБ'ЄКТАМИ ЛИСТУВАННЯ (НА ПРИКЛАДІ КІЛЬКОХ ЛИСТІВ АРХІВНОЇ СПАДЩИНИ КОМПОЗИТОРА Ю. МЕЙТУСА)

Люція ТУПЧІЄНКО-КАДИРОВА (Кіровоград)

Проаналізовані листи поета Є. Долматовського, музикознавця Б. Шметресса та інших осіб до Ю. Мейтуса. За допомогою структурного аналізу текстів виділені специфічні риси ділового характеру листів і ділового рівня зв'язків між суб'єктами листування. Діловий характер листів виявляється в наявності якої-небудь справи, прохання що-небудь виконати, у відсутності повідомлень особистого характеру. Діловий рівень стосунків суб'єктів листування проявляється в наявності якої-небудь справи в змісті листа й при відсутності інших рівнів зв'язків, наприклад, творчих.

Ключові слова: особисті архівні документи, листування, діловий рівень листування, структурний аналіз текстів, композитор Ю. Мейтус, поет Є. Долматовський, музикознавець Б. Шметресс, музикознавець М. Слонімський.

Проанализированы письма поэта Е. Долматовского, музыковеда Б. Шметресса и других лиц к Ю. Мейтусу. С помощью структурного анализа текстов выделены специфические черты делового характера писем и делового уровня отношений субъектов переписки. Деловой характер писем проявляется в наличии какого-либо дела, просьбы что-либо выполнить, в отсутствии сообщений личного характера. Деловой уровень отношений субъектов переписки проявляется в наличии какого-либо дела в содержании письма и в отсутствии других уровней отношений, например, творческих.

Ключевые слова: личные архивные документы, переписка, деловой уровень переписки, структурный анализ текстов, композитор Ю. Мейтус, поэт Е. Долматовский, музыковед Б. Шметресс, музыковед Н. Слонимский.

The letters from poet E. Dolmatovsky, musicologist B. Shmetress and other persons to composer U. Meytus were analysed. By means of structural analysis of texts specific business character of letters and business level of relations of subjects of correspondence traits are distinguished. Business character of letters shows up in a presence some business, requests to execute anything, in absence of private (personal) information. The business level of relations of subjects of correspondence shows up in a presence some business in maintenance of letter and in absence of other levels of relations for example, creative.

Keywords: personal archived documents, correspondence, business level of relations in correspondence, structural analyses of text, composer U. Meytus, poet E. Dolmatovsky, musicologist B. Shmetress, musicologist M. Slonimsky.

Дослідження інформаційної складової (ІС) архівних документів спадщини відомих діячів мистецтва є ваговою часткою інформаційних ресурсів суспільства, яка репрезентує їхні творчу, суспільну та інші види діяльності. Безперечно, ІС листів є одним з найцікавіших об'єктів дослідження. Адже в листах розкриваються людина – автор документа, її різноманітні зв'язки з іншими особами, з офіційними

установами, суспільством у цілому. Це збільшує наші знання про історичний і культурний розвиток суспільства.

Для дослідження ІС можна застосовувати різні класифікації й методи. Одним з важливих методів, що допомагає виявляти певні закономірності в досліджуваних явищах – класифікаційний. Поруч із структуризацією ІС нами запропонована класифікація листів за рівнем зв'язків між суб'єктами листування. Виділені такі рівні: сімейних стосунків; міжособистих взаємин; професійних зв'язків (між представниками однієї професії); творчих зв'язків (суб'єкти є учасниками певних творчих процесів створення або виконання творів); офіційних зв'язків (учасниками є: людина й установи, суспільно-політичні організації, заклади); суспільний або громадський; ділових зв'язків (їх змістом є певна справа); діловодних зв'язків (листи є частиною діловодних процесів установи). У наших попередніх публікаціях ми розглянули специфіку листування між суб'єктами на цих рівнях [7 – 10], крім ділового та діловодного. З'ясували, що листи, які належать до сімейного, професійного й творчого рівнів, зазвичай, містять і інформацію, що можна віднести й до інших рівнів, сімейний поєднується з діловим, професійний і творчий з міжособистим [7]. Але рівень слід вибрати один, а інформацію, яка належить до інших рівнів, слід уважати додатковим характером конкретного листа.

Отже, об'єктом нашої уваги у цій статті є листи з архівної творчої спадщини українського радянського композитора Мейтуса Ю. (1903 – 1997), предметом – діловий характер та діловий рівень зв'язків між деякими суб'єктами листування. Мета статті – визначити специфіку ділових листів та листів ділового характеру на основі визначення складу СЕ їхніх текстів. Завданнями є наступні: зробити структурний аналіз листів; виділити ті СЕ, в яких виявляється специфіка саме ділових зв'язків, з'ясувати відмінності між діловим характером та діловим рівнем зв'язків між суб'єктами листування. Основні методи, використані в дослідженні: структурний аналіз вербальних текстів, класифікаційний, узагальнення.

Визначення ділового рівня в листуванні викликано тим, що в архівному комплексі документів Ю. Мейтуса є листи, змістом яких є певна справа, а суб'єктів цього листування не можна віднести до інших рівнів. Позначення ж ділового характеру деяких листів викликано тим, що листування між суб'єктами сімейного, міжособистого й творчого рівнів зв'язків інколи має діловий характер. Але такий характер мають або окремі листи в певній групі зв'язків, або частини тексту цих листів. Отже, для визначення рівня ми обираємо зміст самих зв'язків, що поєднували суб'єктів листування, а не зміст конкретного листа. Спільним об'єктом між суб'єктами ділового рівня зв'язків (які не можна віднести до інших рівнів) є певна справа, прохання виконати справу.

Розглянемо це на прикладі листів. Перед поданням текстів та їхнього аналізу зробимо загальні зауваги щодо структуризації текстів. СЕ виділені жирним шрифтом. Структурний аналіз здійснюється послідовно, відповідно до тексту. Текстові фрагменти (ТФ) взяті у лапки, у межах лапок наводяться й відповідні синтаксичні знаки. В середині ТФ і поза ним розшифрування береться в квадратні дужки. Якщо ТФ ілюструє два і більше СЕ, назви останніх наводяться разом (через прийменник “та”), другий і наступні СЕ наводяться з великої літери. Відмінки в ТФ зберігаються. В називному відмінку можуть наводитися прізвище, ім'я, по батькові (ПБ), назви колективів, установ, творів, жанрів та ін., тобто невеликі за обсягом ТФ, у яких ці предмети – ПБ й назви – не пов'язані з іншими словами. Тоді ж вони наводяться українською мовою і без лапок. Повний текст, ТФ, розшифрування, дописування тексту наводяться мовою оригінала, коментарі в тексті й поза текстом – українською. У повних текстах збережені авторські помилки в написанні слів, виправлення беруться у квадратні дужки, як і дані, додані автором статті. Наприкінці ТФ, що взяті у лапки, також зберігаються розділові знаки, які є у тексті листа, після лапок ставиться знак, що відповідає правилам синтаксису. Крім того,

ТФ починається з великої або маленької літери відповідно до тексту листа. Все це потрібно для відтворення повного тексту листа. У ТФ порядок ПШБ не змінюється. Крім того, ПШБ може мати повну або скорочену форми. Якщо СЕ ще не сформульовано, залишається узагальнена позначка “СЕ”. Порядок подання листів хронологічний. Описання листа починається з прізвища автора (не з ініціалів), згідно з вимогами до описування.

№ 1. Долматовський Є. Лист поета композитору Ю. С. Мейтусу від 3 січня 1955 р. [1].

Анотація. Поет просить Ю. С. Мейтуса надіслати ноти пісні до журналу “Советский моряк”, до видавництва “Музыкальная литература” і власне автору листа.

Описання матеріального носія, засобу та способу запису

Папір жовто-коричневого кольору, пожовклий. Написаний чорнилами чорного кольору, з часом чорнила вицвіли до сіро-чорного кольору. На зворотньому боці пляма блакитного кольору.

Структурний аналіз документної інформації

Оцінка ставлення до адресата та Звернення (ім'я й побатькові): “Дорогой Юлий Сергеевич”.

Подія та Справа: “сейчас звонили из редакции журнала “Советский моряк”, требуют песню”.

Організація: журнал “Советский моряк”.

Подія особистого життя й Причина прохання: “Я отбываю в Кисловодск на месяц”.

Прохання: “и очень прошу Вас послать экземпляр – (с нотами!)”.

Географічна назва: Кисловодськ.

Адреса: “Москва[,] Спартаковская ул.[,] 2 А[.] Редакция “Советский моряк”.

Адресати для виконання прохання: “тов. Колесникову и тов. Букину”.

Персони, що згадуються: Колесников, Букін.

Емоційне підсилення прохання: “Не делайте из меня обманщика, пошлите им, ради б[Б]ога, песню”.

Прохання у непрямій формі: “Музлиту [Видавництво “Музыкальная литература”] тоже не мешало бы дать наше сочинение”.

СЕ: “В обоих случаях, думаю, надо указать, что песня из картины”.

Твір: “песня из картины [кинофильма]”.

Прохання в непрямій формі: “Мне бы не мешало тоже иметь экземпляр”.

Поздоровлення: “Поздравляю Вас с Новым годом”.

Побажання: “желаю новых успехов”.

Оцінка ставлення до адресата й Підпис: “Ваш Евг[ений] Долматовский”.

Дата створення листа: “3 I.[января 19]55 г.”.

Отже, справи в цьому листі висловлені проханнями автора листа до кореспондента виконати конкретні дії – надіслати пісні. Лист має діловий характер. Але в цілому Ю. С. Мейтуса та Є. Долматовського (і це впливає із змісту листа) поєднували творчі зв'язки з приводу створення творів, наприклад, пісні для голосу й фортепіано “Широки поля под Сталинградом” (1952 р.), видана видавництвами “Музгиз” (1953 р.) та “Музыка” (1957 р.) [4, 7]. Отже, суб'єктів поєднував творчий рівень зв'язків, а характер змісту цього листа – діловий.

№ 2.

Маршак І. Лист сина [поета С. Я. Маршака] композитору Ю. С. Мейтусу від 6 травня 1966 р. [2].

Анотація. Автор дякує за надану можливість зняти копію з листа його батька, відомого поета, і повідомляє про повернення листа.

Описання матеріального носія, засобу та способу запису

Папір пожовклий, прим'ятий, колір паперу неоднорідний внаслідок того, що деякі місця були захищені від сонячних променів (іншим папером), і ці місця темніші

за кольором. На зворотному боці колір однорідний. Лист написаний темно-блакитними яскравими чорнилами. Усі слова чітко читаються. Автором є, очевидно, син відомого поета Самуїла Яковича Маршака. Композитор створив 1955 р. кілька романсів на переклади С. Я. Маршака віршів Р. Бернса, у відповідь С. Я. Маршак написав листа із подякою за це [3].

Структурний аналіз документної інформації

Місце та дата написання: “Москва, 6.5.[мая 19]66”.

Оцінка ставлення до адресата та Звернення (ім`я й побатькові): “Многоуважаемый Юлий Сергеевич”.

Подія: “Возвращаю Вам с большой благодарностью письмо моего отца, с которого мы сняли фотокопию для его архива”.

Побажання та Поздоровлення: “Шлю Вам самые добрые пожелания и поздравляю Вас с праздником победы над фашистской Германией”.

Географічна назва, що згадується: Німеччина.

Оцінка ставлення до адресата: “Искренне уважающий Вас”.

Підпис: “И[.]Маршак”.

Отже, змістом листа є обговорення справи (копіювання та повернення іншого листа), а суб`єктів не поєднували ніякі інші зв`язки, крім ділових.

№ 3.

Семененко Наталія. Записка до Ю. С. Мейтуса від 25 січня 1975 р. [5].

Написано кульковою авторучкою зі стержнем фіолетово-синього кольору на пожовклому щільному папері. На звороті в нижньому лівому куті – штампель музею.

Структурний аналіз документної інформації

Оцінка ставлення до адресата й Звернення (ім`я й побатькові): “Уважаемый Юлий Сергеевич!”.

Оцінка та Подія: “С благодарностью возвращаю Вам ноты”.

Вибачення: “Извините, что задержала их у себя так долго”.

Оцінка ставлення та Підпис: “С уважением. Наталия Семененко”.

Дата написання: “25.[января] – [19]75”.

Отже, справою в цьому листі вважаємо повернення нот. Між суб`єктами визначимо діловий рівень зв`язків, оскільки інший поки що не встановлено.

№ 4.

Шметресс Борис. Листівка від московського музичного критика композитору Ю. С. Мейтуса від 8 вересня 1976 р. [11].

Описання матеріального носія, засобу та способу запису

Лист написаний російською мовою на поштової картці. Папір без забруднень, білий, трохи пожовклий. Текст надрукований, вірогідно, чорними друкарськими чорнилами, які потьманіли й мають сіро-зеленуватий колір. Підпис зроблено кульковою ручкою із синім стержнем, дата вгорі листа також проставлена рукою. На сторінці з адресою проставлено дату [одержання?] і позначку Ю. С. Мейтуса “15.IX.1976 Ю[лий]М[ейтус]”. Текст прочитаний повністю.

Структурний аналіз документної інформації

Дата написання листа: “8.9.[сентября 19]76”

Оцінка ставлення та Звернення (ім`я та по-батькові): “Глубокоуважаемый Юлий Сергеевич”.

Подія та Прохання іншої особи: “мой корреспондент, америк.[анский] музыковед-лексикограф Ник.[олай] Слонимский, узнав из печати о Вашей 13-й опере, просил меня прислать ему перечень всех поставленных Ваших опер с точными датами / днями / постановок / премьер – самых первых / и названиями театров”.

Персона: “Ник.[олай Леонидович] Слонимский”.

Характеристики персони: “америк.[анский] музыковед-лексикограф”.

Прохання та Подія, яка планується: “Буду признателен, если Вы выполните эту просьбу и пришлете мне такой перечень – я решлю ему”.

Обґрунтування прохання (пояснення причини прохання): “Это нужно ему для нового издания книги “Музыка с 1900””.

Бібліографія: книга “Музыка с 1900”.

Прощання: “С искренним приветом”.

Підпис автора: Б. [Шмеетрес?].

Судячи з дати листа, ймовірно, йдеться про підготовку шостого видання престижного Бейкерівського словника музикантів (Baker’s Biographical Dictionary of Musicians), що вийшов 1978 р. і головним редактором якого з 50-х рр. до 1992 р. був Микола Леонідович Слонімський [6]. У доробку Ю. С. Мейтуса – 17 опер та багато інших творів [4].

Отже, справою в цьому листі вважаємо виконання кореспондентом конкретного прохання автора. Також можна констатувати, що ніякі інші рівні зв’язків, крім ділового, суб’єктів не поєднували. Тому лист віднесемо до ділового рівня.

Структура цих листів відповідає структурі листів як виду документа. Наявні такі СЕ, характерні для листа: Оцінка ставлення та звернення (ім’я, побатькові), Дата створення листа, Прощання, Підпис особи. Закінчення листів містить знову Оцінку відношення й не вказує на можливі особисті зустрічі (що виявлялось би в таких прощаннях як “До побачення”, “До зустрічі” тощо): “Ваш Евг[ений] Долматовский” [1], “Искренне уважающий Вас” [2], “С уважением [5], “С искренним приветом” [11]. Тобто, Прощання мають нейтральний характер. Отже, відсутність указування на можливі зустрічі, якщо власне справа не передбачає особистої зустрічі, є однією специфічною рисою ділового листування. Чим менш близькі стосунки, тим менше репрезентується особисте життя. Порівняймо, наприклад, листи Є. Долматовського [1] та записку Н. Семененко [5]. Першій автор пояснює причину події та прохання, робить відкритими для кореспондента факти особистого життя. Другий автор не пояснює причини, оскільки це вимагало би більшою мірою розкрити особисте життя. Отже, з першим автором у Ю. С. Мейтуса тісніші зв’язки, ніж з другим. Але події особистого життя автор описує лише у зв’язку зі справою – для пояснення причини того, що не може виконати справу сам. Отже, відсутність інформації про події особистого життя [2, 5, 11] або їхня лаконічна присутність тільки для пояснення, обґрунтування прохання [1] є ще однією специфічною рисою ділових листів. У цих двох рисах проявляється відсторонений стиль спілкування.

Ще одна специфічна і найголовніша риса ділових листів – певна справа, про яку йдеться в листі. У цих листах вона виявляється як Прохання про виконання справи й супроводжується: Причиною прохання та Емоційним підсиленням [1], Подякою [2], Вибаченням [5], Обґрунтуванням прохання [11]. Але ще раз повторимо, що незважаючи на діловий характер змісту всіх цих листів, до суто ділового рівня віднесемо не всі, а лише ті, суб’єкти яких не поєднані іншими рівнями [2; 5; 11]. Взагалі для визначення ділового характеру змісту достатньо з’ясувати (прочитати) зміст листа, а для встановлення рівня зв’язків – цього інколи недостатньо. Наприклад, записка Н. Семененко могла свідчити про наявність або про можливість творчих зв’язків щодо виконання твору, з яким автор ознайомилась. Але факт знайомства з твором для можливого виконання, тобто, чи є автор виконавицею творів, нами поки що не встановлено.

Отже, уперше введено в науковий обіг кілька архівних документів та виділені СЕ, специфічні для ділових зв’язків суб’єктів листування або для ділового характеру листів. У подальшому планується розглянути діловодний рівень зв’язків у листуванні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Долматовский Евг.[ений] Письмо поэта к Ю. С. Мейтусу от 3 января 1955 г. [из Москвы в Киев]. Рукопись. 29,8 x 20,8 см // Кировоградский народный мемориальный музей Ю. С. Мейтуса (далее – КНМММ). – Ф. Мейтус Ю. С. – Ед. хр. 192. – 1 л.

2. Маршак И. Письмо сына поэта С. Я. Маршака к Ю. С. Мейтусу от 6 мая 1966 г. из Москвы [в Киев?]. Рукопись. 29,8 x 21 см // КНМММ. – Ф. Мейтус Ю. С. – Ед. хр. 191. – 1 л.
3. Маршак С[амуил]. Я[ковлевич]. Письмо поэта к Ю. С. Мейтусу от 20 апреля 1955 г. из Москвы в Киев. Рукопись. 20 x 13,7 см x 2, конверт: 10,7 x 13,5 см // Кировоградский музей музыкальной культуры им. К. Шимановского (далее – КММКШ). – Ф. Ю. С. Мейтуса. – Ед. хр. 748. – 1 л., 1 к.
4. Мейтус Ю. С. Список сочинений. Ксерокопия рукописи. 29,7 x 21,1 см // Личный архив автора. – Ед. хр. 3. – 15 л. (21 с.)
5. Семененко Наталья. Записка к Ю. С. Мейтусу о возвращении нот (произведения “Комсомолец” [название произведения – из описания на каталожной карточке]), с благодарностью и извинениями, от 25 января 1975 г. Рукопись. 29 x 20 см // Всероссийское музейное объединение музыкальной культуры им. М. И. Глинки. – Ф. 362, Мейтус Ю. С. – Ед. хр. 223. – 1 л.
6. Слонимский Николай Леонидович: биографическая справка: публицистика, преподавание, составление словарей // Википедия. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki> – Заглавие с экрана.
7. Тупчієнко-Кадирова Л. Г. Деякі аспекти класифікації листів (на прикладі архівної творчої спадщини композитора Мейтуса Ю. С.) // Вісник Луганського Національного університету імені Тараса Шевченка. – Луганськ, 2012.
8. Тупчієнко-Кадирова Л. Г. Листи та телеграма Д. Б. Кабалєвського до Ю. С. Мейтуса: аналіз професійних відносин // Архіви України. – 2012. – № 3. – С. 34–49.
9. Тупчієнко-Кадирова Л. Г. Структурний аналіз інформаційного складника особистих листів композитора Ю. С. Мейтуса: документознавчий аспект // Наук. пр. НБУВ. – К., 2011. – Вип. 31. – С. 417–439.
10. Тупчієнко-Кадирова Л. Г. Структурний аналіз інформаційної складової офіційних листів // Рукописна та книжкова спадщина України: археогр. дослідження унікальних арх. та бібл. фондів. – К., 2010. – Вип. 14. – С. 358–376.
11. Шметресс Борис. Открытка московского музыкального критика к Ю. С. Мейтусу от 8 сентября 1976 г. из Москвы в Киев. Машинопись. 10,4 x 14,7 см // КММКШ. – Ед. хр. 702. – 1 л.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тупчієнко-Кадирова Люція Георгіївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри документознавства ВП “Кіровоградський факультет КНУКіМ” Київського Національного університету культури і мистецтв.

Наукові інтереси: музична культура, епістологія, архівознавство, документознавство, джерелознавство.

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

УДК 902 03.29

**РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В МИКОЛАЇВСЬКОМУ
НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
ІМ. В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО У ХХ ст.****Олексій АВРАМЕНКО (Миколаїв)**

Стаття присвячена актуальним питанням, пов'язаним з розглядом стану історичної науки в Миколаївському національному університеті ім. В. О. Сухомлинського, одному з наукових центрів півдня України, від початку його заснування й до кін. ХХ ст., які залишаються недостатньо вивченими.

Ключові слова: актуальний, історична наука, національний.

Статья посвящена вопросам, связанным с изучением состояния развития исторической науки в Николаевском национальном университете им. В. А. Сухомлинского, одном из научных центров юга Украины, от начала его основания и до кон. ХХ ст., которые остаются недостаточно изученными.

Ключевые слова: актуальный, историческая наука, национальный.

This article is devoted to issues related to the consideration of historical science in Mykolayiv National University named by V. O. Sukhomlynsky, one of the research centers in the south of Ukraine, from the beginning of its foundation till late XX century, which remain poorly understood.

Key words: actual, historical science, national.

Історія Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського нараховує багато знаменних подій. Проте, незважаючи на значущість цього вишу, його історія в цілому та історія окремих структурних підрозділів, зокрема на сьогоднішні, є недостатньо вивченою. Це стосується й історичного факультету (нині навчально – науковий Інститут історії та права).

Актуальність статті пояснюється тим, що на сьогоднішні процес становлення й розвитку історичної науки на Миколаївщині недостатньо вивчений, тому необхідно заповнити цю лаку.

Мета – простежити розвиток історичної науки в Миколаївському національному університеті ім. В. О. Сухомлинського у ХХ ст. й пролити світло на маловідомі раніше факти з життя історичного факультету.

Завдання, які поставив перед собою автор: 1) дати характеристику діяльності історичного факультету у ХХ ст.; 2) охарактеризувати внесок факультету в розвиток історичної науки в краї.

Об'єкт – розвиток історичної науки на Миколаївщині в ХХ ст.

Предмет – дослідження наукових здобутків миколаївських учених у плані розвитку історичної науки в краї.

Діяльність Інституту в різні роки досліджували історики І. С. Павлік, П. М. Тригуб, О. В. Білюк, В. А. Захарченко, О. О. Захарченко, О. П. Хаєцький, С. Ю. Зозуля, А. Ярошенко та ін. Зокрема, 1978 року в газеті “Південна правда” надрукована стаття І. С. Павліка “Наймолодший факультет”, присвячена нещодавно створеному історичному факультету. У подальшому І. С. Павлік продовжував

публікувати нариси про “рідний” факультет. 1994 р. з нагоди 80-річчя Миколаївського педагогічного інституту в Миколаєві проведена науково – практична конференція. Учасники конференції мали змогу ознайомитися з доповідями миколаївських істориків. У доповідях згадувався й історичний факультет. І. С. Павліка, П. М. Тригуб та О. В. Білюк у своїй праці “Історія Миколаївщини” згадують про діяльність Миколаївського педагогічного інституту в цілому та “наймолодшого” факультету зокрема. Невеликий нарис про діяльність історичного факультету вміщено й у збірці “Освіта на Миколаївщині”.

Крім того, неможливо обійти увагою статтю С. Ю. Зозулі в часописі “Сіверянський літопис”, присвячену діяльності одного із засновників історичної науки в Миколаєві В. А. Фесенка. Ціла група чудових нарисів миколаївських істориків міститься в журналі “Педагог”. Зокрема, О. О. Захарченко вивчав військово патріотичну діяльність на факультеті й відзначав плідну співпрацю факультету з кафедрою військової підготовки, археологи К. В. Горбенко, Ю. С. Гребенников та О. І. Смирнов вивчали різноманітні аспекти археологічної діяльності історичного факультету, загальнооглядові статті подали О. П. Хаєцький та В. А. Захарченко. А. Ярошенко свій нарис присвятив діяльності випускника історичного факультету, відомого журналіста В. Кіпіані.

Історія Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухолинського бере свій початок з 1913 року. Саме тоді в Миколаєві був створений Миколаївський учительський інститут. Із самого початку створення інституту значна увага приділялася розвитку історичної освіти студентів. Тривалий час у структурі інституту історичного факультету або хоча б відділення не існувало. Історія викладалась лише як загальнообов’язковий предмет і тому фахових істориків не готували.

Першим викладачем історії в інституті став Андрій Михайлович Малінін – випускник Юр’ївського університету. Саме завдяки його клопотанню для інститутської бібліотеки почали закуповувалися фахові підручники та передплачувалася періодична преса [1]. Як бачимо, фундамент історичної освіти в Миколаївському учительському інституті був закладений ще в дореволюційні часи.

Установлення в Миколаєві радянської влади не обійшло увагою й Миколаївський учительський інститут, який був перетворений в інститут народної освіти. Відтепер історична освіта в країні Рад ґрунтувалася на принципах марксистсько – ленінської методології. Директором інституту був призначений перший “червоний професор” Василь Михайлович Фідровський – колишній викладач Юр’ївського університету, який очолив миколаївський істпарт. У ході роботи Василь Михайлович багато уваги приділяв розвитку історичного краєзнавства на Миколаївщині, активно опрацьовував фонди Миколаївського історико – партійного архіву. Під керівництвом Фідровського були видані краєзнавчі збірки “1905 рік на Миколаївщині”, “Жовтень на Миколаївщині”, “Сторінки боротьби” та ін.

Крім Фідровського, багато уваги розвитку історичного краєзнавства на Миколаївщині приділяв М. Д. Лагута. Завдяки його активній праці в інституті був створений і працював краєзнавчий музей, а краєзнавчими дослідженнями активно почали займатись і студенти.

Доля В. М. Фідровського та М. Д. Лагути склалася трагічно. За ганебно сфабрикованими справами вони були репресовані й на довгий час влада заборонила згадувати про опальних краєзнавців.

Архівні документи допомагають стверджувати, що перша спроба створення історичного факультету в інституті була здійснена в першій половині 30-х рр. ХХ ст. Згідно з наказом № 13 від 2 жовтня 1934 року в Миколаївському педагогічному інституті був створений історичний факультет і деканом був призначений В. А. Фесенко – випускник Ніжинського інституту народної освіти. Василь

Архипович запам'ятовувався студентам та колегам як талановитий науковець, чудовий педагог та адміністратор. Проте навіть його не обминула хвиля сталінських репресій проти науковців. У 1937 – 1939 рр. він перебував під слідством за сфабрикованою справою. Василя Архиповича звинувачували в належності до антирадянської націоналістичної терористичної організації. Звичайно ж ця організація була міфом. Незважаючи на численні допити, тортури й тиск, В. А. Фесенко не зламався і свої вини не визнав. Як бачимо історик з честю витримав усі знущання влади та повернув собі чесне ім'я. 1939 року В. Фесенко знову повернувся до роботи в інституті, де й працював до самої смерті. Цікаво, що, віддаючи данину пам'яті заслугам цього видатного діяча перед інститутом, 1974 року саме йому доручили приймати вступні іспити в абітурієнтів на новостворене історичне відділення [2].

Перелік предметів, що викладалися на історичному факультеті в середині 30-х рр. ХХ ст., був багато в чому схожим на сучасний. Велика увага приділялася вивченню історії ВКП(б) та вихованню студентів у дусі комуністичних ідеалів [3].

Викладання суспільних дисциплін у передвоєнний період забезпечувала кафедра історії СРСР та історії УРСР, очолювана В. І. Стрельським. В'ячеслав Ілліч був направлений до Миколаєва після закінчення Московського історико – архівного інституту. У місті на той час відчувался брак висококваліфікованих спеціалістів архівної справи, тому Стрельського призначили старшим науковим співробітником, а потім – і директором Державного архіву Миколаївської області. В'ячеслав Ілліч був спеціалістом дуже високого класу й тому не викликає подиву, що у 1937 – 1941 рр. він за сумісництвом викладав у Миколаївському державному педагогічному інституті, був заступником декана. Напередодні війни Стрельський опублікував у місцевій газеті “Південна правда” статтю “Місто Миколаїв (По історичних місцях нашої області)”. З початком війни В'ячеслав Ілліч евакуювався до м. Омськ і до Миколаєва вже так і не повернувся. Пізніше В'ячеслав Ілліч Стрельський – видатний учений, доктор історичних наук працював у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, де завідував кафедрою архівознавства та допоміжних історичних дисциплін [4].

З 1929 по 1935 р. в інституті на посаді доцента працював видатний український історик В. А. Дядиченко, у подальшому переведений до Інституту історії АН УРСР. У той же час він за сумісництвом працював у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка [5].

З початком Великої Вітчизняної війни Миколаївський державний педагогічний інститут було евакуйовано на Схід країни. Після звільнення Миколаївщини від німецько-фашистських загарбників інститут повернули до міста. Проте історичного факультету більше не існувало [6].

Протягом наступних десятиріч історія знову викладалася лише як загальноосвітня дисципліна. Складне становище із забезпеченням місцевих шкіл кваліфікованими вчителями-істориками в першій половині 70-х рр. ХХ ст. змусило партійне керівництво республіки розглянути питання про відтворення історичного факультету в складі Миколаївського педінституту.

У червні 1974 р. у складі філологічного факультету було створене історичне відділення. Деканом філологічного факультету в той час був А. Я. Солоха, який доклав чимало зусиль для налагодження роботи нового відділення [7]. 1976 року історичне відділення було перетворене на факультет [8]. Перший набір був невеликим і складав тільки 60 студентів. Першими викладачами історичних дисциплін стали П. З. Козік (викладав історію стародавнього світу й допоміжні історичні дисципліни) та Ю. М. Іванов (викладав історію СРСР). Разом з лаборантом Г. В. Ведніковою ці викладачі були зараховані на кафедру історії КПРС та наукового комунізму, яку очолив к.і.н. С. Є. Дейнекін. Викладати археологію запросили старшого наукового співробітника Миколаївського краєзнавчого музею

В. І. Никітіна. 1975 року факультет “поповнили” М. Ф. Мельник (викладав історію СРСР) та І. І. Федьков (викладав історію середніх віків та історію УРСР).

У квітні 1976 р. рада інституту прийняла рішення про створення історичного факультету та кафедри історії. Усі організаційні питання належало вирішити до початку нового навчального року.

У липні 1976 р. створено кафедру історії, яку очолив к.і.н. І. С. Павлік [9]. А першим деканом новоствореного історичного факультету був обраний І. І. Федьков. Тривали комплектування викладацького складу факультету. 1978 р. в штат факультету зарахували першого доктора історичних наук, професора Г. Г. Черних. Окрім професора Черних, до штату факультету були числені С. Л. Каїров, В. Є. Вакурко, Р. Й. Тхоржевський, О. О. Дмитренко, В. Ф. Кондрашов, О. М. Полухіна та ін.

Створення факультету проходило в складних умовах. Власного приміщення факультет не мав, і заняття проводилися тільки в другу зміну на філологічному факультеті інституту. Гостро відчувалася недостатня кількість підручників та різної фахової літератури. Знаменною подією для факультету став перехід до власного приміщення за адресою вул. Колодязна, 21. Приміщення було в жахливому стані, проте завдяки зусиллям викладачів та студентів за два літніх місяці корпус вдалося відремонтувати. 1 вересня 1978 року у відремонтованому власними силами приміщенні розпочалися заняття. У 1978 – 1980 рр. на історичному факультеті працювала майстерня з виготовлення навчальної наочності під керівництвом В. Є. Вакурко. Завдяки зусиллям студентів та викладачів факультет удалося частково забезпечити навчально-наочним матеріалом.

У 1979 р. у зв'язку із розширенням факультету кафедра історії поділилася на дві – історії СРСР (завідуючий – І. С. Павлік) та загальної історії (завідуюча – Г. Г. Черних). І. С. Павлік керував кафедрою історії СРСР до 1982 року і його внесок у розвиток навчально-виховного процесу факультету відзначено орденом “Знак пошани” [10]. Кафедру історії СРСР, перейменованої 1991 р. в кафедру історії України, з 1982 р. очолював д.і.н., проф. П. М. Тригуб, а з 1997 р. по 2006 р. – к.і.н., доц. Н. В. Шевченко.

1984 р. завідуючу кафедрою загальної історії д.і.н., проф. Г. Г. Черних змінює к.і.н., доц. В. М. Шевельов, з 1990 р. по 2000 р. кафедру очолював к.і.н., доц. С. В. Пронь, а з 2000 р. кафедру всесвітньої історії очолив к.і.н., доц. Ю. С. Гребенников.

Того ж року к.і.н., доц. І. І. Федькова призначено проректором з навчальної роботи. У зв'язку з цим на посаду декана історичного факультету обрано к.пед.н., доц. О. В. Білюка. Під керівництвом нового декана факультет зазнає значних змін, пов'язаних з переходом на новий зміст вищої освіти, проходженням атестації та акредитації факультету за III і IV рівнями. На факультеті з 1993 р. засновано підготовку вчителів історії з додатковою спеціальністю “право”, “іноземна мова” та “народознавство” [11].

А у вересні 1986 року факультет переїхав у навчальний корпус на площі Комунарів, 1, яке є архітектурною та історичною пам'яткою другої половини XIX ст. Ще в царські часи в будівлі був притулок для безпритульних, потім домовна церква ікони Божої Матері всіх скорботних радощів. Після революції приміщення віддали Миколаївському педінституту й використовувалось як гуртожиток. За період літніх канікул зусиллями викладачів і студентів приміщення вдалося частково перепланувати та відремонтувати. Оновлене приміщення перетворилось у навчальний корпус № 5. За цією адресою факультет працює й тепер.

У 80-х рр. викладачі факультету активно працювали над дуже актуальною проблемою підвищення якості викладання. Активно вивчався набутий досвід викладання різноманітних лекцій викладачами Г. Г. Черних, І. С. Павліка, П. М. Тригуба, Ю. М. Іванова, В. М. Шевельва, П. З. Козіка. Кожна кафедра нагромадила фонд лекцій, розробила плани, програми, наочність і технічні засоби

викладання. Цьому сприяла підготовка й перепідготовка власних наукових кадрів. Закінчили аспірантуру О. М. Полухіна, В. Ф. Кондрашов, О. П. Хасцький, С. В. Пронь, І. Д. Черних. Ці молоді вчені привнесли чимало нового у викладацьку та виховну роботу на факультеті. Завдяки захисту кандидатських дисертацій І. Д. Черних і С. В. Пронь на факультеті активізувався новий напрямок історичних студій – сходознавство. Плідно працювали викладачі О. О. Дмитренко, Л. С. Зайцева, І. О. Смирнов, В. А. Захарченко, О. О. Захарченко, В. В. Степаненко.

Однією з найважливіших ланок діяльності кафедр історичного факультету з початку його створення стала науково-дослідна робота викладачів і студентів. За перші 15 років існування факультету 10 викладачів захистили кандидатські, а П. М. Тригуб і С. П. Рамазанов – докторські дисертації з історії. Викладачі факультету надрукували в республіканських і всесоюзних видавництвах сотні колективних та індивідуальних праць, серед них понад 20 монографій, збірників та посібників, узяли участь у десятках міжнародних, всесоюзних та республіканських наукових та науково-практичних конференціях [12].

1989 р. Інститут історії АН УРСР, Миколаївський міський комітет Компартії України, Міністерство народної освіти УРСР, Міністерство культури УРСР, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Український фонд культури, МДПІ ім. В. Г. Белінського на базі історичного факультету підготували й провели IV Республіканську наукову конференцію з історичного краєзнавства, присвячену 200-річчю м. Миколаєва. У роботі конференції взяли участі понад 180 науковців. Матеріали конференції надруковані окремими випусками [13].

Значний інтерес у студентів факультету й учителів шкіл області викликали підготовлена й надрукована кафедрою історії України серія з 15 брошур – методичних розробок уроків “Наш край” і діафільмів до них.

Викладачі факультету брали участь у написанні багатотомної “Історії міст і сіл Української РСР”, зокрема, томів, присвячених: Донецькій, Миколаївській, Полтавській областям, історії заводів, колгоспів і радгоспів, вищих навчальних закладів, а також у створенні 4-х історичних музеїв підприємств та навчальних закладів.

Складовою частиною наукової роботи на кафедрах стало керівництво дослідницькою роботою студентів. На факультеті працювали наукові гуртки та пошукові групи. Підсумком їхніх досліджень стали доповіді на щорічних наукових конференціях, курсові та дипломні роботи, а також участь в обласному та республіканському турах конкурсу “Студент і науково-технічний прогрес”. Значна частина наукових робіт виконувалася студентами на основі архівних матеріалів Миколаївської, Херсонської та Одеської областей.

Важливим напрямком роботи факультету стала підготовка з 1983 р. педагогів подвійної спеціалізації – викладачів історії і правознавства. Гострий дефіцит педагогів-правознавців, що відчувався в школах та інших навчальних закладах, обумовив значний попит на випускників зазначеної спеціальності. Випускників факультету, враховуючи їхню правову підготовку, а також глибоку обізнаність із педагогікою та психологією, завжди охоче запрошували на роботу в інспекції у справах неповнолітніх та інші підрозділи правоохоронних органів.

Багато зусиль і творчої наснаги доклав для організації юридичної освіти на факультеті ст. викл. В. О. Євченко. За його участю навчально-виховний процес поповнився відвідуванням студентами гучних судових процесів, обласного кабінету криміналістики, зустрічами з представниками прокуратури, слідчих органів, робітниками міліції та внутрішніх справ, що викликало незмінний інтерес у студентів.

У зв'язку з відкриттям нової спеціалізації “історія і народознавство” 1990 р. кафедру історії СРСР і УРСР та методики викладання історії розділено на дві окремі: історії України (завідувач – д.і.н., проф. П. М. Тригуб) і народознавства та

спеціальних історичних дисциплін (завідувач – к.і.н., доц. І. І. Федьков). На кафедрі працювали доктори історичних наук, проф. Г. Г. Черних та С. П. Рамазанов. Завідуючому кафедрою доц. І.І. Федькову 1992 р. надане вчене звання професора, а 1995 р. – почесне звання “Заслужений працівник народної освіти України”.

Вивчення широкого кола правових дисциплін на факультеті забезпечувала загальноінститутська кафедра правознавства, на яку також покладено реалізацію затверджених колегією Міністерства освіти і науки заходів з викладання предмета та правового виховання студентів на всіх інших факультетах. Цю кафедру створив та очолив колишній ректор інституту, проф. В. Ф. Байдак.

З розпадом СРСР та проголошенням незалежності України розпочався процес змін у методологічних засадах викладання історії як науки. Цей переломний період вимагав творчого переосмислення набутого викладацького досвіду, опанування великого обсягу нової, недоступної раніше інформації. Зникнення ідеологічного диктату уможливило будувати навчально-виховний процес на засадах загальнолюдських цінностей з урахуванням кращого світового досвіду. Гостра економічна криза в країні болюче вдарила по більшості освітніх установ України та призвела до відтоку кадрів не лише з історичного факультету, а й у більшості навчальних закладів. Однак завдяки прийнятим владними структурами, керівництвом інституту та факультету заходам процеси вдалося припинити й повернути вектор розвитку факультету як закладу в цілому, у напрямку поліпшення ситуації.

Бурхливе соціально-політичне життя першої половини 90-х рр. сприяло формуванню активної громадянської позиції молоді. Студент історичного факультету Вахтанг Кіпіані, учасник студентського голодування 1991 р. в Києві, виступив ініціатором створення в інституті осередку Студентської української спілки (СУС). 1993 р. осередок СУС МДПІ організував проведення наукової конференції “Аркасівські читання”, учасниками яких стали представники провідних ВНЗ України. За результатами цієї конференції студенти підготували й видали збірку наукових праць [14].

В умовах оптимізації навчального процесу в 1990-х – на початку 2000-х рр. для викладачів факультету важливим стає впровадження найінтенсивніших форм та методів навчання студентів. Крім традиційних лекційних та семінарських форм проведення занять, колоквиумів, викладачі намагалися зацікавити студента до вивчення історії, професії вчителя, застосовуючи нові технології викладання. Проводилися підсумкові тематичні конференції “Сторінки світової культури” (В. А. Захарченко), “Актуальні проблеми дослідження історії України” (Н. В. Шевченко, О. О. Дмитренко). Значний інтерес у студентів викликали художньо-публіцистичні композиції “Опять весна на белом свете”, “И помнит мир спасенный”, присвячені Дню Перемоги та визволенню України від німецько-фашистської окупації (О. О. Захарченко), “Поклик історії, або відлуння цивілізацій” (Т. М. Пронь), брейн ринги із середньовічної історії (О. В. Шевчук, Л. С. Зайцева), заняття в музеях із питань традиційно-побутової культури українців та краєзнавства (І. І. Федьков, О. П. Хасцький), а також лабораторії педмайстерності (А. М. Старєва, В. М. Ходяков), педагогічні тренінги (Т. В. Паршкова), цікаві спеціальні курси “Ораторське мистецтво” (В. М. Шевельов), “Гендерне виховання” (О. М. Любарська).

Новаторські методи навчання студентів основам психології та педагогіки застосовувала доц. Л. Д. Костенко та Н. В. Квітковська. На факультеті працював клуб ім. В. О. Сухомлинського (кер. – Л. Д. Костенко). До участі в навчальному процесі залучалися також зарубіжні фахівці [15].

На базі кафедри історії України з 1996 р. діяв Регіональний Центр дослідження історії Нижнього Подніпров’я та Побужжя Інституту історії України НАН України (кер. – проф. П. М. Тригуб). Головна його мета – координація й

активізація краєзнавчих досліджень на території Миколаївщини. За п'ять років діяльності, що проходила згідно з перспективним планом, затвердженим ученою радою педуніверситету та Вченою радою Інституту історії України НАН України (1996), професорсько-викладацький колектив історичного факультету доклав чимало зусиль для розширення тематики краєзнавчих студій.

У результаті діяльності Центру започатковано вивчення маловідомих сторінок історії національно-культурного та релігійного життя

регіону, підприємництва та меценатства, масових репресій та голоду на території Миколаївщини в часи тоталітаризму. Краєзнавча тема стала провідною в дисертаційних дослідженнях аспірантів кафедри історії України.

Спільно з Інститутом історії України НАН України, Інститутом археології НАН України, Центром дослідження історії українського козацтва НАН України, за участю 30 провідних фахівців із Чернігова, Запоріжжя, Сімферополя, Одеси, Херсона, Кіровограда, Донецька, Миколаєва 1998 р. підготовлено й опубліковано збірку наукових праць "Південна Україна: проблеми історичних досліджень. – Ч. 1 – 2". Статті в збірнику вмістили й більшість викладачів історичного факультету.

2000 року затверджено новий план роботи Регіонального Центру, який визначив пріоритетні напрямки наукових досліджень: вивчення археологічних пам'яток регіону, історія козацтва Побужжя, написання біографій видатних діячів краю, підготовка до публікації нових архівних документів, миколаївського тому "Зводу пам'яток історії та культури", збірника "Реабілітовані історією". Актуальними визначалися питання розвитку української культури на території Миколаївщини, духовного життя Півдня України, виникнення й діяльності національно-культурних товариств, формування української національної інтелігенції.

Особливе значення надавалося формуванню в майбутнього вчителя краєзнавчих знань. Без них неможливо усвідомити діалектичну єдність і взаємодію загальних закономірностей та локальних, місцевих особливостей у розвитку історичного процесу, розвивати творчі здібності, виховувати національну самосвідомість та патріотизм. Розуміючи це, викладачі історичного факультету приділяли велику увагу краєзнавчій тематиці в наукових дослідженнях, у навчальній та виховній роботі зі студентами.

Значну роль у залученні студентів до краєзнавчої роботи відіграв спецкурс "Актуальні проблеми дослідження історії Миколаївщини", що читався в 1996 – 1999 рр. доцентом кафедри історії України І. С. Павліком. Іван Семенович став фундатором і першим громадським директором музею Миколаївського педуніверситету, організував підготовку екскурсиводів із числа студентів факультету. Ним проведена велика пошукова робота із створення та вдосконалення музею, написання нарисів з історії Університету, зокрема книги, присвяченої 90-річчю закладу. І. С. Павлік, П. М. Тригуб та О. В. Білюк видали посібник "Історія Миколаївщини" [16].

На факультеті викладався спецкурс "Основи музеєзнавства та охорони пам'яток історії та культури" (доц. О. П. Хаецький), виконувалися курсові й дипломні роботи з краєзнавчої тематики. Яскравим прикладом результативності краєзнавчо-пошукової роботи студентів стали підготовка й успішний захист 2001р. випускницею С. В. Тоболіною під керівництвом д.і.н., проф. П. М. Тригуба дипломної роботи з історії історичного факультету.

Гордістю факультету став створений під керівництвом проф. І.І. Федькова навчальний етнографічний музей. Перші предмети зібрані ще наприкінці 70-х рр. минулого століття О. М. Полухіною. У збиранні предметів та оформленні експозиції музею брала активну участь викладач О.В. Волос, яка працювала на факультеті за сумісництвом.

У результаті вивчення культури й побуту українського народу проведенням експедицій у селах Миколаївської області для музею зібрано понад 500 унікальних предметів, презентованих в експозиції з тем “Житло”, “Одяг”, “Сільськогосподарський реманент”, “Українська хата”, “Домашнє начиння”.

Музей функціонував як культурний та науковий осередок у межах факультету, надаючи допомогу студентам у вивченні курсу “Етнографія України”, організації експедиційних досліджень сучасного і минулого в культурі й побуті населення Півдня України, підготовці наукових статей, курсових та дипломних робіт. За час існування музею на основі його матеріалів підготовлено 30 курсових та понад 10 дипломних робіт.

Викладачі факультету надавали допомогу в організації краєзнавчої роботи в школі та позашкільних навчальних закладах, брали участь у підготовці юних науковців-краєзнавців у системі Малої Академії наук (МАН). 1999 р. за плідну роботу з обдарованою учнівською молоддю керівники секцій обласного територіального відділення МАН доц. В. Ф. Кондрашов й О. П. Хаєцький нагороджені знаком “Відмінник освіти України”.

Багато уваги приділялося на факультеті військово-патріотичному вихованню. Старшим викладачем О. О. Захарченком проведено ряд науково-практичних конференцій, присвячених проблемі героїзму українського народу в роки Великої Вітчизняної війни: “Вирок історії” – до 50-річчя Нюрнберзького процесу (1996), “Говорять загиблі герої” – до 55-ї річниці Перемоги (2000) та ін.

До роботи з молоддю залучалися ветерани війни, колишні в'язні концтаборів, оstarбайтери. Регулярно проводились уроки пам'яті в народному музеї “Бухенвальдський набат”. Надовго запам'яталося всім присутнім театралізоване заняття-вистава “Козацькому роду нема переводу!”, присвячене 350-річчю початку Визвольної війни українського народу (1998) [17].

Важливу роль у підготовці фахівців-істориків та юристів відігравали навчальні практики – археологічна, педагогічна та правова. Студенти I курсу з моменту створення історичного факультету проходили археологічну практику в складі різних експедицій: у 1977 – 1983 рр. – у Ольвійському державному заповіднику Інституту археології АН УРСР, у 1984 – 1991 рр. – в Вознесенському, Доманівському, Баштанському та Новоодеському районах області в складі Миколаївської комплексної археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР, 1992 р. – в урочищі Дикий Сад м. Миколаєва в складі археологічної експедиції МДП, очолюваної доц. Ю. С. Гребсниковим.

Городище “Дикий Сад” – яскрава пам'ятка доби фінальної бронзи – X ст. до н.е., яку відносять до білозерської культури. За перші сім років експедиція дослідила за участю практикантів-істориків 13 археологічних об'єктів. З 1998 р. експедицію очолює К. В. Горбенко, а Ю. С. Гребенников є куратором дослідної роботи. Цей етап став найбільш продуктивним і сенсаційним за всю попередню історію розкопок. За цей час удалося виявити нові архітектурні споруди, віднайти нові матеріальні предмети. Зібрані матеріали обробляються і вивчаються в лабораторії археології та етнології, де працюють викладачі, аспіранти й студенти [18].

Наприкінці 80-х – у першій половині 90-х рр. окремі студенти брали участь у роботах очолюваного ст. н. см. Миколаївського краєзнавчого музею І. А. Снітко периферійного загону Ольвійської археологічної експедиції в Очаківському і Жовтневому районах. У 2000 р. відновлено проходження практики студентами історичного факультету в складі Ольвійської археологічної експедиції Інституту археології НАН України. Практиканти брали участь у дослідженні ділянки головного храмового комплексу Березанського городища. На ній виявлено храм Афродіти з кам'яною огорожею й центральним вівтарем, багато уламків керамічного посуду VI ст. до н. е. теракотові статуетки, монети тощо [19].

Під час проходження археологічної практики студенти засвоювали методіку розкопок стародавніх могильників і поселень. Керівництво археологічної практикою багато років здійснював к.і.н., доц. І. О. Смирнов. Набуті під час проходження археологічної практики знання використовувалися студентами під час написання курсових та дипломних робіт і підготовці наукових доповідей.

Найсерйознішим іспитом для студентів є педагогічні практики. Завдяки зусиллям їхніх організаторів та керівників – доц. П. З. Козіка, В. М. Ходякова, А. М. Старевої й інших викладачів факультету практики проходили дуже плідно. Саме під час проходження практик у школі кожен студент мав можливість перевірити міцність знань та вмінь й остаточно вирішити, чи є викладацька робота його покликанням.

На юридичному відділенні проводилися правові практики. Місцем їхнього проведення стали облдержадміністрація, апеляційний та господарський суди, органи МВС.

Як підсумок, варто зазначити, що історична наука в Миколаївському національному університеті ім. В. О. Сухомлинського пройшла дуже тернистий шлях свого розвитку. На сьогоднішні з гордістю можна стверджувати, що на теренах університету утворилася власна історична наукова школа, а університет відіграє помітну роль у становленні та розвитку історичної науки в краї.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). – Ф. 115. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1 – 62.
2. Там само. – Ф. – Р 993. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.9; Зозуля С. Ю. Василь Архипович Фесенко: короткий біографічний нарис (до 100-річчя від дня народження) // Сіверянський літопис. – 2002. – № 2. – С. 69 – 70.
3. ДАМО. – Ф. – Р 993. – Оп.1. – Спр. 72. – Арк. 105, 106, 109.
4. Тези доповідей і повідомлень науково-практичної конференції, присвяченої 80-річчю Миколаївського педагогічного інституту. Ч. 1. – Миколаїв, 1994. – С.36.
5. Там само. – С. 36 – 37.
6. Хаєцький О. П. У пошуках власного коріння // Педагог. – 2006. – Грудень. – №8(73). – С.3.
7. Тези доповідей і повідомлень науково-практичної конференції, присвяченої 80-річчю Миколаївського педагогічного інституту. – Ч. 6. – Історичний факультет. – Миколаїв, 1994. – С.3 – 4.
8. Захарченко В. А. Батько династії істориків // Педагог. – 2006. – Грудень. – 8(73). – С. 2.
9. Архів відділу кадрів МДПІ. – Ф. наказів. – 1976. – С.431; І. Павлік Наймолодший факультет // Південна правда. – 1978. – 9 липня.
10. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 20 августа 1986 г.
11. Освіта на Миколаївщині у ХІХ – ХХ ст. (Історичні нариси). – Миколаїв. – 1997. – С. 158.
12. Павлік І. С. Відбулася конференція істориків // Південна правда. – 1988. – 19 жовтня.
13. ІV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – К. – 1989, – 685 с.
14. Ярошенко А. Історик за фахом, журналіст за покликанням // Педагог. – 2007. – Жовтень. – №6 (80). – С. 6.
15. Історичний факультет МДПУ. Антологія поступу. – Миколаїв, 2001. – С.4.
16. Павлік І. С., Тригуб П. М., Білюк О. В. Історія Миколаївщини. Навчальний посібник для 7 – 11 кл. загальноосвітніх шкіл І – ІІІ ступенів. – Миколаїв, 1996. – 138 с.
17. Захарченко О. О. Військово-патріотична робота на історичному факультеті // Педагог. – 2006. – Грудень. – №8 (73). – С.6.
18. Горбенко К. В., Гребенников Ю. С. Таємниці віків // Педагог. – 2006. – Грудень. – №8 (73). – С. 7.
19. Смирнов О. І. Березань – 2006: підсумки практики // Педагог. – 2006. – Грудень. – №8 (73). – С. 6.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Авраменко Олексій Ігорович – аспірант кафедри історії України МНУ ім. В.О. Сухомлинського.

Наукові інтереси: історіографія діяльності видатних миколаївських істориків, розвиток історичної науки на Миколаївщині.

УДК: 614.1.94(477) "19"

ПЕРШИЙ ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД МЕДИКО-СТАТИСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ В ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Валерій ЄРМІЛОВ (Херсон)

Розглядається один з перших у Російській імперії і перший в Україні досвід статистичного вивчення захворюваності сільського населення Херсонської губернії наприкінці 80-х – на початку 90-х років XIX ст. Збирання даних було проведене земськими дільничними лікарями, аналіз і висновки зробили перші земські санітарні лікарі.

Ключові слова: Херсонська губернія, земська медицина, санітарна організація, медико-статистичне дослідження, санітарна статистика.

Рассматривается один из первых в Российской империи и первый в Украине опыт статистического изучения заболеваемости сельского населения Херсонской губернии в конце 80-х – начале 90-х годов XIX в. Сбор данных был осуществлен земскими участковыми врачами, анализ и выводы сделали впервые земские санитарные врачи.

Ключевые слова: Херсонская губерния, земская медицина, санитарная организация, медико-статистическое исследование, санитарная статистика.

In this work it is considered one of the first experiences of statistic investigation of rural population morbidity of Kherson province at the end of 80ies -90ies of the nineteenth century in the Russian Empire; it is the first experience in Ukraine. Data collection was made by land district doctors, analysis and conclusions were made by land sanitary inspectors.

Keywords: Kherson province, land (zemstvo) medicine, sanitary organization, medical and statistic investigation, sanitary statistics.

Статистичні дослідження захворюваності населення та пов'язаних з нею демографічних показників почалися у 80-і роки XIX ст. і стали визначною віхою в розвитку вітчизняної системи охорони здоров'я. Біля витоків цієї справи стояли перші й відомі санітарні лікарі М. С. Уваров, П. М. Діатроптов, В. В. Хижняков, О. В. Корчак-Чепурківський та інші. Але вивченню цього процесу до теперішнього часу не приділялося належної уваги. На важливість статистичних досліджень у земській медицині, зокрема в Херсонській губернії, яка була піонером у цій справі, указується в працях визнаних істориків земської медицини та її сучасників Є. О. Осипова, І. В. Попова, П. І. Куркіна, Б. Б. Веселовського, Д. Н. Жбанкова та пізніших відомих дослідників С. М. Ігумнова, С. С. Кагана, П. Ю. Заблудовського. Визначний український історик медицини професор С. А. Верхратський у своїй найвідомішій праці "Історія медицини", яка витримала чотири перевидання, підкреслював, що "Земську санітарну статистику на Міжнародній гігієнічній виставці в Дрездені 1911 р. було визнано зразковою" [1, с. 343]. У радянський час земську медицину та її складові детально не вивчали. Так, про медико-санітарну статистику тільки згадується в одній із статей (І. Д. Страшун) єдиного в радянський

час збірника, присвяченого 100-літтю земської медицини [2, с. 89 – 90]. У наш час увага до цього питання зростає, про що свідчить праця О. В. Гіренбург, але в ній санітарна статистика згадується тільки в контексті загальних статистико-демографічних досліджень Херсонського земства [3]. Майже нічого про медико-статистичні дослідження вказаного періоду не говориться і зовсім поверхова статистика захворюваності в наступні часи наводиться в монографії А. Ф. Кисельова із співавторами, яка розглядає діяльність земських лікарів та медичних закладів Миколаївської області за період 1789 – 2004 років [4, с. 60 – 66].

Оцінюючи стан вивчення земського періоду, публікації про який в останні роки з'являється все більше, слід зазначити, що питання медико-статистичних досліджень на регіональному рівні ще залишається всебічно не дослідженим. Тому автор поставив за мету висвітлити організацію й особливості медико-санітарних статистичних досліджень у Херсонському земстві в надрах першої в Україні земської санітарної організації.

Ще II з'їзд лікарів і представників земських управ Херсонської губернії, який відбувся 1875 року, прийняв рішення: “К изучению Херсонской губернии в медико-статистическом и медико-топографическом отношении необходимо приступить безотлагательно” [5, с. 791]. Але виконати цю постанову тривалий час з різних причин не вдавалося. І тільки після рішень IX земсько-медичного з'їзду (1883 р.), затверджених земськими зборами, у губернії приступили спочатку до статистики руху населення [5, с. 795]. Статистичні дані народжень і смертності з метричних записів у повітові управи стали надавати сільські священики.

Наступний, X з'їзд (1886 р.), розробивши програму діяльності щойно створеної першої земської санітарної організації, затвердив карткову форму реєстрації захворюваності для дільничних лікарів та Московську номенклатуру хвороб, що й поклало початок медико-санітарній статистиці в губернії [6, с. 1 – 3].

До цього в Херсонській губернії були спроби реєстрації захворюваності населення у найбільших містах (Одесі, Херсоні, Миколаєві), але вони через відсутність злагодженої медичної організації не мали успіху. “Не то в земствах. Земства расходуют значительные суммы на медицинскую часть и имеют полную возможность, если только пожелают, извлечь из этой организации всю ту долю пользы, на которую она способна. А раз эта возможность есть, то она становится обязательною для данного общественного органа, а равно и для всех тех, которые находятся на службе его” [7, с. 13].

Досвіду статистики захворюваності на той час було мало. У Західній Європі велася статистика лише інфекційної захворюваності, та й то в окремих місцевостях. У Російській імперії медико-статистична реєстрація була введена (не законодавчо, а ініціативним чином) тільки в Московському земстві, приклад якого й вирішили запозичити в Херсонській губернії [7, с. 14 – 15].

Одразу виникло питання: яку захворюваність слід обліковувати й аналізувати – госпітальну чи амбулаторну? Ще VII губернський з'їзд заявив, що “заслуживает внимания только регистрация коечных больных” [7, с. 13]. Але ініціатор запровадження медико-санітарної статистики губернський санітарний лікар М. С. Уваров назвав це “пережитком клиницизма” й послався на авторитетну думку видатного російського вченого-гігієніста Ф. Ф. Ерісмана, який писав: “...госпитальные записи должны быть признаны совершенно непригодными для разрешения тех задач, которые преследует санитарная статистика; ведь в больницы попадает лишь ничтожная часть заболевших; кроме того, состав пользующихся там больных по роду болезни имеет всегда более или менее случайный характер...”. “Вообще для медико-статистических целей больничные записи не имеют почти никакой цены, и ими можно пользоваться в исключительных случаях для выяснения каких либо специальных вопросов, и то лишь с величайшею осторожностью...” [7, с. 14]. Услід за професором Ф. Ф. Ерісманом М. С. Уваров

пропонував у розробку брати статистику амбулаторних хворих, тим більше, що вона містила дані й про госпітальних хворих, адже в лікарню вони потрапляли тільки за направленням лікаря після амбулаторного обстеження.

Отже, починаючи з 1887 року, кожний земський дільничний лікар Херсонської губернії став реєструвати у встановленому порядку протягом року кожного амбулаторного хворого, що звернувся до нього по медичну допомогу в амбулаторію або за місцем проживання. Фельдшерські дані в розрахунок не бралися “ввиду того, что фельдшера недостаточно серьезно относятся к регистрации, видят в ней только контроль их деятельности, и потому опасно смешивать этот материал с тем прекрасным врачебным материалом, который находится у нас в руках” [8, с. 7]. Винятком була фельдшерська реєстрація тільки щодо інфекційних хворих, коли епідемію певного захворювання встановив лікар, і хворих, що звернулись у дільничну лікарню в час відсутності лікаря, якого тимчасово заміщував фельдшер. Таке ж ставлення було й до статистики священників. Лікарська ж реєстрація вважалася найбільш якісною, адже в особі лікаря “мы встречаем регистратора с университетским образованием; определения болезней у них более тонки, нежели определения причин смерти священниками” [8, с. 4].

Уперше аналіз статистичних даних захворюваності сільського населення Херсонської губернії був зроблений за період 1887 – 1889 років. Згідно з представленими для розробки даними, усі земські лікарі губернії 1887 р. прийняли 158582 амбулаторних хворих, 1888 р. – 171710 хворих і 1889 р. – 546461 хворого. Справа ця як показник громадського здоров’я в країні була новою й здійснювалася тільки в декількох земствах, адже “организация врачебной помощи для всего населения, как система, только в земских учреждениях России получила свое наиболее совершенное развитие, да и то только за последние годы; раз эта организация является системою, то она дает возможность более полной регистрации, чего нет напр., в селах западной Европы, где врачебная помощь народу не является государственным учреждением, а есть лишь договор между врачом и общиною на правах продавца и покупателя” [8, с. 2].

На самому початку опублікованого аналізу захворюваності за 1887-й, 1888-й і 1889 рр. [8; 9; 10] було вказано на умови, що впливали на її реєстрацію: можливість звернутися селянам по медичну допомогу й стан організації самої медичної допомоги. Крім того, указувалося, що на реєстрацію захворюваності також впливають місце проживання хворого та відстань до дислокації лікаря, транспортне сполучення (стан шляхів), пора року, вік хворого, трудова зайнятість, освіченість, рівень достатку, національні особливості звичаїв і вірувань та інші умови. При обробці статистичних даних ці умови враховувалися.

Весь матеріал був поділений на три великі розділи: 1) загальна захворюваність; 2) окрема захворюваність і 3) санітарний стан Херсонської губернії.

Аналіз загальної захворюваності показав, що діяльність лікарських пунктів Херсонської губернії перебувала на середньому рівні порівнянь з відомими на той час окремими даними деяких губерній Росії (Московської, Володимирської, Рязанської, Тверської та Полтавської). Кількість хворих збільшувалася з кожним роком, що вказувало на пряму її залежність від розвитку системи земської медицини в губернії. Стосовно ж якості статистичного матеріалу, то “Врачебная помощь населению в земской медицине в настоящее время достигла той степени распространения, что регистрация заболеваемости дает вполне пригодные для изучения санитарного состояния населения данные” [8, с. 31]. Це дало змогу зробити висновок, що зареєстрована за три роки захворюваність населення губернії виявляла не випадкові, а сталі процеси.

Розділ окремої захворюваності висвітлював вплив системи земської медицини й рівня доступності медичної допомоги на окремі види захворювань і в різних повітах губернії. У цьому розділі розглядалися також кількісні та якісні характеристики захворюваності різних органів і систем організму інфекційними та неінфекційними хворобами залежно від віку, статі, місця проживання, національності, роду занять, осілості хворих та пори року. Зазначені умови показували, “как жизненные условия вынуждают крестьян относиться к своему здоровью и потому земская медицина при проектировании своих мероприятий должна принимать в расчет, как крестьянин относится к медицинской помощи в разное время года” [9, с. 97].

У розділі “Санитарное положение Херсонской губернии” розглядалися аспекти: якою мірою кожна група населення за названих вище умов уражається певною формою хвороби та особливості захворюваності в окремих повітах. Проведений аналіз показав, що на перший план стосовно санітарного стану вийшли: 1) заразні хвороби (особливо дифтерія в дітей), сифіліс, туберкульоз і хвороби очей та 2) професійні захворювання прийшлих сільськогосподарських робітників. Причому для кожного повіту губернії була характерна своя захворюваність на ці та інші як інфекційні, так і неінфекційні хвороби. Тому “С этими фактами и должен считаться главным образом земско-медицинский строй” [9, с. 112].

З усього розглянутого статистичного матеріалу санітарні лікарі губернії зробили ряд висновків. Насамперед це впевненість у тому, що матеріал, зібраний навіть за невеликий проміжок часу – тільки за три роки вперше розпочатої реєстрації, – має велике значення, “а это несомненно должно побудить участковых врачей относиться к регистрации еще более серьезно, а санитарных врачей улучшить обработку сведений, по крайней мере, в тех частях, которые являются более важными. Кроме того, настоящая обработка показала некоторые несовершенства как в регистрации, так и в обработке, и чем скорее они будут исправлены, тем более выиграет будущий материал”. “С другой стороны, мы уже видели, что многие вопросы могут быть решены только из сравнения с другими местностями России. Материал из других губерний у нас хотя и есть, но, во-первых, он очень скуден, во-вторых, формы разработки настолько разнообразны, что чрезвычайно затрудняют пользование материалом, а иногда делают его совершенно невозможным. Пироговский съезд поднял вопрос об объединении методов санитарно-статистических исследований, но этот вопрос еще недостаточно прочувствован, и появление работ, где конкретно показывается, насколько существенно уничтожить существующие пробелы, может только способствовать скорейшему решению вопроса. Выработка рациональных методов исследования важна не только для той местности, где эти исследования производятся, но и для других, которые желают пользоваться более обширным материалом для того, чтобы иметь возможность применить метод сравнительной статистики, единственно приложимый, по нашему мнению, в статистике заболеваемости. На основании этого мы и считаем своевременным напечатать нашу работу именно теперь, а не через пять лет, хорошо сознавая все ее недостатки” [10, с. 118 – 119].

При детальному розгляді захворюваності населення Херсонської губернії було встановлено існування двох головних проблем (“два бича”): захворюваність дітей на дифтерію й хвороби, що поширюються прийшлими робітниками.

Надзвичайної актуальності превалювальній у губернії захворюваності дітей, особливо на дифтерію, надавало те, що “...гибнут подрастающие поколения, что весьма важно для колонизирующейся страны, а вместе с ними гибнут и затраты на их воспитание, а что еще важнее, гибнут часто надежды крестьянина оставить семье после смерти взрослого хозяина, что не может не наносить глубокого, ничем непоправимого вреда народному благосостоянию”.

Стосовно другого “бича” – хвороб сільськогосподарських робітників – говорилося: “Не менее важен и второй вредоносный фактор, не убивающий моментально, как дифтерит, но подрывающий силы населения и отнимающий возможность интенсивно работать и часто передающий потомству слабость и хилость родителей”.

Виходячи з цього, автори аналізу захворюваності робили висновок: “Если бы земской медицине удалось хотя отчасти ослабить влияние этих бичей, то она сделала бы громадное дело” [10, с. 125].

Отже, зібрана за період 1887 – 1889 рр. земськими дільничними лікарями і проаналізована губернським та повітовими санітарними лікарями медико-санітарна статистика захворюваності населення Херсонської губернії була однією з перших у Російській імперії. Вона, одразу застосувавши прогресивний метод порівняльної статистики, подала приклад раціональних медико-санітарних статистичних досліджень й іншим губерніям. У самій же Херсонській губернії вперше було проаналізовано захворюваність населення в цілому й за видами захворювань, а також стосовно різних вікових груп і з урахуванням багатьох інших факторів, що впливали на захворюваність. Також були встановлені загальний санітарний стан губернії (виражений у показниках захворюваності селян), відносний стан земської медицини й найбільш актуальні її проблеми.

Розглядаючи досліджуваний матеріал, ми не наводимо цифрових даних показників захворюваності населення Херсонської губернії за зазначений період, які в досить великому обсязі є у земських статистичних публікаціях, оскільки вважаємо, що це заслуговує на подальше окреме дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Верхратський С.А., Заблудовський П.Ю. Історія медицини. – 4-е вид., випр. і допов. – К.: Вища школа, 1991.
2. Очерки истории русской общественной медицины (К столетию земской медицины): Сборник статей под ред. П.И. Калью. – М.: Изд-во “Медицина”, 1965.
3. Гіренбург О.В. Статистико-демографічні дослідження Херсонського земства. Методи збору і обробки даних // Наукові праці історичного факультету Запорізького університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2011. – Вип. XXX.
4. Кисельов А.Ф., Хотіна С.Г., Поляков О.М. Історичні нариси витоків, розвитку і досягнень амбулаторно-поліклінічних і стаціонарних закладів Миколаївської області (1789 – 2004 рр.). – Миколаїв, 2005.
5. Свод постановлений Херсонских Губернских земско-медицинских съездов // Земская медицина Херсонской губернии. – Херсон, 1888.
6. Постановления X Губернского съезда врачей и членов управ // Сборник Херсонского земства. – 1886. – № 5.
7. Уваров М.С. Доклад X съезду врачей и членов управ о санитарной организации в губернии // Сборник Херсонского земства. – 1886. – № 4.
8. Заболеваемость в Херсонской губернии в 1887, 88 и 89 гг. // Сборник Херсонского земства. – 1891. – № 5.
9. Заболеваемость в Херсонской губернии в 1887, 88 и 89 гг. (Продолжение) // Сборник Херсонского земства. – 1891. – № 6.
10. Заболеваемость в Херсонской губернии в 1887, 88 и 89 гг. (Окончание) // Сборник Херсонского земства. – 1891. – № 7.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Єрмілов Валерій Семенович – кандидат медичних наук, доцент кафедри природничо-математичної освіти та інформаційних технологій Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Наукові інтереси: історія Південної України, історія медичної справи, історія медичного страхування.

УДК 94(477.44)-058.232.6Кальник:355.425.4“1941/1944”

КАЛЬНИЧАНИ – УЧАСНИКИ РУХУ ОПОРУ НА ВІННИЧЧИНІ

Григорій КАЗЬМИРЧУК (Київ)

Досліджено Рух Опору Дашівського району тимчасово окупованого німецькими військами в роки Великої Вітчизняної війни. Показано виняткову роль Івана Калашника в цій боротьбі.

Ключові слова: партизани, Іван Калашник, Рух Опору, Дашівський район, с. Кальник.

Исследовано Сопротивление Дашевского района временно оккупированного немецкими войсками в годы Великой Отечественной войны. Показано исключительную роль Ивана Калашника в этой борьбе.

Ключевые слова: партизаны, Иван Калашник, Сопротивление, Дашевский район, с. Кальник.

Resistance of Dashevsky district in occupied temporarily by German troops during World War II was investigated. The crucial role of Ivan Kalashnikov in this fight was shown.

Key words: partisans, Ivan Kalashnikov, Resistance, Dashevsky district, Kalnik.

Рух опору німецьким загарбникам на тимчасово окупованих територіях України, зокрема на Вінниччині, є актуальним питанням надзвичайно важливої проблеми вітчизняної історіографії. До окремих сюжетів цієї проблеми протягом більш як 70 років зверталось не одне покоління вчених України. Тільки з отриманням нашою державою незалежності від Радянської імперії створилися сприятливі умови для її вивчення. Раніше за часів радянської окупації йшов процес накопичення документальної та усної інформації про події в окремому, невеликому клаптику боротьби – колишньому Дашівському районі Вінницької області. Відзначимо, що цей процес відбувався однобоко виражаючи інтереси певної групи учасників боротьби. Не всі зібрані матеріали потрапили в складений “Звіт партизанської та підпільної боротьби на Вінниччині”, підготовленими Вінницьким обкомом ЦК КПРС. Чому не потрапили? Відповіді на це питання не має, і навряд чи колись, хтось про це скаже. Ті, хто збирав та контролював цей процес, як і учасників партизанської діяльності, вже не має, а інформація усної історичної правди дуже непевна й заангажована. Незважаючи на наявні архіви та усну інформацію, документальна база питання є недостатньою. Необхідно продовжувати виявляти, систематизувати й зіставляти будь-яку інформацію про учасників Опору.

Про партизанський рух, зокрема участі в ньому кальничан, збереглося дуже мало документів. Більшість із них збиралися на рівні усної історії – є досить багато переказів про діяльність окремих жителів у партизанському й підпільному русі. Що зберегли нам документи, які були складені вже після Великої Перемоги в другій половині 50-х років ХХ ст. Скажемо чесно – мізер. Частково вони зберігаються в Державному архіві громадських об’єднань України під назвою “Звіт про діяльність більшовицьких організацій і партизанський рух у Вінницькій області за період тимчасової німецької окупації 1941–1944 рр.”. Цей документ складений у червні 1946 р. Складали його люди зацікавлені у своєму возвеличенні, а тому багато осіб с. Кальника не потрапили до цих документів. Є кілька списків кальничан, учасників підпілля й партизанського руху [7, арк. 13].

Низка документів про партизанський рух на Вінниччині зібрані в колишньому Вінницькому облпартархіві у ф. 136 про діяльність підпільних райкомів, підпільних друкарень, конкретних діячів руху, зокрема М. С. Корнійчука

(Саша Жалов). Частково матеріали про це відклалися в колишньому Одеському (ф. 11) та Кіровоградському облпартархівах [2].

У 40 – 60-х роках ХХ ст. з виходом спогадів-сповідей видатних партизанських діячів у літературу привнесли різко діаметральні оцінки діяльності Івана Калашника. Петро Вершигора у своїй сповіді спочатку захоплюється героїзмом і методами боротьби Калашниковим, а трохи згодом пише: “Це була провокаційна постать з житомирського гестапо” [9, с. 122–123].

Сучасні дослідники долі Івана Калашника сушать собі голови над низкою питань: коли й де розпочав свою діяльність герой-месник Іван Калашник на Черкащині чи Вінниччині, у Коритні або Жовтневій Хвилі чи Кальнику й Шабелянському лісі? Не менше наполегливо краєзнавці дебатують з питання, хто ж убив ватажка партизанського загону ім. Чапаєва – поліцай чи свої пострілом у спину? Не можуть дійти до єдиної думки й про кількісний склад загону Калашника. Одні обстоюють думку, що в його складі було 25, інші твердять про 40 бійців. У зв’язку з цим гострим є питання про те, а скільки бійців було із с. Кальника, хто ж персонально був партизанським побратимом Івана Калашника? Над цими питаннями складної партизанської проблеми потрібно працювати наполегливо, відкинути приватновласницькі інтереси.

Заслуговує на увагу праця доньки Максима Сергійовича Корнійчука комісара другої партизанської бригади Маї Пірогової (Корнійчук), яка складається з низки надзвичайно важливих архівних документів, спогадів (напр., Андрія Микитенка), щоденників (напр., Анатолія Кондратюка) учасників партизанського руху, людей котрі знали й бачили їхню діяльність [4, с. 50–51, 54–62], а також роздумів про партизанський і підпільний рух. Аналізуючи партизанську діяльність свого батька Максима Сергійовича Корнійчука, вона фрагментарно говорить і про діяльність кальницького підпілля й конкретно про Івана Калашника, кальничан-партизан і підпільників [4, с. 126–127, 139, 142, 144–145, 147–148].

Спеціальної наукової літератури з цього питання обмаль. Можна назвати дослідження Ольги Рудик, у якому зібраний і систематизований архівний матеріал, спогади сучасників про український націоналістичний підпільний рух у Кальнику та навколишніх селах. Ці документи змушують задуматися над складною палітрою Руху Опору в роки Другої світової війни [5]. У новітніх фундаментальних працях, зокрема підготовленою І. К. Патриляком, де про події на Вінниччині згадки немає детально аналізується діяльність ОУН у західно українському регіоні [6].

Більшість публікацій публіцистичного характеру друкували газети України різних років. Заслуговують на увагу матеріали газети “Правда України”. Це переважно невеликі витяги з листів спогадів, з якими поділилися Н. І. Черепанов, Г. Н. Асташина, С. А. Гончаренко, Н. Т. Затолочний, Б. Мадрак, Г. Н. Гончаренко, Н. Н. Постригач та ін. [10]. Роком раніше ця ж газета, започаткувавши інтенсивну пошукову роботу, спробувала дати об’єктивний образ Івана Калашника, розпочала публікації змісту листів, у яких їхні автори висловлювали різні думки про партизана, акцентували увагу, на перший погляд, невеличких аспектах його боротьби з окупантами [11].

Мій батько Дмитро – учасник Вітчизняної війни. 1941 р. під Харковом потрапив в оточення, звідки вирвався й повернувся до Кальника. Тут господарювали німецькі окупанти. Колгосп не був розпущений, і жителі села продовжували працювати на його ланах, забезпечуючи себе й окупаційну владу необхідними продуктами харчування. Удень у селі було спокійно, але з настанням ночі в село заходили партизани за продуктами та іншими необхідними харчами й речами. Вишукуючи доросле населення, партизани схиляли їх до співпраці. Батько практично не ночував у будинку. Одного разу, як розповідала мати, до хати вдерлися п’яні партизани, і не знайшовши в хаті батька, розпочали вимагати від неї сказати, де Дмитро. Не отримавши відповіді, вони вивели матір з будинку. На призьбі вона побачила місцеву людину, яка привела цих розбишак, штовхаючи її й висловлюючись нецензурними словам, загрожуючи розстрілом, повели в поле. Один із так званих партизан, відштовхнувши матір, повів свого побратима далі в

поле. Коли перелякана мати прийшла до обійстя, то вже не побачила місцевого проводиря. Вона мені назвала прізвище тієї людини. Але Бог йому суддя. Свою підлість той проводир забрав на той світ. Про таких партизан уже після закінчення школи мені розповідав колишній учитель Кальницької середньої школи А. Х. Бкий, а в роки війни партизан загону “За Родину”. Такі месники вночі, як розповідав мій співбесідник, забезпечували себе харчами й самогоном, поверталися у свої лежбища. Повечерявши, цілий день спали, а наступної ночі виходили на “тихе полювання” знову. Звичайно, були й інші місцеві партизанські загони й підпільники, зокрема жителі Кальника, але й серед них, особливо під час наближення 1943 р. Радянської армії, активізувалася, боротьба за свій вплив у регіоні. У результаті таких дій, як уважають деякі краєзнавців, буде вбитий Іван Калашник – відомий проводир партизанського загону імені Чапаєва, людина, яка перша ще 1941 р. організувала невеликий партизанський загін на Дашівщині, який пізніше нараховував від 25 до 40 бійців.

Рух Опору німецьким окупантам спочатку виник спонтанно. Він мав різне політичне забарвлення. Деякі дослідники виділяють у ньому кілька напрямків: радянський та націоналістичний. Спочатку напередодні вступу окупаційних військ активізувався націоналістичний рух, головними діячами якого були представники місцевої інтелігенції і вихідці із західноукраїнських земель. Оргзаходи районних партійних організацій з утворення підпілля й партизанського руху паралізувався самими керівниками, які були не здатні зорієнтуватися на місцях, деяких заарештовали, а інші просто втекли з району. Це вже пізніше, виправдуючись під час слідчих операцій НКВС, були змушені багато чого вигадати, щоб виправдатися перед радвладою. У такому становищі був і майбутній керівник першого партизанського загону на Вінниччині, зокрема в Дашівському районі Іван Калашник [7, арк. 13]. Він народився 1912 р. в селі Кальник (Липовецького повіту на той час) Дашівського району. Член ВКП (б) з 1936 р. До Великої Вітчизняної війни працював в органах НКВС Одеської області. Був залишений на роботу в тилу ворога. У низці досліджень датою народження Івана Калашника називають 1913 р. [12]. Не зумівши закріпитися в Одеській області, прибув у своє рідне село Кальник. До квітня 1942 р. працював у Кальницькому громадському господарстві, де й почав створювати партизанську групу (в більшості з військовополонених) [7, арк. 14].

У червні 1942 р. комітет ВКП(б) (невідомо який) відправив у Дашівський район М. С. Пересунька та К. Т. Яцюка “встановити зв’язки з наявними там підпільними організаціями” (уявляєте існування у лісі підпільної організації. Я ні). Вони зустрілися з одним із організаторів підпілля Г. П. Рибаченком, вирішили створити в Шабелянському лісі партизанську базу. Виявилось, що в цьому лісі діяв партизанський загін на чолі з Іваном Калашником [7, арк. 13]. Про т. Калашника в цей час були поширені в народі різні перекази про героїчні епізоди боротьби його партизанського загону з окупантами. Він був безстрашний, сміливим та відданим керівником партизанського руху. Німецькі розбійники торгували його головою, рекламуючи всюди все збільшувану винагороду за його знищення [7, арк. 14].

У документах ЦДАГОУ є списки, у яких називаються підпільні організації Дашівського району та їхня кількість. Зокрема, у Кальнику була підпільна партійна організація, очолювана Позинюком (можливо, Позаченюк) у кількості 9 осіб [7, арк. 13]. На жаль, прізвищ підпільників не названо. У місцевих краєзнавців Віктора Мацько й киянки Тетяни Голубевої (Моторної) та кальничанина, поета Віктора Сокола є три списки кальницького підпілля й партизанів. Один список складений ще 1946 р. бійцем партизанського загону “За Батьківщину” Олександром Аврамовичем Могилою. До нього занесено 54 прізвища, зокрема: А. С. і Р. Я. Драмарецькі, Г. Т. і Л. Т. Лісовські, С. П. і П. П. Яшуки, О. А. Могила, В. І. Даниленко, М. А. Позачинюк та ін.* Колишній кальничанин Віктор Сокіл у своїй праці розписує практично зовсім інший склад кальницького підпілля, форми його діяльності, початковий період його виникнення і діяльності [1, арк. 117–125]. Пізніше з’явився ще третій список, який передав Михайло Семенович Баніт – сучасний полковник Кальницького козацького полку. Його йому передав Тарас

Євгенович Тараненко. Чому ці списки або один із них не потрапив до “Звіту” Вінницького обкому партії, залишається загадкою й зараз. Читаючи й порівнюючи їх інтуїтивно, відчувається, що їхні укладачі мали бажання долучити до них близьких людей та родичів керманічів Руху опору Кальника і, навпаки, принизити або приховати в підпіллі й партизанській боротьбі інших кальничан [1, арк. 121–126]. У нашій праці ми наведемо два повні списки, так звані списки Мацька й Баніта.

До цього часу немає єдиної думки, а з кількох членів складалася Кальницька підпільна організація, хто персонально входив до неї. Це запитання цікаве й нагальне, оскільки необхідно з’ясувати, якими принципами керувалося 30 квітня 1949 р. бюро Дашівського РК КП б), коли в 7 пункті постанови записало: “Вважати, що Кальницька підпільна група була організована і проводила певну роботу, але у зв’язку з тим, що два члени групи пішли в партизанський загін – М. Л. Позачинюк і І. П. Войченко., а член організації М. А. Карпенко угнаний в Нічеччину, група організаційно не зміцнювалися і скоро розпалася” [1, с. 130].

У “Звіті Вінницького обкому...” було записано, що в Кальнику була створена й діяла підпільна група в кількості 9 членів. Чому ж тоді група, на думку Дашівського районного партійного бюро, “скоро розпалася”. Адже документи про кількість підпільників с. Кальника, які ввійшли до “Звіту ...”, напевне готувало теж бюро. Чому такі різючі розбіжності в цифрах? Кому було потрібно і з якою метою применшувати кількість підпільників у Кальнику й невілювати їхню діяльність. Відповідь напрошується сама. Тим, хто забруднив руки вбивством І. Калашника і В. Зенкіна, привласнив результати діяльності кальничан-підпільників собі – це партійне керівництво Дашівського РК КП б).

Користуючись результатами досліджень моїх попередників, пропоную список Кальницького підпілля. вичленивши їхні прізвища з інших підпільних організацій, зокрема із Жаданівської: А. С. і Я. Я. Драмарецькі, О. К. Короленко, Д. С. Рижмань, Ф. А. Костик, І. О. Крикун, О. П. Новіцький, М. Л. Позачинюк, І. П. Войченко, М. А. Карпенко, Д. Ф. Демчук, Д. М. Мальчевський, Левченко, Пашковський, Г. І. Мишевський, О. А. Могила [1, с. 126–130]. Звичайно, їхня кількість була значно більшою, але, складаючи списки учасників, виконавці фільтрували, кого вписати в список, а кого просто не помітити.

Підпільники й партизани заважили німецькій окупаційній владі виконувати плани забезпечення своєї армії продовольством, нищили техніку, підривали мости, нападали на місцеву владу, розповсюджували агітаційні листівки з інформацією про стан справ на радянсько-німецькому фронті, закликали місцеве населення до непокори, контактували з підпільними організаціями с. Білок, Жаданів, Кам’яногірки, Копіївки та Хрінівки [7, арк. 121–126] тощо. Разом у Дашівському районі було 5 підпільних груп, до яких уходило 54 особи, з яких 16 не дожили до визволення країни [7, арк. 127]. Є інші цифри. Так, у Дашівському районі було 18 організацій, у яких перебувало 103 особи. Дивина, але серед них щось не показані ані комуністи, ані комсомольці [8, арк. 280]. Створюється враження, що представники цих політичних сил долучилися до боротьби низів значно пізніше. Крім того, відомо, що Іван Калашник був членом ВКП б)

1943 р. дрібні партизанські загони Дашівського, Іллінецького, Монастирищанського та інших районів Вінниччини за підказкою центру розпочали об’єднуватися у великі партизанські з’єднання. Масштаби їхньої діяльності значно розширилися територіально, вдосконалили форми боротьби, посилилася ідеологічна робота з місцевим населенням тощо. Будуть убитими при загадкових обставинах командир загону імені Чапаєва І. І. Калашник, його комісар В. О. Зенкін. У “Звіті” Вінницького обкому пізніше записали, що “Тов. Калашник загинув під час виконання бойової операції 28 лютого 1943 року”, [7, арк. 126], а в іншому документі – “від кулі зрадника” [8, арк. 20]. Інформація усної історії наводить інші думки, які потрібно ще перевірити, вона говорить, що смерть героя – це справа рук його близького оточення. Це було результатом боротьби за владу, за вплив у партизанському рухові, за привласнення чужої слави собі.

Надзвичайно важливим й актуальним є зіставлення списків партизан і підпільників села Кальника які існують зараз. Ми вже говорили, що їх нараховується кілька. Перший, ми умовно будемо їх називати за прізвиськом тих, хто нам їх передав. Список №1 Михайла Баніта, №2 Віктора Мацька, список №3 Віктора Сокола (опублікованого в його праці). Коли, хто їх складав, з якою метою, залишається невідомо. Невідомим є й питання, чому його не оприлюднювали зразу ж після закінчення німецько-радянської війни 1941–1945 рр. або після того, як Вінницький обком комуністичної партії готував звіт про партизанську й підпільну боротьбу та діяльність на тимчасово окупованій гітлерівцями території області. Ці списки стали появлятися практично після відходу за небокрай практично всіх учасників руху Опору та зміни політичної ситуації в СРСР (перебудова, відхід від керування окремими ланками соціалістичного суспільства, людей, хто хотів закріпити своє ім'я на скрижальях вітчизняної історії).

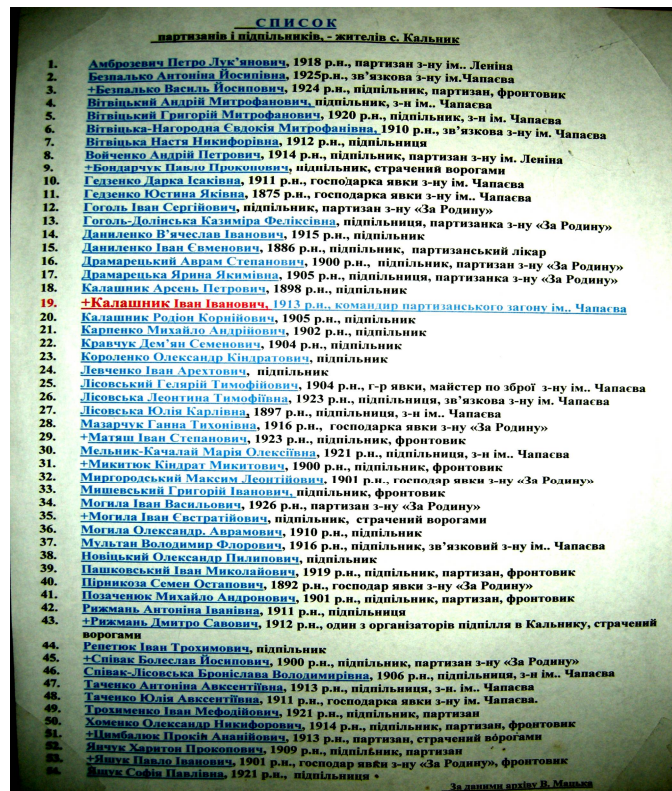
Значущість їхня безсумнівна. Вони можуть розкрити соціальні зрізи учасників боротьби. Важливо знати, хто був хто: комуніст чи комсомолец, чи людина безпартійна. Не менш важливо з'ясувати, яку ж соціальну верству поневоленого суспільства займав учасник руху Опору: колишній закріпачений радянською владою селянин, а може. інтелігент (від учителя місцевої школи до бухгалтера). Список В. Мацька дає можливість встановити, у якому партизанському загоні діяв той чи інший кальничанин, його вікові параметри, його подальша доля.

Отож, умовно можемо розділити кальничан-борців на тих, хто боровся в партизанських загонах, а хто був підпільником. До першої групи належать: партизани загону ім. Чапаєва – 15, загону ім. Леніна – 2, “За Родину” – 10, низку партизан не віднесено ні до якого загону. Більшість з них належать до партизан і підпільників одночасно – 13, а тільки підпільників – 14. Список Віктора Сокола акцентує увагу на соціальній належності борців: учителів Кальницької школи – 4, бухгалтер – 1, а інші колишні колгоспники й робітники МТС. Список Михайла Баніта найменш інформативний. У ньому наведені 4 прізвиська, які не трапляються в списку Віктора Баніта. Зокрема, наведене прізвисько чи не єдиного колишнього військово полоненого, росіянина Тихона Миколайовича Косова, чим спростовується думка колишнього секретаря підпільного Вінницького обкому партії, адже Косов з'явився в області тільки 1943 р., про те партизанський рух виник на основі звільнених місцевим населенням з полону воїнів радянської армії. Дописане прізвисько підпільника із с. Слободище Л. П. Нужди, який кальничанином став пізніше. У список Михайла Баніта не потрапили прізвиська П. П. Бондарчука, І. І. Калашника, М. О. Кандаурова та ін.

Список партизанів і підпільників села Кальник (за М. Банітом):

1. БЕЗПАЛЬКО АНТОНІНА ЙОСИПІВНА
2. АМБРОЗЕВИЧ ПЕТРО ЛУК'ЯНОВИЧ
3. БЕЗПАЛЬКО ВАСИЛЬ ЙОСИПОВИЧ
4. БОНДАРЧУК ВАСИЛЬ ПРОКОПОВИЧ
5. ВІТВІЦЬКИЙ АНДРІЙ МИТРОФАНОВИЧ
6. ВІТВІЦЬКА – НАГОРОДНА ЄВДОКІЯ МИТРОФАНІВНА
7. ВІТВІЦЬКА НАСТЯ НИКИФОРІВНА
8. ВОЙЧЕНКО ІВАН ПЕТРОВИЧ
9. ГЕДЗЕНКО ДАРКА ІСАКІВНА
10. ГЕДЗЕНКО ЮСТИНА ЯКІВНА
11. ДАНИЛЕНКО В'ЯЧЕСЛАВ ІВАНОВИЧ
12. ДАНИЛЕНКО ІВАН ЄВМЕНОВИЧ
13. ДРАМАРЕЦЬКИЙ АВРАМ СТЕПАНОВИЧ
14. ДРАМАРЕЦЬКА ЯРИНА ЯКИМІВНА
15. КАЛАШНИК АРСЕНЬ ПЕТРОВИЧ
16. КАЛАШНИК РОДІОН КОРНІЙОВИЧ
17. КАРПЕНКО МИХАЙЛО АНДРІЙОВИЧ
18. КРАВЧУК ДЕМ'ЯН СЕМЕНОВИЧ
19. КОРОЛЕНКО ОЛЕКСАНДР КІНДРАТОВИЧ
20. КОСОВ ТИХІН МИКОЛАЙОВИЧ

21. КОСТИК ТОДОСЬ АНДРІЙОВИЧ
22. ЛЕВЧЕНКО ІВАН АРЕСТОВИЧ
23. ЛІСОВСЬКИЙ ГЕЛЯРІЙ ТИМОФІЙОВИЧ
24. ЛІСОВСЬКА ЮЛІЯ КАРЛІВНА
25. МАЗАРЧУК ГАННА ТИХОНІВНА
26. МАТЯШ ІВАН СТЕПАНОВИЧ
27. МЕЛЬНИК-КАЧАЛАЙ МАРІЯ ОЛЕКСІВНА
28. МИШЕВСЬКИЙ ГРИГОРІЙ ІВАНОВИЧ
29. МИРГОРОДСЬКИЙ МАКСИМ ЛЕОНТІЙОВИЧ
30. МОГИЛА ІВАН ЄВТРОПОВИЧ
31. МОГИЛА ОЛЕКСАНДР АВРАМОВИЧ
32. МОГИЛА ІВАН ВАСИЛЬОВИЧ
33. МУЛЬТАН ВОЛОДИМИР ФЛОРОВИЧ
34. НОВІЦЬКИЙ О.П.
35. НУЖДА ЛЕОНТІЙ ПЕТРОВИЧ
36. ПІРНИКОЗА СЕМЕН ОСТАПОВИЧ
37. ПОЗАЧЕНЮК МИХАЙЛО АНДРОНОВИЧ
38. ПАШКОВСЬКИЙ ІВАН МИКОЛАЙОВИЧ
39. РИЖМАНЬ АНТОНІНА ІВАНІВНА
40. РИЖМАНЬ ДМИТРО САВОВИЧ
41. РЕПЕТЮК ІВАН ТРОХИМОВИЧ
42. СПІВАК БОЛЕСЛАВ ЙОСИПОВИЧ
43. СПІВАК БРОНІСЛАВА ВОЛОДИМИРІВНА
44. ТКАЧЕНКО АНТОНІНА АВКСЕНТІВНА
45. ТКАЧЕНКО ЮЛІЯ АВКСЕНТІЙІВНА
46. ТРОХИМЕНКО ІВАН МЕФОДІЙОВИЧ
47. ХОМЕНКО ОЛЕКСАНДР НИКИФОРОВИЧ
48. ЯЩУК ПАВЛО ІВАНОВИЧ
49. ЯЩУК СОФІЯ ПАВЛІВНА
50. ЯНЧУК ХАРИТОН ПРОКОПОВИЧ
51. ГОГОЛЬ ІВАН СЕРГІЙОВИЧ (закреслене)
52. ГОГОЛЬ – ДОЛІНСЬКА КАЗИМІРА ФЕЛІКСІВНА (закреслене)

Отже, тимчасова окупація Вінницької області німецькими військами впливала на життя сім'ї Казьмирчука та всіх кальничан. Одні з них свідомо втягнулися у підпільну й партизанську боротьбу, не дозволяли окупаційній владі виконувати плани забезпечення німецької армії продуктами харчування, перешкоджали просуванню військової сили й техніки на фронті. Другі, по можливості, забезпечували учасників руху Опору необхідними життєздатними потребами, зокрема продуктами харчування, інформацією про можливі заходи окупантів, переховуванням військових радянської армії, які потрапили в оточення, звільнення їх з німецьких концентраційних таборів.

Вивчення соціальних струсів цих років вимагає продовження ретельного пошуку документальних свідчень учасників підпілля, детального, неупередженого аналізу й порівняння їх з іншими документами. Бажано спокійно й виважено проаналізувати наявні документи, відхилити штучні нашарування, притаманні сучасним працям з цих питань, показали неправомірні дії деяких партійних функціонерів Вінницької області й учасників боротьби на замовчування діяльності Івана Калашника, звинувачення його в співпраці з окупаційною владою.

Бажано було б видрукувати окремим збірником архівні документи, спогади, щоденники учасників та організаторів партизанського руху й підпілля, на основі яких можна об'єктивно розкрити справжню героїчну боротьбу учасників руху Опору на Вінниччині, особливо на початковому, народному етапі боротьби. Чекає свого часу складання єдиного списку підпілля й партизанського руху с. Кальника, вивільнення з нього осіб, які були приписані до наявних списків. Цьому сприятиме публіковані тут два списки кальничан, учасників руху Опору (В. Мацька і М. Баніта), які ми сподіваємося будуть доповнені й уточнені.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сокіл В. Ф. Кальник – село подільське. Історико-краєзнавчий нарис / Сокіл В. Ф. – Вінниця: Вінницька газета, 2011. – 412 с.
2. Державний архів Вінницької області. – Ф. 136. – Оп. 12. – Спр. 61., Ф. 135. – Оп. 15. – Спр. 48 та ін.
3. Державний архів Одеської області. – Ф. 11. – Оп. 45. – Спр. 24 та ін.
4. Пірогова М. М. Невловимий Саша Жалов. Розповідь доньки партизана / Пірогова М. М., Нагорний Ю. П. – Вінниця: Горбачук І. П., 2011. – 160 с.
5. Рудик О. Надсобський край. Маловідомі сторінки історії / Рудик О. – Іллінці, 2011. – 92 с.
6. Патриляк І. “Встань і Борись! Слухай і вір...”: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939 – 1960 рр.) / Патриляк І. – Львів, 2012. – 592 с.
7. ЦДАГОУ. – Ф. І. – Оп. 22. – Спр. 153. – Арк. 13.
8. ЦДАГОУ. – Ф. І. – Оп. 22. – Спр. 156. – Арк. 280.
9. Вершигора П. Петро. Люди з чистою совістю / Петро Вершигора: у 2-х кн. Кн. 2. – К.: Укрполітвидав, 1947. – 245 с.
10. Еще раз о Калашнике // Правда Украины. – 1969. – 9 января.
11. Был Калашник! // Правда Украины. – 1968. – 12 сентября.
12. Рідне село. – 2008. – 28 лютого.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Казьмирчук Григорій Дмитрович – доктор історичних наук, професор кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукові інтереси: рух декабристів, історичне краєзнавство, шевченкознавство.

БІБЛІОГРАФІЯ

Леонтович О. В. Шульгини: батьки, діти, онуки. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2012. – 96 с. + 16 іл.

На третьому десятку років незалежності України триває процес повернення із радянського забуття імен видатних постатей національної історії, борців за українську державність, її будівничих, які завжди були добре відомими в діаспорі й замовчуваними тривалий час на рідній землі. Про родину таких постатей, Шульгиних, йдеться у праці Олени Леонтович, яка в передньому слові зазначає: “Вони плекали в собі негучне почуття патріотизму, зберігали ідеали відданості українській ідеї протягом усього життя. Бо це були люди, нездатні до переступів, які працювали для громади, для України без упину, не дбаючи про власні вигоди”. Вісім нарисів висвітлюють життєпис трьох поколінь, який пройшов через Київ, Швейцарію, Одесу, Сибір, Єлисаветград (тепер – Кіровоград), Львів, Рівне, Францію, США.

Автор пише, що глава роду Яків Шульгин, уродженець Києва, здобув університетську освіту історика. Українофільство привело до переїзду в Швейцарію, де займався громадсько-політичною діяльністю. Далі була Одеса, де Яків Миколайович заарештовується і висилається до Сибіру. Після повернення до Києва старогромадівець друкує в “Київській Старовині” матеріали з історії Коліївщини, з життєпису гетьмана Полуботка та ін. Не змігши влаштуватися на роботу за фахом, Шульгин із сім’єю перебирається до Єлисаветграда, де працює заступником керуючого відділенням держбанку. Тут він спілкується з Тобілевичами, Кропивницькими, Заньковецькою, Вороним, Михалевичем. Із поверненням до Києва глава родини займається громадською, науковою, педагогічною діяльністю.

У статті про сина Я. Шульгина Олександра висвітлюється його шлях у великій політиці в добу національно-визвольних змагань та екзилі, внесок в історичну науку. Уродженець Полтавщини, нащадок козацьких старшинських родів став членом Центральної ради, Генеральним секретарем міжнаціональних справ, Міністром закордонних справ УНР (першим). Він керуватиме зовнішньополітичним відомством і в еміграційному уряді, деякий час виконуватиме обов’язки очільника останнього. Напевне, найвідомішим із загиблих під Крутами національних героїв є уродженець Єлисаветграда брат Шульгина Володимир. Щорічно наприкінці січня його пам’ять вшановується на місці поховання на Лук’янівському цвинтарі в Києві.

У праці висвітлено життєпис, внесок у національну історію й інших представників цього роду, серед яких – Державний секретар уряду УНР в екзилі, автор першого українського підручника з арифметики (за часів П. Скоропадського), українські громадські діячі. До цього роду належить і сама авторка книги О. Леонтович.

Праця щедро ілюстрована – близько півсотні фотографій, переважно із сімейних архівів. При її написанні використано 36 виданих у Києві, Парижі, Нью-Йорку, Мюнхені, Торонто, Москві, Полтаві, Курську, Луцьку, Аугсбурзі, Кіровограді, Дрогобичі, Львові праць.

Перша спроба викладу життєпису цілої плеяди вихідців із сім’ї Шульгиних, безумовно, викличе інтерес в істориків, краєзнавців, усіх, хто цікавиться славними й трагічними сторінками національної минувшини. Вона може стати поштовхом до пошукової роботи науковців у київських, кіровоградських, полтавських, львівських, одеських, рівненських та закордонних архівах для поглибленого вивчення історії цього роду. Публікація має стимулювати увічнення пам’яті представників роду Шульгиних на їхніх рідних теренах – Полтавщині та Кіровоградщині.

С. І. Шевченко (Кіровоград).

ЗМІСТ

АРХЕОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ	3
БОЙКО-ГАГАРИН Андрій. ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИГОТОВЛЕННЯ ТА ОПРОБУВАННЯ МОНЕТ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ГЕОРГА АГРІКОЛИ.....	3
ЛОМАКА Олександр. ЕТНОМОВНА СИТУАЦІЯ У ПРОМИСЛОВІЙ І СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІЙ СФЕРАХ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ	11
НОВОЖЕЕВ Роман. СОЦІАЛЬНО-ФУНКЦІОНАЛЬНАЯ ТРАНСФОРМАЦІЯ СЕЛА ЛОПУШЬ В ХІ–ХVІІ ВВ.: ОТ ПОГОСТА К ПОГРАНИЧНОЇ ЗАСТАВЕ	21
ПІСКУН Олена. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСІВ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ МІЖКАНЦІВ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ	26
ПРОСКУРОВА Світлана. РОЛЬ МІСЦЬ ПАМ'ЯТІ У ВІДНОВЛЕННІ ІСТОРИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ СІЛ БОВТИШКА ТА РОЗУМІВКА ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО РАЙОНУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ).....	32
РОМАНОВА Олена. ДЖЕРЕЛЬНО-ІСТОРИОГРАФІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ МІФОЛОГІЇ ЛІСОВОЇ СТИХІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ.....	39
САВЧЕНКО Сергій. ВІД ШТУНДИ ДО БАПТИЗМУ: ДО ПИТАННЯ ПРО РЕЛІГІЙНУ ТА КУЛЬТУРНУ ТЯГЛИСТЬ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.).....	46
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	54
БІЛАН Сергій. ДІЯЛЬНІСТЬ КАС ВЗАЄМОДОПОМОГИ КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В 30-х рр. ХХ ст.....	54
БОЙКО Ярослав, ВЕРЕЩАГИН Павел. РАЗДЕЛЕНИЕ ТРУДА И СТРУКТУРА ЗАНЯТОСТИ СЕЛЬСКОГО И ГОРОДСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ХЕРСОНСКОЙ ГУБЕРНИИ В КОНЦЕ ХІХ в.	60
ВІВСЯНА Інна. ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУ Т. Г. ШЕВЧЕНКА В УКРАЇНСЬКІЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.....	74
ДЕСЯТОВ Дмитро. ФОРМУВАННЯ ПРОСТОРОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ.....	82
КАЗЬМИРЧУК Марія. КАРАЇМСЬКІ ТА ЄВРЕЙСЬКІ ГРОМАДИ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.).....	90
НОВАК Анна. УКРАЇНСЬКИЙ ЗАХІД: ВІЗІЇ ДРАГОМАНОВА.....	99

ПРИСЯЖНЮК Юрій. ОСВІТА УКРАЇНИ ЯК САМОБУТНІЙ КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР: АНТРОПОЛОГІЧНА РЕТРОСПЕКЦІЯ ЯВИЩА.....	104
ПОБЕРЕЖЕЦЬ Ганна. ТВОРЧИЙ ШЛЯХ В'ЯЧЕСЛАВА МАКСИМОВИЧА ЧОРНОВОЛА	110
СИНЕНКО Олег. БОРОТЬБА ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ЗА ВПЛИВ У ПРОФЕСІЙНИХ СПІЛКАХ	115
ЧОРНИЙ В'ячеслав. ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА УРСР ПІД ЧАС ПЕРЕБУВАННЯ П. Ю. ШЕЛЕСТА НА ПОСАДІ ПЕРШОГО СЕКРЕТАРЯ ЦК КПУ (1960-х – ПОЧ. 1970-х РОКІВ).....	119
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	125
БАБАК Оксана. ЕВОЛЮЦІЯ РОЗВИТКУ ЖІНОЧОГО РУХУ ЗА ПОЛІТИЧНІ ПРАВА В США (КІНЕЦЬ XVIII ст. – 1920 р.).....	125
БІДЕНКО Наталія. РАННІ РОКИ ЖИТТЯ Т ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ДОЧКИ ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТА М. М. РАЄВСЬКОГО МАРІЇ ВОЛКОНСЬКОЇ	130
БОНДАРЕНКО Олександр. МІСТА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДОРЕФОРМЕНОЇ ДОБИ В ДОРАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ	136
ГРІНЧЕНКО Віктор. УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ВІЙНУ 1812 РОКУ В ЦЕРКОВНІЙ АРХІТЕКТУРІ РОСІЙСЬКОГО КЛАСИЦИЗМУ	143
ДЕМЕШКО Юрій. ДІЯЛЬНІСТЬ КУПЕЦЬКОГО СТАНУ В СИСТЕМІ ВИННИХ ВІДКУПІВ НОВОРОСІЙСЬКОГО РЕГІОНУ В ДОРЕФОРМЕНІЙ ПЕРІОД.....	150
КІЗЮН Валерій, СИНЕНКО Олег. БІЙ ПІД САЛТАНІВКОЮ – ПЕРША ВИДАТНА БИТВА ГЕНЕРАЛА М. М. РАЄВСЬКОГО У ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ 1812 РОКУ	156
КОВАЛЬКОВ Олександр. КВІТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 1978 р. В АФГАНІСТАНІ У ВИСВІТЛЕННІ ОРГАНУ ЦК КПРС ГАЗЕТИ “ПРАВДА”	164
ТЕЛЕГУЗ Андрій. КОНСПІРАТИВНА БОРОТЬБА НЕЗАЛЕЖНОЇ САМОВРЯДНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ СПІЛКИ “СОЛІДАРНІСТЬ” ПРОТИ КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ В ПНР У 1983 – 1988 рр.	172
ЧОРНИЙ Олександр. КОМАНДАРМ-12: ЖИТТЯ МІЖ ВИРОКАМИ.....	177
ШЕВЧЕНКО Сергій. ГАЗЕТНИЙ ФОНД ДЕРЖАРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ АКЦІЙ СОЛІДАРНОСТІ ІЗ СЕРБІЄЮ 1914 – 1915 рр.....	186

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА МЕТОДИ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....191

- БАБІЙЧУК Галина.** ГРОМАДЯНСЬКІ ТА ПОЗАШКІЛЬНІ ФОРМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА МИКОЛАЇВЩИНИ XIX – ПОЧАТКУ XXI ст. В СИСТЕМІ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ І НАВЧАЛЬНИХ ГАЛУЗЕВИХ ЗАКЛАДІВ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ..... 191
- БОСЕНКО Наталія.** ДО ПИТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ АДЕПТІВ КИЇВСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ: М. П. ДАШКЕВИЧ..... 199
- БРОЯКОВСЬКИЙ Олександр.** “МЕМУАРИ” В. Б. АНТОНОВИЧА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ СЕРЕДИНИ XIX ст. 204
- ДЕМУЗ Інна.** МАТЕМАТИЧНІ ТА ХІМІЧНІ НАУКОВІ ТОВАРИСТВА УКРАЇНИ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.: РАДЯНСЬКИЙ ДОСВІД ІСТОРІОГРАФІЧНИХ НАПРАЦЮВАНЬ..... 207
- ЖИТКОВ Олександр, ШЕВЧЕНКО Борис.** ПРОБЛЕМИ ВІЙСЬКОГО БУДІВНИЦТВА 1917 – 1918 рр. В ОЦІНКАХ ПРОВІДНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 212
- КІЯН Олександр.** М. П. ДРАГОМАНОВ ЯК КРИТИК НАРОДНИЦЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ..... 220
- ЛУКАШЕВИЧ Олександр.** СЕНАТСЬКИЙ УКАЗ 1720 РОКУ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (історико-правовий аспект) 224
- ЛУКАШОВА Олена.** ВИСВІТЛЕННЯ ПОСТАТІ КОШОВОГО ОТАМАНА ІВАНА СІРКА В УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ XVIII ст. 233
- НЕФЬОДОВ Дмитро.** РУХ ОПОРУ В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ (1941 – 1944 рр.) В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 50-х – 60-х рр. 238
- ПАРХОМЕНКО Владислав.** ДИРЕКТОРІЯ УНР В ОСТАННІ МІСЯЦІ СВОГО ІСНУВАННЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МЕМУАРИСТИКИ)..... 252
- ПОЛІЄНКО Галина.** ВИСВІТЛЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ В ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАННЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст. 258
- ПОТАПЕНКО Ярослав.** ТРАНСДИСЦИПЛІНАРНА ВЗАЄМОДІЯ ЯК ГНОСЕОЛОГІЧНЕ Й МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДґРУНТЯ ІСТОРІЇ ТІЛА..... 264
- ТУПЧІЄНКО-КАДИРОВА Люція.** ДІЛОВИЙ ХАРАКТЕР ТА ДІЛОВИЙ РІВЕНЬ ЗВ'ЯЗКІВ МІЖ СУБ'ЄКТАМИ ЛИСТУВАННЯ (НА ПРИКЛАДІ КІЛЬКОХ ЛИСТІВ АРХІВНОЇ СПАДЩИНИ КОМПОЗИТОРА Ю. МЕЙТУСА) 270

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО	276
АВРАМЕНКО Олексій. РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В МИКОЛАЇВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ім. В. О. СУХОМЛІНСЬКОГО У ХХ ст.	276
ЄРМІЛОВ Валерій. ПЕРШИЙ ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД МЕДИКО- СТАТИСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ В ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ...	285
КАЗЬМИРЧУК Григорій. КАЛЬНИЧАНИ – УЧАСНИКИ РУХУ ОПОРУ НА ВІННИЧЧИНІ	290
БІБЛІОГРАФІЯ	297

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 17

Серія:
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 12099–970Р від 14.12.2006 р.
«Наукові записки. Серія: Історичні науки»

СВІДОЦТВО ПРО ВНЕСЕННЯ СУБ'ЄКТА ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ
ДО ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ ВИДАВЦІВ, ВИГОТІВНИКІВ
І РОЗПОВСЮДЖУВАЧІВ ВИДАВНИЧОЇ ПРОДУКЦІЇ

Серія ДК № 1537 від 22.10.2003 р.

Підп. до друку 26.11.2012 р. Формат 60 × 84¹/₁₆. Папір офсет. Друк різнограф.
Ум. др. арк. 27,2. Тираж 300. Зам. № 7039.

РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧИЙ ВІДДІЛ
Кіровоградського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка
25006, Кіровоград, вул. Шевченка, 1.
Тел.: (0522) 24 59 84.
Факс.: (0522) 24 85 44.
E-Mail: mails@kspu.kr.ua